

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LX

Sa. 229

Aralık 1996

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 7

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	Sayfa
BAYRAM, SEBAHATTİN - ÇEÇEN, SALİH : Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi (15 levha ile birlikte)	579
—————: The Institution of Slavery in Ancient Anatolia in the Light of New Documents.....	605
BELLİ, OKTAY : Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış (2 harita, 40 çizim, 60 resim ile birlikte)	631
BAYKARA, TUNCER : Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu	681
GÜNGÖR, HARUN : Le Problème de L'origine des Gagaouzes D'après les Chroniques Seldjoukides et Ottomans	695
TIZLAK, FAHRETTİN : XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları	703
İLTER, FÜGEN : Ankara'nın Eski Kent Dokusunda Yahudi Mahallesi ve Sinagog	719
—————: The Jewish Quarter and Synagogue in the Old Urban Context of Ankara (30 resim, 1 çizim ile birlikte)	733
ARMAOĞLU, FAHİR : Amerikan Belgelerinde Kıbrıs Sorunu, 1958-1959	745
DURU, REFİK : Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları 1993 Yılı Çalışma Raporu (14 levha ile birlikte)	783
Çeviriler:	
TRİFONOV, YORDAN : (Çev. ACAROĞLU, TÜRKER): Tarih ve Söylentilerde Mihalbeyoğulları	801
Kitap Tanıtma:	
KÖROĞLU, KEMALETİN : Veli Sevin : <i>İmikuşağı I</i>	819
ALAN, HAYRUNNİSA : İsmail Aka : <i>Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)</i>	823
Nekroloji:	
CRİSS, NUR BİLGE : Prof. Dr. Roderic H. Davison'ın Anısına (2 resim ile birlikte).....	827

BELLETEN

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt: LX

Aralık 1996

Sayı: 229

YENİ BELGELERİN IŞIĞINDA ESKİ ANADOLU'DA KÖLELİK MÜESSESESİ

SEBAHATTİN BAYRAM – SALİH ÇEÇEN

Anadolu'nun en eski yazılı vesikalarını teşkil eden ve sayıları 20.000'i bulan Kültepe tabletlerinin ticari muhtevalı olduğu bilinmektedir. Bununla beraber belgeler; çok az nisbette doğrudan, fakat büyük çoğunlukla dolaylı olarak bölgenin ve dönemin (yaklaşık olarak M.Ö. 19. yüzyıl) siyasi, sosyal, hukuki ve coğrafi hususları hakkında da bilgi vermektedirler. Bu belgelerde, kölelik müessesesi ve köle satışları hakkında bizi teferruatlı bir şekilde aydınlatan ifadeler de rastlanmaktadır. Bu tür belgeler, daha önce tek tek işlenmiş metinler halinde iken, son zamanlarda Hecker¹ ve özellikle Kienast² tarafından toplu halde ele alınarak değerlendirilmiş ve istatistikleri yapılmıştır. Konu üzerinde bildiğimiz son çalışma Sever³ tarafından yapılmış, meslektaşımız 8 adet yeni belgeyi işlemiştir.

Biz bu araştırmamızda 13 adet orijinal belgenin tamamını; kopya, transkripsiyon, tercüme, yorum ve açıklamalarıyla, ayrıca 10 adet yeni belgeyi de kısmen ve konuya ışık tuttuğu nispette ele alarak işlemiş bulunuyoruz. Daha önce yayınlanmış literatürdeki bilgileri de değerlendirerek, kendi metinlerimizin konuya olan katkılarını ve konu ile ilgili enteresan ya da yenilik getiren ifadeleri vurgulamayı düşünüyoruz.

Bu meyanda, öncelikle bazılarının köle olduğuna ilişkin ifadeler bulunan insan satış fiyatlarını, satışa itiraz edilmesi ya da satıştan vazgeçilmesi ve

¹ Karl Hecker, Zur Beurkundung von Kauf und Verkauf im Altassyrischen, Die Welt des Orients 11 (1980); makale bundan sonra Hecker şeklinde kısaltılacaktır.

² Burkhard Kienast, Das Altassyrische Kaufvertragsrecht (Stuttgart; 1984); bundan sonra Kienast olarak kısaltılacaktır.

³ Hüseyin Sever, Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri, 34. Assirioloji Kongresi'ne (İstanbul;1987) sunulan yayınlanmamış bildiri. Bundan sonra Sever olarak kısaltılacaktır.

satın alana müracaat edilmesi halinde ödenmesi şart koşulan miktarları ve bunların nispetlerini gösteren tabloları sunmak istiyoruz:

Satış fiyatları:

<u>metin</u>	<u>satılan şahıs</u>	<u>satış fiyatı</u>
no.3	<i>amtum</i>	20 şeqel gümüş
kt s/k 22	"	20 " "
no.4	"	30 " "
no.1	<i>amtum+çocuğu</i>	45 " "
no.2	<i>amtum</i>	60 " "
kt a/k 1134	"	60 " "
kt a/k 1277	<i>wardum</i>	30 " "
kt a/k 952	"	30 " tasfiye edilmiş gümüş
kt v/k 65	"	37,5 " gümüş
no.6	"	39 " "
kt a/k 898	"	45 " "
kt a/k 933	"	60 " "
kt 79/k 92	şahıs	117,5 " "
no.11	erkek çocuk	33 " "
no.10	aile	60 " "
no.12	kız	15 " "
kt 88/k 1027	erkek	10 " "
no.13	"	20 " "

Satıştan vazgeçilmesi ya da kurtarılmak istenmesi halinde ödenen fiyatlar ve nispetleri:

<u>metin</u>	<u>satılan şahıs</u>	<u>satış fiyatı</u>	<u>itiraz fiyatı</u>	<u>nispeti</u>
no.1	<i>amtum+çocuğu</i>	40 şeqel gümüş	40 şeqel gümüş	1/1
no.2	<i>amtum</i>	60 " "	240 " "	1/4
kt t/k 32	<i>wardum</i>	-	120 " "	-
kt a/k 898	"	45	45 " "	1/1
" " " "	"	45 " "	90 " "	1/2
		(parayı köle öderse)		
no.11	erkek çocuk	33 şeqel gümüş	45 " "	1/1,35
kt v/k 125	aile	-	60	- -

Şimdi metinlerde geçen köle satışı ve kölelik müessesesi ile ilgili olan ilginç ve kayda değer bilgileri başlıklar halinde sunuyoruz:

Satılanların hürriyetlerine kavuşma şartları

Kt a/k 898 nolu tablette (Sever, no.2) yerli Şikuwa'nın bedeli olan 45 şeqel gümüşün bayan İstar-bāsti tarafından yerli Hanuwa'nın oğlu Şubili'ye ödendiği, sermayedarın ya da herhangi bir kimsenin onu hürriyetine kavuşturmak istemesi halinde satış fiyatını İstar-bāsti'ye iade edeceği, köle bizzat ödemeyi yapmak isterse satış fiyatının 2 katını vermesi gerektiği kaydedilmiştir. Kt v/k 65 nolu belgede (Sever, no.7) 37,5 şeqel'e satılan yerli İnar'a kendini bağımsız kılmak istemesi halinde aynı parayı ödemesi şartı koşulmuştur. Kt v/k 125 nolu metinde (Sever, no.8) Labarša adlı yerli bayanın Şubianika ve kızı Şarika'yı belirtilmeyen fiyatla Asurlu Aşşur-bēl-awātım'e sattığı ve satılanların Labarša'ya müracaat etmeleri halinde 1 mina gümüş ödeyecekleri kaydedilmiştir. Bu konudaki diğer örnekler Kienast, no.11 ve 12'dedir.

Satış şartları

Kt v/k 65 metninde; ağabeyi Haşui ve annesi Kudida tarafından 37,5 şeqel'e satılan İnar'ın, satıldığı Tarmana'nın evinde kendisine iyi davranılmazsa satış fiyatını iade ederek geri dönmesi, iyi davranılması halinde ise Tarmana'nın kölesi olarak kalması şartıyla satıldığı kaydedilmiştir. Kt a/k 933 nolu tablette (Sever, no.3) İstar-malak'ın İmdilum tarafından Enlil-bani'ye 1 mina tasfiye edilmiş gümüşe 2 yıllığına satıldığı kaydedilmiş, Enlil-bani'nin bu süre zarfında parayı iade edip kölesini geri alacağı, aksi takdirde kölenin İmdilum'a kalacağı belirtilmiştir. Bu hususta Kienast, no.37 bir başka güzel örnektir.

Kölelerin Rehin Tutulması

Kadın ya da erkek kölelerle, uşakların alacağa karşılık rehin tutulduklarına dair pekçok örnek bulunmaktadır. Mesela, iki Asurlu arasındaki problem ile ilgili hukuki bir belge olan Kt 88/k 306'da alacaklı Şū-Suen'in borçlu Aşşur-nada'nın miktarı belirtilmeyen alacağına karşılık iki eşeğini, kadın kölesini ve uşağını alıkoyduğu kaydedilmiş, muhtemel zararına karşılık bunları alacağı ifade edilmiştir. Kt a/k 1163 no.lu metinde, Ela'nın Asur'da İli-emūqi'ye *be'ulātum* olarak verdiği 43 şeqel tasfiye edilmiş gümüş ile ilgili olarak borçlunun kadın kölesi Ummi-tābat'ın rehin tutulduğu belirtilmekte-

dir. Kt a/k 1224'de ise, Uşur-ša-Aşşur'un Ennam-ili'de 36 şeşel tasfiye edilmiş gümüş alacağından dolayı İli-iddin'i alıkoyduğu kaydedilmiş ve paranın iadesi halinde kölenin geri gönderileceği ifade edilmiştir. Bu hususta diğer yayınlanmış örnekler Kienast, s.93, 3 f, g ve s.99, 2 y'dedir.

Kölelerin *be'ulātum* olarak verilmesi

5 no.lu metnimiz, İdna-Aşşur'un kızı Basā'ya ait sayılan malların Kikazu'nun oğlu Adad-rabi'ye *be'ulātum*⁴ olarak verildiğini kaydetmektedir. Bu mallar arasında ilk defa görünen bir de kadın köle bulunmaktadır.

Fertlerden birinin ailesi tarafından satılması

Ailelerin, herhalde ekonomik sıkıntılardan dolayı bazı aile fertlerini satmak zorunda kaldıklarına dair belgeler mevcuttur. 11 nolu metnimizde İlişkan annesi Waniaika ve yakınlığı bilinmeyen Şezur'un kızı Kanakana tarafından 33 şeşel karşılığında Tepula'ya satıldığı kaydedilmiştir. Satışı yapanların, çocuğu geri almak istemeleri halinde 45 şeşel iade edecekleri belirtilmiştir. Yukarıda kullandığımız Kt v/k 65 no.lu metinde ise Inar, annesi Kudida ve ağabeyi Haşui tarafından 37.5 şeşel gümüş karşılığında satılmıştır. Kienast, no. 17 metni de bu konu ile ilgilidir.

Ailelerin tamamının satılışı

10 no.lu belgemizde Şubiahşu ve karısı Kabzia'nın bedeli olan 1 mina gümüşün Puzur-Aşşur tarafından, zarfın 2. satırına göre *rabi simmiltim*'in kardeşi olan Zaha'ya ödendiği kaydedilmektedir. Tabletın 11. ve zarfın 13. satırından çocukların da satışa dahil olduğu anlaşılmaktadır. Kt v/k 125 no.lu metinde (Sever, no.8) Labarşa'nın, Habia'nın karısı Şubianika ve kızı Şarika'yı Aşşur-bēl-awātım'e sattığı kaydedilmiştir. Bu konuda Kienast, no. 18 ve 37 diğer örnekleri teşkil etmektedir.

***Wardum*'ların statüleri ve rolleri**

Wardum, sadece "Köle" manasında değil fakat "Hizmetçi, memur" karşılığında da kullanılmıştır. 8 no.lu metnimizde Kasuka tarafından hakkında dava açılan Tūram-ili, "Kura ailesinin hizmetlisi/ memuru" olarak kaydedil-

⁴ *be'ulātum* hakkında bkz.: Kienast, JCS 41 (1989) s.86-95 ve AKT I s.22 st.10.

miştir. Tūram-ili'nin parayı ödemek için rapor istemesi, kanaatimizce, kelimenin bu fonksiyonunu teyid etmektedir. AKT 1 33 (Sever, no.1) metninde köle olarak alınan ve Amur-İstar'a ait olduğu belirtilen İstar-pilah'ın "Susa'ya ait 40 şeql gümüşü ücreti olarak aldığı" şeklindeki ifadesi, onun köle değil fakat "Memur, işçi" olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Kt a/k 1112 metni wardum'ların borçlanmalarına güzel bir örnek olup, burada İdi-abum'un *wardum*'u olan Ennam-ili'nin Uşur-ša-Aşşur'a 2 mina gümüş borçlu olduğu ve 15 hamuštum içerisinde ödemesi gerektiği belirtilmiştir. Bu konuda bir başka örnek, Kienast, s.95 1 d'dedir.

Köle ve ev satış belgelerinde geçen yerli memuriyetler

Burada ya da diğer yerlerde kullanılan ya da tartışılan yayınlanmış metinlerde unvanları veya meslekleri ile tanımlanan pekçok Anadolu ile karşılaşırız. Bu metinlerin bazılarının mahkeme kaydı olmasından, bunların fonksiyonu ile ilgili akla sual gelmektedir. Diğer belgelerde onlar özel kişiler olarak görünürler ve unvanları ve meslekleri, belki onlar genelde unvanları ile tanındıkları için, onları diğerlerinden ayırmak ve tespit etmek için zikredilmişlerdir. Eğer bir metinde bu unvan kullanılmışsa üç ihtimal vardır:

1. Ş.A. + Unvan, DUMU Ş.A. veya *ahi* Ş.A. yerine şahsı tanımlamak için kullanılır. Benzer tanımlamalar, şahitler, alıcılar, satıcılar vs. Bütün şahıslar için yapılabilir ve bunların resmi bir fonksiyonu yoktur.

2. Unvan veya bazı fonksiyonunu tanımlama, bu şahıslar arasında ". . . ile ilgili olarak geri dönmek", "*aşşumi* . . . *tuārum*" ifadesinin kullanıldığı durumlarda görünür. Genellikle şahıs adı yoktur fakat *tusinnum* gibi kelimeler vardır. Özel bir insan yada memur değildir fakat ifade onun rolünü belki satıcıya yakınlığını gösterir. Bu durumda görünen benzer bir kelime de *upatinnum*'dur.

3. Resmi hüviyeti haiz görünen şahıslar, "tasdik etme" diye adlandırılan *iqqāti* . . . *rubā'im/rabi simmiltim* gibi formüllerde geçerler. Onlar, belgeleri tasdik etme veya uygun görme yetkisine sahiptirler. *Rabi mahirim* "pazar ağası", köle satışlarında geçen ve tasdik formülü ile karşılaştırılabilir rol oynamış olabilir.

Şimdi köle ve ev satış belgelerinde görünen unvan ve meslekleri alfabetik sıra ile sunuyoruz:

alahhinnum, "değirmenci, vekil harç"

Unvan, Kienast, no.23'de Aşed isimli bir adamın unvanı olarak, CCT I 33b, 20'de *bēl ālim*'in hizmetinde birisi olarak , bazı metinlerde ise tahlil ve para toplamaya memur birisi olarak görülür⁵.

rabi alpātīm, "sığırlar başı" (?)

Unvan, Kienast, no.16:21 f. de şahit Kulakula'ya ait bir unvan olarak geçer ve "oberrinderhirten" olarak tercüme edilir.

barullum, "polis" (?)

Kt a/k 952'de (Sever, no.4) görünür. Sık geçmemekte ve lugatlerde ihtiyatla "polis" diye tercüme edilmektedir.

rabi ezzi/eşi, "?"

Kienast, no.16'da şahitlik yapan Aluthuharşa'nın unvanı olup "oberzi-egenhirt, oberster der Baume" diye tercüme edilmektedir.

gallābum, "berber"

Kienast, no.38'de görünür. Şahıs adı olabileceği yolundaki teklif ve geçtiği diğer metinler için bkz. Bilgiç- Bayram, AKT 2 no.2 : 10 ve Çeçen, Doktora Tezi no.18: 19.

gubabtum, "(yüksek) rahibe"

3 no.lu belgemizde geçmiş ve ismin yerine kullanılmıştır.

rabi kalbāūim, "köpekler âmiri"

Unvan kt v/k 65 metninde (Sever, no.7) geçer. Bu unvan, C. Günbattu⁶ tarafından muhtemelen "Sarayın köpeklerine bakmakla yükümlü görevlilerin başı" olduğu ifade edilmiştir. Şahit olarak geçen bu şahsın idarî bir fonksiyonu yoktur.

rabi mahirim, "pazar ağası"

Bu unvan, domuz satışı ile ilgili Kienast, no.15:2'de ve köle satışı ile ilgili olarak da no.29:5'te görünür. Ayrıca Kt s/k 53,3'te Pirwala'nın unvanı olarak yün satışı ile ilgili olarak geçmektedir.

⁵ CAD A I 296a; Veenhof, Festschrift T. Özgüç s.525.

⁶ Günbattu, Kültepe Metinlerinde Geçen İki Yeni Unvan, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I (Ankara; 1986) s.465.

rabi nappāhim, "demirciler başı"

Unvan Kienast, no.14'de sadece nappahum olarak, no.37'de ise *rabi nappāhim* şeklinde görünür. İdari bir fonksiyona sahip değillerdir.

rabi paššūrē, "sofracılar başı"

Unvan Kienast, no.16:20'de şahit Kulakula'ya ait olup, "Truchsess" olarak tercüme edilmiştir.

rabi rē'i, "çobanlar başı"

2 no.lu metnimizde geçmekte olup, Peruwa'ya ait bir unvandır. Metinde hukuki ya da idari bir fonksiyonda görülmemektedir.

rabi simmiltim, "merdiven başı" (?)

10 no.lu metnimizde *rabi simmiltim*'in kardeşi olarak görünür ve bir Anadolulu'yu niteler. Aynı şekilde TCL 21, 254 (Kienast, no.37)'de genel olarak kullanılan "Ş.A'nın oğlu" ifadesinin yerine kullanılmıştır. Ancak Kienast, no.18'de *rabi simmiltim* kralla birlikte belgeyi tasdik eden ve gereğini ifaya yetkili bir merci (*iqqāti*, ". . . . otoritesi altında") durumundadır. Kienast, no.9'da da aynı durum bahis konusudur.

rabi šābim, "askerlerin kumandanı" (?)

Kt v/k 65'de görünen Hanu'nun unvanı olup *rabi sikkatim*'in *upatinnum*'ları arasında kaydedilmiştir. Buradan *rabi sikkatim*'in daha üstün olduğunu anlıyoruz. Unvan aynı zamanda KKS 21 (Kienast, no.23)'de *alahinnum* olan Aşed'in *upatinnum*'larından biri olarak görünür. Bu da *alahinnum*'un *upatinnum* ve *rabi šābim*'den daha üstün olduğunu gösterir.

rabi šukkallim, "baş vezir"

Donbaz ve Veenhof tarafından⁷ işlenen ve 4. satırda şahit olarak kaydedilen Kt v/k 152'de geçer. 13-17. satırlara göre yerli köle Aşed'in fiyatı *rabi šukkallim*'in *upatinnum*'larına ödenmiştir ve 19-20. satırlarda *rabi*

⁷ Unvan meslektaşlarımız tarafından *Anatolica* XII (1980)'de detaylı olarak işlenmiştir. Son olarak Günbatu tarafından *Belleten* 206 (1989), s.51 vd.da ele alınmıştır.

šukkallim'in *upatinnum*'larının adamlarından bahsedilir. *Rabi šukkallim* bizzat belgeyi mühürlemiştir, çünkü o her nasılsa satıcılarla ifade edilip irtibatlandırılmıştır. Unvanın tercüme edilmesi kolay değildir. Büyük vezir *šukkallum rabi'um* veya *rabi šukkallim* olurdu. Belki en uygun mana "baş vezir" dir.

tusinnum, "kurtarıcı" (?)

Metinlerde en çok kaydedilen ve köle satış belgelerinde kurtarıcı olarak geçen bu unvan için bkz. Kienast, no. 5, 7, 9, 19, 29 ve 32. Metinlerde resmi bir hüviyeti olup olmadığını bilemiyoruz. Ayrıca, ev satış senedi olan Kt k/k 35:13(tablet) ve 16(zarf)'da ve Kienast, no. 16 ve 22'de satışa itiraz eden şahıslardan biri olarak görünür.

tusinnum ša rabi sikkatim, "?"

C.Günbattu tarafından işlenen Kt a/k 1163 nolu metinde *rabi sikkatim*'e bağlı ve onun altında olduğu anlaşılmaktadır. Unvanın *rabi sikkatim*'in *upatinnum*'larından biri olduğu görünür.

upatinnum, "(?)"

Kt v/k 152 no.lu metinde⁸ *upatinnum ša rabi šukkallim*, "baş vezirin *upatinnum*'u" şeklinde ve Kienast, no.23 (KKS 21)'de geçmektedir. İlk metnin 15-16. satırlarında köleyi satın alan, 19-21. satırlarında ise köleyi satan Tarmana'ya parayı iade edecek kimse olarak görülmektedir.

METİNLER

No.1 : Kt 90/k 120

İki Asurlu arasındaki kadın kölenin satışı ile ilgili bir kontrat olup, satın alan Asurlu kadın, satış sonrası anlaşmazlık olması durumunda satış bedelini aynen ödemesi şartını koşmuştur.

Öy. 1. Nu-hu-ša-tum a-ma-sú
Ku-ru-ba-na-a i-dí-nu-š⁹

⁸ Bkz. yukarıda n.7.

⁹ Metinde: šu

- ša Nu-hu-ša-tí-im
Nu-hu-ša-tum a-na
5. ší-mì-im i-dí-in
ú A-áb-ša-lim
2/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR
ta-áš-qú-ul ú am-tám
Ku-ru-ba-na ú
- K. 10. ma-ra Áb-ša-lim
Ay.. ta-áš-a-am šu-ma
ma-ma-na-a a-na
am-tím¹⁰ ú ma-ri-ša¹¹ i-tù-wa-ar
2/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR
15. a-na Áb-ša-lim
i-ša-qal IGI E-na-A-šur
DUMU Dan-i-lí IGI Me-ra-lí
<DUMU> En-um-A-šur

¹Nuh(u)šatum kadın kölesi Kurubana'yı verdi, Nuhušatum'un <kölesi>, Nuhušatum (onu) sattı ⁶ve (bayan) Ab-šallim 45 ūqel gümüşü ödedi ve Ab-šallim kadın köle Kurubana ve oğlunu satın aldı. ¹¹Eğer herhangi biri kadın köle veya onun çocuğu için müracaat edecek olursa, Ab-šallim'e 45 ūqel gümüş ödeyecek. ¹⁶Dan-ili'nin oğlu Ennam-Aššur'un huzurunda, Ennum-Aššur'un <oğlu> Merali'nin huzurunda.

St.1,3,4: Metne göre *Nu-hu-ša-túm* bir erkek ismi olmalıdır. Fakat BIN 6, 104:2'de geçen *Nu-ùh-ša-tim* ise bayan adıdır. İsim *nuhšu* kelimesinden türetilmiş olmalıdır: CAD N II s.320b; AHw s.801b.

St. 2,9: *Ku-ru-ba-na*, Akadca bir isim olmalıdır ve *Kurub-Anna* olarak tahlil edilmelidir. Fakat yerli isim olması da mümkündür.

¹⁰ Metinde: tám

¹¹ Metinde: šu

St. 10,13: "Erkek çocuk" anlamındaki *mer'um* Eski Asurca'da nadiren *mar'um* şeklinde kaydedilmiştir.

St. 12: *mammanā*, "bazıları, hiçkimse" anlamındaki *mamman*'ın varyantıdır: CAD M I s.200b; AHw s.601a.

No.2: kt 88/k 990

Yerli bir kadın kölenin Peruwa tarafından Asurlu birinin karısına satılışı ile ilgili vesikada, köle için itiraz olması halinde satış fiyatının 4 katı ödeme yapılacağı kaydedilmiştir.

Öy.	1.	1 ma-na KÛ.BABBAR ší-i[m]
Za-pì-za-pì A-na-na
a-ša-at E-na-ah-DINGIR
iš-tí Pè-ru-wa
	5.	GAL re-i-im
DUMU Ta-pu-ša
ta-áš-a-am-ší
lu Pè-ru-wa
K.	10.	lu ma-ma-an
Ay.		a-na Zi-pì-zi-pì
i-tù-wa-ar
4 ma-na KÛ.BABBAR <a-na>
A-na-na i-ša-qał
Sk.	15.	GA RU BA ŠA

¹Enah-ili'nin karısı Anana, Tapuša'nın oğlu çobanlar amiri Peruwa'dan (bayan) Zapizapi'yi değeri (olan) 1 mina gümüş (karşılığında) satın aldı. ⁸Eğer herhangi bir kimse, ister Peruwa, isterse bir başkası Zipizipi için itiraz edecek olursa, ¹³⁴mina gümüşü Anana'<ya> ödeyecek.^{15?}

St. 2,11:Metnin 2. satırında Zapizapi, 11. satırında ise Zipizipi olarak geçen isim aynı şahsa aittir. EL no.276'da Ennum-Aššur'un oğlu Aššur-āmarām'ın karısı ve Aššur-bēli'nin kızı Zi-BE-zi-BE ile metnimizdeki isim karşılaştırılabilir.

St.2,14: Anana şahıs adı ayrıca BIN 4, 165:1,2,3; Liv. 8:14; CCT 5,216:6'da ve AKT 1,76:2 (Tablet) ve 8 (Zarf)'de İdi-Adad'ın karısı olarak geçmektedir.

St.15: Arka yüzde yazılı olan 4 işaretin kalıntıları açıklama yapmak için bize herhangi bir fikir vermemektedir.

Nr.3: kt n/k 1772

Bu vesika Asurlu bir aileye ait olan bir kadın kölenin satışından bahsetmektedir. İdi-Aşşur kölenin ilk sahibi ve satıcısının kızkardeşi adına satış bedelini Kaniş'de satın alan Kura'dan almıştır. O, bu yüzden, satışa itiraz etmeyeceğine dair söz vermiştir.

- Öy. 1. KIŞIB Bu-kà-nim DUMU Šu-Sú-en₆
 ša 1/3 ma-na KÛ.BABBAR
 ša-ru-pá-am ší-im GÉME^{üm}
 ša É Na-áp-li-is
5. ki-ma
 DUMU.MÍ Na-áp-li-is gu₅-ba-áb-tim
- K. I-dí-A-šûr DUMU Ba-ba-lim
 i-na Kà-ni-iš KÛ.BABBAR
- Ay. il₅-qé-ú
10. DUMU.MÍ Na-áp-li-is
 a-na Ku-ra ú-lá
 ta-tù-ar

¹Šū-Suen'in oğlu Bukānum'un mührü, Naplis'in evine ait kadın kölenin bedeli olan 20 şeql tasfiye edilmiş gümüş hakkında. ⁵*gubabtu*-rahibesi olan Naplis'in kızı adına Babālum'un oğlu İdi-Aşşur Kaniş'de parayı aldı. Naplis'in kızı, Kura için müracaat etmeyecek.

St. 7: Aynı şahıslara CCT 2,8:7'de de rastlıyoruz.

Nr.4: kt 75/k 35

Bir şahsın Şabanātum adlı kişinin kadın kölesi için ödediği paraya ve aynı şahsa verdiği pahalı kumaşa ilişkin tuttuğu özel nottur.

- Öy. 1. 1/2 ma-na KÛ.BABBAR
a-na ší-im GÉME
ša Ša-ba-na-tim
áš-qúl 1 ku-ta-nam
5. SIG5 a-na
Ša-ba-na-tim
- K. a-dí-in

¹Şabanātum'un kadın kölesinin bedeli olarak 20 şeşel gümüş ödedim.
⁴İyi kalitede 1 *kutānu*-kumaşını da Şabanātum'a verdim.

Nr.5: kt 76/k 2

Bir Asurluya *be'ulātum* olarak verilen mallarla ilgili bu tutanakta bir tane de kadın köle bulunmaktadır. Metni kadın kölenin satışını ima eden bir ticaretin mevcudiyetini gösteren bir belge olarak kaydediyoruz.

- Öy. 1. 1/3 ma-na 5 GÍN KÛ.BABBAR
6 TÚG.HI.A ku-ta-nu
2 GÚ 5 ma-na ša-áp-tám
1 am-tám 4 pì-ri-kà-ni
5. 1 GÚ 5 ma-na URUDU
ma-sí-a-am
3 e-ma-re-e
ša-lá-ma-<<lá>>e
mì-ma a-nim
10. ša Ba-sà-a
- K. me-er-a-at

- Ay. Id-na-A-şur
a-na ^dIM.GAL
DUMU Ki-kà-zu
15. a-be-a-lim a-dí-in
IGI A-şur-ma-lik
DUMU Li-ba-a
IGI Ú-şur-pá-kà
DUMU MAN-Iştar IGI Pè-ru-wa
20. DUMU¹² A-şur-mì-tí

¹² 25 şeqel gümüşü, 6 *kutānu*-kumaşını, 2 talent 5 mina yünü, 1 kadın köleyi, 4 *pirikannu*-kumaşını, 1 talent 5 mina temiz bakırı, 3 siyah eşeği, ⁹İdna-Aşşur'un kızı Basā'ya ait bütün bunları Kikazu'nun oğlu Adad-rabi'nin tasarrufuna verdim. ¹⁶Libā'nın oğlu Aşşur-malik'in huzurunda, Puzur-Iştar'ın oğlu Uşur-paka'nın huzurunda, Aşşur-(i)mitti'nin oğlu Peruwa'nın huzurunda.

St. 10: İdna-Aşşur'un kızı olarak geçen ve kendisine ait malların *be-ulātum* olarak verildiği Basā, Kt b/k 105 no.lu metinde¹³, kendisine 20 şeqel gümüşün *be-ulātum* olarak verildiği kadınla aynı kişi olmalıdır.

Nr.6: kt b/k 136 b, a

Metin, *kārum* Kaniş'in huzurunda, şahitler tarafından verilen ifadelerle başlamaktadır ve Lulu tarafından rehin tutulan Ennum-Aşşur'a ait köle hakkındaki anlaşmazlıkla ilgilidir. Lulu, hâkim tarafından hükmedildiği üzere yemin etmeyi reddeder, fakat köleyi 1 ay içerisinde geri vermeye, aksi takdirde satış fiyatının iki katı olan 81 şeqel gümüşü Ennum-Aşşur'a iade etmeye söz verir.

¹² Metinde: IGI

¹³ Çeçen, Master Tezi. no.48.

tablet:

- Öy. 1. En-um-A-šur a-na Lu-lu
iṣ-ba-at-ni-a-tí-ma
um-ma En-um-A-šur-ma
a-na Lu-lu-ma ba-a-am
5. ma-lá dí-in da-a-a-ni
GÍR ša A-šur ta-am-a-am
um-ma Lu-lu-ma lá a-ta-ma-a-kum
wa-ra-ad-kà a-dí
wa-ra-ah ú-ta-ra-kum
10. um-ma En-um-A-šur-ma
šu-ma a-dí wa-ra-ah
K. ÌR^{dí} lá tù-ta-e-ra-am
2/3 ma-na lá 1 GÍN KÛ.BABBAR
Ay. [ší]-im ÌR^{dim}
15. i-bi₄-ší-ma 1 1/3 ma-na 1 GÍN
KÛ.BABBAR ta-ša-qá-lam
um-ma Lu-lu a-hu Ha-da-a-ma
a-ša-qá-lá-ku-um
iṣ-tù ha-mu-uš-tim
20. ša ^dUTU-ba-ni ú A-šur-iš-[tí-k]al
<a-na a-wa-tim a-ni-a-tim>
kà-ru-um Kà-ni-iš^[ki]
i-dí-ni-a-tí-ma IGI GÍR
ša A-šur ší-bu-tí-ni
ni-dí-in IGI ^dUTU-ba-ni

- K. 25. DUMU A-ha-tim
 Sk. IGI Ú-şú-ra-nim
 DUMU Ku-da-a

¹Ennum-Aşşur, Lulu'ya karşı bizi (şahit olarak) tuttu ve Ennum-Aşşur Lulu'ya şöyle dedi: Gel! Hakimin kararına göre (tanrı) Aşşur'un kılıcı (huzurunda) bana yemin et! ⁷Lulu şöyle cevap verdi: Sana yemin etmeyeceğim, senin erkek kölen 1 aya kadar sana dönecek. ¹⁰Ennum-Aşşur şöyle dedi: Eğer erkek kölemi 1 aya kadar geri göndermezsen, kölenin bedeli olan 39 şeqel gümüşe karşılık, mevcut olduğunda 81 şeqel gümüşü bana ödeyeceksin. ¹⁷Hadā'nın kardeşi Lulu şöyle cevap verdi: Sana ödeyeceğim. ¹⁹Şamaş-bani ve Aşşuriş-[tik]al'in hamuştuşluğundan itibaren, *kārum* Kaniş <bu ifadeler üzerine> bizimle ilgili kararı verdi ve tanrı Aşşur'un huzurunda şahitlik yaptık. ²⁴Ahātum'un oğlu Şamaş-bani'nin huzurunda, Kuda'nın oğlu Uşurānum'un huzurunda.

zarf:

- Öy. 1. KIŞIB ^dUTU-ba-ni DUMU A-ha-tim
 KIŞIB Ú-şú-ra-nim DUMU Ku-da-a
 a-na a-wa-tim a-ni-a-tim
 kâ-ru-um Kâ-ni-iş^{ki}
 5. i-dí-ni-a-tí-ma IGI GÍR
 şa A-şur şí-bu-tí-ni
 ni-dí-in

Nr.7: kt n/k 1295

Bu mahkeme zaptı, İdi-Suen ile Mannu-ki-Aşşur arasında Rabi-Aşşur'un kölesi ile ilgili anlaşmazlığı karara bağlayan bir belgedir.

- Öy. 1. Ma-nu-ki-A-şür
 İR şa GAL-A-şur
 iş-ba-at-ma um-ma

- I-dí-Sú-en₆-ma ÌR
 5. wa-ší-ra-am um-ma
 Ma-nu-ki-A-şur-ma
 ÌR áş-a-am ú-lá ú-şa-ra-kum
 um-ma I-dí-Sú-en₆-ma
 DUMU I-ba-a-ma ÌR
 K. 10. wa-ší-ra-am-ma
 Ay. ma-şa-ku a-na-ku
 ÌR ú-ta-ra-kum
 şu-ma ÌR lá áp-qí-id-ku-um
 KÙ.BABBAR ma-lá ta-áš-qú-lu
 15. a-şa-qá-lá-kum a-na a-wa-tim
 a-ni-a-tim kà-ru-um
 Hu-ra-ma i-dí-ni-a-tí-ma
 IGI şu-ga-ri-a-e şa A-şur
 ší-bu-tí-ni ni-dí-in
 20. ÌR ma-ah-ri-ni
 K. Ma-nu-ki-A-şur a-na
 I-dí-Sú-en₆
 Sk. ip-qí-id IGI A-şur-SA.TU
 DUMU Şu-Be-lim IGI Şál-ma-A-şur
 25. DUMU En-na-nim

¹Mannu-kî-Aşşur, Rabi-Aşşur'un erkek kölesini tuttu ve İdi-Suen şöyle dedi: Köleyi benim için serbest bırak! ⁵Mannu-kî-Aşşur şöyle cevap verdi: Köleyi satın aldım sana bırakmayacağım. ⁸İbā'nın oğlu İdi-Suen şöyle karşılık verdi: Erkek köleyi bana gönder! Sorumluluğu alıyorum, köleyi sana göndereceğim. ¹³Eğer köleyi sana teslim etmezsem senin ödediğin parayı ben sana ödeyeceğim. ¹⁵Bu ifadeler üzerine Hurama *kārum*'u hakkımızda hükmü

verdi ve Aşşur'un hançeri huzurunda şahitlik yaptık. ²⁰Mannu-ki-Aşşur köleyi bizim huzurumuzda İdi-Suen'e teslim etti. ²³Şū-Bēlum'un oğlu Aşşur-şadu'i'nin huzurunda, Ennānum'un oğlu Šalma-Aşşur'un huzurunda.

St. 11: *mašā'um*'un anlamı hakkında bkz. Larsen, OACC (1976) s.256 vd.

Nr.8: kt 88/k 287

Metin, Kura ailesinin kölesi olan Tūram-ili ile Kasuka arasındaki *tamkārum* tarafından Tūram-ili'ye verilen ve Kura tarafından talepte bulunulan gümüş hakkında yüzleştirmeyi kaydeden *kārum*'un huzurunda yapılan şahitlikle ilgilidir. Anlaşıldığına göre Tūram-ili patronuna ait parayı almıştır. Kasuka'nın bu faaliyeti, onun Kura tarafından bu parayı toplamaya yetkili kılındığını, ya Kura'nın temsilcisi olarak iş yaptığını ya da Kura'nın söz konusu para için kendisine söz verdiğini ortaya koyar. Para için yetkilendirildiğini gösteren yazılı deliller Tūram-ili'nin onu Kasuka'ya ödemeye hazır olduğunu ortaya koymaktadır.

- Öy. 1. Kà-sú-kà a-na Tù-ra-mì-ili₅
 ÌR ša É! Ku-ra i₃-ba-at-ni-a-tí-ma
 um-ma Kà-sú-kà-ma
 a-na Tù-ra-mì-ili₅-ma
5. 1 1/2 ma-na KÛ.BABBAR
 tám-kà-ru-um
 i-dí-na-ku-ni KÛ.BABBAR
 šu-qú-ul um-ma
 Tù-ra-mì-ili₅-ma
10. 3 na-áš-pì-ra-tim
 ša a-wi-lim bi₄-lam-ma
- K. KÛ.BABBAR a-ša-qá-lá-[kum]
 [....]-ma
- Ay. [ú]-ša-ba-kà

15. a-na a-wa-tim
 a-ni-a-tim kà-ru-um
 Kà-ni-iš i-dí-ni-a-tí-ma
 IGI GÍR ša A-šùr
 ší-bu-tí-ni ni-dí-in
20. IGI MAR.TU-ba-ni
 IGI I-ku-nim

¹Kasuka, Kura ailesinin memuru Tūram-ili'ye karşı bizi (şahit olarak) tuttu, Kasuka Tūram-ili'ye şöyle dedi: ⁵Tüccarın sana verdiği 1,5 mina gümüşü öde! ⁸Tūram-ili şöyle cevap verdi: Adamın (patronun) üç raporunu bana ver!, sonra gümüşü sana ödeyeceğim. [. . . .] ve seni doyuracağım. ¹⁵Bu ifadeler üzerine *kārum* Kaniş hakkımızda hükmü verdi ve Aşşur'un kılıcı huzurunda şahitlik yaptık. ²⁰Amurru-bani'nin huzurunda, İkkūnum'un huzurunda.

Nr.9: kt t/k 9

Bir şahsın yapmış olduğu ödemeleri gösteren listedir.

- Öy. 1. 13 1/2 GÍN KÙ.BABBAR a-na
 Ša-bu-na-ah-šu
 DUMU Kà-lá 6 GÍN KÙ.BABBAR
 a-na Šé-zu-ur áš-qúl
5. 4 GÍN a-na be-li-šu
 ša Tù-[ú-]tù-ú áš-qúl
 4 1/2 GÍN a-na Iš-me-DINGIR
 áš-qúl 6 GÍN KÙ.BABBAR
 ší-im še-im¹⁴ ša É

¹⁴ Metinde: am

10. Ta-ar-ma-na nu-šé-ší-a-ni
 ší-im ÌR
- K. 3 GÍN ší-im šé-im¹⁴
 a-na na-pá-hi-im
- Ay. áš-qúl 1 1/2 GÍN a-na
15. A-ru-ba <1> lá 1/4 GÍN
 a-ša-at I-na-a
 1 lá 1/4 GÍN a-na Na-na-a
 1 lá 1/4 GÍN a-na Ku-lá-na
 2 1/2 GÍN a-na ší-im
20. GIG ša a-Ta-ar-kà-na-am
 áš-qúl 2 1/4 GÍN a-na
 UDU áš-qúl i-nu-mì GA-ar-ú-lam
 ta-al-qé-i-ni
 i-nu-mì ta-am-ri-ší-ni
- K. 25. 1 lá 1/4 GÍN ag-mu-ur¹⁵ 1/2 GÍN a-na
 ki-ri-im i-nu-mì
- Sk. A-na-na ta-am-ru-šú
 áš-qú-ul 2 1/4 GÍN a-na
 NINDA áš-qúl

¹13,5 šeqel gümüşü Kala'nın oğlu Šabunahšu'ya, 6 šeqel gümüşü Šezur'a ödedim. ⁵⁴šeqel (gümüşü) Tütü'nün patronuna ödedim. ^{74,5}šeqel İšmeli'ye ödedim. ⁸Tarmana'nın evinden çıkarttığımız arpanın bedeli 6 šeqel'dir. Kölenin fiyatı olan 3 šeqel'i arpanın bedeli olarak demirciye ödedim. ^{141,5}šeqel Aruba'ya, ^{3/4}šeqel İnā'nın karısı(na), ^{3/4}šeqel Nanā'ya, ^{3/4}šeqel

¹⁵ Metinde: ru

Kuluna'ya, 2,5 Şeql Tarkanam'a (ait olan) hububatın bedeli olarak ödedim. ²¹2 1/4 Şeql koyun için ödedim. ²²O, aldığı ve hasta olduğunda, 3/4 Şeql harcadım. ²⁵Anana hasta düştüğünde yarım Şeql içki için ödedim. ²⁸2 1/4 Şeql ekmek için ödedim.

St. 20: Tahılın *arřātum*, *kibtum*, *Őe'um*, *uştatum* gibi değişik cinsleri ve anlamları için bkz. AKT 1,7:24.

St. 22: *GA-ar-ú-lam*'dan herhangi bir sonuç çıkarılamamaktadır.

Nr.10: kt a/k 805 b, a

Zaha'nın Asurlu Puzur-Aşşur'a yerli Şubiahşu, karısı Kabzia ve 11. satıra göre çocuklarını sattığına dair belgedir. Anlaşılması zor olan 5-8. satırlar; Puzur-Aşşur'un Şubiahşu'yu önceden ele geçirmesine rağmen, henüz parasını ödememiş olmasına, Puzur-Aşşur'un bazı alımlardan dolayı Zaha'ya borçlu olduğuna ya da Zaha'nın Şubiahşu ve ailesini geri almak için onların iadesini talep etmek yerine Puzur-Aşşur'a borcunu ödetme isteğine işaret edebilir.

tablet:

Öy.	1.	1 ma-na KÙ.BABBAR ří-im
Şu-bi-a-ah-đu ù Kâ-âb-zi-a
a-ří-tí-đu a-na Za-ha
Puzur ₄ -A-şur iş-qú-ul
	5.	be-el ří-mì-đu ¹⁶ Za-ha
i-na i-tí-im
Şu-bi ₄ -a-ah-đu i-ri-iş-ma
KÙ.BABBAR ář-qú-ul
K.		đu-ma ma-ma-an

¹⁶ Metinde: ni

10. a-na Šu-bi₄-a-ah-šu
 Ay. a-ší-tí-šu ù me-er-e-šu
 i-tù-ar Za-ha
 a-na Puzur₄-A-šur
 ú-ba-áb-šu-nu
15. IGI Ha-ra-áš-ta-AN
 IGI Lu-ùh-ra-ah-šu
 IGI Ha-nu-nu
 IGI Hi-kà-i Za-ha
- K. a-na Šu-bi₄-a-ah-šu
- Sk. 20. ú-lá i-tù-a-ar

¹Puzur-Aššur, Šubiahšu ve karısı Kabzia'nın bedeli olarak 1 mina gümüşü Zaha'ya ödedi. ⁵Onun patronu Zaha, uygun zamanda Šubiahšu'yu istediğinde, parayı ödedim. ⁹Eğer herhangi biri, Šubiahšu, karısı ve çocukları için müracaat edecek olursa Zaha, onları Puzur-Aššur için temizleyecek. ¹⁵Haraştan'ın huzurunda, Luhrahšu'nun huzurunda, Hanunu'nun huzurunda, Hikai'nin huzurunda. ¹⁸Zaha, Šubiahšu için müracaat etmeyecek.

zarf:

- Öy. 1. KIŠIB Ha-ra-aš-ta-AN
 KIŠIB Lu-ùh-ra-ah-šu KIŠIB Za-ha-a a-hu-ú ra-bi₄ sí-
 mì-il₅.tim
- KIŠIB Ha-a-a-bi₄ KIŠIB Ha-nu-nu
 1 ma-na KÙ.BABBAR ší-im Šu-bi₄-a-ah-šu
5. ù Kà-áb-zi-a a-ší-tí-šu
 a-na Za-ha Puzur₄-A-šur
 iš-qú-ul Za-ha be-el ší-mì-šu
 Šu-bi₄-a-ah-šu i-na i-tí-im

- K. i-ri-iş-ma Puzur₄-A-şur
 Ay. 10. KÛ.BABBAR a-na Za-ha
 iš-qú-ul šu-ma ma-ma-an
 a-na Šu-bi₄-a-ah-šu ù Kâ-áb-zi-a
 a-ší-tí-šu ú me-er-e-šu
 i-tù-ar Za-ha-a
 15. ú-ba-áb-šu-nu
 Za-ha-a a-na
 Šu-bi₄-a-ah-šu
 K. Kâ-áb-zi-a a-ší-tí-šu
 ú me-er-e-šu ú-lá i-tù-ar

St. 15 ve 1 (zarf) : İsim, AKT 1 39:14-16'da *IGI Luhrahšu rādiu ša Haraštal* ifadesi içerisinde de geçmektedir. Ayrıca, Kt 84/k 16:4'de *TÚG ša Ha-ra-áš-tal* ve 11. satırda *Ha-ra-áš-ta-al* şeklinde kaydedilmiştir. Biz Haraştan ve Haraştal'ın varyant yazılışlarla gösterilen aynı şahıs olduğunu düşünüyöruz.

St. 1-3 (Zarfın): HaraştAN, Luhrahšu ve Zaha kraldan sonra gelen ve idari kademedede en büyük meslek amiri olan ve veliaht olarak değerlendirilen *rabi simmiltim*'in kardeşleridir. Bazı belgelerde Pithana'nın yerine krallığa aday olan Anitta bu unvan ile görülmektedir: TC 3,214a:19-22; OIP 27,1:1; Ay.:2-3. Pithana, Kt s/k 3:19-20'de *i-qátí Pi-it-ha-na ru-ba-im A-ni-ta GAL sí-ki-tí-[im]* ifadesi içerisinde *rabi sikkitim* olarak geçmektedir. Çeçen, krallık için yetiştirilen veliahtın önce *rabi sikkitim* daha sonra da *rabi simmiltim* görevleri ile tecrübe kazandırıldığını vurgulamıştır¹⁷. Fakat bütün *rabi simmiltim* ler daha sonra *rubā'um* olarak karşımıza çıkmamaktadırlar.

Nr.11: kt 88/k 1003

Kendi annesi ve akrabaları tam olarak bilinmeyen bir kadın tarafından satılan yerli bir erkek çocuk hakkındaki belgedir. Çocuğun satılmasından sonra hukuki bir itiraz olması durumunda, satıcılarının 33 şeqel yerine, bu

¹⁷ Salih Çeçen, Yeni Kültepe Metinlerine Göre Yerli-Asurlu Münasebetleri. I. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (1990) s.143.

durumdan dolayı üçte bir daha fazla olarak 45 şeqel ödemeleri şartı kaydedilmiştir.

- Öy. 1. 1/2 ma-na 3 GÍN KÙ.BABBAR
 ší-im I-lá-li-iš-kà-an
 a-na Wa-ni-a-al-kà
 um-mì-šu ù
5. Kà-na-kà-na DUMU.MÍ
 Šé-zu-ur Té-pu-lá
 iš-qú-ul iš-a-am-šu
 šu-ma ma-ma-an
 a-šu-mì I-lá-li-iš-kà-an
10. a-na Té-pu-lá
 i-tù-a-ar
- K. Wa-ni-a-al-kà
 Ay. ù Kà-na-kà-na
 2/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR
15. a-na Té-pu-lá
 i-ša-qú-lu
 IGI A-zi-za-áš
 IGI Hi-iš-ta-ah-šu
 IGI Ša-at-A-na
20. DUMU.MÍ Da-da-nim
 IGI I-ku-nim DUMU E-lá-lí

¹İlalişkan'ın bedeli 1/2 mina 3 şeqel gümüşü, onun annesi Wanilka'ya ve Şezur'un kızı Kanakana'ya, Tepula ödedi (ve) o, onu satın aldı. ⁸Eğer herhangi birisi İlalişkan'dan dolayı Tepula'ya müracaat edecek olursa,

¹²Wanialka ve Kanakana, 45 Őeşel gümüşü Tepula'ya ödeyecekler. ¹⁷AzizaŐ'ın huzurunda, HiŐtahŐu'nun huzurunda, Dadānum'un kızı Őāt-Anna'nın huzurunda, Elali'nin ođlu İkūnum'un huzurunda.

St. 19: Burada ve CCT 5, 20c: 3; 39c: 2,4'de geöen Şa-at-A-na kadın adını, 3. tekil Şahıs femininum zamiri Őāt ve tanrı adı *Anna* unsurlarına ayırmak ve "Anna'nunki" diye manalandırmak mümkündür: Bkz. Stamm, Namengebung s. 263; AKT 1, 1: 4.

Nr.12: kt a/k 554 b, a

Bu metin, Balkan tarafından Festschrift Güterbock (1986) s.30, dipnot.13'de; Hecker tarafından WdO 11 (1980), s.66'de ve en son olarak ta Kienast tarafından AKv s.108 vd.'da işlenmiştir.

Bir kızın satılması ile ilgili bir belgedir. Satıcı ile satın alanların her ikisi de kadındır. Satış fiyatı kaydedilmemiŐtir fakat, kızıdan dolayı satıcının geri müracaat etmesi durumunda 15 Şeşel gümüşü geri ödeyeceği kayıtlıdır. Belki de bu miktar geröek satış fiyatıdır.

tablet:

Öy.	1.	Sà-sà-a Őú-ha-ar-tám ta-áš-a-am <<Őu-ma>> Ni-wa-ah-Őu-Őa-ar lá ta-tù-a-ar-Őí-im
	5.	Şu-ma ta-tù-a-ar-Őí-im 15 GÍN KÙ.BABBAR ta-Şa-qá-al-Őí-ma me-er-a-sà
K.		ta-ta-ru-ú
Ay.	10.	IGI Şa-na-bu-ú IGI Ba-dí-da IGI Hi-iŐ-ta-ah-Şu-Şa-ar

¹Sasā, kızı satın aldı ve Niwahşuşar, ona geri itirazda bulunmayacak.
⁵Eğer o, ona müracaat edecek olursa, 15 şeqel gümüşü ödeyecek ve kızını geri götürecektir. ¹⁰Şanabū'nun huzurunda, Badidā'nın huzurunda, Hištahşuşar'ın huzurunda.

case:

- Öy. 1. KIŞIB Ša-na-bu-ú
 KIŞIB Ba-dí-da-a
 KIŞIB Hi-iš-ta-ah-šu-ša-[ar]
 Sà-sà-tí-i šú-ha-ar-[tám]
5. ta-áš-a-am-ší <<šu-ma>>
 Ni-wa-[ah-š]u-ša-ar

- Ay. [lá ta-tù-a-ar-ší-im]
 [šu-ma ta-tù-a-a]r
 15 GÍN KÛ.BABBAR
10. ta-ša-qá-al-ma
 me-er-a-sà ta-ta-ru-ú

St. 1. Tabletın 1. satırında Sà-sà-a ve zarfının 4. satırında Sà-sà-tí-i şeklinde kaydedilmiş olan bayan adı, ilginçtir. Diğer şahıs adlarının Anadolu kökenli olması, bu ismin de bir yerli kadın olması gerektiğini gösterir.

Nr.13: kt s/k 42

Belge, İdi-Kubūm adlı şahıstan bir erkek çocuğun bedelinin de bulunduğu 57 şeqel gümüşün talebi ve ödenmesini kaydeder.

- Öy. 1. 1/2 ma-na 7 GÍN
 KÛ.BABBAR a-ha-ma
 1/3 ma-na ší-im

şú-ha-ri-im

5. iš-tí I-dí-Ku-bi₄-im

DUMU ší-ip-ri-im

K. IGI Be-kà-a

Ay. IGI A-zi-a

80 a-nu-qú

10. za-ap-ru-tu₄

¹³⁷ šeqel gümüş ve erkek çocuğun bedeli olan 20 šeqel gümüş, haber-cinin oğlu İdi-Kūbum'dadır. Bekā'nın huzurunda, Azia'nın huzurunda. ⁹⁸⁰ adet ikinci kalite yüzük.

THE INSTITUTION OF SLAVERY IN ANCIENT ANATOLIA IN THE LIGHT OF NEW DOCUMENTS

SEBAHATTİN BAYRAM - SALİH ÇEÇEN

The oldest written documents of Anatolia, the so-called Kültepe tablets, which at present number more than 20.000, mostly deal with commercial subjects. Nevertheless these documents also give information on political, social, legal and geographical facts of that area and period (ca. 19th century B.C.), a few of them directly but most indirectly. Some documents provide us with at times detailed information on slavery and slave sales during that age. After earlier studies of single documents, recently these texts were studied and evaluated as a group and analysed statistically by Hecker¹ and in particular by Kienast². Still later Sever³ studied 8 new documents dealing with slaves.

In this contribution we publish 13 new documents in copy, transliteration, translation and with commentary. In addition we draw on 10 more documents as far as they relate to our subject. Evaluating the information of the previous publications, we pay special attention to new or interesting data contained in our texts.

We first present tables of the prices for which the slaves, but also some persons not explicitly qualified as such, were sold and of the amounts which had to be paid when the persons sold were (re)claimed or redeemed.

¹ Karl Hecker, Zur Beurkundung von Kauf und Verkauf im Altassyrischen, *Die Welt des Orients* 11 (1980); henceforth Hecker.

² Burkhard Kienast, *Das Altassyrische Kaufvertragsrecht* (Stuttgart; 1984); henceforth Kienast.

³ Hüseyin Sever, *Köle Satışı Hakkında Yeni Kültepe Metinleri*. Unpublished paper read at 34th RAI (Istanbul; 1987) henceforth Sever.

Sale prices:

<u>text</u>	<u>person sold</u>	<u>sale price in shekels of silver</u>		
no.3	<i>amtum</i>	20	shekels of silver	
kt s/k 22	"	20	" " "	
no.4	"	30	" " "	
no.1	<i>amtum+child</i>	45	" " "	
no.2	<i>amtum</i>	60	" " "	
kt a/k 1134	"	60	" " "	
kt a/k 1277	<i>wardum</i>	30	" " "	
kt a/k 952	"	30	shekels of refined silver	
kt v/k 65	"	37,5	shekels of silver	
no.6	"	39	" " "	
kt a/k 898	"	45	" " "	
kt a/k 933	"	60	" " "	
kt 79/k 2	"	117,5	" " "	
no.11	child	33	" " "	
no.10	family	60	" " "	
no.12	girl	15	" " "	
kt 88/k 1027	boy	10	" " "	
no.13	"	20	" " "	

Prices to be paid in case of (re)claim or redemption:

<u>text</u>	<u>person sold</u>	<u>sale price</u>	<u>price in case</u>	<u>rate</u>
			<u>of reclaim</u>	
no.1	<i>amtum+child</i>	40 shekels of silver	40 sh. of silver	1/1
no.2	<i>amtum</i>	60 " " "	240 " " "	1/4
kt t/k 32	<i>wardum</i>	-	120 " " "	-
kt a/k 898	"	45 " " "	45 " " "	1/1

kt a/k 898	<i>wardum</i>	45 shekels of silver	90 shekels of silver 1/2				
		(if <i>wardum</i> pays his price)					
no.11	child	33 shekels of silver	45	"	"	"	1/1,35
kt v/k 125	family	-	60	"	"	"	-

The texts contain interesting information on slave sales and the institution of slavery which we summarize.

Conditions for regaining freedom

In kt a/k 898 (Sever, no.2) Ištar-bāšti bought Šikuwa for 45 shekels of silver from Šubili, son of Hanuwa. If the creditor or somebody else claims Šikuwa back, he shall pay the original purchase price. If the slave himself wants to become free, he has to pay its double, 90 shekels. In kt v/k 65 (Sever, no.7) the native Inar, sold for 37,5 shekels of silver, can redeem himself by paying the same amount. In kt v/k 125 (Sever, no.8), where the native woman Labarša sold Šubianika and her daughter to an Assyrian, Aššur-bēl-awātīm, for an unstated amount those sold, have to pay Labarša 1 mina of silver if they raise a claim in order become to free. Other examples are Kienast, nos.11 and 12.

Conditional sales

In kt v/k 65, it is stated that the child Inar was sold for the price of 37.5 shekels of silver by his elder brother, Hašui and his mother, Kudida under the condition that if he did not behave well in the house of Tarmana who had bought him, he would be taken back at the same price or otherwise would say as a chattel slave of Tarmana. In kt a/k 933 (Sever, no.3), it is stated that Ištar-malak was sold to Enlil-bani by Imdilum for 1 mina of refined silver for two years. At the end of this period Enlil-bani would pay back the same amount to Imdilum in order to get his slave back, otherwise the slave become Imdilum's property. Kienast, no.37 is another example of a conditional sale.

Slaves taken as pledges

There are many examples of the taking of male or female slaves or servants as pledges for debts. For example, in kt 88/k 306, which is a legal document concerning a conflict between two Assyrians, it is recorded that as

security for his unstated claim Šū-Suen took from his debtor, Aššur-nada his two donkeys, a female slave and a servant as pledges. It is also stated that Šū-Suen would take these in case he suffered damage. Kt a/k 1163 records that for the 43 shekels of refined silver which Ela gave to Ili-emūqī as *be'ulātum* in Ashur, Ummī-ṭābat, the female slave of the latter, was taken as a pledge. In kt a/k 1224 it is recorded that since Ušur-ša-Aššur has a claim of 36 shekels of refined silver on Ennam-ilī, Ili-iddin was taken as pledge. When the debtor pays the money, the slave will be returned. Other published examples of taking slaves as pledges are Kienast p.93, 3 f,g and p.99, 2 y.

Slaves as part of *be'ulātum*

Our text no.5 records that among the goods belonging to Basā, the daughter of Idna-Aššur, given to Adad-rabi, the son of Kikazu, as *be'ulātum*⁴, also a slave girl figures. It is for the first time that a slave is part of a *be'ulātum*.

Sale of one of its members by a family

There are some documents indicating that, presumably because of financial problems, families had to sell some of its members. In our text no.11 the native child Ilališkan was sold to Tepūla for 33 shekels of silver by his mother Waniaalka and by Kanakana, daughter of Šezur, whose relation to Ilališkan is unknown. The text stipulates that the seller can get her child back by paying 45 shekels of silver, or 35% more. In kt v/k 65, mentioned above, it is recorded that a child, called Inar, was sold for 37,5 shekels of silver by his mother, Kudida, and his elder brother, Hašui. Kienast no.17 also deals with such a case.

Sale of whole families

For this type of transaction no.10 is a good example. It records (in line 2 of the envelope) that 1 mina of silver was paid for Šubiahšu and his wife Kabzia to Zaha, the brother of the *rabi simmiltim*, by Puzur-Aššur. Line 11 of the tablet (line 13 of the envelope), reveals that the children of the married couple sold, were included in the sale. Kt v/k 125 (Sever, no.8), already discussed above, records that Labarša sold Šubianika, the wife of Habia,

⁴ See for the *be'ulātum*: Kienast, JCS 41 (1989), pp. 86-95 and AKT I p.22 on line 10.

together with her daughter Šarika to Aššur-bēl-awātīm. Texts nos.18 and 37 in Kienast are other examples of this type of sale.

Status and role of wardum

The Akkadian *wardum* may have two meanings. It designates not only "slave", but is also used for "servant, officer" e.g. when a person is called a *wardum* of his king or god, or calls himself, humbly "your *wardum*". In our text no.8, Tūram-ili, against whom a suit is brought by Kasuka, is designated as "*wardum* of the house(hold) of Kura". Tūram-ili is ready to pay the silver after he has got the records. This could indicate a status of servant rather than one of chattel slave. In AKT I,33 (Sever, no.1) Ištar-pilah, designated as *wardum*, "took 40 shekels of silver belonging to Susa as his wages" and hence he may have been a "servant". This is also likely for kt a/k 1112, where Ennam-ili, *wardum* of Idi-abum owes a debt of 2 minas of silver to Ušur-ša-Aššur and has to pay interest if he does not pay within 15 weeks. See also the text studied as Kienast p.95 1 d.

Anatolian officials occurring in the slave and house sale documents

In the texts published here and in the other documents used or discussed, we meet various Anatolians, who are identified by their titles or professions. Since some of the texts are records of court cases, the question arises whether in these texts they perform an official function. In other documents they occur as private individuals and their titles or professions are mentioned to identify and to distinguish them from others, perhaps also because they were commonly known with their titles. If a text mentions a man with his title there are three possibilities:

1. PN+title, to identify the person instead of *DUMU* PN or *ahi* PN. Such identifications may occur with all persons, witnesses, sellers, buyers etc.; it does not imply an official function.

2. Title or indication of some function, among those persons who might "come back concerning ..." (*aššumi ... tuārum*). There we usually have no PN's but only a designation like *tusinnum*, not a particular man or official, but a term which defines his role, perhaps his relation to the seller, the slave sold etc. Similar is *upatinnum*, whatever that may be.

3. Persons who occur in an official capacity, e.g. in the so-called "notarization"

iqqāti...rubā'im/rabi simmiltim; they authorize or approve the transaction. The *rabi mahirim*, "market overseer", may play a comparable role in slave sales.

We present in alphabetical order the titles or professions which occur in the slave or house sale texts:

alahhinnum, "miller, major domo"

The title occurs in Kienast no.23 as the title of a man, named Ašed. In some texts he has a function in collecting cereals and money⁵.

rabi alpātim, "chief of the cowherd" (?)

The title belongs to the witness Kulakula in Kienast no.16:21 f., and is translated as "Oberrinderhirt".

barullum, "police" (?)

Occurs in kt a/k 952 (Sever, no.4). It is not frequently used and in the dictionaries it is translated as "police" cautiously.

rabi ezzi/eši, "?"

This is the title of Aluthuharša, who gave testimony in Kienast no.16, where it is translated as "Oberziegenhirt, Oberster der Baume".

gallābum, "barber"

Occurs in Kienast no.38. See for other texts where this title is used and for the suggestion that it might be a personal name: Bilgiç-Bayram, AKT II no.2:10 and Çeçen, Dissertation no.18:19.

gubabtum, "(high) priestess"

Used in no.3, as qualification added to a personal name.

⁵ CAD A I 296a; K.R.Veenhof, Festschrift T.Özgüç p.525.

rabi kalbātīm, "the one in charge of dogs"

This title occurs in kt v/k 65 (Sever, no.7). It was also examined by Günbattu⁶ who explained it as "probably the chief of the people taking care of the dogs in the palace", which would mean a functionary of the palace. The person is recorded as a witness and does not figure in an official capacity.

rabi mahīrim, "chief of the market, market overseer"

The title occurs in Kienast no. 15:2, which deals with the sale of pigs, and in no.29:5 which deals with the sale of a slave. It occurs also in kt s/k 53:3, which deals with the sale of wool, as the title of Pirwala.

rabi nappāhim, "chief of the blacksmiths"

This title occurs in Kienast no.14 as simple *nappāhum*, "blacksmith" and in no.37 as *rabi nappāhim*. The persons in question do not act in an official capacity.

rabi paššūrē, "chief of the tables"

Title of witness Kulakula in Kienast no.16:20" and translated as "Truchsess".

rabi rē'i, "chief of the shepherds"

This title occurs in no.2 and belongs to Peruwa. He performs no official function in the transaction.

rabi simmiltim, "chief of the staircase" (?)

The designation "brother of the *rabi simmiltim*" occurs in no.10, where it only serves to identify an Anatolian, as is the case in TCL 21,254 (Kienast, no.37), instead of the common "son of PN". An official function of the *rabi simmiltim* is attested in Kienast, no.18, where he occurs together with the ruler (*rubā'um*) in the so-called "notarization" of the transaction *iqqāti* ... "under the authority of ...". This is also the case in Kienast, no.9.

⁶ C.Günbattu, Kültepe Metinlerinde Geçen İki Yeni Ünvan, Xth Turkish Congress of History (Ankara;1986), p.465.

rabi šābim, "commander of the soldiers" (?)

This is the title of Hanu, which occurs in kt v/k 65. He is mentioned among the *upatinnum*'s of *rabi sikkatim*. Hence the *rabi sikkatim* is his superior. This title also occurs in KKS 21 (Kienast, no.23) as one of the *upatinnums*' of Ašed who is an *alahhinnum*. It shows that the *alahhinnum* is superior to the *upatinnum* and the *rabi šābim*.

rabi šukkallim, "head of the viziers"

Occurs in kt v/k 152, studied by Donbaz and Veenhof⁷, where the title identifies a witness in line 4. According to lines 13-17, the price for the Anatolian slave, Ašed, was paid to the *upatinnum* of the *rabi šukkallim*, and lines 19f. mention "gentlemen of the *upatinnum* of the *rabi šukkallim*". The *rabi šukkallim* himself sealed the record because he somehow represented or was linked with the sellers. The title is difficult to translate, since "great vizier" would be *šukkallum rabium*; *rabi šukkallim* perhaps means "head of the viziers".

tusinnum, "redeemer" (?)

Occurs frequently as one of the persons that might raise claims concerning the slave sold, see Kienast, nos. 5,7,9,19,29 and 32. We do not know whether persons in question acted in an official capacity or not. It occurs also in kt k/k 35:13 (tablet) and 16 (case) and in Kienast, nos. 16 and 22, all dealing with house sales, as one of the persons that might "come back" on the transaction, "because of the house".

tusinnum ša rabi sikkatim, (?)

In kt a/k 1263:4f. by Günbattu, he apparently ranged below and belonged to the *rabi sikkatim*. He also occurs as one of the *upatinnums*' of the *rabi sikkatim*.

upatinnum, (?)

Occurs in kt v/k 152⁸ as *upatinnum ša rabi šukkallim*, "the *upatinnum* of the viziers" and in Kienast, no.23 (KKS 21). In the first text, the lines 15f.,

⁷ This title is discussed in detail by the scholars in *Anatolica* XII (1980). Later on Günbattu discussed it in *Belleleten* 206 (1989), pp.51.

⁸ See above n.7.

the title is used of the persons selling the slave, and in lines 19-21 of the persons to refund the buyer Tarmana when the slave is claimed by a third party.

THE TEXTS

No.1:kt 90/k 120

This is a contract about the sale of a female slave between two Assyrians. The buyer is a woman and it is stipulated that in case of vindication the sale price shall be refunded.

Obv.	1.	Nu-hu-ša-tum a-ma-sú
Ku-ru-ba-na-a i-dí-nu-š ⁹
ša Nu-hu-ša-tí-im
Nu-hu-ša-tum a-na
ší-mì-im i-dí-in
ú A-áb-ša-lim
2/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR
ta-áš-qú-ul ú am-tám
Ku-ru-ba-na ú
E.	10.	ma-ra Áb-ša-lim
Rev.		ta-áš-a-am šu-ma
ma-ma-na-a a-na
am-tím ¹⁰ ú ma-ri-ša ¹¹ i-tù-wa-ar
2/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR
	15.	a-na Áb-ša-lim
i-ša-qal IGI E-na-A-šur

⁹ In the text: šu

¹⁰ In the text: tám

¹¹ In the text: šu

DUMU Dan-ì-lí IGI Me-ra-lí

<DUMU> En-um-A-šur

¹Nuh(u)šatum gave his female slave Kurubana, <the slave> of Nuh(u)šatum, Nuh(u)šatum sold (her). ⁶And (Mrs.) Ab-šallim paid 45 shekels of silver, and Ab-šallim bought the female slave Kurubana and her child. ¹²If anyone claims the female slave and her child, he shall pay 45 shekels of silver to Ab-šallim. ¹⁶Before Ennam-Aššur, son of Dan-ili, before Merali, <son of> Ennum-Aššur.

L. 1,3,4: *Nu-hu-ša-tím* must be the name of a male person according to the text. But *Nu-ùh-ša-tim* in BIN 6,104:2 is female. The name must be derived from *nuhšu*: CAD N II p.320b; AHW p.801b.

L. 2,9: *Ku-ru-ba-na* could be an Akkadian name and be analysed as *Kurub-Anna*, but it may as well be native.

L. 10,13: The word *mer'um*, "son", rarely occurs as *mar'um* in Old Assyrian.

L. 12: *mammanā* is a variant of *mamman* "somebody, anybody", cf. CAD M I p.200b; AHW p.601a.

No.2: kt 88/k 990

This is a document about the sale of a native woman by Peruwa to the wife of an Assyrian. Whoever (re)claims the slave girl shall pay the fourfold of the purchase price to the new owner.

Obv.	1.	l ma-na KÙ.BABBAR ší-i[m] Za-pi-za-pi A-na-na a-ša-at E-na-ah-DINGIR iš-tí Pè-ru-wa
	5.	GAL re-i-im DUMU Ta-pu-ša ta-áš-a-am-ší lu Pè-ru-wa

- E. 10. lu ma-ma-an
 Rev. a-na Zi-pì-zi-pì
 i-tù-wa-ar
 4 ma-na KÙ.BABBAR <a-na>
 A-na-na i-ša-qal
 L.E. 15. GA RU BA ŠA

¹1 mina of silver is the price of Zapizapi, Anana the wife of Enah-ili bought her (for it) from Peruwa, the chief of the shepherds, the son of Tapuša. ⁸If anyone, either Peruwa or anybody else, reclaims Zipizipi he shall pay 4 minas of silver <to> Anana. ¹⁵?

L. 2,11: The text makes it clear that Zapizapi and Zipizipi refer to the same person. One might compare Zi-BE-zi-BE, the wife of Aššur-āmaram, daughter of Aššur-bēli in EL no.276.

L. 2,14: The name Anana occurs also in BIN 4,165:1,2,3; Liv. 8:14; CCT 5,216:6 and AKT 1,76:2 (tablet), 8 (case) as the wife of Idi-Adad.

L. 15: There are traces of erased writing on the reverse, but they offer no clue for the interpretation of this line.

Nr.3: kt n/k 1772

This document refers to the sale of a slave-girl belonging to an Assyrian household. It is a kind of quittance stating that a third person, Idi-Aššur, has received the sale price in Kaniš in the name of a daughter of the previous owner and seller, from the buyer, Kura. She hence promises not to raise any future claims.

- Obv. 1. KIŠIB Bu-kà-nim DUMU Šu-Sú-en₆
 ša 1/3 ma-na KÙ.BABBAR
 ša-ru-pá-am ší-im GÉME^{tim}
 ša É Na-áp-li-is
 5. ki-ma
 DUMU.MÍ Na-áp-li-is gu₅-ba-áb-tim

- E. I-dí-A-šūr DUMU Ba-ba-lim
i-na Kâ-ni-iš KÙ.BABBAR
- Rev. il₅-qé-ú
10. DUMU.MÍ Na-áp-li-is
a-na Ku-ra ú-lá
ta-tù-ar

¹Sealed by Bukānum, son of Šū-Suen, to the effect that 1/3 mina of refind silver, the price of a female slave belonging to the household of Naplis, ⁵in the name of the daughter of Naplis, *gubabtu*-priestess, that Idī-Aššur, son of Babālum took the money in Kanish. ¹⁰The daughter of Naplis shall not come back on Kura.

L. 7: The same persons occur in CCT 2,8:7.

Nr.4: kt 75/k 35

This is a personal memorandum recording the payment of silver to a person and the gift of an expensive piece of textile to the same person.

- Obv. 1. 1/2 ma-na KÙ.BABBAR
a-na ší-im GÉME
ša Ša-ba-na-tim
áš-qúl 1 ku-ta-nam
5. SIG₅ a-na
Ša-ba-na-tim
- E. a-dí-in

¹I paid 1/2 mina of silver for the slave-girl of Šabanātum; I also gave 1 kutānu-textile of good quality to Šabanātum.

Nr.5: kt 76/k 2

A slave-girl figures among the items put at the disposal of an Assyrian as be'ulātum. We assume that he received the goods from the owner, a girl, to trade them which would imply the sale of the slave-girl.

- Obv. 1. 1/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR
 6 TÚG.HIA ku-ta-nu
 2 GÚ 5 ma-na ša-áp-tám
 1 am-tám 4 pì-ri-kà-ni
5. 1 GÚ 5 ma-na URUDU
 ma-sí-a-am
 3 e-ma-re-e
 ša-lá-ma-<<lá>>e
 mì-ma a-nim
10. ša Ba-sà-a
- E. me-er-a-at
- Rev. Id-na-A-šur
 a-na ^dIM.GAL
 DUMU Ki-kà-zu
15. a-be-a-lim a-dí-in
 IGI A-šur-ma-lik
 DUMU Li-ba-a
 IGI Ú-šur-pá-kà
 DUMU MAN-Ištar IGI Pè-ru-wa
20. DUMU¹² A-šur-mì-tí

¹² 25 shekels of silver, 6 pieces of *kutānu*-textile, 2 talents 5 minas of wool, 1 female slave, 4 *pirikannu*-textiles, 1 talent 5 minas of purified copper, 3 black donkeys ⁹all this belonging to Basā, the daughter of Idna-Aššur, I put at the disposal of Adad-rabi, son of Kikazu.¹⁶ Before Aššur-malik, son of Libā; before Ušur-paka, son of Puzur-Ištar; before Peruwa, son of Aššur-(i)mitti.

¹² In the text: IGI

L. 10: The woman, a daughter of Idna-Aššur, whose goods were given as *be'ulātum*, must be the same woman as the one in kt b/k 105¹³, to whom 1/3 mina of silver was given as *be'ulātum*.

Nr.6: kt b/k 136 b, a

This text is a deposition by witnesses before *kārum* Kanish. Their testimony deals with a disagreement about a slave belonging to an Assyrian, Ennum-Aššur, taken and retained (as pledge) by Lulu. Lulu refuses to submit, as ruled by judges, to an oath, but instead promises to return the slave within one month. If not, he will pay Ennum-Aššur ca. The double of purchase price, 81 shekels of silver.

tablet:

Obv.	1.	En-um-A-šur a-na Lu-lu iṣ-ba-at-ni-a-ti-ma um-ma En-um-A-šur-ma a-na Lu-lu-ma ba-a-am
	5.	ma-lá dí-in ₄ da-a-a-ni GÍR ša A-šur ta-am-a-am um-ma Lu-lu-ma lá a-ta-ma-a-kum wa-ra-ad-kà a-dí wa-ra-ah ú-ta-ra-kum
	10.	um-ma En-um-A-šur-ma šu-ma a-dí wa-ra-ah
E.		ÌR ^{dí} lá tù-ta-e-ra-am 2/3 ma-na lá 1 GÍN KÙ.BABBAR
Rev.		[ší]-im ÌR ^{dim}
	15.	i-bi ₄ -ší-ma 1 1/3 ma-na 1 GÍN

¹³ Çeçen, Master thesis, no.48.

- KÙ.BABBAR ta-ša-qá-lam
 um-ma Lu-lu a-hu Ha-da-a-ma
 a-ša-qá-lá-ku-um
 iš-tù ha-mu-uš-tim
20. ša ^dUTU-ba-ni ú A-šur-iš-[tí-k]al
 <a-na a-wa-tim a-ni-a-tim>
 kà-ru-um Kà-ni-iš^[ki]
 i-dí-ni-a-tí-ma IGI GÍR
 ša A-šur ší-bu-tí-ni
 ni-dí-in IGI ^dUTU-ba-ni
- E. 25. DUMU A-ha-tim
- L.E. IGI Ú-šú-ra-nim
 DUMU Ku-da-a

¹Ennum-Aššur seized us (as witnesses) against Lulu. Ennum-Aššur said to Lulu: ⁵"Come, swear to me by Ashur's dagger in accordance with the verdict of judges!". ⁷Lulu answered: "I am not going to swear to you! I will return your slave to you within a month". ¹⁰Ennum-Aššur said: "If you have not returned my slave within a month, where the price of the slave was 39 shekels of silver, you will pay me 81 shekels of silver". ¹⁷Lulu, the brother of Hadā, said: "I will pay (it) to you". ¹⁹From the week of Šamaš-bani and Aššuriš-[tikal]. <For this case> *kārum* Kanish gave us (as witnesses), and before the dagger of Ashur we gave our testimony. ²⁴Before Šamaš-bani, son of Ahātum; before Ušurānum, son of Kudā.

case:

- Obv. 1. KIŠIB ^dUTU-ba-ni DUMU A-ha-tim
 KIŠIB Ú-šú-ra-nim DUMU Ku-da-a
 a-na a-wa-tim a-ni-a-tim
 kà-ru-um Kà-ni-iš^{ki}

5. i-dí-ni-a-tí-ma IGI GÍR
 ša A-šur ší-bu-tí-ni
 ni-dí-in

Nr.7: kt n/k 1295

This deposition records a disagreement between Idi-Suen and Mannu-ki-Aššur about a slave which belonged to a certain Rabi-Aššur, but whom Mannu-ki-Aššur had seized because he would have brought him.

Obv.	1.	Ma-nu-ki-A-šùr
ÌR ša GAL-A-šur
iṣ-ba-at-ma um-ma
I-dí-Sú-en ₆ -ma ÌR
	5.	wa-ší-ra-am um-ma
Ma-nu-ki-A-šùr-ma
ÌR áš-a-am ú-lá ú-ša-ra-kum
um-ma I-dí-Sú-en ₆ -ma
DUMU I-ba-a-ma ÌR
E.	10.	wa-ší-ra-am-ma
Rev.		ma-ša-ku a-na-ku
ÌR ú-ta-ra-kum
šu-ma ÌR lá áp-qí-id-ku-um
KÙ.BABBAR ma-lá ta-áš-qú-lu
	15.	a-ša-qá-lá-kum a-na a-wa-tim
a-ni-a-tim kâ-ru-um
Hu-ra-ma i-dí-ni-a-tí-ma
IGI šu-ga-ri-a-e ša A-šur
ší-bu-tí-ni ni-dí-in

20. ÌR ma-ah-ri-ni
 E. Ma-nu-ki-A-šur a-na
 I-dí-Sú-en₆
 L.E. ip-qí-id IGI A-šur-SA.TU
 DUMU Šu-Be-lim IGI Šál-ma-A-šur
 25. DUMU En-na-nim

¹Mannu-ki-Aššur seized the slave of Rabi-Aššur, but Idi-Suen said: "Release the slave to me!". Mannu-ki-Aššur answered: "I have bought the slave, I am not going to yield him to you!". ⁸Idi-Suen, son of Ibā, said: Yield the slave to me! I take the responsibility, I will return the slave to you (later). ¹³If I do not entrust the slave to you, I will pay to you as much as you paid (for the slave)". ¹⁵For this case, *kārum* Hurama gave us (as witnesses) and we gave our testimony before the dagger of Aššur. ²⁰In our presence Mannu-ki-Aššur entrusted the slave to Idi-Suen. ²³Before Aššur-šadu'i, son of Šū-Bēlum; before Šalma-Aššur, son of Ennānum.

L. 11: See for the meaning of *mašā'um* Larsen, OACC (1976) p.256f.

Nr.8: kt 88/k 287

This testimony before the *kārum* records a confrontation between a certain Tūram-ilī, "slave of Kura"s household", and a certain Kasuka about a sum of silver, given to Tūram-ilī by an agent (*tamkārum*) and claimed by Kura. The situation seems to be that Tūram-ilī, a slave of the firm of Kura, had received money due to his boss by an agent of the latter. The action of Kasuka may imply that he had been authorized by Kura to collect this sum, either because he acted as Kura"s representative or because Kura had promised him that silver. Tūram-ilī is ready to pay if Kasuka submits written evidence (*našpirātum*) which proves that he is entitled to the money. Tūram-ilī, though a slave, could act for his boss by collecting debts owed to him.

- Obv. 1. Kà-sú-kà a-na Tù-ra-mì-ili₅
 ÌR ša É! Ku-ra iṣ-ba-at-ni-a-tí-ma
 um-ma Kà-sú-kà-ma

- a-na Tù-ra-mì-ili₅-ma
5. 1 1/2 ma-na KÛ.BABBAR
tám-kà-ru-um
i-dí-na-ku-ni KÛ.BABBAR
šu-qú-ul um-ma
Tù-ra-mì-ili₅-ma
10. 3 na-áš-pì-ra-tim
ša a-wi-lim bi₄-lam-ma
- E. KÛ.BABBAR a-ša-qá-lá-[kum]
[. . .]-ma
- Rev. [ú]-ša-ba-kà
15. a-na a-wa-tim
a-ni-a-tim kà-ru-um
Kà-ni-iš i-dí-ni-a-tí-ma
IGI GÍR ša A-šùr
ší-bu-tí-ni ni-dí-in
20. IGI MAR.TU-ba-ni
IGI I-ku-nim

¹Kasuka took us (as witnesses) against Tūram-ilī, a slave of the house-
(hold) of Kura. ³Kasuka said to Tūram-ilī: "Pay 1 1/2 mina of silver which
the agent gave to you". ⁸Tūram-ilī answered: "Bring me the three records of
gentleman (boss), then I will pay [you] the silver and I will satisfy you". ¹⁵For
this case *kārum* Kaniš gave us (as witnesses) and we gave our testimony
before the dagger of Aššur. ²⁰Before Amurru-bani, before Ikūnum.

Nr.9: kt t/k 9

This is a memorandum in which a man, speaking in the first person, lists
the payments he has made.

- Obv. 1. 13 1/2 GÍN KÙ.BABBAR a-na
 Ša-bu-na-ah-šu
 DUMU Kà-lá 6 GÍN KÙ.BABBAR
 a-na Šé-zu-ur áš-qúl
5. 4 GÍN a-na be-li-šu
 ša Tù-[ú-]tù-ú áš-qúl
 4 1/2 GÍN a-na Iš-me-DINGIR
 áš-qúl 6 GÍN KÙ.BABBAR
 ší-im še-im¹⁴ ša É
10. Ta-ar-ma-na nu-šé-ší-a-ni
 ší-im ÌR
- E. 3 GÍN ší-im šé-im¹⁴
 a-na na-pá-hi-im
- Rev. áš-qúl 1 1/2 GÍN a-na
15. A-ru-ba <1> lá 1/4 GÍN
 a-ša-at I-na-a
 1 lá 1/4 GÍN a-na Na-na-a
 1 lá 1/4 GÍN a-na Ku-lá-na
 2 1/2 GÍN a-na ší-im
20. GIG ša a-Ta-ar-kà-na-am
 áš-qúl 2 1/4 GÍN a-na
 UDU áš-qúl i-nu-mì GA-ar-ú-lam
 ta-al-qé-i-ni
 i-nu-mì ta-am-ri-ší-ni

¹⁴ In the text: am

- E. 25. 1 lá 1/4 GÍN ag-mu-ur¹⁵ 1/2 GÍN a-na
 ki-ri-im i-nu-mì
- L.E. A-na-na ta-am-ru-šú
 áš-qú-ul 2 1/4 GÍN a-na
 NINDA áš-qúl

¹I paid 13 1/2 shekels of silver to Šabunahšu, son of Kala; 6 shekels of silver to Šezur; 54 shekels (of silver) to the boss of Tūtū; ⁷4 1/2 shekels to Išme-ili; ⁸6 shekels of silver, the price of barley, we took out of the house of Tarmana, (was) the price of a slave, which ¹²I paid to the blacksmith 3 shekels (of silver) as price of the barley; ¹⁴1 1/2 shekels to Aruba; 3/4 shekel (to) the the wife of Inā; 3/4 shekel to Nanā; 3/4 shekel to Kulana; ¹⁹I paid 2 1/4 shekels as price for wheat which was meant for Tarkanam. ²¹I paid 2 1/4 shekels for a sheep. ²²When she took a, when she become ill, I spent 3/4 shekel. ²⁵I paid 1/2 shekel for a drink when Anana fell ill. ²⁸I paid 2 1/4 shekels for bread.

L. 20: See for the various kinds of grain called *aršātum*, *kibtum*, *še'um*, *uttatum* and for their meaning the comments on AKT 1,7:24.

L. 22: *GA-ar-ú-lam* is unclear for us.

Nr.10: kt a/k 805 b, a

The documents records that Zaha sold the native Šubiahšu with his wife Kabzia and their son (l.11) to Puzur-Aššur. The difficult lines 5-8 may indicate that Puzur-Aššur had acquired Šubiahšu before, but had not yet paid, or that Puzur-Aššur owed Zaha a sum of money for some purchase and that Zaha instead claimed Šubiahšu with his family, which made Puzur-Aššur decide to pay his debts, so that he got Šubiahšu back.

tablet:

- Obv. 1. 1 ma-na KÙ.BABBAR ší-im
 Šu-bi-a-ah-šu ù Kà-áb-zi-a

¹⁵ In the text: ru

- a-ší-tí-šu a-na Za-ha
 Puzur₄-A-šur iš-qú-ul
 5. be-el ší-mì-šu¹⁶ Za-ha
 i-na i-tí-im
 Šu-bi₄-a-ah-šu i-ri-iš-ma
 KÙ.BABBAR áš-qú-ul
 E. šu-ma ma-ma-an
 10. a-na Šu-bi₄-a-ah-šu
 Rev. a-ší-tí-šu ù me-er-e-šu
 i-tù-ar Za-ha
 a-na Puzur₄-A-šur
 ú-ba-áb-šu-nu
 15. IGI Ha-ra-áš-ta-AN
 IGI Lu-ùh-ra-ah-šu
 IGI Ha-nu-nu
 IGI Hi-kà-i Za-ha
 E. a-na Šu-bi₄-a-ah-šu
 L.E. 20. ú-lá i-tù-a-ar

¹Puzur-Aššur paid 1 mina of silver to Zaha as price for Šubiahšu and Kabzia, his wife. ⁵When his creditor Zaha at the appropriate time asked (it) from Šubiahšu, I paid the silver. ⁹Should anyone raise a claim for Šubiahšu, his wife and his children, ¹²Zaha will clear them for Puzur-Aššur. ¹⁵Before HaraštAN, before Luhrahšu, before Hanunu, before Hikai. ¹⁸Zaha shall not reclaim Šubiahšu.

case:

- Obv. 1. KIŠIB Ha-ra-aš-ta-AN

¹⁶ In the text: ni

- KIŠIB Lu-ùh-ra-ah-šu KIŠIB Za-ha-a a-hu-ú ra-bi₄ sí-
mì-il₅-tim
- KIŠIB Ha-a-a-bi₄ KIŠIB Ha-nu-nu
- 1 ma-na KÛ.BABBAR ší-im Šu-bi₄-a-ah-šu
- 5 ù Kà-áb-zi-a a-ší-tí-šu
- a-na Za-ha Puzur₄-A-šur
- iš-qú-ul Za-ha be-el ší-mi-šu
- Šu-bi₄-a-ah-šu i-na i-tí-im
- E. i-ri-iš-ma Puzur₄-A-šur
- Rev. 10. KÛ.BABBAR a-na Za-ha
- iš-qú-ul šu-ma ma-ma-an
- a-na Šu-bi₄-a-ah-šu ù Kà-áb-zi-a
- a-ší-tí-šu ú me-er-e-šu
- i-tù-ar Za-ha-a
15. ú-ba-áb-šu-nu
- Za-ha-a a-na
- Šu-bi₄-a-ah-šu
- E. Kà-áb-zi-a a-ší-tí-šu
- ú me-er-e-šu ú-lá i-tù-ar

L. 15f. and lf. (of case): The personal names also occur in AKT 1,39:14-16: *IGI Luhrahšu rādiu ša Haraštāl*. Cf. Also kt 84/k 16:4: *TÚG ša Ha-ra-áš-tal* and in line 11: *Ha-ra-áš-ta-al*. We hence believe that they are the same person and that Haraštan and Haraštāl are variant writings of the same name.

L. 1-3 (of case): HaraštAN, Luhrahšu and Zaha are the brothers of the *rabi simmiltim*, who is the crown prince and is highest authority after king and so probably the children of the king. In some documents, Anitta, the son and later successor of Pithana, occurs with the title *rabi simmiltim*: TC 3,214a:19-22; OIP 27,1:1; rev.:2-3. In kt s/k 3:19-20: *i-qá-tí Pi-it-ha-na ru-ba-im*

A-ni-ta GAL sí-ki-tí-[im], Anitta occurs alongside his father and ruler Pithana with the title *rabi sikkitim*. Çeçen assumes that the crown prince raised for kingship had to acquire experience first as *rabi sikkitim*, later as *rabi simmiltim*¹⁷. But not all *rabi simmiltims*' are later attested as *rubā'um*.

Nr.11: kt 88/k 1003

This is a document about the sale of a native boy by his mother and by another woman whose relationship with the boy is unknown. It is stipulated that if a successful claim is raised for the boy, the sellers have to pay 45 shekels of silver instead of the purchase price, of 33 shekels, hence one third more.

Obv.	1.	1/2 ma-na 3 GÍN KÙ.BABBAR ší-im I-lá-li-iš-kà-an a-na Wa-ni-a-al-kà um-mì-šu ù
	5.	Kà-na-kà-na DUMU.MÍ Šé-zu-ur Té-pu-lá iš-qú-ul iš-a-am-šu šu-ma ma-ma-an a-šu-mì I-lá-li-iš-kà-an
	10.	a-na Té-pu-lá i-tù-a-ar
E.		Wa-ni-a-al-kà
Rev.		ù Kà-na-kà-na 2/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR
	15.	a-na Té-pu-lá i-ša-qú-lu

¹⁷ Salih Çeçen, Yeni Kültepe Metinlerine Göre Yerli Asurlu Múnasebetleri. First International Hethitologie Congress Texts p. 143.

IGI A-zi-za-áš

IGI Hi-iš-ta-ah-šu

IGI Ša-at-A-na

20. DUMU.MÍ Da-da-nim

IGI I-ku-nim DUMU E-lá-lí

¹1/2 mina and 3 shekels of silver, the price for Ilališkan, to Waniałka, his mother and to Kanakana, daughter of Šezur, Tepula paid (and) he bought him. ⁸If anyone raises a claim for Ilališkan against Tepula, ¹²Waniałka and Kanakana will pay to Tepula 45 shekels of silver. ¹⁷Before Azizaš, before Hištahšu, before Šāt-Anna, daughter of Dadānum, before Ikūnum son of Elali.

L. 19: It is possible to analyse the female name *Ša-at-A-na* here and in CCT 5,20c:3; 39c:2,4 as *šāt*, det.rel. pronoun 3rd per.sing.fem+the name of the god *Anna*: "She of (the god) Anna", cf. Stamm, Namengebung p.263; AKT 1,1:4.

Nr.12: kt a/k 554 b, a

This text was studied by Balkan, *Festschrift Güterbock* (1986) p.30, n.13; by Hecker, *WdO* 11 (1980), p.66 and most recently by Kienast, *AKv* p.108f.

The text is about the sale of a girl and seller and buyer both are women. The sale price is not recorded but if the seller claims the girl, her daughter, back, she will have to pay 15 shekels of silver, perhaps the original sale price.

tablet:

Obv.	1.	Sà-sà-a šú-ha-ar-tám ta-áš-a-am <<šu-ma>> Ni-wa-ah-šu-ša-ar lá ta-tù-a-ar-ší-im
	5.	šu-ma ta-tù-a-ar-ší-im 15 GÍN KÙ.BABBAR

ta-ša-qá-al-ší-ma
 me-er-a-sà
 E. ta-ta-ru-ú
 Rev. 10. IGI Ša-na-bu-ú
 IGI Ba-dí-da
 IGI Hi-iš-ta-ah-šu-ša-ar

¹Sasā bought the girl and Niwahšušar shall not come back on her. ⁵If she comes back on her she will pay 15 shekels of silver and take her daughter along. ¹⁰Before Šanabū, before Badidā, before Hištahšušar.

case:

Obv. 1. KIŠIB Ša-na-bu-ú
 KIŠIB Ba-dí-da-a
 KIŠIB Hi-iš-ta-ah-šu-ša-[ar]
 Sà-sà-tí-i šú-ha-ar-[tám]
 5. ta-áš-a-am-ší <<šu-ma>>
 Ni-wa-[ah-š]u-ša-ar

 Rev. [lá ta-tù-a-ar-ší-im]
 [šu-ma ta-tù-a-a]r
 15 GÍN KÙ.BABBAR
 10. ta-ša-qá-al-ma
 me-er-a-sà ta-ta-ru-ú

L. 1. It is interesting that the lady recorded as *Sà-sà-a* in the first line of the tablet occurs as *Sà-sà-tí-a* in the fourth line of the case. The other personal names belong to Anatolians, so she also must be a native woman.

Nr.13: kt s/k 42

The text records that a claim of 57 shekels of silver, part of which was due as sale price of a boy from Idi-Kūbum.

Obv.	1.	1/2 ma-na 7 GÍN KÙ.BABBAR a-ha-ma 1/3 ma-na ší-im šú-ha-ri-im
	5.	iš-tí I-dí-Ku-bi ₄ -im DUMU ší-ip-ri-im
E.		IGI Be-kà-a
Rev.		IGI A-zi-a 80 a-nu-qú
	10.	za-ap-ru-tu ₄

¹37 shekels of silver and separately 20 shekels of silver, the price for a boy, is due from of the messenger. Before Bekā, before Azia. ⁹80 inferior rings.

5.

K. 10.

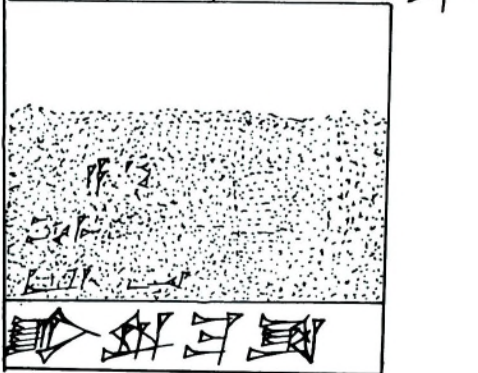
Ay.

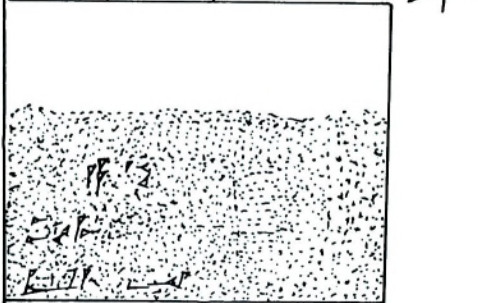
15.

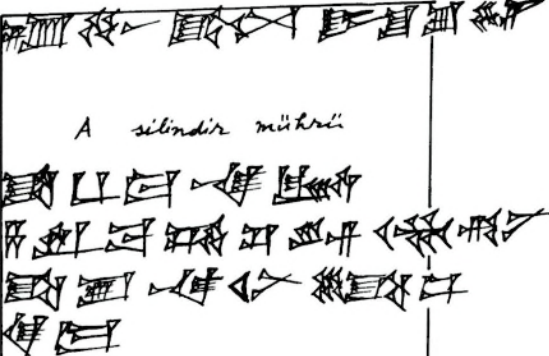
5.

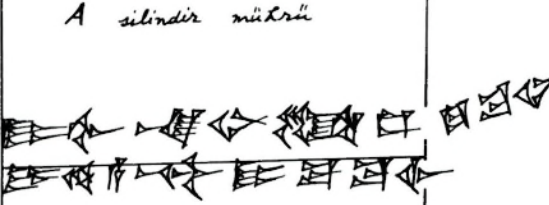
K. 10.

Ay.

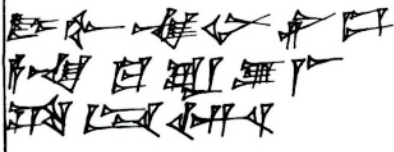
SK. 15.

5. *A silindir mührü*

A silindir mührü

A silindir mührü

10. *A silindir mührü*

A silindir mührü

	Handwritten symbols
	Handwritten symbols
	Handwritten symbols
	Handwritten symbols
5.	Handwritten symbols
	Handwritten symbols
K.	Handwritten symbols
Ay.	Blank space

5.

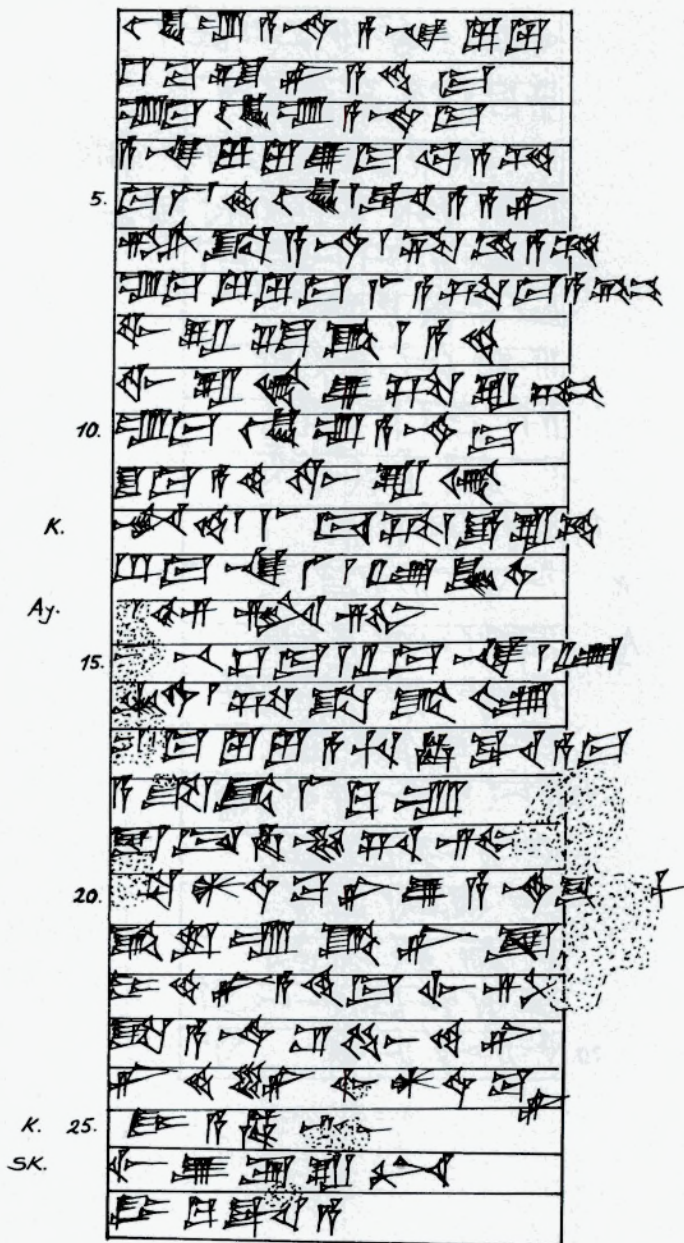
10.

K.

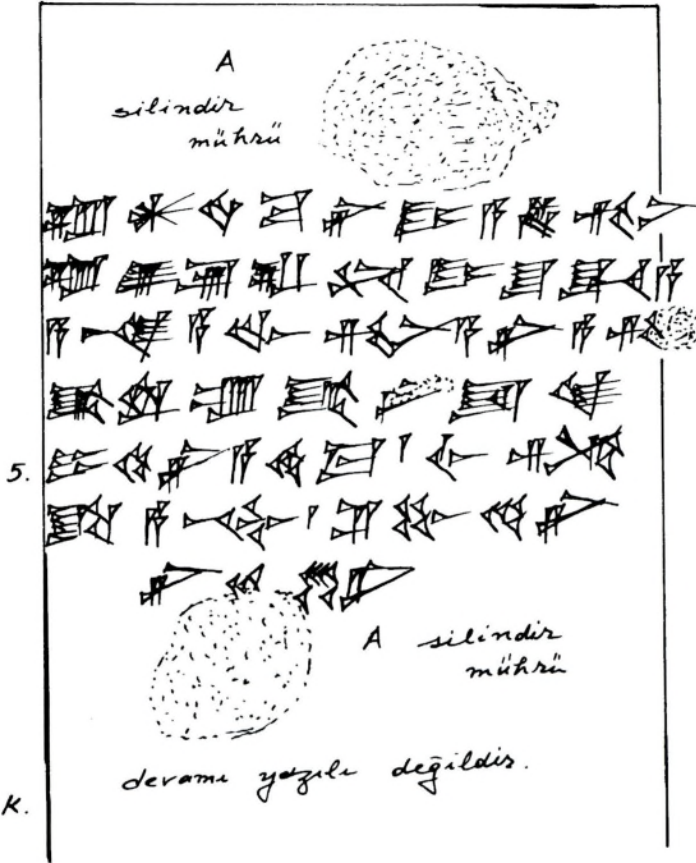
Ay.

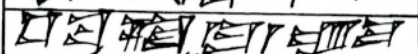

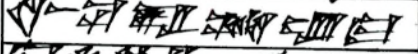
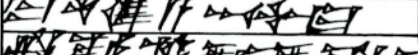

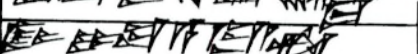
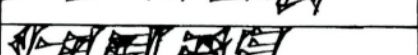

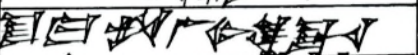
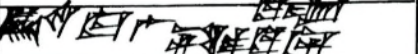
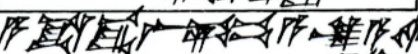

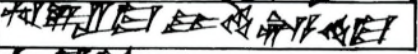
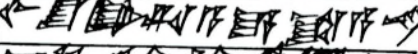

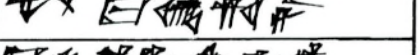

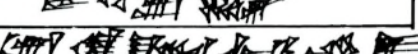

15.

20.

No. 6, Kt b/k 136 tablet

	
	
	
	
5.	
	
	
	
	
K. 10.	
Ay.	
	
	
	
15.	
	
	
	
20.	
K.	
	
SK.	
25.	

5.

10.

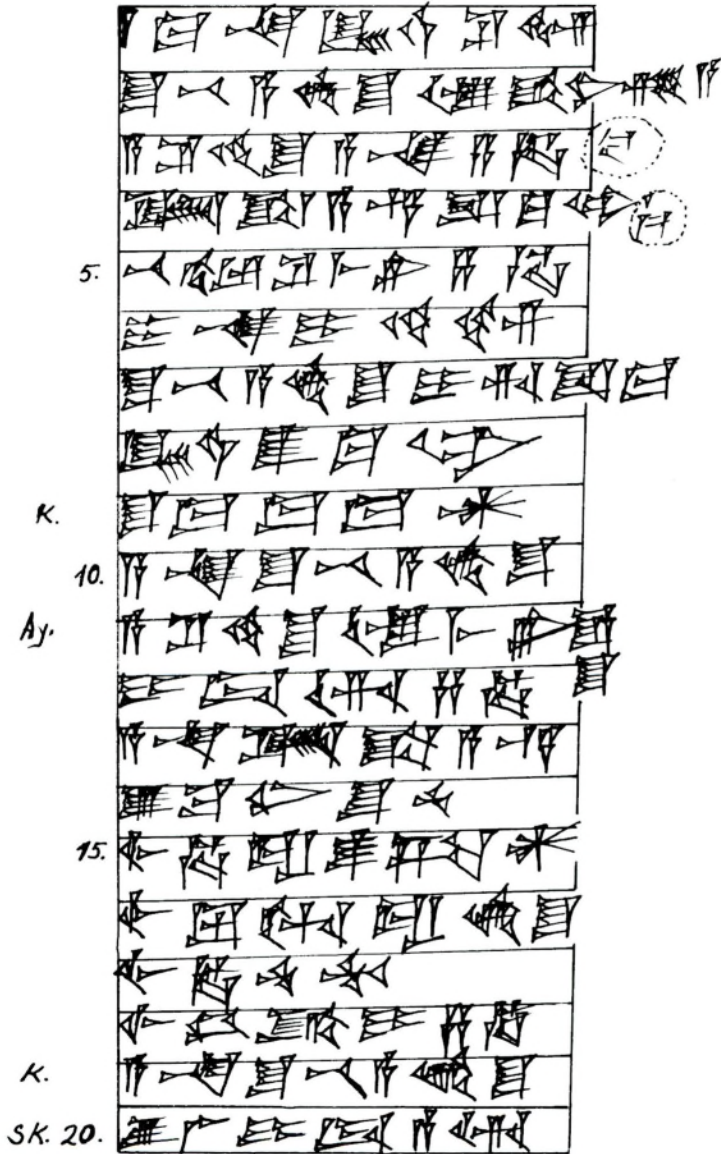
K.

Ay.

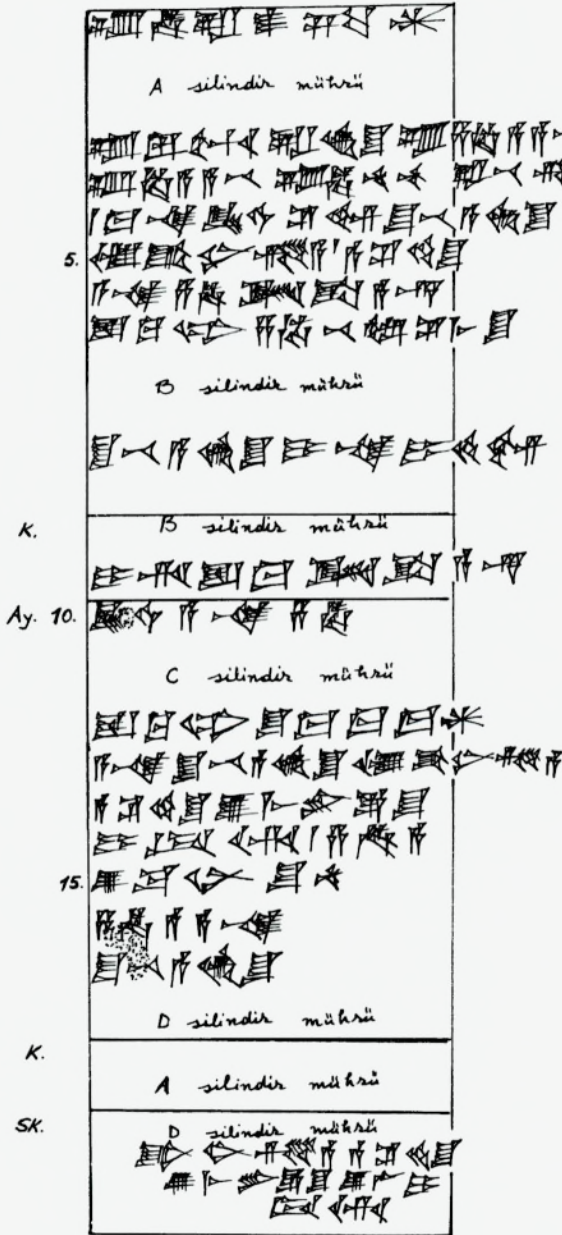
15.

20.

	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
5.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
10.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
K.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
Ay.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
15.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
20.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
K. 25.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
S.K.	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠
	♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠ ♠

No. 10, Kt a/k 805 tablet

No. 10, Kt a/k 805 zarf

Handwritten musical notation on a staff, consisting of several lines of symbols and numbers. The notation is organized into groups, with numbers 5, 10, 15, and 20 marking specific points. The symbols include various geometric shapes, lines, and arrows, typical of a shorthand musical notation system. The staff is divided into sections by horizontal lines, and the notation is written in a consistent, stylized manner.

5.

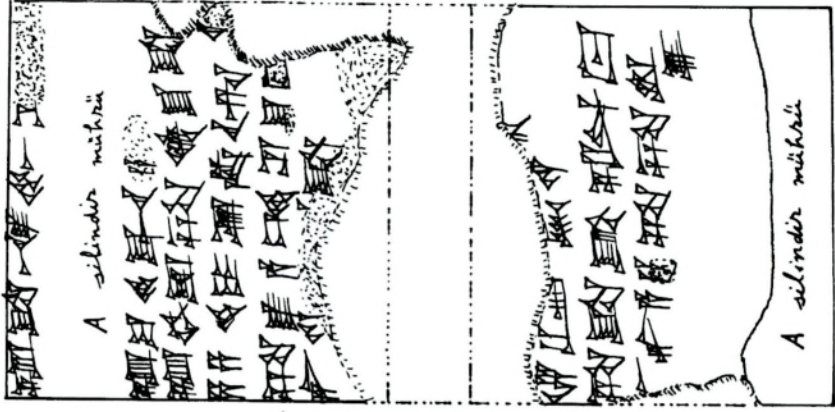
10.

K.

Ay.

15.

20.

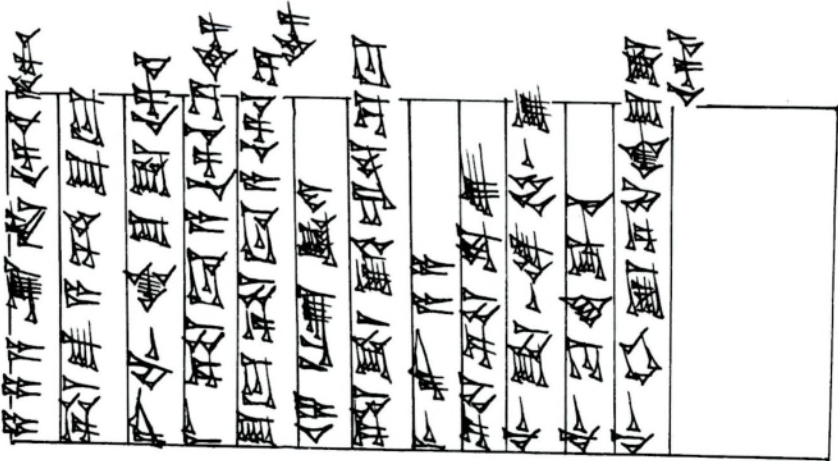

5.

K.

Ay.

K.

5.

K.

Ay.10.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE KEŞFEDİLEN URARTU BARAJLARINA TOPLU BİR BAKIŞ

OKTAYBELLİ

GİRİŞ:

Bu yazıda özet olarak sunacağımız "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış" adlı konu, 1987-1993 yılları arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaz aylarında yapmış olduğumuz 7 dönemlik araştırma sonuçlarını kapsamaktadır¹. Eskiçağ'da Urartu su mühendisliğinin eşsiz örneklerini yansıtan baraj, gölet ve sulama kanalları üzerindeki araştırmamız her yıl sistemli bir şekilde devam etmektedir². Bugüne kadar bulmuş olduğumuz çok sayıdaki baraj, günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde ırmaklar üzerinde inşa edilen modern barajların ilk örneklerini oluşturduğu için, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk sulama kanalı, gölet ve barajlar, M.Ö. 1. binyılının ilk yarısında Urartu Krallığı döneminde inşa edilmiştir. Günümüzde bile büyük bir hayranlıkla izlenen Urartu sulama kanalları, kendisinden sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan uygarlıkların söylenmelerine ve türkülerine konu olmuştur³. Çünkü ne Eskiçağ ve Ortaçağ'da, ne de Yeniçağ'da hiç bir uygarlık Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Krallığı'nın

¹ Urartu barajları konusunda yapmış olduğumuz bu araştırma, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun küçük, ancak değerli maddi katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Oldukça zor koşullar altında yürütülen bu araştırmaya gösterilen yakın ilgi ve verilen maddi destek dolayısıyla, her iki kurumun da değerli yöneticilerine burada bir kez daha içtenlikle teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

² Araştırma ekibimiz İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Araş. Gör. Bahar Memiş ve aynı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrencilerinden Rasim Koç, Cüneyt Ancin, Mengü Yazgan ve Öznur Kayhan'dan oluşmuştur. Planları büyük bir özenle çizen Yüksek Mimar Ümit Sirel, Bahar Memiş ve eşim G. Sühran Belli'ye yaptıkları özverili çalışmalarından dolayı teşekkür etmeyi vazgeçilmez bir gönül borcu olarak görmekteyim.

³ Van Ovası'na su getiren 51 km. uzunluğundaki ünlü Menua (Şamram) Kanalı, 5. yüzyıl tarihçilerinden Khorone'li Moses tarafından efsaneleştirilmiştir. Günümüzde bile Van'ın en güzel türkülerinde geçen "Edremit Van'a bakar, içinden Şamram akar" dizeleri, 2850 yıllık Menua (Şamram) Kanalı'nın halkın sosyal yaşantısının ayrılmaz bir parçası olduğunu açıkça belgelenmektedir. Geniş bilgi için bakınız, Belli 1995 a, 53-57.

yapmış olduğu kadar sulama kanalı, gölet ve baraj inşa etmiştir. Bundan da önemlisi, 2800 yıldan beri çalışan Urartu baraj, gölet ve sulama kanallarının benzerine, dünyanın hiçbir yerinde rastlanılmamaktadır. Buna karşın şimdiye kadar en az araştırılan konuların başında Urartu baraj, gölet ve sulama kanallarının gelmesi, Eski Doğu uygarlıklarının ulaştığı teknolojik ilerlemenin aydınlatılamaması açısından büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Bu yüzden Urartu sulama yapılarıyla ilgili olarak yapılan bazı araştırmalarda, 2800 yıldan beri çalışan bu eşsiz mühendislik anıtları, unutulmuş bir krallığın eserleri olarak ifade edilmektedir⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaklaşık 2700-2800 yıllık bir geçmişe sahip olan Urartu baraj, gölet ve su kanallarının çok büyük bir kısmı su taşkını ve erozyon gibi doğa koşullarının etkisiyle tahrip olmuştur. Son 30 yıldan beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde inşa edilen modern baraj ve göletler yüzünden tahrip edilen veya sular altında kalan eski baraj ve göletlerin sayısı, doğa koşullarından tahrip olan su yapılarının sayısından çok daha fazladır. Bu yüzden her geçen gün biraz daha fazla tahrip edilen eski su yapılarının varlığını saptamak ve bu yapıların tarihsel gelişimini gözler önüne sermek, bizim yaptığımız araştırmanın temel amaçlarından birini oluşturmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kara iklimi hâkimdir; yazlar kurak ve sıcak, kışlar soğuk ve karlıdır. Gündüz ile gece, kış ile yaz mevsimi arasındaki sıcaklık farkı büyüktür. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yıllık ortalama sıcaklık 13 derecedir. Yıllık ortalama yağış 500 mm'nin altındadır. Buharlaşma ise 1300 mm'nin üzerindedir. Yağışlar genellikle kış ve ilkbahar mevsiminde olmaktadır. Bölgede ortalama olarak senenin 5 ayında kar yağmaktadır.

Bölgede genel olarak yüksekliğin fazla olması, kışın soğuk ve uzun sürmesi, toprağın geç ekilmesine neden olmaktadır. Ekimin geç yapılması ve yaz mevsiminin kurak geçmesi de yapılan tarımın verimsiz olması sonucunu doğurmaktadır. Bunun yanı sıra Doğu Anadolu Bölgesi'nde farklı bileşime sahip toprakların olması⁵, kurak geçen yaz aylarında sulama olmaksızın verimli bir tarımın yapılamayacağı sonucunu da doğurmaktadır. Tarım ürünlerinin suya en çok ihtiyaç duyduğu aylar ise, sıcaklığın fazla olduğu ve yağmurun hemen hemen hiç yağmadığı 15 Haziran - Temmuz - Ağustos - Eylül

⁴ Garbrecht 1970, 141 vd.

⁵ Van Gölü Havzası Toprakları, 1971, 47-68.

aylarıdır. Bu yüzden verimli bir tarımın yapılabilmesi için, yukarıda sözü edilen aylarda her halükarda sulamaya gereksinme duyulmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ni diğer bölgelerden ayıran en önemli coğrafi özelliği, bölgenin deniz seviyesinden oldukça yüksek ve dağlık olmasıdır. Bu iki özellik, bölgede yaşayan insanlar üzerinde hayvancılığın tarımdan daha yaygın bir ekonomik kaynak olmasını gerektirmiştir. Orta Anadolu Bölgesi'nde bulunan büyük ovalara, Doğu Anadolu Bölgesi'nde rastlanılmamaktadır. Irmak, çay ve derelerin dağlık arazide açmış olduğu verimli topraklarla kaplı olan dar vadiler, Doğu Anadolu Bölgesi için bir ova kadar önem kazanmıştır. Ova gibi kullanılan bu toprakların başında Malatya - Elazığ - Erzincan - Erzurum - Hasankale - Malazgirt - Patnos - Muş - Muradiye - Van - Gürpınar - Özalp ve Aras Vadileri gelmektedir. Urartu Kralları da hemen her şeyden önce verimli topraklara sahip olan bu vadilerde yapılan tarımın daha başarılı olabilmesi için, inşa ettirmiş oldukları baraj ve göletlerden gelen sulama kanallarıyla sulanmasını sağlamışlardır. Bu yüzden M. Ö. 1. bin yılının başları, Doğu Anadolu Bölgesi için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu zamana kadar Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların ekonomik yaşamında hayvan besiciliği ön planda iken, bundan sonra artık tarımın ön plana geçtiğine tanık olmaktadır. Urartu Kralları tarafından yaptırılan çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalı da, yapılan modern tarımın canlı kanıtını oluşturmaktadır.

Tüm Eski Doğu toplumlarında olduğu gibi, Urartularda da kaynakların kutsal olduğu sanılmaktadır. Şimdiki bilgilerimize göre Anadolu'da kaynaklar üzerine anıtlar inşa etme geleneği, Hititler döneminden başlamaktadır. 13. yüzyılın sonlarına tarihlenen "Eflatun Pınarı" kaynağı üzerine inşa edilen kabartmalı anıtsal taş bloklar, Hitit Krallığı'nın kaynaklar üzerindeki en ilginç kült merkezini oluşturmaktadır⁶. Kaynak üzerine inşa edilen bu tür kabartmalı taş bloklara sahip kült merkezinin benzerine şimdiye kadar Urartu Krallığı'nın yayılım alanında rastlanılmamıştır. Ancak kaynakların ve suların kutsallığını yansıtan inanç benzerliğine, Urartu dininde de rastlanılmaktadır⁷. Ayrıca Kuzeydoğu Anadolu ve Transkafkasya Bölgelerinde kaynakların kenarına balık biçiminde büyük heykeller yapılmıştır⁸. Bazalt taşından yapılan balık heykellerinin üstü pul şeklinde değil, tıpkı bir boğanın

⁶ Naumann 1975, 204, 451 vd.

⁷ König 1955-57, Nr. 10.

⁸ Piotrovski 1955, 9.

postu gibi tüylü olarak işlenmiştir⁹. Şimdiki bilgilerimizin eksik oluşu ve yetersizliği yüzünden, boğa postuna bürünmüş balık heykelleriyle kaynaklar arasında nasıl bir dinsel ilişkinin olduğunu bilemiyoruz.

Urartu Krallığı'nın başkentliğini yapan Van Kalesi kayalığının batı ucundaki anıtsal yapı da, yerden fukurdayarak çıkan çok güçlü bir kaynağın üstüne inşa edilmiştir. 47 X 13 m. boyutlarında dikdörtgen planlı yapı, her biri 5-6 ton ağırlığında dikdörtgen kalker taşlardan yapılmıştır¹⁰. Günümüzde Sardur Burcu veya Madır Burcu olarak adlandırılan bu yapının taşları üstüne, Urartu kralı I. Sarduri tarafından 6 kez tekrar ettirilen Assurca yazıt, Tuşpa'nın ve Urartu Krallığı'nın kuruluşunu kanıtlayan ilk belgeyi oluşturmaktadır. Çok büyük bir olasılıkla kaynak üzerine inşa edilen ve kale-nin Van Gölü'yle bağlantısını sağlayıp giriş kapısını koruyan anıtsal Sardur Burcu yapısı da, aynı zamanda o dönemdeki dinsel inanca göre yeraltından çıkan kutsal kaynak düşüncesiyle gizemli bir bağlantı içinde olmalıydı.

Doğu Anadolu Bölgesi en şiddetli deprem kuşağı bölgesinde yer almaktadır. Bu bölgede bulunan Urartu, Ermeni, Hellenistik, Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Devleti dönemlerine ait anıtsal mimari yapıların, yüzlerce yıldan beri meydana gelen çok sayıdaki depremden büyük ölçüde etkilendikleri görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Roma ve Bizans dönemlerinde inşa edilen su ile ilgili tesisler, geçmiş olduğu şiddetli depremin etkisinden dolayı sanki kartondan yapılmış bir duvar gibi paramparça olmuşlardır. Örneğin Van'ın 10 km. doğusunda yer alan ve günümüzde Faruk Bendi olarak isimlendirilen Bizans dönemine ait su tesisi¹¹, geçirmiş olduğu depremin ağır izlerini taşımaktadır. Buna karşın Urartu Krallığı'na ait baraj, gölet ve sulama kanallarının diğer uygarlıkların mimari yapılarına kıyasla depremden daha az etkilendikleri görülmektedir. Hatta 2700-2800 yılından beri çalışan bazı Urartu sulama yapıları, sanki günümüzde inşa edilmiş sezişini uyandırmaktadır. Eğer depreme karşı Urartu su mühendisleri bilinçli önlemler almamış olsalardı, su yapılarının bir kısmı günümüze kadar kesinlikle çalışmazdı.

Urartu Krallığı'nın ulaşılmış olduğu teknolojik ilerlemenin temelinde, özellikle madencilik endüstrisinde göstermiş olduğu ilerlemenin çok büyük

⁹ Bazalt taşından büyük bir özenle yapılan bu tür balık heykellerinin en güzel örneklerinden biri de, Kars Müzesi'nin bahçesinde bulunmaktadır.

¹⁰ Belli 1982 a, Res. 1, lev. II/1-2; Tarhan 1994, 24.

¹¹ Garbrecht 1987, 144.; Öğün 1970, 12.; Belli 1988, 315-316, resim 9-10.

bir etkisi olmuştur. Çünkü M.Ö. 1. binyılının ilk yarısında Urartu Krallığı hem Anadolu, hem de Eski Önasya Dünyasının en büyük madenci topluluğuydu. Doğu Anadolu Bölgesi'nde zengin olarak bulunan gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri, özellikle 8.-6. yüzyıllar arasında Urartu Krallığı tarafından yoğun olarak işletilmişti¹². Demirden yapılan balyoz, kaldıraç, murç ve diğer çalışma aletleri, baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca metreküp taşın çıkarılmasında, kolay ve çabuk işlenmesinde çok büyük bir rol oynamıştı. Demirden yapılan yüzlerce kazma ve kürek ise, kilometrelerce uzunluktaki sulama kanallarının açılmasında, milyonlarca metreküp toprağın kazılıp atılmasında, baraj ve göletlerin yapılmasında kullanılmıştı. Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert ve olumsuz iklim koşulları yüzünden yıllık çalışma süresi 5 ayı geçmemektedir. Bu yüzden eğer yukarıda sözünü ettiğimiz demirden yapılmış çalışma aletleri olmasaydı, bu kadar kısa bir çalışma süresi içinde çok sayıda gölet, baraj ve sulama kanalı inşa edilemezdi.

Baraj, gölet ve sulama kanalları, merkeziyetçi bir yönetime sahip olan Urartu Krallığı tarafından yaptırılmıştır. Urartu Kralları bırakmış oldukları inşa yazıtlarında, sık sık şu cümleleri tekrar etmişlerdir: "... *Toprak bomboştur, orada hiçbir şey kurulmamıştı...*"¹³, "... *Toprak kurak ve ıssızdır, orada kimse yaşamıyordu...*"¹⁴, "... *Toprak çöl gibiydi...*"¹⁵, "... *Toprak işlenmemişti, orada hiçbir şey yoktu...*"¹⁶, "... *Toprak çöl gibiydi, orada daha önce hiçbir şey yoktu, hiçbir ekin, hiçbir bağ yoktu, hiçbir kanal da orada açılmamıştı...*"¹⁷.

Bu kısa cümlelerden Urartu Krallarının daha önce işlenmemiş, değerlendirilmemiş ıssız ve kurak topraklarda krali yerleşim merkezleri kurdukları anlaşılmaktadır. Tarıma açılan yeni topraklardaki ürünün verimli olması için de, baraj, gölet ve sulama kanalları inşa ettirilmiştir. Malazgirt yakınlarında Ada'da bulunan bir yazıtta; "... *Menua'ya ait vadiye kadar bir kanal açıldığından...*" söz edilmektedir¹⁸. Malazgirt'in güneybatısındaki Hotanlı'da bulunan kral Menua'ya ait bir başka yazıtta ise, "... *Menizaini şehrine kadar bir kana-*

¹² Belli 1991b, 16-39.

¹³ König 1955-1957, Nr. 80.; Melikişvili 1960, Nr. 127.

¹⁴ König 1955-1957, Nr. 90.; Melikişvili 1960, Nr. 136.

¹⁵ Melikişvili 1951, 29.

¹⁶ Melikişvili 1951, 29.

¹⁷ König 1955-1957, Nr. 126.; Melikişvili 1960, Nr. 281.

¹⁸ König 1955-1957, Nr. 50.; Melikişvili 1960, Nr. 60.

ın açıldığı..." belirtilmektedir¹⁹. Erciş'in 36 km. kuzeybatısında yer alan ve kral II. Argişti tarafından yaptırılan bugünkü Meydan Boğazı Barajı yazıtında ise, bir gölün yaptırıldığı ve bir kanalın açtırıldığı belirtildikten sonra, yazıt şöyle devam etmektedir: "... *Bu kanal bu şehirlerin sulayıcısı olsun, gölden çıkan bu su, bu vadinin sulayıcısı olsun...*"²⁰.

Bu cümlelerden Urartu Krallarının derebelere ait olan arazilerde krali kent ve kaleler kurmaktan ve onlarla herhangi bir çatışmaya girmekten uzak durdukları sonucu da çıkmaktadır. Kurak ve ıssız toprakları tarıma açan ve tarımın verimli olması için her türlü olanağı hazırlayan Urartu Kralları, çok büyük bir olasılıkla halkın kullandığı tarım araçları ve avadamlıkları da çalışma süresi içinde sağlamış olmalıydılar. Nitekim Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) tarafından yaptırılan ve kendi adıyla anılan Rusa Barajı (bugünkü Keşiş Göl) inşa yazıtında, çalışma aletlerinin krallık tarafından nasıl sağlandığı şu cümlelerle ifade edilmektedir:

*...Birçok iyi işler yaptım. Rusahinili'deki suni göl için bütün çalışma aletlerini ve sulama için yardımcı çalışma aletlerinin hepsini Rusahinili için verdim...*²¹

Urartu Kralları hazırlamış oldukları bu önemli olanakların karşılığında, elde edilen tarım ürünlerini, vergi olarak toplayıp inşa ettirmiş oldukları kalelerin depolarında biriktiriyorlardı. Kalelerin depolarında her biri 800-1000 litre arasında değişen arpa, buğday, kızılcıca (kılçıklı) buğday, darı, bezelye, nohut, bakla, mercimek, çavdar, susam ve şarap gibi yiyecek ve içecekleri alan yüzlerce küp, yapılan tarımın ne denli modern ve geniş kapsamlı olduğunu açıkça göstermektedir.

Su ve su ile ilgili yapıların tüm Eski Doğu toplumlarında çok büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hitit Krallığı'nın yasalarında, suyu kirletme cezasının ağır olduğu görülmektedir:

Eğer bir insan bir kaba veya bir su birikintisine işerse, eskiden 6 Şekel, şimdi ise yapılan aynı şey için 3 Şekel gümüş verir. Kral evi için her zaman 3 Şekel gümüş ayrılırdı. Şimdi kral sarayın payını ip-

¹⁹ König 1955-1957, Nr. 35.

²⁰ König 1955-1957, Nr. 124.; Melikişvili 1960, Nr. 276.

²¹ König 1955-1957, Nr. 121.; Melikişvili 1960, Nr. 268.

*tal etti. Yalnızca işeyen kişi 3 Şekel gümüş verir ve evinde gözetilir*²².

Günümüze kadar ulaşan çok sayıda çivi yazılı stel ve inşa yazıtından, Urartu Krallarının sulama kanalları, baraj ve göletleri hangi amaçlar için yaptırdıklarını öğrenmekteyiz. Barajlar için dikürilen stellerden ve sulama kanalları üzerindeki inşa yazıtlarından, su ile ilgili yapıları tahrip edenlerin en büyük cezaya çarptırılacağı belirtilmektedir. Menua (Semiramis) Sulama Kanalı duvarlarının çeşitli yerlerine bırakılan ve hemen hemen aynı içeriğe sahip olan toplam 13 adet yazıtta, şu metin tekrar edilmiştir:

*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı Menua kanalıdır. Menua der ki; kim bu yazıtı tahrip ederse, zarar verirse, kim başkasına bunları yaptırsa, kim bu kanalı ben açtum derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsin*²³.

Pers toplumunda akarsuların kirletilmemesi konusundaki yasaklar, Anadolu toplumlarından pek farklı değildir. Bu konuda Herodotos'un yazmış oldukları bizim için oldukça ilginçtir:

*...Bir akarsuya işemek, tükürmek ve hatta elini yıkamak, hiç yapmadıkları şeylerdir ve başkalarının yapmalarına da katlanamazlar; zira ırmağa en büyük saygıyı beslerler...*²⁴

Ne yazık ki bugüne değin Urartu mitolojisi ve diniyle ilgili bilgileri içeren çivi yazılı tabletler bulunamadığı için, benzer inançların Urartu toplumunda da olup olmadığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi'nde kaynak, göl ve akarsuların kutsallığı konusundaki söylenceler, kuşaktan kuşağa aktarılarak halk arasında günümüze değin varlığını hâlâ canlı bir şekilde korumaktadır.

Urartu Krallığı döneminde baraj, gölet ve sulama kanallarından gelen suların çevresindeki verimli toprakların üzüm bağları, sebze ve meyve bahçeleriyle kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle Doğu Anadolu

²² Von Schuler 1982, 101.

²³ König 1955-1957, Nr. 29a.; Melikişvili 1960, Nr. 43.

²⁴ Herodot I, 138.

Bölgesi'nin ıssız ve kurak toprakları, Urartu Krallarının yaptırmış olduğu baraj, gölet ve sulama kanallarının yardımıyla cennete çevrilmiştir. Bu konuda hem Urartu ve Assur çivi yazılı belgeleri, hem de Ortaçağ kaynakları ayrıntılı bilgi vermektedir. Assur Kralı III. Tiglatpileser M.Ö. 735 yılında Urartu başkenti Tuşpa'ya düzenlemiş olduğu askeri seferde şöyle demektedir:

*...O'nun kenti Turuşpa'da O'nu, kentine hapsettim
ve kent kapısı önünde birçok savaşçısını öldür-
düm...²⁵*

Burada ilginç olan, III. Tiglatpileser'in Van Ovası'na su getiren 51 km. uzunluğundaki ünlü Menua Kanalından hiç söz etmemiş olmasıdır. Öyle anlaşılmaktadır ki, Assur orduları sanıldığı gibi başkent Tuşpa'ya kadar ilerleyememiştir. Eğer III. Tiglatpileser başkent Tuşpa'yı (Van Kalesi) kuşatsaydı, mutlaka Van Ovası'na hayat veren Menua Kanalı'nın yüksek duvarlarını tahrip eder ve bu olayı diğer Assur Kralları gibi büyük bir övgüyle anlatırdı.

Assur Kralı II. Sargon M.Ö. 714 yılında Urartu ve müttefiklerine karşı düzenlemiş olduğu 8. seferinde, Kuzeybatı İran Bölgesi'nde yer aldığı sanılan Ulhu Kentindeki Urartu sulama tesislerini ve çevresinde yapılan verimli tarımı şu şekilde anlatmaktadır:

*...O (I. Rusa) bir kanal açtırarak bol su getirtti.
Akan sular upkı Fırat ırmağı gibiydi. Onun yata-
ğından fışkıran sulardan sayısız kanallar yap-
tırdı..... ve meyve bahçeleri..... sarayın gururu...
Devlet depolarından 300 eşek yükü tohumu tarla-
lara ekti ve bol hasat aldı... Olgun meyveler veren
meyve ağaçları ve üzüm bağlarıyla dolu olan ve bol
meyve veren bahçelerini upkı yağmur gibi suladı...
Onun lapislazuli ve kırmızı görünümündeki güzel
ovalarında bol ot yetişiyordu... Hepsini işlenmemiş
ve terkedilmiş bir araziye çevirdim...²⁶*

II. Sargon Ulhu Kenti ve çevresine su sağlayan Urartu sulama tesislerini nasıl tahrip ettiğini de şu şekilde anlatmaktadır:

²⁵ Luckenbill 1926, Nr. 785.

²⁶ Mayer 1983, 89: 203-93: 230.

...Onu koruyan kanal akışına set çektim ve bol sulu olan bataklık bir araziye çevirdim. Su akan düzgün kanallarını tıkadım ve... onun su yatağını güneş ışığı görmesini sağladım...²⁷

Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) inşa ettirmiş olduğu ikinci Urartu başkenti *Rusahinili* (bugünkü Toprakkale) kentinin çevresindeki araziye nasıl verimli bir hale getirdiğini şöyle anlatmaktadır:

Rusa der ki: Rusahinili ile uğraştığımda, bu kente gölden belirli bir miktar su verdiğimde, Tuşpa'da oturan nüfus Rusahinili önündeki tüm araziye işledi. Kanala sahip olduktan sonra toprak tekrar ekilebilir hale geldi. Bu toprağı işleyen herkese bronzdan yapılmış çalışma aletleri verildi.

Rusa der ki: Ülkemde tarlalar, meyve bahçeleri ve üzüm bağları kurdum. Birçok iyi işler yaptım...²⁸

Urartu Kralı Menua tarafından Van Ovası'na su getirmek amacıyla inşa ettirilen 51 km. uzunluğundaki Menua Kanalı, çağlar boyunca çevresine hayat vermiştir. M.S. 5. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Khorone'li Movses, efsaneleşen Menua (Semiramis) Kanalı'nın Van şehrine nasıl hayat verdiğini ve çevresindeki meyve bahçeleriyle üzüm bağlarını şu şekilde anlatmaktadır:

...Kente dereden çeşitli amaçlar için, park ve bahçelerin sulanması amacıyla bir kol getirmişti. Nehrin öbür kısmını, şehrin yakınındaki arazilerin sulanması için, gölün sol ve sağ kıyasına sevketti. Kentin doğu, kuzey ve güney yanlarını birçok yapı ve meyve bahçeleriyle gölge veren koruluklar, şahane üzüm bağları ve teraşı bahçelerle süslemiş ve buralara birçok insan yerleştirmişti...²⁹

Sulama tesislerinin yardımıyla verimli topraklarda yapılan tarım, Ortaçağ tarihçileri tarafından da övgüyle anlatılmıştır. Ermeni tarihçi Johannes Katalikos 926 yılında şunları yazmaktadır:

²⁷ Mayer 1983, 89: 203-93: 230.

²⁸ König 1955-1957, Nr. 121.; Melikişvili 1960, Nr. 268.

²⁹ Piotrovski 1969, 14.; Riemschneider 1966, 27.

...Onlar üzüm bağları diktiler. Hoş kokulu zeytin ağaçları ve bahçe alanları kurdular. Zararlı otlardan temizlenmiş tarlaları sürdüler ve bunun yüz kat meyvesini aldılar. Tahıl ambarları zengin ürünlerle taşı. Üzümler toplandığı zaman, üzüm depoları doldu...³⁰

11.-14. yüzyıllar arasında birçok İslam coğrafyacı ve tarihçisi, Urartu baraj, gölet ve sulama kanallarının yardımıyla Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki küçük ovalarda yapılan başarılı tarımdan elde edilen ürünleri tek tek saymakta ve üzüm bağları ile bahçelerdeki meyve türlerinin çeşitliliğini överek anlatmaktadır³¹.

Şimdiye kadar bulmuş olduğumuz baraj ve göletlerin %65'inin erozyondan büyük ölçüde etkilendikleri görülmektedir. Baraj ve göletlerin erozyondan bu denli etkilenmesinde, çevredeki orman alanlarının ortadan kalkmasının çok büyük etkisi olmalıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Urartu Krallığı döneminde günümüzdeki orman alanlarıyla kıyaslanmayacak ölçüde sık bitki topluluğuyla kaplı olduğu sanılmaktadır³². Bu konuda her ne kadar Urartu yazılı kaynakları bilgi vermiyorsa da, Assur ve özellikle Ortaçağ kaynakları daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Assur Kralı II. Sargon, M.Ö. 714 yılında Urartu ve onun müttefiklerine karşı düzenlemiş olduğu 8. seferinde, Van Gölü'nün güneydoğu bölgesinin geçit vermez ağaçlarla kaplı olduğunu ve hatta gökyüzünün bile görünmediğini şu şekilde anlatmaktadır:

...Üzerleri her çeşit sık ağaçlarla kaplı ormanların, sedir ormanlarındaki gibi koyu gölgelerle uzanan ürkütücü geçitlerin yer aldığı, patikalarından geçen yolcunun asla güneş ışığını görmediği yüksek dağlar olan Nikippa ve Upa Dağları arasında yürüdüm...³³

10. yüzyılda bilgi veren Ermeni tarihçi Thomas Arcruni, Van Gölü'nün güneyinde bulunan Güneydoğu Toroslar ile Müküs Bölgesi'nin sık bitki top-

³⁰ *Johannes Katalikos* 1904, 148.

³¹ Hazırlamakta olduğumuz "Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Urartu Barajları" adlı monografide, bu konu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi verilmektedir.

³² Belli 1993b, 256.

³³ Mayer 1983, 69: 15-16.

luluğuyla kaplı olduğunu belirtmektedir³⁴. 11. yüzyılda eserini yazan Glag'lı Zenob ise, Taron (bugünkü Muş Bölgesi) Bölgesinin sayısız ağaç türleriyle kaplı olduğunu belirtmektedir³⁵. 12. yüzyılda Arap coğrafyacısı İbn el-Fakih, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğun ticareti yapılan 20 ayrı ağaç çeşitinin adını yazmaktadır³⁶. Eserini 1275 yılında yazan Arap coğrafyacısı Zekeriya el-Kazvini, Van Gölü'nün güneyinde yer alan ve küçük bir kasaba olan Hizan'ın, güneyde Mezopotamya'ya ceviz ağacı ihraç ettiğini belirtmektedir³⁷. 16. yüzyılda *Şerefname* adlı eserini yazan Şeref Han'da, Bitlis'in güneyinde bulunan orman alanlarından elde edilen ağaçların, Bitlis'teki hamam, fırın ve evlerde yakıt olarak kullanıldığını ve ağaç fiyatının çok ucuz olduğunu yazmaktadır³⁸. 17. yüzyılın ortalarında Türk gezgini Evliya Çelebi ise, Van Gölü'nün güneyindeki yüksek dağların ormanlarla kaplı olduğunu belirtmektedir³⁹.

Yukarıda verilen tarihi bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle de Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgedeki orman alanlarının 17. yüzyılın ortalarına kadar varlığını koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak bölgede yapılan yoğun madencilik faaliyetleri, uzun ve soğuk geçen kış mevsimi yüzünden yakacak gereksinmesi ve çobanların sorumsuzca ateş yakmaları sonucunda, orman alanlarının son üç yüzyıl içinde çok hızlı bir şekilde ortadan kalkmasında önemli etkenleri oluşturmuştur.

Ortaçağ ve Osmanlı Devleti dönemine ait yazılı belgelerin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski baraj, gölet ve sulama kanalları konusunda şimdilik çok az bilgi vermesi, su yapılarının tarihsel gelişimini aydınlatmaması açısından büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Ancak ileride Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan uygarlıklar konusunda çok değerli bilgiler veren Bizans, Ermeni, Süryani, Pers, Arap ve özellikle Türk yazılı kaynaklarının araştırılmasıyla ortaya çıkarılacak yeni belgelerin, bu konuya yepyeni bir boyut kazandıracağı kuşkusuzdur.

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde son 11 yıldan beri yapmakta olduğumuz çalışmalar devam etmektedir. Urartu sulama tesislerinin

³⁴ *Thomas Arcruni* 1847, 32.

³⁵ *Zenob de Glag* 1867, 347 vd.

³⁶ *İbn el-Fakih* 1885, 125.

³⁷ *Zekeriya el Kazvini* 1849, 241.

³⁸ *Şeref Han* 1971, 444.

³⁹ *Evliya Çelebi* 6, 316.

Osmanlı Devleti döneminde geçirmiş olduğu onarımlarla ilgili olarak arşivde bulmuş olduğumuz belgeler, sulama tesislerinin tarihsel gelişmesine büyük katkılar sağlamaktadır⁴⁰. Eğer Osmanlı Devleti döneminde Urartu Barajı gölet ve sulama kanalları özenli bir şekilde onarılmıyorsa, bunların hiçbiri günümüze kadar çalışmazdı. Urartu mimarlık anıtlarının olağanüstü denilecek ölçüde başarılı bir şekilde inşa edilmesi, Ortaçağ ve Osmanlı Hükümeti dönemi mimarisi ve mühendislerini de geleneksel olarak etkilemiştir. 17. yüzyılın ortalarında Urartu Krallığı'nın başkentliğini yapan Van Kalesi'ni ziyaret eden ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi, hem Van Kalesi'ndeki Urartu dönemi kaya işçiliğini büyük bir övgüyle anlatmış, hem de Van'ın çok başarılı mühendisler yetiştirmekle ünlü olduğunu şu cümleyle belirtmiştir: *...Üstad mühendisleri, yapıcıları vardır ki, benzerleri ancak Sakız'da ola...*⁴¹

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bugüne kadar yaptığımız araştırma sonuçlarına göre (Harita 1), Urartu sulama yapılarının kuzeydeki sınırını Reşan ve Sünnet Nebi Barajları, doğudaki sınırını Gelincik Barajı, batıdaki sınırını Kırcağöl Barajı, güneydeki sınırını da Arç ve Kırmızı Düzlük Barajları oluşturmaktadır (Harita 2). Urartu Krallığının doğu sınırını oluşturan Kuzeybatı İran içlerinde, kuzeyde Erzincan-Erzurum-Kars ve Transkafkasya'da ve batıda da Bingöl-Elazığ-Malatya Bölgesi'nde şimdilik Urartu su yapısına rastlanılmamıştır. Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Bölgesi'nde ise sulama tesislerinin çok daha fazla olduğu görülmektedir.

Şimdiye kadar yaptığımız araştırma sonuçlarına göre Urartu Krallığı'nın kurucusu Sarduri ve oğlu İşpuini dönemine ait herhangi bir su yapısına rastlanılmamıştır. En eski baraj, gölet ve sulama kanalı, kral Menua döneminden başlamaktadır. Sulama yapılarının kral Menua döneminde başlaması fazla yadırganacak bir olay değildir. Çünkü büyük yerleşim merkezlerinin birçoğu kral Menua döneminde kurulmuştur. Bu yüzden artan nüfusun besin gereksinmesi de, yapılan modern sulama tesislerinin yardımıyla elde edilen tarım ürünleri tarafından karşılanmaya çalışılmıştır.

⁴⁰ İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapmış olduğumuz çalışma, Nuran Menekşe, Nil Tükenmez, Oğuz Çakıl ve Mustafa Peker'in katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma ekibimizin bu değerli üyelerine yapmış oldukları özverili çalışmalardan dolayı içtenlikle teşekkür etmeyi vazgeçilmez bir gönül borcu olarak kabul etmekteyim.

⁴¹ *Evliya Çelebi* 6, 274.

*Kral Menua Dönemi (yak. ol. M.Ö. 810-786)**Süphan Barajı*

Süphan Barajı, Van'ın yaklaşık 105 km. kuzeydoğusundadır. Van'dan Muradiye Ovası'na kadar araba ile gidilebilmekte, bundan sonra ise yürünerak çıkılabilmektedir. Baraj, Muradiye Ovası'nın en yüksek engebesi olan Pirraşit Dağı'nın (3200 m.) hemen kuzey eteğindedir. Kuzey-Güney doğrultusunda uzanan göl, çevredeki yüksek tepelerden inen kar ve yağmur suları ile çok sayıdaki kaynak suyunun birleşip akmasıyla oluşmuştur (Resim 1). Deniz seviyesinden 2432 m. yükseklikte bulunan göl, 1.362.500 km.'lik bir alana yayılmaktadır (Çizim 1). Gölde bulunan su miktarının 10-11 milyon metreküpten fazla olduğu sanılmaktadır. Bu haliyle göl, şimdilik Doğu Anadolu Bölgesi'nde baraj yapılan ikinci büyük gölü oluşturmaktadır. Süphan Barajı, Van'ın doğusundaki Rusa Barajı'ndan sonra, şimdilik Van Bölgesi'nde deniz seviyesinden ikinci yüksek rakımlı barajı oluşturmaktadır⁴².

Barajın gövde duvarı, gölün güney ucuna inşa edilmiştir (Resim 2). Biz bunu "Yukarı Süphan Barajı" olarak isimlendirdik. Ancak günümüzden 13-14 sene önce baraj duvarı Van Toprak-Su Bölge Müdürlüğü tarafından yeniden inşa edilmiştir. Şu anda duvarın yüksekliği 3.5 m. ve uzunluğu da 170 m. olmuştur. Eski gövde duvarının kaç metre uzunluğunda, yüksekliğinde ve genişliğinde olduğunu bilemiyoruz. Toprak-Su yeni duvarı inşa etmeden önce, eski duvarın Ortaçağ ve Yeniçağ'da birkaç kez onarım geçirdiğini, hem eski duvarda kullanılan Horasan Harcı, hem de duvardan sökülerek alınan 1911 yılına ait bir tamir yazıtı doğrulamaktadır. Baraj gövde duvarında kullanılan fazla büyük olmayan kalker taşlar, çevrede bulunan kalker kayalıklardan elde edilmiştir.

Çevrede oturan ve yeni inşaatta bizzat çalışan köylülerin anlattığına göre, eski duvarın üzerinde 3 adet su akıtma savağı bulunmaktaymış. Göldeki suyun seviyesine göre, su akıtma savakları açılmaktaymış. Ortaçağ ve Yeniçağ'da inşa edilen daha gelişmiş barajların bir özelliği olan bu tür üçlü savak sisteminin benzerlerine, şimdiye kadar hiçbir Urartu barajında rastlanılmamıştır. Eski gövde duvarının tahrip edilmesi, bu bölgede baraj inşa

⁴² Belli, 1990, 111.; Belli 1994 b, 78.; Belli 1994 c, 10.; Belli 1995 b. 24.

etme tekniğindeki farklı gelişmeyi göstermemesi açısından çok büyük bir eksiklik oluşturmaktadır⁴³.

Yaptığımız araştırma sonucunda, Yukarı Süphan baraj duvarının yaklaşık 350-400 m. güneyinde bir başka baraj duvarı daha bulduk. Bunu ise "Aşağı Süphan Barajı" olarak isimlendirdik. Dar ve kayalık bir boğaza inşa edilen duvar (Resim 3), kuzeyindeki Yukarı Süphan Barajı'nın gövde duvarı ile kıyaslanmayacak ölçüde büyük bazalt taşlardan inşa edilmiştir. 9 m. kalınlığındaki duvarın ön ve arka yüzü birer sıra çok iri taşlardan inşa edilmiş, orta kısmı da diğer Urartu baraj duvarlarında olduğu gibi taş ve topraktan oluşan bir dolgu tabakası ile doldurulmuştur (Çizim 2). Ortalama 1.5-2 m. yüksekliğinde ve 95 m. uzunluğunda olan Aşağı Süphan baraj duvarının orta kısmı, barajdan akan su tarafından parçalanmıştır (Resim 4). Ortaçağ veya Yeniçağ'da yıkılan duvarın orta kısmı yeniden Horasan Harcı ile onarım geçirmişse de, tekrar yıkılmaktan kurtulamamıştır. Barajdan gelen su, hâlâ 3-3.5 m. genişliğindeki bu yıkılan boşluktan akmaktadır.

İlk defa bir Urartu baraj gövde duvarının su tarafından parçalanmış olduğunu görmekteyiz. Duvarın ne zaman yıkıldığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Duvarın tahrip olmasında, yer seçiminin mi hatalı olduğu veya Urartu barajlarının ilk örneği olması yüzünden inşa tekniği açısından herhangi bir hatanın mı yapıp yapılmadığını kesin olarak bilemiyoruz.

Süphan Barajı'ndan güneybatı yönüne doğru akan ve günümüzde "Süphan Deresi" olarak isimlendirilen kanal suyu, aşağıda 112 km² genişliğindeki Muradiye Ovası'nı sulamaktadır (Çizim 3). Doğudan batıya doğru gittikçe alçalan ve Van Gölü kıyılarına kadar uzanan ova, oldukça verimli topraklara sahiptir. Muradiye Ovası Urartu Krallığı döneminde en iyi değerlendirilen ovaların arasında yer almıştır. Nitekim Kral Menua döneminde ovada hem sulama kanalları yapılmış⁴⁴, hem de askeri ve ekonomik amaçlı Körzüt Kalesi kurulmuştur. Muradiye Ovası'nın güneydoğu ucunda yer alan Körzüt Kalesi, batudan ve kuzeyde Transkafkasya'dan Urartu Krallığı'nın merkezi bölgesine gelecek tehlikelere karşı bir savunma duvarını oluşturmaktadır⁴⁵. Ancak Körzüt Kalesi'nin aynı zamanda Muradiye Ovası'nda yapılan tarım ürünlerinin depolandığı en büyük ekonomik merkez olduğu da anlaşılmaktadır.

⁴³ Belli 1994 b.; Belli 1994 c, 10.; Belli 1995 b, 24.

⁴⁴ Belck 1899, 247.; Dinçol-Kavaklı 1978, 60.

⁴⁵ Burney 1957, 47.; Tarhan-Sevin 1977 a, 277 vdd.

Halkın yaptığı kaçak kazılar sonucunda Körzüt Kalesi'nden ele geçirilen çok sayıda çivi yazılı taş, bu kalenin kral Menua döneminde kurulduğunu kanıtlamaktadır⁴⁶. Kalede ve diğer yerleşim merkezlerinde oturan halkın besin gereksinmesini karşılamak amacıyla Muradiye Ovası'nda yapılan tarım için, Süphan Barajı'ndan ovaya getirilen suyun hayati önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Günümüzde bile Süphan Barajı'ndan getirilen su, Muradiye Ovası'nda yapılan tarıma hayat vermektedir. Kral Menua tarafından inşa edildiği anlaşılan Aşağı Süphan Barajı'nın o dönemde hangi isimle anıldığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Aşağı Süphan Barajı, şimdilik Urartu barajlarının en eski örneğini temsil ettiği için büyük bir önem taşımaktadır. 2700 yıldan beri aynı amaca hizmet eden Süphan Barajı, Ortaçağ ve Yeniçağ'da geçirmiş olduğu onarımlarla, baraj inşa tekniğinin tarihsel gelişimini gösteren eşsiz anıtlardan birini yansıtmaktadır.

Yukarı Anzaf Kalesi Barajı

Van'ın 11 km. kuzeydoğusunda, Van-İran karayolu üzerinde bulunan Yukarı Anzaf Kalesi, Kral Menua döneminde kurulmuştur. Kalenin 600-700 m. kadar doğusunda bulunan baraj, deniz seviyesinden 1900 m. yükseklikte bulunmaktadır (Çizim 4). Barajın gövde duvarı, gölün kuzey kısmını kapatmıştır. Kabaca yayvan yarım ay biçiminde olan gövde duvarının 64-66 m. uzunluğunda olduğu sanılmaktadır (Çizim 5). Ne yazık ki günümüzden 15 yıl kadar önce Van Toprak - Su Bölge Müdürlüğü tarafından Urartu duvarının üstüne taş ve toprak yığılmıştır (Resim 5). Böylece yeni gövde duvarı hem yükseltilerek genişletilmiş, hem de uzatılmıştır (Resim 6). Bu yüzden biz eski duvarın kaç metre uzunluğunda, genişliğinde ve yüksekliğinde olduğunu kesin olarak bilemiyoruz⁴⁷.

Bu barajın varlığını bize haber veren sayın C. A. Burney'dir. Kendisi G. R. J. Lawson ile birlikte 1959 yılında Aşağı ve Yukarı Anzaf Kalelerinin planlarını çıkardığında, Urartu barajının gövde duvarının çok az yıkık olmasına karşın, hâlâ fonksiyonunu sürdürdüğünü söylemektedir. Ancak baraj duvarının planı çıkarılmadığı ve resimleri çekilmediği için, duvarın özgün biçimi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Duvarın su tarafından görülen iri kalker taşlar, çevrede bulunan kalker taş ocaklarının işletilmesiyle elde edilmiştir. Duvarda bir adet su akıtma

⁴⁶ König 1955-1957, Nr. 42.; Melikişvili 1960, Nr. 67.; Dinçol 1976, 19-30.

⁴⁷ Belli 1991 a, 482-483.; Belli 1994 b, 82.; Belli 1995 b, 27.

savağının olduğu anlaşılmaktadır. Bu savak günümüzde bile kullanılmaktadır. Barajda biriken su, güneydeki yüksek tepelerden inen kar ve yağmur suları ile kaynak sularının birleşmesinden oluşmaktadır. Barajın göl alanının çok küçük olmasının yanı sıra, yüksek tepelerden yağmur sularının getirdiği toprak tabakasıyla dolu olduğu görülmektedir.

Barajdan kuzey yönüne akıtılan sular, verimli topraklarda yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır. Eskiden olduğu gibi günümüzde de sulama yapılmadan tarımın yapılması hemen hemen olanaksızdır. Kral Menua döneminde kurulduğu anlaşılan Yukarı Anzaf Kalesi barajı, tıpkı Aşağı Süphan Barajı gibi erken dönem Urartu barajları için çok büyük bir önem taşımaktadır. 1991 yılında beri Yukarı Anzaf Kalesi'nde yapmış olduğumuz kazıda çok sayıda çivi yazılı inşa kitabesi ortaya çıkarmamıza rağmen, şimdilik baraj ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu yüzden barajın o dönemde hangi isimle anıldığını bilemiyoruz. Yeni bulacağımız yazıtların bu soruna yardımcı olacağına inanıyoruz.

Kral II. Sarduri Dönemi (yak. ol. M.Ö. 764-735):

Çavuştepe Kalesi Su Biriktirme Yapısı

Van'ın 22 km. güneydoğusunda, bugünkü modern Van-Hakkari karayolunun hemen kuzey eteğinde bulunan ünlü Çavuştepe (eski *Sardurihinili*) kalesindeki su biriktirme yapısı, oldukça ilginçtir. Kalenin ana giriş kapısının hemen kuzeybatısında, kabaca tekne biçimindeki doğal bir kaya boşluğunun kuzey yönünde açık olan kısmı, kalın ve yüksek duvarlarla kapatılmıştır. Bu yapı arkeoloji literatürüne yanlışlıkla "Devlet Ahır" ismiyle girmiştir⁴⁸. Gerek insanların, gerekse hayvanların giriş ve çıkışlarına hiç mi hiç uygun olmayan bu yapının, kalenin kuzeyindeki tarlaları sulamak amacıyla yapılmış tipik bir su biriktirme yapısı olduğu anlaşılmaktadır (Resim 7).

Kabaca tekneye benzeyen doğal kaya boşluğu, 24.30 m. genişliğinde ve 46.80 m. uzunluğundadır (Çizim 6). Kaya boşluğunun güney kısmını, derin ve yüksek kayalık kapatmıştır. Açık olan batı, kuzey ve doğu kısmı ise, Çavuştepe Kalesi'nin görkemli mimarisine uygun olarak kalın ve yüksek kyklopik duvarlarla kapatılmıştır. Duvarın kalınlığı 5.60 m., uzunluğu 47 m. ve yüksekliği de 5.50 m.'dir. Böylece büyük bir su biriktirme havuzu elde edilmiştir⁴⁹.

⁴⁸ Erzen 1968, 55.; Erzen 1978, 15.

⁴⁹ Belli 1991 a, 484-485.; Belli 1994 b, 85.; Belli 1995, 29.

Su biriktirme havuzunun dış kısmı, tpkı Çavuştepe Aşağı ve Yukarı Kaleyi çevreleyen su duvarları gibi, kurtin-bastion şeklinde örülmüştür (Resim 8). Duvarın su tarafındaki derinliğinin 5-6 m. arasında olduğu sanılmaktadır. Havuzun ana kayadan oluşan tabanı günümüzde taş ve toprakla doludur (Resim 9). Havuzdan biriken suyun akıtıldığı savak, duvarın kuzey-batı köşe duvarına yakın bir yerde ve duvarın en altında bulunmaktadır. Özgün biçimi bozulmadan kalan savak, Van Ovası'nın doğusundaki Rusa Barajı'ndaki savağın benzerini oluşturmaktadır. Savak 60 cm. genişliğinde ve 1.50 m. yüksekliğindedir (Resim 10). Savağın alt kısmı ana kaya üzerindedir ve suyun sürekli akmasından dolayı, ana kayanın oluk şeklinde oyulduğu görülmektedir. Savağın su tarafının tahta bir kapakla kapatıldığı sanılmaktadır.

Havuzun biriken suyun, kar ve yağmur sularının birikmesinden oluştuğu sanılmaktadır. Buradan kuzeye akıtılan suların, aşağıda bulunan ve sulanamayan tarlaların sulanması işinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde havuzun içi taş ve kalın bir toprak tabakasıyla dolu olduğu için, eski sulama işlevini yerine getirememektedir. Çavuştepe Kalesi'nin güneyinde bulunan verimli toprakların sulanması işini de, tapınak yazıtından da öğrendiğimiz gibi Hoşap (eski *Guguna*) Çayı'ndan getiren kanallar yapmaktaydı⁵⁰. Urartu Krallığı'nın yayılım alanında bu kadar özenli işçilikle yapılmış bir sulama tesisine şimdilik rastlanılmamıştır.

Hırsız Deresi Barajı

Van'ın 39 km. güneydoğusunda yer alan Hırsız Deresi Barajı, bugünkü modern Van-Gürpınar-Kırkgeçit-Irak karayolunun hemen güney eteğinde bulunmaktadır. Gürpınar (Havasor) Ovası'ndan güneydoğu yönüne doğru uzanan dar bir vadi içinde akan Hırsız Deresi üzerinde kurulan barajın deniz seviyesinden yüksekliği 1900 m.'dir (Çizim 7). Hırsız Deresi, doğuda 3684 m. yüksekliğindeki Başet Dağı üzerinde sürekli olarak bulunan ve eriyen kar sularıyla, birçok kaynak suyunun birleşip batı yönüne doğru akmasından oluşmaktadır. Bölgenin en yüksek engebesi olan Başet Dağı, aynı zamanda bölge halkı tarafından kutsal dağ olarak da kabul edilmektedir.

Baraj duvarı, doğudan batıya doğru dar bir vadi içinde akan derenin geçtiği kayalık bir boğazda kurulmuştur (Resim 11-12). Barajın tasarımı, 65 km. güneyde yine bir çay üzerine kurulan ve M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen Arç

⁵⁰ Erzen 1972, 68.

Barajı'nın tasarımıyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir⁵¹. Baraj duvarının yıkıldığı ve çeşitli dönemlerde birkaç kez onarım geçirdiği görülmektedir. Baraj duvarının orta kısmının sık sık yıkılmasında, Hırsız Deresi'ni oluşturan kar, yağmur, kaynak ve sel sularının çok bol olduğu ilkbahar mevsiminde, derenin çok güçlü ve gür akmasının büyük etkisi olmuştur. Derenin duvarı parçaladığı orta kısımdaki yerin genişliği 2-3 m. arasında değişmektedir ve sular hala yıkık olan bu kesimden akmaktadır. Derenin vadi boyunca 4-4.5 m. derinliğinde açmış olduğu derin koridor, suyun ne kadar güçlü aktığı konusunda açıkça bilgi vermektedir. Dere sularının parçaladığı duvarın orta kısmında yalnızca temeller kalmıştır, temel duvarının çok sağlam olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde sular çok belirgin olarak temel duvarlarının üstünden akmaktadır (Resim 13).

Diğer Urartu Baraj duvarlarında olduğu gibi, Hırsız Deresi Barajı duvarı da, 1.20 m. genişliğinde inşa edilen iki duvarın arası, taş ve topraktan oluşan bir dolgu tabakasıyla doldurulmuştur. Bu duvarlardan doğuda olanı çok belirgin olarak görülmektedir. Duvar kabaca işlenmiş çok iri kalker taşlarından inşa edilmiştir. Taşlar çevrede geniş bir alana yayılan kalker kayalıklardan elde edilmiştir. Dar bir boğaza inşa edilen duvarın güney kısmı kayalıklarla birleştirilmiştir (Çizim 8).

Baraj duvarının orta kısmı ise, genişletilen Van-Gürpınar-Kırkgeçit-Irak karayolu tarafından kapatılmıştır. Duvarın güney kısmının bazı yerleri de, doğuda Hırsız Deresi'nden alınarak yeni yapılan ve üstten geçirilen beton bir su kanalı tarafından parçalanmıştır. Duvarın mevcut genişliği 5 m., uzunluğunun da 30-32 m. arasında olduğu sanılmaktadır. Duvarın mevcut bazı yerleri 3.60 m. yüksekliğinde olmasına karşın, gerçek yüksekliğinin 4-4.5 m. arasında değiştiği sanılmaktadır.

Duvar genişliğinin ve örgüsünün en iyi görüldüğü yer, derenin parçalayarak aktığı orta kısımdaki duvarın güney kısmıdır (Resim 14). Burasının aynı zamanda duvarın içinden geçen su akıtma savağına ait kısım olduğu anlaşılmaktadır. Savağın alt ve güney duvarına ait taşların, özenle yontulmuş düz taşlardan yapıldığı görülmektedir. Savağın doğu, yani su biriken tarafa bakan kısımdaki alt ve güney duvarına ait özenle yontulmuş iki blok, diğer taşlardan daha büyüktür. Güney duvara ait taşın yan kısmına dikey olarak açılan oyuğa, suyu açıp-kapatmaya yarayan tahta bir kapağın geçtiği anlaşıl-

⁵¹ Belli 1990, 116-117.; Belli 1994 b, 88 vd.; Belli 1994 c, 11.; Belli 1995 b, 33.

maktadır. Urartu duvarının ne zaman ve hangi nedenlerden dolayı yıkıldığını bilemiyoruz.

Urartu duvarının yıkılmasından sonra, aynı yerde Ortaçağ veya çok büyük bir olasılıkla Osmanlı Devleti döneminde yeni bir duvar daha inşa edilmiştir. Osmanlı Hükümeti döneminde inşa edilen bu duvarda hem yıkılan Urartu duvarına ait iri taşlar, hem de daha küçük taşların kullanılmış olduğu görülmektedir. Sarımsak bir renge sahip olan duvardaki küçük taşların daha kolay işlenebilen ponzaya benzer taşlardan oluştuğu gözlemlenmektedir. Ayrıca bu duvarda kullanılan taşların işlenişi, Van'ın 10 km. doğusunda bulunan ve büyük bir kısmı yıkılan Urartu duvarının taşlarından inşa edilen Faruk Bendi'deki duvarın taşlarına şaşılabilecek düzeyde benzerlik göstermektedir⁵². Osmanlı dönemi duvarındaki taşların arasına birleştirici malzeme olarak Horasan Harcı kullanılmıştır. Ancak bu duvar da Urartu duvarı gibi yıkılmaktan kurtulamamıştır. Duvarın ne zaman yıkıldığını ise kesin olarak bilemiyoruz.

Yıkılan baraj duvarının yerine 1950'li yıllarda yeni bir duvar daha inşa edilmiştir. Ortalama 1.70 m. kalınlığında ve 4 m. yüksekliğinde olan bu duvar, Urartu ve Osmanlı dönemi duvarlarının 60-70 cm. kadar doğusuna yapılmıştır. Osmanlı dönemi duvarında kullanılan taşlardan daha küçük taşlarla yapılan bu duvarda, taşlar arasında birleştirici malzeme olarak çimento kullanılmıştır. Ancak bu duvarın, dere suları tarafından tıpkı Osmanlı dönemi duvarı gibi şiddetli bir şekilde parçalanarak tahrip olduğu görülmektedir. Dere sularının aktığı kısımlarda, bu duvardan en küçük bir kalıntı bile kalmamıştır. Yalnızca derenin kuzey kısmında bu duvardan küçük bir kalıntı kalmıştır. Suyun aktığı orta kısımda duvardan herhangi bir kalıntının kalmamış olmasında, Urartu duvarına kıyasla duvar temellerinin çok zayıf yapılmasının büyük etkisi olmalıdır.

Duvarın doğusunda suyun biriktiği dar vadi, günümüzde hem dere sularının sürükleyerek getirdiği, hem de çevredeki dik yamaçlardan yağmur sularının getirdiği çok kalın bir taş ve toprak tabakasıyla kaplıdır. Metrelerce kalınlıktaki bu dolgu tabakasının içinden yalnızca dere suları dar ve derin bir koridor açarak akmaktadır. Dar vadiyi her iki yandan kuşatan dağ ve tepelerde günümüzde en küçük bir bitki kalıntısı kalmamıştır. Hatta tepelerdeki toprak tabakası aşırı erozyonun etkisinden dolayı yok olduğundan, ka-

⁵² Belli 1988, res 9-10.

yahıklar ortaya çıkmıştır. Oysa bu bölgenin Eskiçağ ve Ortaçağ'da sık bitki topluluğuyla kaplı olduğunu, çok sayıdaki yazılı kaynaktan öğrenmekteyiz⁵³.

Çimentoyla yapılan baraj duvarının da yıkılmasından sonra, 2 km. batıda ve aynı vadi üzerinde 1970'li yıllarda daha büyük bir baraj yapılmıştır. Çünkü bu vadi üzerinde akan dere suları biriktirilmedikçe ve ihtiyaç duyulan aylarda topraklar sulanmadıkça, kurak topraklarda tarımın yapılması kesinlikle olanaksızlaşır. Gürpınar Ovası'nın güneydoğu yönüne doğru bir uzantısı olan bu verimli topraklar su yönünden oldukça fakirdir. Öyle ki bu vadinin çevresinde yer alan köylerde oturan insanların tarım ve sosyal alanda kullandıkları suya olan gereksinimleri, öykü ve fıkralara konu olmuştur.

Barajın yakın çevresinde herhangi bir kale ve yerleşim merkezi bulunmamaktadır, ancak barajın 10 km. batısında İremir Höyüğü, 18 km. kuzeydoğusunda da ünlü Çavuştepe (eski *Sardurihinili*) Kalesi yer almaktadır. Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından kurulan Çavuştepe Kalesi, hemen her şeyden önce çok verimli topraklara sahip olan Gürpınar Ovası'ndan elde edilen tarım ürünlerinin depolandığı önemli bir ekonomik merkezdir. Gürpınar Ovası doğu-batı doğrultusunda uzunluğu 40 km., kuzey-güney doğrultusunda genişliği ise 2-5 km. arasında değişmektedir. Yaklaşık olarak 190 km.² genişliğinde bir alanı kaplayan Gürpınar Ovası, Van Bölgesi'nde geniş ovalardan birini meydana getirmektedir⁵⁴. Düz bir şekilde uzanan Gürpınar Ovası binlerce yıl boyunca doğudan batı yönüne doğru akan Hoşap Çayı'nın taşımış olduğu alüvyal topraklardan oluşmaktadır. Gürpınar Ovası'nda, özellikle Menua Sulama Kanalı'nın geçtiği yerin doğusunda kalan kurak toprakların sulanabilmesi ve yapılan tarımın daha verimli bir duruma getirilebilmesi için, birçok yeni kanal yapılmıştır. Kral II. Sarduri'nin Çavuştepe Aşağı Kale'de bulunan *Irmuşini* Tapınağı'nın doğu yüzünde bulunan inşa yazıtında da belirttiği gibi, bugünkü Hoşap Çayı'ndan (eski *Guguna*) alınan kanallarla Çavuştepe Kalesinin güneyinde uzanan ova sulanmıştır⁵⁵. Doğudan batı yönüne akan Hoşap Çayı'ndan alınan kanallardan biri, Çavuştepe Kalesi'nin hemen güney eteklerinden, öteki kanal ise Gürpınar Ovası'nın güney eteğinden geçirilmiştir (Çizim 9). Böylece

⁵³ Krş. dipnot 33-39.

⁵⁴ Erzen 1978, 2.

⁵⁵ Erzen 1972, 68.

Gürpınar Ovası'nın orta kısmından Hoşap Çayı geçmesine karşın ovanın sulanamayan kuzey ve güney kesimlerindeki toprakların sulanması amaçlanmıştır. Yani Gürpınar Ovası'nda bir karış büyüklüğünde olan toprakların bile sulanması için hemen her şey yapılmıştır. Örneğin Çavuştepe Kalesi'nin kuzeyinde bulunan küçük topraklar, kalenin ana giriş kapısının hemen kuzeyinde bulunan büyük bir su biriktirme deposunda toplanan sularla sulanmaya çalışılmıştır⁵⁶. Yine Çavuştepe Kalesi'nin kuzeydoğu kesiminde uzanan geniş topraklar da, özellikle Ereğ Dağı'nın doğusunda bulunan *Rusa Barajı* (bugünkü Keşiş Göl) ve Doni Gölü'nden güney yönlerine inen küçük dere sularıyla sulanmıştır. Keşiş Göl'de biriken suların çok iyi bir şekilde değerlendirilmesi, ancak kral II. Rusa (M.Ö. 685-645) döneminde olmuştur. II. Rusa'nın Van Ovası'nda kurduğu ikinci başkent *Rusahinili* (bugünkü Toprakkale) çevresindeki toprakların daha iyi değerlendirilebilmesi için, kendi adıyla anılan *Rusa Barajı*'nı (Keşiş Göl) kurmuştur. Bu barajdan batı yönüne doğru akıtılan iki önemli kanaldan, Van Ovası'nın sulanamayan hem güneydoğu, hem de kuzeydoğu kesimindeki topraklar sulanmıştır⁵⁷.

Gürpınar Ovası'nın güneydoğu yönüne doğru bir dil şeklinde uzayan ve sulanamayan kurak topraklar da, Hırsız Deresi Barajı'nda biriktirilen sularla sulanmıştır. Böylece Gürpınar Ovası'nın Menua Kanalı'ndan doğu yönüne doğru uzayan kurak topraklar, çok iyi bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. İlginçtir ki Kral II. Sarduri döneminde sulama kanallarıyla en iyi şekilde değerlendirilen Gürpınar Ovası'nın doğu kısmı, günümüzde de Van Devlet Su İşleri Bölge Müdürlüğü tarafından Urartu sulama kanallarına sadık kalınarak aynı şekilde değerlendirilmektedir. Aradaki tek fark, Urartu Krallığı döneminde toprak içine açılan kanalların hemen yakınından yeni yapılan beton kanallar içinden su geçirilmektedir.

Hırsız Deresi Barajı'nın da diğer sulama kanallarıyla birlikte Kral II. Sarduri döneminde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu baraj, 65 km. güneyde yer alan Arç Barajı gibi akan bir dere üzerinde kurulan bir başka Urartu Barajı'nı oluşturmaktadır. Baraj küçük olmasına karşın, günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde Fırat ve Dicle gibi büyük ırmaklar üzerinde kuru-

⁵⁶ Belli 1991 a, 484-485.

⁵⁷ Ögün 1970, 12 vd.; Belli 1992 a, 298 vd.

lan modern barajların ilk örneğini oluşturması açısından çok büyük bir önem taşımaktadır.

M.Ö. 8. Yüzyıl Barajları

Arpayatağı Göleti

Arpayatağı Göleti, Van'ın yaklaşık olarak 97 km. güneyinde, Van-Topçudeğirmeni-Topyıldız yol ayrımı üzerinde bulunmaktadır (Çizim 10). Mahalli deyimle "Milla Göleti" olarak adlandırılan gölet, Urartu Krallığının ikinci başkenti *Rusahinili*'nin (Toprakkale) kuzeydoğu eteğindeki Sıhke Göleti'nden oldukça küçüktür. Arpayatağı Göleti'nin büyüklük yönünden benzerini ise, kuzeydeki Patnos-Aznavurtepe Göleti oluşturmaktadır⁵⁸.

Arpayatağı Göleti'nin kuzey kısmı, 17-18 yıl önce yapılan Van-Topçudeğirmeni-Topyıldız karayolu tarafından tahrip edilmiştir (Çizim 11, Resim 15). Göletteki su, güneydoğu kesiminden çıkan kaynak sularının bir kanal aracılığı ile getirilmesiyle biriktirilmiştir. Kanalin çok uzun bir süreden beri çalışmadığı ve içinin toprak ile dolduğu görülmektedir⁵⁹.

Arpayatağı Göleti'nin batı kısmı, fazla yüksek olmayan Milgölü Tepe tarafından sınırlandırılmıştır. Göletin açık olan kuzey kısmı ise, yayvan yarım ay şeklinde bir duvar ile kapatılmıştır (Resim 16). Yaklaşık olarak 89 m. uzunluğunda ve 3.5-4 m. genişliğinde olan duvarın su tarafına bakan güney kesimi, yüzlerce yıldan beri suların getirmiş olduğu toprak tabakası ile dolmuştur. Hatta taşan toprak tabakası duvarın üst kısmını da kapatmıştır (Resim 17). Bu yüzden hem taşların işleniş biçimi ve duvar örgüsü, hem de yüksekliği konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur.

Arpayatağı Gölet duvarının kuzeybatı ucunda bulunan su akıtma savağından bırakılan su, yine bir kanal aracılığı ile 2 km. kuzeybatıda bulunan Pirhilan yerleşim merkezinin çevresindeki arazinin su ihtiyacını karşılamaktadır. Kabaca elips bir plan gösteren Pirhilan Yayla Kenti'ndeki konut duvarları, oldukça iri taşlardan inşa edilmiştir⁶⁰. Duvarlarında kerpiç malzemenin kullanılmadığı konutlar, genellikle dikdörtgen biçimli iki odanın yan yana gelmesiyle oluşmuştur. Kentin çevresini koruma duvarları çevrelememektedir (Çizim 12). Zira konutların çok kalın ve 2 m. yüksekliğindeki duvarları,

⁵⁸ Burney-Lawson 1960, 194.

⁵⁹ Belli 1990, 115.; Belli 1994 b, 86.; Belli 1994 c, 11.; Belli 1995b, 31.

⁶⁰ Belli 1990, 116, res. 12.; Belli 1993 b, 260 vd. res. 3, lev. 26/1-3.; Belli 1994 b, res. 15/2,

aynı zamanda sur görevini de görmüş olmalıdır. Yayla Kentleri'nin çevresindeki sur duvarlarının olmayışı, Van Gölü'nün güneyindeki dağlık alanda bulunan yerleşim merkezlerinin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır⁶¹. Pirhilan Yayla Kenti ile birlikte kurulduğu anlaşılan Arpayatağı Göleti'nin M.Ö. 8. yüzyılda inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Arç Barajı

Arç Barajı Van'ın yaklaşık 103 km. güneyinde bulunmaktadır. Baraj duvarı, güneyden kuzey yönüne doğru akan ve dar bir kayalık boğazdan geçen Arç Çayı üzerine kurulmuştur (Çizim 13). Mahalli deyimle bu baraj "Dest Barajı" olarak isimlendirilmektedir⁶².

Kayalık boğazın kuzey kısmını kapatan duvar, yaklaşık 21 m. uzunluğunda ve 3 m. genişliğindedir (Çizim 14). Ancak ne yazık ki barajın duvarı hızlı bir şekilde akan Arç Deresi tarafından büyük ölçüde tahrip olmuştur. Sadece temel kısımları görülmektedir (Resim 18). Burada ilginç olan en önemli özellik, Urartu Krallığı'nın yayılım alanı içinde tıpkı Hırsız Deresi Barajı gibi, bu barajın da dere üzerinde kurulmuş olmasıdır. Hırsız Deresi Barajı gibi, Arç Barajı da günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde büyük nehirlerin üzerine inşa edilen modern barajların ilk örneği olması bakımından büyük bir önem taşımaktadır⁶³.

Duvarın temelinde kullanılan iri kalker taşlar, çevredeki kalker kayalıklardan elde edilmiştir. Barajdan kuzey yönüne doğru akan su, Kırmızı Ova'yı sulamaktadır. Urartu Krallığı döneminde baraj yerinin çok elverişli bir yerde seçilmiş olduğu görülmektedir. Van Devlet Su İşleri Bölge Müdürlüğü tarafından 11 sene önce Arç Çayı üzerinde inşa edilen küçük baraj da, eski Urartu Barajı'nın yalnızca 250 m. kuzeyinde yer almaktadır (Resim 19).

Baraj duvarının 40 m. doğusunda yüksek bir kayalık üzerinde 8 X 10 m. boyutlarında küçük bir yapı bulunmaktadır (Resim 20-21). 2 m. kalınlığında sağlam duvarlara sahip olan ve kyklopik taşlardan inşa edilen bu tür yapılara halk "Dev Evi" adını vermektedir (Çizim 15). Duvarlarda kullanılan taşların çok büyük olmasından dolayı, yıkılmadan günümüze kadar korunmuştur. Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede yıllardan beri sür-

⁶¹ Belli 1986 282.

⁶² Belli 1994 b, 88.; Belli 1994 c, 11.; Belli 1995 b, 33.

⁶³ Belli 1990 a, 118.; Belli 1994 b, 88.; Belli 1994 c, 11.; Belli 1995 b, 33.

dürdüğümüz araştırmalarda, saptadığımız yüzlerce mimarlık anıtının %70'ini bu tür Dev Evleri oluşturmaktadır⁶⁴. Bu yapı aşağıdaki barajın güvenliğini sağlamak, sulama işlerini düzenlemek, bakım ve onarım işlerini organize etmek amacıyla kurulmuştur. Yapının içinden ve çevresinden topladığımız keramik parçaları, mahalli özellikler göstermesine rağmen M.Ö. 8. yüzyıla aittir (Çizim 16). Arç Barajı ve Dev Evi'nin de 8. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır⁶⁵.

Kırmızı Düzlük Barajı

Arç Barajı'nın yaklaşık 1 km. doğusunda bulunan Kırmızı Düzlük Barajı'na, mahalli olarak "Deste Sor" denilmektedir (Çizim 13). 5 m. genişliğinde ve 91 m. uzunluğunda olan baraj duvarı, kayalık boğazın kuzey kısmını kapatmaktadır (Çizim 17). Duvarın inşasında kullanılan taşlar, doğuda bulunan kalker kayalıklardan elde edilmiştir. Barajın gövde duvarı, tıpkı Arç Barajı gibi çok elverişli yere kurulmuştur (Resim 22-23). Kırmızı Düzlük Barajı gerek gövde duvarının uzunluğu, gerekse su biriktirme alanı yönünden, Van Gölü'nün güneyinde yer alan barajların şimdilik en büyüğünü oluşturmaktadır⁶⁶.

Kırmızı Düzlük Barajı'nda biriken sular, çevredeki yüksek tepelerden gelen kar ve yağmur suları ile kaynaklardan çıkan suların birleşmesinden oluşmaktadır. Ancak yüzlerce yıldan beri yağmur ve sel sularının dağlardan getirmiş olduğu toprak tabakası, hem baraj göl alanını, hem de duvarın su tarafına bakan güney kesimini doldurmuştur⁶⁷. Hatta su taşkınlarının fazla olduğu kısımlarda, toprak tabakasının duvarın üstüne taşıdığı ve duvarın kuzey yönüne doğru yıkılmasına neden olduğu görülmektedir. Arazinin çok dik olan eğiminin de gösterdiği gibi, su akışının çok güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden baraj erozyondan oldukça fazla etkilenmiştir⁶⁸ (Resim 24).

Daha önce de belirttiğimiz gibi Van Gölü'nün güneyinde yer alan bu bölgedeki sık orman örtüsü hakkında, Eskiçağ, Ortaçağ ve Osmanlı Dönemine ait yazılı kaynaklar ayrıntılı bilgi vermektedirler. Bölgedeki orman örtüsü 17. yüzyılın ortalarından itibaren çok hızlı bir şekilde yok olmaya

⁶⁴ Belli 1986, 283.; Belli 1993 b, 261.

⁶⁵ Belli 1990, 118.; Belli 1995 b, 33, res. 12-13.

⁶⁶ Belli 1994 b, 94.; Belli 1995 b, 33.

⁶⁷ Belli 1990, 119.; Belli 1994 b, 94.; Belli 1994 c, 11.; Belli 1995 b, 33.

⁶⁸ Belli 1994 b, 94.; Belli 1995b, 33.

başlamıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki, orman alanlarının ortadan kalkmasından sonra, baraj alanları erozyondan çok daha fazla etkilenmiştir.

Toprak tabakası su akıtma savağını da kapatmasına rağmen, kuzeydoğu kısımdaki savak yeri görülebilmektedir. Baraj göl alanı toprak tabakası ile kaplı olduğu için, Kırmızı Düzlük Barajı günümüzde ot yetiştirmek amacıyla kullanılmaktadır.

Barajın 1 km. kuzeybatısında ise kyklopiik taşlardan inşa edilen yapı kalıntıları bulunmaktadır. Dev Evleri olarak isimlendirilen bu yapılar, barajın bakımı ve onarımı işi ile güvenliğini sağlamaktadır. Gerek bu yapıların, gerekse barajın M.Ö. 8. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Kuzey Irak sınırına çok yakın olan bu barajların, Kuzey Mezopotamya'nın çok gelişmiş baraj ve sulama sisteminden ne kadar etkilendiğini şimdilik tam olarak bilemiyoruz. Ancak ileride yapacağımız yeni araştırmaların sonucunda, bu konuya açıklık getireceğimizi ummaktayım⁶⁹.

Kral II. Arğişti Dönemi (yak. ol. M.Ö. 714-685)

Meydan Boğazı Barajı

Meydan Boğazı Barajı, Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki Erciş'in 36 km. kuzeybatısında ve Meydan Köyü'nün 1 km. kuzeyinde yer almaktadır. Baraja, Van-Erciş-Kocapınar (Hacı) Köyü'ne kadar modern karayoluyla gidilmekte ve Kocapınar Köyü'nün içinden kuzey yönüne doğru ayrılan stabilize bir yol ile de Varkoz-Aşağı Pınarlı (Haçrof) ve Meydan Köyleri'ni geçtikten sonra ulaşılmaktadır⁷⁰. Deniz seviyesinden 2300 m. yüksekliğindeki Meydan Gölü'nün çevresini, yükseklikleri ortalama 2560-2700 m. arasında değişen basık dağlar çevrelemektedir (Çizim 18). Günümüzde gerek göl alanının çevresinde, gerekse dağların zirvesinde en küçük bir bitki topluluğu kalmamıştır. Kabaca geniş bir çanak şeklindeki göl alanında biriken sular, çevredeki dağlardan gelen küçük derelerin yanı sıra, kar, yağmur ve kaynak sularının birleşmesinden oluşmaktadır. Suların çıplak dağlardan sürükleyerek getirmiş olduğu toprak tabakası, hem göl alanının kenarlarını doldurmuş, hem de göl içinde küçük adacıklar meydana getirmiştir. Yaklaşık 9 km². ge-

⁶⁹ Belli 1994 b, 94.; Belli 1995 b, 33.

⁷⁰ Meydan Boğazı Barajı'nda yapmış olduğumuz araştırma sırasında gerekli ilgi ve yardımlarını esirgemeyen Van Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü'nde Şef Sabahattin Akkurt'a bir kez daha teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

nişliğindeki göl alanında suların sürekli olarak akıtılması yüzünden, çok az su bulunmaktadır. Meydan Gölü kaplamış olduğu alan bakımından, -bugüne değin Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış olduğumuz araştırmanın sonucuna göre- Urartu Krallığı'nın baraj yaptığı en büyük göl alanını oluşturmaktadır. Zengin otlak ve sazlarla kaplı olan ve günümüzde "Meydan Yaylası" olarak isimlendirilen göl alanının çevresi, yaz aylarında yakın çevredeki köy halkı tarafından yaylak olarak kullanılmaktadır. Yüzlerce çadırın kurulduğu göl çevresi, geleneksel yarı-göçebe yaşam biçimini tüm canlılığıyla yansıtmaktadır.

Meydan Gölü'nde biriken sular, güney yönünde dar ve dik bir vadiden büyük bir hızla akmaktadır. Baraj duvarı da, güneydeki kayalık boğaza inşa edilmiştir. Baraj duvarında kullanılan iri andezit taşlar, çevrede çok geniş bir alana yayılan andezit kayalıklardan elde edilmiştir. İnşa edilen baraj duvarı, dar vadiye hızlı bir şekilde akan göl suları tarafından parçalanmıştır (Resim 25). Bu tahripten en çok duvarın batısı etkilenmiştir, öyle ki duvarın üçte ikisinden fazlası yok olmuştur. Duvarların temellerine değin yok olduğu görülmektedir. Sular ancak 6-7 ton ağırlığında olan andezit kaya parçalarını sürükleyememiştir. Suyun çok güçlü ve hızlı akması yüzünden arazide derin bir yatak açtığı ve bu yüzden duvarların temellerinin de tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Suyun yaptığı bu şiddetli tahripten yalnızca vadinin doğu yamacında kalan duvar kalıntıları kurtulmuştur.

Meydan Boğazı Baraj duvarının inşa tekniği ve tasarımı, erken dönem Urartu baraj duvarlarının inşa tekniği ve tasarımından farklı özellikler göstermektedir. Erken dönem Urartu barajları, genellikle 9-10 m. kalınlığında bir duvardan meydana gelmiştir. İnşa yazıtından dolayı kesin olarak tarihlenen M.Ö. 7. yüzyıla ait barajlar da, arka arkaya inşa edilen iki veya üç duvar arasının kalın bir blokaj tabakasıyla doldurulmasından oluşmaktadır. Meydan Boğazı Barajı da, arka arkaya inşa edilen üç duvar arasının kalın bir blokaj tabakasının doldurulmasıyla inşa edilmiştir (Resim 26). Duvarlardan en kuzeyde olanı, 2.5 m. genişliğinde ve 13.5 m. uzunluğundadır. 1 m. yüksekliğinde olan ve işlenmiş iri taşlardan yapılan bu duvarın, suyun basıncından ve tahribinden dolayı güneyindeki iki duvardan daha fazla zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu duvar güneyinde arka arkaya inşa edilen iki duvardan daha kısadır. Bu duvarın 14.5 m. güneyine ikinci duvar inşa edilmiştir. Bu iki duvarın arası ise taş ve topraktan oluşan bir blokaj tabakasıyla doldurulmuştur. Bu duvar 3.90 m. genişliğinde ve 27.30 m. uzunluğundadır. Bu

duvarın 3.5 m. güneyine ise üçüncü duvar inşa edilmiştir. Bu duvar da 5.20 m. genişliğinde ve 25 m. uzunluğundadır. Böylece 29.60 m. genişliğinde bir duvar elde edilmiştir. Bu kadar geniş duvar yapılmasının en büyük nedeni, göl alanında biriken milyonlarca metreküp suyun basıncına dayanıklı olmasını sağlamak içindir (Çizim 19).

Baraj duvarının kaç metre yüksekliğinde ve kaç metre uzunluğunda olduğunu şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Vadinin doğu eteğinde varlığını koruyan Urartu duvarlarının üstündeki taşların batı yönüne doğru şiddetli eğimden dolayı aktığı görülmektedir. Duvar kalıntılarının büyük bir bölümü temel kısımlarına aittir (Resim 27). Duvarların inşa edildiği kayalık boğazın dar ve derin olmasından dolayı, duvarın 5-6 m. yüksekliğinde olması gerekmektedir. Nitekim Ortaçağ'da inşa edilen duvar kalınlığının yüksekliği de, duvar yüksekliğinin 5-6 m. olduğunu göstermektedir. Güneydeki iki duvarın uzunluklarının ise 60-70 m. arasında olduğu sanılmaktadır. Duvarların ne zaman ve nasıl tahrip olduğu hakkında şimdilik en küçük bir bilginiz yoktur. Çok büyük bir olasılıkla baraj duvarı Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra tahrip olmuş olmalıdır. Nitekim Urartu duvarları yıkıldıktan sonra Ortaçağ'da yeni bir duvar daha inşa edilmiştir. Kuzeydeki ilk duvarla ortadaki duvar arasında bulunan blokaj dolgu içine yapılan bu duvarda kullanılan taşlar, Urartu duvarlarında kullanılan taşlara kıyasla çok daha küçüktür ve taşlar arasında birleştirici malzeme olarak Horasan Harcı kullanılmıştır (Resim 28). Duvarın her iki dış yüzünde kullanılan taşların daha büyük olduğu görülmektedir. 3.10 genişliğinde ve 14 m. uzunluğunda olan Ortaçağ duvarı, kuzeydeki Urartu duvarının uzunluğuyla aynıdır. Ancak güneydeki iki duvardan ise daha kısadır. Ortalama olarak 3.5-4 m. yüksekliğinde olan duvar kalınlığının yıkılan üst kısmıyla birlikte gerçek yüksekliğinin 6-7 m. arasında olduğu sanılmaktadır. Ayrıca duvarın güney yüzü, Ortaçağ yapılarındaki burçlarda yaygın olarak görüldüğü gibi, yarım çember tasarımında yapılmıştır. Duvarın güneydoğu ucuna doğru yarım çember biçiminde yapılan bu çıkıntının, duvara sağlamlık kazandırmak amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu duvar da Urartu duvarları gibi yıkılmaktan kurtulamamıştır, duvarın batısında kalan kısmın, üçte ikisinden fazlası yok olmuştur. Bu duvarın da ne zaman ve nasıl yıkıldığını bilemiyoruz.

Gerek Urartu baraj duvarlarının, gerekse Ortaçağ'da inşa edilen duvarın yıkılmasında, büyük bir alana yayılan göl alanında biriken suların çok fazla olmasının ve güney yönüne doğru büyük bir eğimle hızlı bir şekilde

akmasının çok büyük etkisi olmuştur. Ortaçağ baraj duvarının yıkılmasından sonra, 1970'li yıllara değin Meydan Gölü'nde biriken sular, özellikle suların çok bol olduğu ilkbahar mevsiminde yıkılan duvarları parçalayarak güney yönüne doğru hiçbir sınır tanımadan hızlı bir şekilde akmaya devam etmiştir. 1976 yılında ise Van Toprak Su Bölge Müdürlüğü tarafından yeni bir baraj duvarı inşa ettirilmiştir. Urartu duvarının 57 m. kuzeyinde inşa edilen bu duvar yaklaşık 140-145 m. uzunluğunda 10-12 m. yüksekliğinde ve 13-14 m. genişliğindedir. Modern bir şekilde inşa edilen bu duvarın Urartu ve Ortaçağ duvarlarından uzakta inşa edilmesiyle, eski duvar kalıntıları yok olmaktan kurtulmuştur.

Arka arkaya inşa edilen iki veya üç duvar arasının kalın bir dolgu tabakasıyla doldurulmasından elde edilen benzer baraj duvarlarından biri Van'ın doğusunda, diğeri de Van Gölü'nün batısında bulunmaktadır. Urartu başkenti Van Kalesi'nin (eski *Tuşpa*) yer aldığı Van Ovası'nın doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen Erek Dağı'nın (3200 m.) üzerinde bulunan *Rusa Barajı*'nın (bugünkü Keşiş Göl) iki duvarı bulunmaktadır; bunlardan biri gölün kuzeybatısında, diğeri de batı yönündedir. Bugüne değin saptanan Urartu barajlarının hiçbirinde iki ayrı gövde duvarı bulunmamaktadır. Kuzeybatıdaki baraj duvarının 1891 yılında yıkılması sonucunda planının nasıl ve ne şekilde olduğunu bilemiyoruz. Gölün batısında dar bir kayalık boğaza arka arkaya inşa edilen 7'şer metre kalınlığında iki duvarın arası 13.40 m. kalınlığında bir dolgu tabakasıyla doldurulmuştur. Böylece toplam olarak 27.40 m. kalınlığında bir duvar elde edilmiştir⁷¹. Bu kadar kalın bir duvarın yapılmasının en büyük nedeni, 6.5 km²'den daha büyük bir göl alanında biriken 30-32 milyon metreküpten fazla suyun basıncına karşı koymak içindir. İnşa yazıtından da anlaşılacağı gibi Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) tarafından inşa ettirilen bu ünlü baraj,⁷² Urartu su mühendisliğinin gerçek bir harikasını oluşturmaktadır.

Van Gölü'nün batısında ve Adilcevaz İlçesi'nin 5 km. kuzeyinde bulunan diğeri baraj ise, günümüzde Kırcağöl Barajı olarak isimlendirilmektedir. Birçok baraj gibi, bu barajın da Urartu Krallığı dönemindeki adının ne olduğunu bilemiyoruz. Fazla büyük olmayan göl alanının güneyindeki dar ve kayalık bir boğazda arka arkaya inşa edilen 3'er metre kalınlığındaki üç duvarın arası, biri 3 m., diğeri de 4.5 m. kalınlığında iki blokaj malzemesiyle

⁷¹ Ögün 1970, 26 vd. res. 1.

⁷² König 1955-1957, Nr. 121.; Melikişvili 1960, Nr. 268.

doldurulmuştur. Böylece 17 m. genişliğinde bir baraj duvarı yapılmıştır⁷³. *Rusa Barajı*'nın tersine, göl alanının fazla büyük olmadığı *Gelincik Barajı*'nda arka arkaya 3 duvarın yapılarak 17 m. genişliğinde bir duvar elde etmenin asıl nedeni, çok şiddetli bir deprem kuşağı bölgesinde bulunan barajın depreme karşı dayanıklı olmasını sağlamak içindir. *Kırcagöl Barajı*, 1.5 km. güneybatısında yer alan *Kef Kalesi* gibi *Urartu Kralı II. Rusa* döneminde inşa edilmiştir.

Meydan Boğazı Barajı'nın toplam 29.60 m. genişliğindeki duvarı hem *Kırcagöl*, hem de *Rusa Barajı* duvarından daha geniştir ve *Köşebaşı Barajı*'ndan sonra şimdilik ikinci geniş *Urartu baraj duvarını* oluşturmaktadır. Bu kadar geniş duvar yapılmasının en büyük nedeni, yaklaşık 9 km². genişliğindeki göl alanında biriken milyonlarca metreküp suyun basıncına dayanıklı olmasını sağlamak içindir. Arka arkaya üç duvarın inşa edilmesiyle elde edilen *Meydan Boğazı Barajı* duvarının en yakın benzerini ise, *Kırcagöl Barajı* oluşturmaktadır. Erken dönem *Urartu barajlarına* kıyasla çok gelişmiş bir baraj duvarı inşa tekniğini gösteren *Meydan Boğazı Barajı*'nın hem *Rusa*, hem de *Kırcagöl Barajları*'ndan daha eski olduğunu, arkeoloji literatürüne "*Hacı ve Çelebibağı Yazıtı*" olarak geçen iki stel üzerindeki aynı içeriğe sahip yazıtlardan öğrenmekteyiz. *Kral II. Arğişti* (M.Ö. 714-685) dönemine ait olan bu stellerden biri, barajın yaklaşık olarak 11 km. güneyindeki *Hacı (Agi - bugünkü Kocapınar) Köyünde*, diğeri de *Çelebibağı*'nda bulunmuştur. *Çelebibağı steli*, şu anda *Çelebibağı Cami* kapı girişinin hemen sağında bulunmaktadır (Resim 29). Zaten *Meydan Boğazı Barajı*'na da *Kocapınar (Hacı-Agi) Köyü*'nü geçtikten sonra kuzey yönüne doğru dik bir şekilde devam eden bir yol ile ulaşılmaktadır. Çok büyük bir olasılıkla her iki stelin de eskiden *Meydan Boğazı Barajı* yakınında olduğu, daha sonra ise çeşitli nedenlerden dolayı güney yönüne doğru çok kolay bir şekilde bayıraşığı taşınarak bunlardan birinin *Hacı (Kocapınar) Köyü*'ne, diğersinin de *Çelebibağı*'na getirildiği anlaşılmaktadır. Bu steller, *Kral II. Rusa* (M.Ö. 685-645) tarafından yaptırılan ve kendi adıyla anılan *Rusa Barajı yazıtından* sonra, barajın hangi kral tarafından yaptırıldığı konusunda kesin bilgi veren ikinci değerli belgeyi oluşturduğu için, *Urartu barajlarının* kesin olarak tarihlendirilmesi konusunda çok büyük bir önem taşımaktadırlar. Ne yazık ki *Çelebibağı stelinin* sonundaki yazıtın bir kısmı kırılmıştır. *Hacı steli* üzerinde aynı içeriğe sahip olan yazıtın da son kısmı yine kırık olmasına karşın, arka

⁷³ Ögün 1970, 42, res. 3.

kısımında Çelebibağı stelinden daha fazla bilgi bulunmaktadır. Çelebibağı stelinin ön yüzünde şunlar okunmaktadır:

"Tanrı Haldi'ye, efendiye, Rusa oğlu Argiştı bu steli gelecekteki yaşamı için armağan etti. Tanrı Haldi'nin koruyucu gücü sayesinde Rusa oğlu Argiştı sevinç, büyüklük, kuvvet ve güçle doldu. Tanrı Haldi'nin, efendinin büyüklüğü sayesinde, onun hizmetçisi Rusa oğlu Argiştı der ki: Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde, o bana her yerde koruyucu şemsiyesi altında yardıma geldi, kendi sözünü bana söyledi, bana geniş krallığı verdi ve böylece ben de krallığın tahtına oturdum. Bana kral asasını ayırdı ve koruyucu bir yardımcı olarak herşeyi bana bıraktı ve destek oldu. Böylece "Araba Ülkeleri" benim hizmetçim oldular. Tanrı Haldi, efendim, bana mühür kuvveti ve savaş gücüyle her türlü yardımı etti.

Argiştı der ki: Taktumnia Şehri'ndeki sulama kanalı ve Quriakagi Ülkeleri'ndeki topraklar ekilmemişti, sebze, meyve ve asma bahçesi olarak orada hiçbir şey yoktu, orada hiçbir kanal yapılmamıştı, Tanrı Haldi bana onların hepsini yapmam için buyruk verdi. Bu Gölü (Barajı) Airi Ülkesi'ndeki dağlardan gelen sulardan ve dağlar içinde yaptım. Bu gölün doldurulmasına yarayan dağlar, dağ bölgelerinden Amuni, Budua, Nagilia, Salatara ve Urae idi. Argiştı der ki: Daha önce o gölün yerinde hiçbir şey yoktu, hiçbir kanal yapılmamıştı, Argiştı (hinili Şehri)..."⁷⁴

Daha fazla bilgi olan Hacı stelinin arka yüzünde ise şunlar yazılıdır:

"... orada şehir yaptım. Orada şehirler ele geçirdim (?). Artarap'sa Ülkesi'nin önünde, Argiştihinili şehrinde uğiguni adamı Rusa oğlu Argiştı der ki: Bu

⁷⁴ König 1955-57, Nr. 125.; Melikişvili 1960, Nr. 270.

kanal bu şehirlerin sulanması için olsun... bu şehirler için... Gölden akan su olsun. Bu vadinin sulanması olsun... Arğışti der ki: Irmak şehirlerindeki su... Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Rusa oğlu Arğışti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı, Tanrı Haldi'nin hizmetçisi, halkın sadık çobanı... savaştan korkmadı. Arğışti der ki: Her kim bu yazıtı buradan kaldırırsa..."⁷⁵

Burada en büyük sorun, yazıtta sözü edilen Taktumnia Kenti'nin neresi olduğudur. Meydan Boğazı Barajı'nın yaklaşık olarak 30 km. doğusunda, bugünkü modern Erçiş İlçesi'nin hemen kuzeyinde yer alan ve günümüzde Zernaki Tepe olarak isimlendirilen ızgara planlı kent kalıntısının, Taktumnia olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak son 25 yıldan beri bölgede ve yakın çevrede yaptığımız titiz araştırma sonucunda, başka bir kent kalıntısının varlığına da rastlayamadık. Bu yüzden çok büyük bir olasılıkla yazıtta sözü edilen Taktumnia Kenti'nin, daha önce de belirttiğimiz gibi Zernaki Tepe olması gerekmektedir⁷⁶. Kral II. Arğışti tarafından kurulan Zernaki Tepe'de çok geniş bir alana yayılan kent kalıntısının en önemli özelliği, cadde ve sokakları birbirini dik kesen ızgara planlı yerleşim merkezinin Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli kentini yansıtmış olmasıdır. Bilindiği gibi bu tür modern kentler üç yüzyıl sonra batı uygarlığı için bir esin kaynağı olmuş ve "Hippodamos Planı" ile anılmaya başlanmıştır.

Yazıtın son kısmının kırık olması yüzünden, barajın eski adının ne olduğunu şimdilik bilemiyoruz. Ancak yazıt çok gerçekçi bir şekilde kaleme alınmıştır. Gölü çevreleyen beş dağın (bugünkü Kurt Tepe, Meydan Tepe, Sait Tepe, Basri Tepe ve Gürgürbaba Tepe) tek tek adı verilmiştir. Bundan da önemlisi gölün doldurulmasını sağlayan suların, çevredeki dağlardan geldiği ve gölün dağlar içinde yer aldığı vurgulanmıştır. Bu kadar yalın ve gerçekçi bir şekilde kaleme alınmış başka bir yazıtın varlığına daha Urartu yazıt biliminde rastlanılmamıştır.

II. Rusa döneminde daha yaygın olarak görülen bu tür gelişmiş barajların ilk örneğinin şimdilik II. Arğışti döneminde yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Barajdan arazinin eğimli olan güney yönüne aktılan ve günü-

⁷⁵ König 1955-57, Nr. 124.; Melikişvili 1960, Nr. 276.

⁷⁶ Belli 1982 b, 171.

müzde "Meydan Deresi" olarak adlandırılan sular, eski kanal güzergahını izlemektedir. Kanal boyunca yapmış olduğumuz araştırmada, Urartu Krallığı döneminden günümüze kadar güney yönüne doğru akıtılan suyun, toprağa açılan ve yüzyıllar boyunca derin bir şekilde oyulan aynı kanal güzergahından aktığı görülmüştür. Bu sular günümüzde bile özellikle Kocapınar (Hacı) Köyü çevresinde yer alan ve çok geniş bir alana yayılan verimli topraklarda yapılan tarıma hayat vermektedir. Baraj suyunun Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde de ovada yer alan tarla ve sebze bahçeleri için çok büyük bir önem taşıdığını, baraj duvarında yapılan onarımlar göstermektedir. Ayrıca bu verimli topraklardan elde edilen hububat, eserini 1340 yılında yazan İran'lı tarihçi ve coğrafyacı Hamdullah el Mustavfi Kazvini tarafından da büyük bir övgüyle anlatılmıştır⁷⁷. Kanal boyunca arazinin güney yönüne doğru bakan ve güneş ışınlarından daha çok yararlanan kısımlarının yapay teraslar halinde düzenlendiği görülmektedir. Ancak son 90 sene öncesine değin bu teraslarda varlığını koruyan asma bahçelerinden günümüzde en küçük bir iz kalmamıştır.

Baraj duvarının yaklaşık olarak 250 m. kuzeydoğusunda basık bir tepe üzerinde fazla büyük olmayan bir kale bulunmaktadır (Resim 30). Ancak şimdiye kadar bulmuş olduğumuz baraj koruma kaleleri arasında en büyük kaleyi oluşturmaktadır. Meydan Tepe Kalesi olarak isimlendirdiğimiz bu kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 2300 metredir. Kalenin eski bir höyük yerleşmesi üzerine kurulmuş olduğu sanılmaktadır. Kale, tepenin doğal konumuna uygun olarak, kuzey güney doğrultusunda oval bir biçim göstermektedir. Diğer Urartu kaleleri gibi Meydan Tepe Kalesi'nin çevresi de kalın duvarlarla çevrelenmektedir. Tepenin dik olan kuzey ve batı kesimlerindeki duvar taşlarının akıp gittiği, ancak temel kalıntılarının kaldığı görülmektedir. Kalenin güneydoğu duvarlarından bir sıra, doğu duvarlarından ise iki sıra halindeki taş dizisi günümüze değin varlığını korumuştur (Resim 31). Yer yer 80-90 cm.'ye kadar bir yüksekliğe sahip olan kale duvarları, çıkıntıları kabaca düzeltilmiş iri andezit taşlarından yapılmıştır.

Bu önemli kalenin barajı korumasının ve su akıtma işleriyle bakım-onarım işlerini organize etmesinin yanı sıra, bölgedeki en büyük obsidyen üretim merkezi olarak da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Kalenin güneydoğusunda uzanan basık ve yayvan tepelerin güney ve batı yönlerine uzanan eteklerinde çok geniş bir alana yayılan obsidyen yatakları bulunmaktadır

⁷⁷ *Hamdullah el-Mustavfi Kazvini*, 1915, 100-102.

(Resim 32). Uzaktan bakıldığında sanki bir kömür tarlasını andıran bu geniş alandaki obsidyenlerin irili-ufaklı yumrular halinde olduğu ve işlenmediği görülmektedir. Buradan alınan obsidyen yumruları, 100-120 m. kadar kuzeybatıda bulunan Meydan Tepe Kalesi'ne getirilerek işlenmiştir. Gerek kalenin üzerinde, gerekse çevresine yayılan binlerce işlenmiş ve yarı işlenmiş obsidyen parçası, kalenin bölgede çok önemli bir üretim merkezi olduğunu göstermektedir (Çizim 20). Gerçekten de son 28 yıldan beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde yüzey araştırması yapmamıza karşın, bu kadar önemli bir obsidyen yatağı ve üretim merkezinin eşine daha rastlayamamıştık (Resim 33). Güneyde Mezopotamya ile yapılan ticarete çok önemli bir ihraç malını oluşturan obsidyen üretiminin Urartu Krallığı'ndan çok önce devam ettiğini, bulmuş olduğumuz elde yapılmış açkılı keramik parçaları doğrulamaktadır.

Kalenin üstünde ve çevresinde bulmuş olduğumuz M.Ö. 8. yüzyıla ait çark yapımı ve kırmızı astarlı çok kaliteli Urartu keramikleri, sanki Urartu başkenti *Tuşpa* (Van Kalesi) ve *Rusahinili* (Toprakkale) ile *Sardurihinili* (Çavuştepe), *Ayanis*, *Aşağı* ve *Yukarı Anzaf Kaleleri* gibi görkemli yerleşim merkezlerinde ortaya çıkarılan keramiklerin benzerini oluşturmaktadır. Bugüne değin bulmuş olduğumuz çok sayıdaki baraj koruma kalesinin hiçbirinde bu kadar kaliteli Urartu keramiğine rastlanılmamıştır (Çizim 21-22).

Meydan Tepe Kalesi'nden güneybatı ve batı yönlerine bakıldığında, halk tarafından kaçak olarak kazılan çok sayıdaki Urartu mezarının toprakta bırakmış olduğu iz, tıpkı bir köstebek yuvasıymış gibi görünmektedir. Ne yazık ki deniz seviyesinden 2300 m. yükseklikte yer alan bir yaylada bile Urartu mezarları çok bilinçli bir şekilde soyulmuştur. Soyulan bu mezarlardan en belirgin plan verenlerden biri, baraj duvarının yaklaşık olarak 120 m. kadar bausında, fazla yüksek olmayan bir tepe üzerinde yer almaktadır. Güney yönüne doğru yayvan bir şekilde uzanan bu tepe üzerinde çok sayıda mezarın açılmış olduğu görülmektedir. Bu kesimdeki mezarların daha çok açılmasında, çevreye yaz aylarında kurulan çadırlarda yaşayan insanların çok büyük etkisi olmuş olmalıdır. 3.95 m.x1.80 m. büyüklüğünde dikdörtgen mezar odasının dramosu, güney yönüne bakmaktadır (Çizim 23). Nişsiz olduğu anlaşılan mezarın duvarları, yarı işlenmiş irili-ufaklı andezit taşlarından yapılmıştır (Resim 34). Taşların çevredeki andezit kayalıklardan elde edildiği anlaşılmaktadır. Mezarın üstü, enlemesine konulmuş düz ve ağır kapak taşla-

rıyla kapatılmış olmalıydı. Bu taşların kaldırılmasıyla mezar odasına tavan-
dan girilmiştir. İçerisinin toprakla dolu olması yüzünden mezar odasının
gerçek derinliğinin ne kadar olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Duvarların
şu andaki mevcut derinlikleri 60 cm.'nin üstündedir. Halk tarafından kaçak
olarak kazılan benzer biçimli nişsiz ve dramoslu Urartu oda mezarları,
Patnos Bölgesi'nde yaygın olarak bulunmaktadır⁷⁸. Mezar mimarisi de,
bunun M.Ö. 8. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir.

M.Ö. 7. Yüzyıl Barajları

Yukarı Argıt Barajı

Baraj, Van Gölü'nün kuzeyindeki Muradiye ilçesinin yaklaşık 23 km.
kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Barajın Van'a uzaklığı ise yaklaşık 120 km.
kadardır. Van'dan Yukarı Argıt Köyü'ne araba ile, buradan da dağların zirve-
sindeki baraj alanına yürünerek çıkılabilmektedir.

Baraj deniz seviyesinden 2350 m. yüksekliğinde, dağların arasında bir
çöküntü alanında bulunmaktadır. Suyun toplandığı alan 1.5-2 km'lik bir ge-
nişliğe sahiptir (Çizim 24). Baraj suyu yüksek dağlardan inen kar ve yağmur
suları ile çevredeki kaynak sularının birleşmesiyle oluşmuştur. Ancak baraj
suyunun köylüler tarafından sürekli akıtılması sonucunda, göl alanında fazla
su birikmemektedir.

Baraj duvarı, gölün kuzeyindeki dar boğaza inşa edilmiştir (Resim 35).
Duvarın doğu kısmı kayalık kesim ile birleştirilmiştir (Resim 36). Duvarda
kullanılan taşlar da, yine buradaki kalker kayalıklardan elde edilmiştir
(Resim 37). Duvar ortalama 5 m. genişliğinde ve 91 m. uzunluğundadır
(Çizim 25). Ancak gövde duvarı sık sık onarım geçirdiğinden, duvarın her
tarafı 5 m. genişliğinde değildir. Duvar su taşmalarından etkilendiği için, su
tarafına bakan güney yüzüne ek duvarlar yapılmıştır. Suyun fazla biriktiği ka-
yalık kısım tarafına, suyun basıncını önlemek amacıyla kavisli bir duvar
örülmüştür. Yayvan yarım ay şeklindeki bu duvarın uzunluğu 18 m.'dir.
Günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nde inşa edilen modern barajlardan su-
yun basıncını önlemek amacıyla yapılan kavisli duvarların ilk örneği olması
bakımından büyük bir önem taşımaktadır⁷⁹.

⁷⁸ Sevin 1986, 333, res. 14-15.

⁷⁹ Belli 1989, 314.; Belli 1994 b, 101.; Belli 1994 c, 12.; Belli 1995 b, 35.

Baraj duvarına yapılan ek duvarların Urartu Krallığı döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü hem kullanılan malzemede, hem de inşa tekniğinde herhangi bir değişikliğin olmadığı görülmektedir.

Duvarın suya bakan güney kısmı, az da olsa toprak tabakası ile dolmuştur. Su taşkınlarının getirdiği toprak tabakasının, özellikle duvarın batı kesimini daha çok etkilediği görülmektedir. Duvarın kuzey tarafındaki yüksekliği 1 m. kadarsa da, ancak gerçek yüksekliğin bu kadar olmadığını, duvarın üstünden düşen taşlar doğrulamaktadır (Resim 38).

Duvar üzerindeki su akıtma savağı belirgin olarak görülmektedir (Resim 39). Buradan akıtılan ve Göl Deresi adını alan sular, kuzey yönünde uzayan araziye sulamaktadır. Ancak günümüzde Argıt Barajı tıpkı Kırmızı Düzlük ve Gelincik Barajı gibi sulama amacından çok, ot yetiştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Su akıtma savağının ağzı her ilkbahar mevsiminde kapatılmakta ve göl alanında suyun birikmesi sağlanmaktadır. Temmuz sonu veya Ağustos ayı başında savak açılarak tekrar su boşaltılmaktadır. Böylece suya doyan arazide taze ve gür otlar yetişmektedir (Resim 40).

Diğer Urartu Barajlarında olduğu gibi, Argıt Barajı'nın da bakım ve onarım işlerini düzenleyen ve güvenliğini sağlayan iri taşlardan yapılmış yapı kalıntıları varsa da, ne yazık ki bunlar belirli bir plan vermekten uzaktır. Baraj duvarının 200-250 m. güneybatısında basık bir tepe üzerinde yer alan yapıların çok az temel izleri görülebilmektedir. Bulduğumuz çok az sayıdaki keramik parçası, şimdilik kesin bir tarihleme vermekten uzaktır. Ortaçağ veya Yeniçağ yerleşmesinin varlığını gösteren en küçük bir keramik parçasına rastlanılmamıştır. Argıt Barajı, M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen Gelincik Barajı'nın tasarımı ve inşa tekniği ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu yüzden şimdilik bu barajı M.Ö. 7. yüzyıla tarihlemek istiyoruz⁸⁰.

Gelincik Barajı

Gelincik Barajı Van'ın yaklaşık 140 km. güneydoğusunda, Türk-İran sınırını oluşturan dağların batı eteğinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 2400 m. yüksekliğindeki baraj alanı, 3-4 kilometrelik bir genişliğe sahiptir (Çizim 26). Meydan Gölü ve günümüzde bile Van'a su sağlayan Rusa (Bugünkü Keşiş Gölü) barajından sonra, Van Bölgesi'ndeki en büyük su toplama alanına sahiptir (Resim 41). Barajda biriken su, çevredeki yüksek dağ-

⁸⁰ Belli 1994 b, 103.; Belli 1994 c, 12.; Belli 1995 b, 38.

lardan inen kar ve yağmur suları ile çok sayıda kaynak ve batı yönüne doğru akan küçük Hanasor Deresi'nden oluşmaktadır.

Baraj duvarı, gölün güneybatısındaki dar ve kayalık bir boğaza inşa edilmiştir (Resim 42). 2.5 m. genişliğinde ve 95 m. uzunluğunda olan baraj duvarı, Ortaçağ veya Yeniçağ'da çok büyük bir onarım geçirmiştir (Çizim 27). Özellikle su basıncından fazlaca etkilenecek yıkılan duvarın orta kısmı, eski duvarın temelleri üzerine yeniden inşa edilmiştir. Duvarın yıkılmasında, göl alanında biriken milyonlarca metre küp suyun yaptığı şiddetli basıncın büyük etkisi olmalıdır. İnşa edilen duvarda yine eski duvarın taşları kullanılmıştır (Resim 43). Ancak taşlar arasında birleştirici malzeme olarak Horasan Harcı kullanılmıştır. Duvarın bazı yerleri 2 m. yüksekliğindedir (Resim 44). Ancak duvarın gerçek yüksekliğinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Su akıtma savağı da, duvarda in-situ olarak su tarafına bakan doğu yüzü tarafında durmaktadır (Resim 45). Ortaçağ'da yapıldığı sanılan ilginç savağın benzerine, şimdiye kadar hiçbir Urartu Barajı'nda rastlanılmamıştır. Yaklaşık 30 cm. çapındaki savağın ağız kısmı, ağaçtan yapılmış bir tıkaç ile kapatılıp açılmaktaydı. Buradan akıtılan sular, güneybatı yönüne doğru akar, arazinin su ihtiyacını karşılamaktadır⁸¹.

Baraj duvarının inşasında kullanılan siyah taşlar, çevrede geniş bir alana yayılan andezit kayalıklardan elde edilmiştir. Taş ocaklarından çıkarılan büyük blokların izleri hâlâ belirgin olarak görülmektedir.

Gelincik Barajı da tıpkı Kırmızı Düzlük ve Yukarı Argıt Barajları gibi, sulama amacından çok ot yetiştirmek amacıyla kullanılmaktadır (Resim 46). İkbahar mevsiminde duvarın çok az yıkık olan orta kısmı geçici olarak kapatılarak, barajda suyun birikmesi sağlanmaktadır. Daha sonra kapatılan kısım açılmakta ve su boşaltılmaktadır. Böylece suya doyan arazide taze ve gür otlaklar yetişmektedir. Bu otlaklar bölgede beslenen onbinlerce küçükbaş hayvanın özellikle kışlık ot ihtiyacını karşılamaktadır.

Baraj duvarının yaklaşık 500 m. batısında su akıtma işini düzenleyen, bakım ve onarım işlerini organize eden ve barajın güvenliğini sağlayan küçük bir Urartu Kalesi bulunmaktadır (Resim 47). Kalenin yıkık olan ve iri taşlardan yapılan duvarları belirli bir plan vermemektedir (Resim 48). Sivil yerleşim merkezi ise kalenin güney eteklerine yayılmıştır. Gelincik Kalesi olarak isimlendirdiğimiz bu kale Ortaçağ ve Yeniçağ iskancıları tarafından

⁸¹ Belli 1988 316.; Belli 1994 b, 103.; Belli 1994 c, 12.; Belli 1995 b, 35.

da kullanılmıştır. Kalede bulmuş olduğumuz keramik parçaları, barajın ve kalenin M. Ö. 7. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu göstermektedir⁸².

Reşan Barajı

Reşan Barajı, Ağrı İli'ne bağlı Diyadin İlçesi'nin 12 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Van'ın kuzeyinde bulunan barajın Van'a uzaklığı ise 221 km.'dir. Van Gölü'nün kuzeyindeki volkanik Aladağ (3255 m.) ve Tendürek (3315 m.) Dağlarının kuzey eteğinde yer alan Reşan Barajı, ana yolların dışında bulunmaktadır.

Deniz seviyesinden 2245 m. yükseklikte bulunan Reşan Gölü, diğer Urartu Barajları gibi, dağların zirvesinde bir çöküntü alanı içinde bulunmaktadır (Çizim 28). Fazla büyük olmayan gölün çok büyük bir kısmı sazlarla kaplıdır (Resim 49). Gölde biriken su, çevredeki yüksek dağlardan inen kar ve yağmur sularıyla çok sayıdaki kaynak suyunun birleşmesinden oluşmaktadır. Suyun köylüler tarafından açılan bir kanalla akıtılması yüzünden, gölde kaç milyon metreküp suyun birikmiş olduğunu bilemiyoruz.

Reşan Barajı'nın tasarımı ve inşa tekniği, diğer Urartu Barajlarının tasarımı ve inşa yöntemiyle aynıdır. Barajın duvarı, gölün kuzey-doğu ucundaki dar bir boğaza inşa edilmiştir. Kabaca yarım ay biçimindeki duvarın uzunluğu, 102 m.'den fazladır (Çizim 29). Yarım ay biçimindeki duvar, Van Gölü'nün güneyindeki Arpayatağı Göleti'nin duvarıyla büyük bir benzerlik göstermektedir. Oldukça gelişmiş bir plan gösteren bu tür yarım ay biçimli baraj duvarları, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yarım ay biçimli modern baraj duvarlarının ilk örneğini oluşturmaktadır⁸³.

Baraj duvarının hem su tarafı, hem de dış yüzü, suların getirdiği kalın bir toprak tabakasıyla kapanmıştır (Resim 50). Su akıntısının çok güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Toprağın üstü çim ile kaplı olduğundan, toprağın akıp gitmesi önlenmiştir. Tıpkı Arpayatağı, Kırmızı Düzlük ve Gövelek Barajları gibi, Reşan Barajı'nın duvarı da erozyondan çok büyük oranda etkilenmiştir. Bu yüzden duvarın inşa tekniğini ve kaç metre yüksekliğinde olduğunu bilemiyoruz. Köylülerin gölde biriken suyu akıtmak için yapmış oldukları kazıda, duvar kalınlığının 4.5-5 m. arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Toprak ve çimle kaplı olan duvarın diğer tarafları ise 6-6.5 m. kalınlığında-

⁸² Belli 1988, 317.; Belli 1994 b, 105.; Belli 1994 c, 13.; Belli 1995 b, 35.

⁸³ Belli 1993 a, 338.; Belli 1995 b, 40.

dır. Köylülerin suyu akıtmak için kazdıkları yerde, duvarın iri andezit taşlardan inşa edildiği görülmektedir.

Günümüzde Reşan Barajı birçok Urartu Barajı gibi sulama amacından çok, ot yetiştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Gölde biriken su, Haziran-Temmuz aylarında köylüler tarafından baraj duvarının kuzey ucu açılarak akıtılmaktadır. Böylece suya doyan arazide gür otlaklar ve sazlar yetişmektedir. Biçilen otlar, yakın çevrede bulunan köylerdeki halkın beslediği hayvanların kışlık ot ihtiyacını karşılamaktadır.

Reşan Barajı'nın erozyondan ne zaman etkilenecek kullanılamaz hale geldiğini şimdilik bilemiyoruz. Gölün çevresindeki dağlarda en küçük bir ağaç bile kalmamıştır. Barajın ne zaman inşa edildiğine yardımcı olabilecek herhangi bir mimari kalıntıya da yakın çevrede rastlanılmamıştır. Ancak barajın inşa tasarımı ve 7. yüzyıl Urartu barajlarıyla benzerliğinden dolayı, M.Ö. 7. yüzyılda inşa edilmiş olduğu sanılmaktadır.

Sünnet Nebi Barajı

Ağrı ili, Diyadin ilçesinin 14 km. güneyinde yer alan Sünnet Nebi Barajı, Reşan Barajı'nın da 4.5 km. güneybatısında bulunmaktadır. Volkanik Aladağ ve Tendürek Dağları'nın kuzey eteğinde yer alan baraj, ulaşılması oldukça zor olan anayollarının dışında bulunmaktadır.

Deniz seviyesinden 2295 m. yüksekte bulunan Sünnet Nebi Gölü, dağların zirvesinde, çanak gibi bir çöküntü alanı içinde bulunmaktadır (Çizim 30). Kuzey-güney doğrultusunda uzanan göl, fazla büyük değildir. Ancak oldukça derin olan gölde kaç milyon metreküp suyun olduğunu bilemiyoruz. Gölde biriken su, çevredeki yüksek dağlardan inen kar ve yağmur sularıyla, özellikle çok sayıda kaynak suyunun birleşmesinden oluşmaktadır.

Sünnet Nebi Barajı'nın tasarımı ve inşa tekniği, diğer Urartu Barajlarının tasarımı ve inşa tekniğiyle büyük bir benzerlik göstermektedir. Barajın duvarı, gölün kuzeybatısındaki dar bir boğaza inşa edilmiştir. Günümüzde göl ile duvar arasında 40-45 m.'lik bir uzaklık bulunmaktadır. Ancak o dönemde gölün daha geniş bir alana yayıldığı ve duvarın da bu yüzden gölün kuzeybatısındaki boğaza yapıldığı anlaşılmaktadır⁸⁴. Duvarın göl alanının en uç kısmına inşa edilmesi, Aşağı Süphan Barajı'nın inşa tasarımı-

⁸⁴ Belli 1993 a, 340.; Belli 1995 b, 40.

myla benzerlik göstermektedir. Duvarın uzunluğu 65 m., genişliği ise 2.5 m.'dir (Çizim 31). Duvarın mevcut yüksekliği de 1-1.5 m. arasında değişmektedir. Duvarın iç ve dış yüzü kabaca işlenmiş iri andezit taşlarından inşa edilmiş, iki duvar arası da, toprak ve taştan oluşan bir blokaj ile doldurulmuştur (Resim 51). Duvarın ortası tıpkı Aşağı Süphan ve Gelincik Barajları'nın ortası gibi, baraj suyu tarafından parçalanmıştır (Resim 52). Sular toprak dolguyu erittiğinden, yalnızca andezit taşlar kalmıştır. Fazla büyük olmayan taşların işlenmemiş olduğu görülmektedir. Günümüzde bile baraj suyu, parçalanmış bu kesimden akmaktadır. Duvarın ne zaman yıkıldığını kesin olarak bilemiyoruz⁸⁵.

Baraj duvarı parçalandıktan sonra, göl tarafına bakan doğru kısmına yeni bir duvar daha inşa edilmişse de, o da yıkılmaktan kurtulamamıştır. Yeni yapılan bu duvarın eski duvar kadar büyük bir özenle yapılmadığı görülmektedir. Yıkılan baraj duvarının sık sık onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak onarılan duvarların malzemesi, önce inşa edilen duvarın malzemesiyle aynıdır. Taşlar arasında birleştirici malzeme olarak Horasan Harcı kullanılmamıştır. Ayrıca çevrede en küçük bir Ortaçağ yerleşmesi ve keramiğine de rastlanılmamaktadır.

Günümüzde Sünnet Nebi Barajı sulama amacının yanı sıra, balık yetiştirmek amacıyla da kullanılmaktadır. Gölde yetiştirilen sazan balıkları, büyük bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Sünnet Nebi Barajı'ndan kuzey yönüne doğru akan su, Kırıktaş Deresi olarak isimlendirilmektedir. Sünnet Nebi Barajı'nın ne zaman inşa edildiğini gösteren herhangi bir arkeolojik kalıntıya şimdilik rastlanılmamıştır. 7. yüzyıl barajlarına benzerliğinden dolayı, M.Ö. 7. yüzyılda inşa edildiği sanılmaktadır.

Kral II. Rusa Dönemi (yak. ol. M.Ö. 685-645)

Gövelek Barajı

Urartu Krallığı'nın 2. başkenti *Rusahinili*'nin (bugünkü Toprakkale) 24 km. kuzeydoğusunda yer alan Gövelek (Ermanis) Köyü'nün 1 km. kuzeyinde küçük bir göl bulunmaktadır. Kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve fazla derin olmayan göl, 790.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Deniz seviyesinden 2150 m. yüksekliğinde olan Gövelek Gölü'nün suları, çevresindeki dağlardan gelen kar ve yağmur sularıyla çok sayıdaki kaynak su-

⁸⁵ Belli 1993 a, 340.; Belli 1995 b, 40.

yunun birleşmesinden oluşmaktadır. Çevresi sığ olan gölde geniş sazlıklar bulunmaktadır.

Gölün tam kuzeyindeki dar bir boğaza baraj duvarı inşa edilmiştir⁸⁶ (Çizim 32). Ancak suların getirmiş olduğu toprak tabakası tıpkı Arpayatağı, Kırcağöl, Kırmızı Düzlük ve Reşan Barajları'nda olduğu gibi, duvarın önünü ve üstünü tümüyle kapatmıştır (Resim 53). Duvar uzunluğunun 70 m., genişliğinin de 5 m. olduğu sanılmaktadır. (Resim 54). Toprakla kapanan duvarın kalınlığı ise, 6-7 m. arasında değişmektedir (Çizim 33). Duvar yüksekliğinin ise ne kadar olduğunu bilemiyoruz. Duvarın önünün ve üstünün toprakla kapanması sonucunda, sular artık bu kesimden akamamış ve baraj duvarı fonksiyonunu yitirmeye başlamıştır. Kapanan duvarın ortası köylüler tarafından kazılarak su akıtılmak istenmişse de, suların getirmiş olduğu toprak tabakası tekrar duvarın önünü ve üstünü kapattığından, başarılı olunamamıştır. Kazılan yerde duvarın çevrede bulunan kalker kayalıklardan elde edilen taşlardan inşa edildiği görülmektedir⁸⁷.

Göl alanının ve suyun akıtıldığı kuzey boğazın bu kadar çok toprak tabakasıyla kaplı olmasında, gölü çevreleyen dağlarda bir zamanlar bulunan bitki topluluğunun ortadan kalkmasının çok büyük etkisi olsa gerekir. Eskiden kuzey yönüne doğru akıtılan sular, verimli topraklarda yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktaydı.

Göl sularının tarım alanında yeniden kullanılabilmesini sağlamak için, bu sefer gölden yeni bir kanal açılmıştır. 20 sene önce Van Toprak Su Bölge Müdürlüğü tarafından gölün doğu kesimine yapılan beton duvar, 2 m. yüksekliğinde ve 80 m. uzunluğundadır. Yeni duvarın gölün doğu kesimine yapılmış olmasıyla, kuzeydeki Urartu duvarı büyük bir şans eseri tahrip olmaksızın kurtulmuştur. Urartu Krallığı döneminde de gölün doğusunda baraj duvarının olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak beton duvarın hemen doğusunda, Osmanlı Devleti döneminde bir duvarın yapıldığı görülmektedir. Fazla büyük olmayan kalker taşlarıyla yapılan duvar, 70 m. uzunluğunda 5 m. yüksekliğinde ve ortalama 2.5-3 m. genişliğindedir. Taşlar arasında birleştirici malzeme olarak Horasan Harcı kullanılmıştır. Duvarın inşa tekniği ve ortasında bulunan bir adet su akıtma savağı, yine Osmanlı Hükümeti tarafından yaptırılan Doni Göleti'nin duvarıyla çok büyük bir benzerlik göstermektedir.

⁸⁶ Belli 1993 a, 341.; Belli 1995 b, 42.

⁸⁷ Belli 1993 a, 342.; Belli 1995 b, 42.

Gövelek Barajı'nın 1.5 km. güneydoğusunda yüksek bir kayalık tepe üzerinde geniş bir alana yayılan Urartu kent kalıntısı bulunmaktadır. Günümüzde "Harabe Mevki" olarak adlandırılan yerleşim alanının kuzeyi ve batısı sarp kayalıklarla sınırlanmıştır. Güneydoğudaki yüksek tepelerden gelen ve Harabe Mevki'nin güney eteğinden geçen Harabe Deresi, yerleşim alanının su ihtiyacını karşılamaktaydı. Yerleşim merkezindeki konutların temel taşları, geniş bir alana yayılan kalker taş yataklarından elde edilmiştir. Temellerde kullanılan taşların oldukça iri olduğu görülmektedir. Urartu yerleşmesinden sonra, Ortaçağ yerleşmesinin güçlü bir şekilde devam ettiğini, çevrede çok bol olarak bulunan keramik parçaları doğrulamaktadır. Urartu konutlarının çok büyük bir kısmı, Ortaçağ yerleşmeleri tarafından tahrip edilmiştir. Bunun yanı sıra define bulmak amacıyla halkın yaptığı kaçak kazılar sonucunda, ne yazık ki mimari kalıntıların hemen hepsi vahşice tahrip edilmiştir (Resim 55). 1976 yılında meslektaşlarımdan sayın M. T. Tarhan ile V. Sevin'in yaptığı ve benim de katıldığım bir araştırma sonucunda saptanarak planı yayımlanan Urartu konut kalıntısı (Çizim 34), tarihleme için en somut kanıt oluşturmaktadır⁸⁸. Yayımlanan bu plandan da açıkça anlaşılacağı gibi, M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen iki odalı ön avlulu Urartu konut kalıntısından dolayı, Gövelek Barajı M.Ö. 7. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.

Aygır Gölü Sulama Tesis

Aygır Gölü, Van Gölü'nün kuzeybatısında ve 4050 m. yüksekliğindeki Süphan Dağı'nın hemen güney eteğinde bulunmaktadır. Adilcevaz Kef Kalesi'nin 8-9 km. doğusunda bulunan Aygır Gölü, tipik bir volkanik göldür. Deniz seviyesinden 1942 m. yüksekliğinde bulunan göl, yaklaşık 1 km. çapındadır (Çizim 35).

Aygır Gölü'nün suları, çevredeki sayısız kaynaktan çıkan sular ile yüksek tepelerden inen kar ve yağmur sularının birleşmesinden oluşmaktadır. Özellikle göle sürekli su sağlayan kaynakların başında, zirvesi devamlı karlarla kaplı bulunan Süphan Dağı'ndaki karlardan eriyerek akan sular gelmektedir⁸⁹ (Resim 56).

Aygır Gölü'ndeki suların Urartu Krallığı döneminde tarım alanında kullanıldığını, Van Toprak-Su Bölge Müdürlüğü'nün bundan 8-9 yıl önce yapmış olduğu çalışmalar doğrulamıştır. Aygır Gölü'nün güneyi ile Van Gölü

⁸⁸ Tarhan-Sevin 1977 b, 349 vd, res. 3, lev. I/2.

⁸⁹ Belli 1991 a, 486.; Belli 1994 b, 105.; Belli 1995 b, 42.

arasında kalan verimli toprakları sulamak için Van Toprak-Su Bölge Müdürlüğü tarafından Aygır Gölü'nün güneyinde yaklaşık 30 m. yüksekliğinde ve 70 m. uzunluğundaki tepe dozerlerle kazılarak sulama boruları döşenmek istenmiştir (Resim 57). Dozerlerin toprakta açtığı derinlik 27-28 m.'ye ulaştığında, gölden aynı amaçla su almak için Urartu Krallığı döneminde döşenmiş su borularına (künklerine) rastlanılmıştır. İç içe geçmiş keramik boruların hemen yanına, büyük bir özenle düzeltilmiş sal taşlardan örülmüş bir kanal daha döşenmiştir. Yani gölden güneydeki araziye hem taş kanaldan, hem de keramik borulardan su taşınmıştır. Yine kazıda çalışanların ifadesine göre, taş kanal ve künkün ağız kısmı, daire biçimli iki bronz kapak tarafından kapatılmaktaymış. Taş kanal kazı sırasında dozerler tarafından tahrip edilmesine karşın, keramik boruların büyük bir kısmı sağlam olarak ele geçirilmiştir. Taş kanal ve keramik borulardan oluşan su kanalının 65-70 m. uzunluğunda döşenmiş olduğu sanılmaktadır. Zira bundan sonra güney yönüne doğru arazi sürekli olarak alçalmakta ve Aygır Gölü seviyesinden çok daha aşağıya inmektedir⁹⁰.

Sağlam olarak ele geçirilen ve konik biçimli olan keramik borular (künkler), ortalama 2 cm. kalınlığında ve 57 cm. uzunluğundadır (Resim 58). Birbirinin içine giren konik biçimli borunun dar ağzı 28 cm., geniş ağzı 29 cm.'dir (Çizim 36). Birbirinin içine geçen borular, kil ile yalıtılarak su kaçırılmaları önlenmiştir. Bu tür boruların benzerine şimdilik Urartu Krallığı'nın yayılım alanında rastlanılmamıştır. Patnos-Aznavurtepe Kalesi'nin güneyinde ve kaleyi çevreleyen sur duvarının içinde kalan alanda küçük bir su biriktirme havuzu bulunmaktadır⁹¹. Burada biriken suların hem konik bir şekilde yükselen Aznavurtepe'den güneye akan kar ve yağmur sularından, hem de 2 km. doğuda "Kumocağı" adı verilen bir kaynaktan çıkan suyun keramik borularla getirildiği ifade edilmektedir. Ancak keramik borular hakkında ne bir çizim, ne de bir fotoğraf yayınlanmıştır⁹².

Hittit başkenti *Hattuşas*'ta kaynak sularını kente getirmek için benzer büyüklükte keramik boruların döşendiğini bilmekteyiz⁹³. M.Ö. 9. veya 8. yüz-

⁹⁰ Belli 1994 b, 109.; Belli 1995 b, 44.

⁹¹ Burney-Lawson 1960, 192-194.

⁹² Balkan 1960, 137.

⁹³ Naumann 1975, 199.

yla tarihlenen bir başka benzer keramik boru da, Zincirli'de (Samal) bulunmuştur⁹⁴. Doğu Anadolu Bölgesi'nde de keramik borularla suyun taşınma sistemini göstermesi açısından Aygır Gölü'nden ele geçirilen su boruları, büyük bir önem taşımaktadır.

Aygır Gölü'ndeki sulama tesisi, tıpkı Adilceviz Kef Kalesi'nin 1.5-2 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Kırcağöl Barajı gibi, kral II. Rusa döneminde yapılmıştır. Ayrıca gölün hemen güneybatısında yer alan sivil yerleşim merkezinden topladığımız keramik parçaları da, bu durumu doğrulamaktadır⁹⁵ (Çizim 37).

Sihke Göleti (Bostaniçi Göleti)

Bugünkü Van şehrinin 3 km. kuzeydoğusunda bulunan Sihke Göleti, Urartu Göletlerinin en büyüğünü oluşturmaktadır (Çizim 38). Urartu Krallığı'nın 2. başkenti Toprakkale'nin (eski *Rusahinili*) doğusunda bulunan bu gölet, tıpkı Keşiş Göl Barajı gibi kral II. Rusa döneminde yapılmıştır⁹⁶. Sihke Göleti geçirmiş olduğu büyük onarımlarla tıpkı *Menua* (Şamram) Kanalı, Yukarı Anzaf ve *Rusa* (Keşiş Göl) Barajları gibi 2600 yıldan beri hâlâ kullanılmaktadır.

Sihke Göleti'nin suları, Van Ovası'nın doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen 3200 m. yüksekliğinde Erek Dağı üzerinde bulunan Keşiş Göl Barajı'ndan (eski *Rusa* Barajı) gelmektedir (Çizim 39). Urartu Kralı II. Rusa döneminde inşa edilen Keşiş Göl Barajı'nın diğer Urartu Barajlarından ayrılan en önemli özelliği, tıpkı Meydan Boğazı Barajı gibi inşa yazıtının olmasıdır. Büyük bir bazalt taşından yapılan stelin üst kısmı kırıktır. Ne yazık ki 1890'lı yıllarda Almanya'ya kaçırılan ve bugün Berlin Pergamon Müzesi'nde bulunan stelde, yeni inşa edilen Toprakkale'nin, barajın ve Sihke Göleti'nin kuruluşu şu şekilde anlatılmaktadır:

...Birçok iyi eser yaptım. Derelerin ve kaynakların suyunu bir gölde biriktirdim. Buna Rusa Gölü adını verdim. Oradan Rusahinili şehrine bir kanal açturdım. Bana ait olan ve bu kanalla tekrar işlenebilir duruma gelen ülke Bianili ve yabancı insanlar

⁹⁴ Naumann 1975, 201.

⁹⁵ Belli 1991 a, 487.; Belli 1994 b, 109.; Belli 1995 b, 44.

⁹⁶ Belli 1988, 314.; Belli 1992 a, 297 vd.

tarafından parça parça işlendi ve burayı verimli kıldım.

Rusa derki: Rusahinili ile uğraştığımda, bu kente gölden belirli bir miktar su verdiğimde, Tuşpa'da oturan nüfus Rusahinili önündeki tüm araziyi işledi. Kanala sahip olduktan sonra toprak tekrar işlenebilir hale geldi. Bu toprağı işleyen herkese bronzdan yapılmış çalışma aletleri verildi.

Rusa derki: ülkemde tarlalar, meyve bahçeleri ve üzüm bağları kurdum. Birçok iyi işler yaptım. Rusahinili'deki suni göl için bütün çalışma aletlerini ve sulama için yardımcı çalışma araçlarının hepsini Rusahinili için verdim. Sayısız sulama kanallarından gölün suyu akıyordu. Bu sayısız sulama kanalları ile Alaini ırmağından gerek duyulan sular, Tuşpa'nın nüfusu için kullanılsın, su kanallarına gelince, onların adı "sulayıcıdır".⁹⁷

Sihke Göleti'nin yapılmasının en büyük nedeni, Keşiş Göl'den %4'ten fazla bir eğimle büyük bir hızla gelen suyun depo edilerek, düzenli bir şekilde sulamaya sevk etmek amacına yöneliktir⁹⁸. Sihke Göleti'nden batı yönüne akıtılan sular günümüzde Akköprü Deresi (eski *Alaini*) olarak adlandırılan bir kanalla, Van Ovası'nın sulanamayan kuzeydoğu bölümünü sulamaktadır.

Sihke Göleti'nin duvarı, günümüzden 30 yıl önce Van Devlet Su İşleri tarafından yeni inşa edilen modern göletin suları altında kaldığından, görülememekteydi (Resim 59). Yeni inşa edilen gölet duvarı, eski gölet duvarınının 250-300 m. güneyine yapıldığından, eski duvar tahrip edilmemiştir. Modern gölet yapımından önce eski duvarın planı yapılmadığı için herhangi bir bilgimiz yoktu. Ancak 1960 yılında eski duvarın çekilen bir iki fotoğrafı büyük bir önem taşımaktadır⁹⁹. Biz eski duvarın planını, Keşiş Göl'den gelen suyun çok az olduğu ve büyük bir şans eseri ilkbahar ve yaz mevsiminin çok kurak geçtiği 1991 yılının Ekim ayında çıkarabildik¹⁰⁰.

⁹⁷ König 1955-1957, Nr. 121.; Melikişvili 1960, Nr. 268.

⁹⁸ Öğün 1970, 13.

⁹⁹ Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün 1961, 21, res. 26.

¹⁰⁰ Belli 1992 a, 297.

Eski duvar, göl alanının eğimli olan güney kesimine yapılmıştır. Duvarın batısı, fazla yüksek olmayan bir tepe ile birleştirilmiştir. Doğu tarafı ise düz olarak uzanmaktadır. Duvarın kuzey ve güney yüzü, upkı Keşiş Göl ve Kirca Göl Barajları gibi 2 m. kalınlığında taş duvarla örülmüş, taş duvarın ortası da küçük taş ve topraktan oluşan bir blokaj ile doldurulmuştur. Ancak yüzlerce yıldan beri göletin geçirmiş olduğu taşkın ve onarımlar sonucunda, eski duvarın doğu ucundaki taşların söküldüğü görülmektedir. Yaklaşık 2-2.5 m. yüksekliğinde olduğu sanılan duvarın uzunluğu, 342 m.'den fazladır (Çizim 40). Şimdiye kadar hiçbir Urartu Göleti'nin duvarı bu kadar uzunluğa sahip değildir. Duvarın bu kadar uzun inşa edilmesi, su yapılarının inşa tekniğinde ulaşılan başarıyı göstermektedir. Duvarın en geniş yeri 17 m., en dar yeri de 6 m.'dir. Ortalama duvarın kalınlığı 8-9 m. arasında değişmektedir¹⁰¹.

Eski duvarın Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde en azından birkaç kez onarım geçirdiği anlaşılmaktadır (Resim 60). Bu onarımlar sırasında taşlar arasında birleştirici malzeme olarak "Horasan Harcı" kullanılmıştır. Urartu dönemine ait düzgün işlenmiş iri kalker bloklar, hemen yakın çevrede bulunan kalker taş ocaklarından elde edilmiştir. Duvarın su tarafındaki yüzü daha çok tahrip olmuştur. Suyun akıtıldığı kısmın da uzun bir süreden beri yıkık olduğu görülmektedir. Eski duvardan günümüze değin bozulmadan kalan tek kalıntı ise, iki duvarın arasında bulunan blokaj dolgudur.

Yaklaşık 2600 yıldan beri aynı amaca hizmet eden Sihke Göleti, Ortaçağ ve özellikle Osmanlı Devleti döneminde geçirmiş olduğu onarımlarla, gölet inşa tekniğinin tarihsel gelişimini gösteren önemli anıtlardan birini oluşturmaktadır.

¹⁰¹ Belli 1994 b, 111.; Belli 1995 b, 48.

BİBLİYOGRAFYA

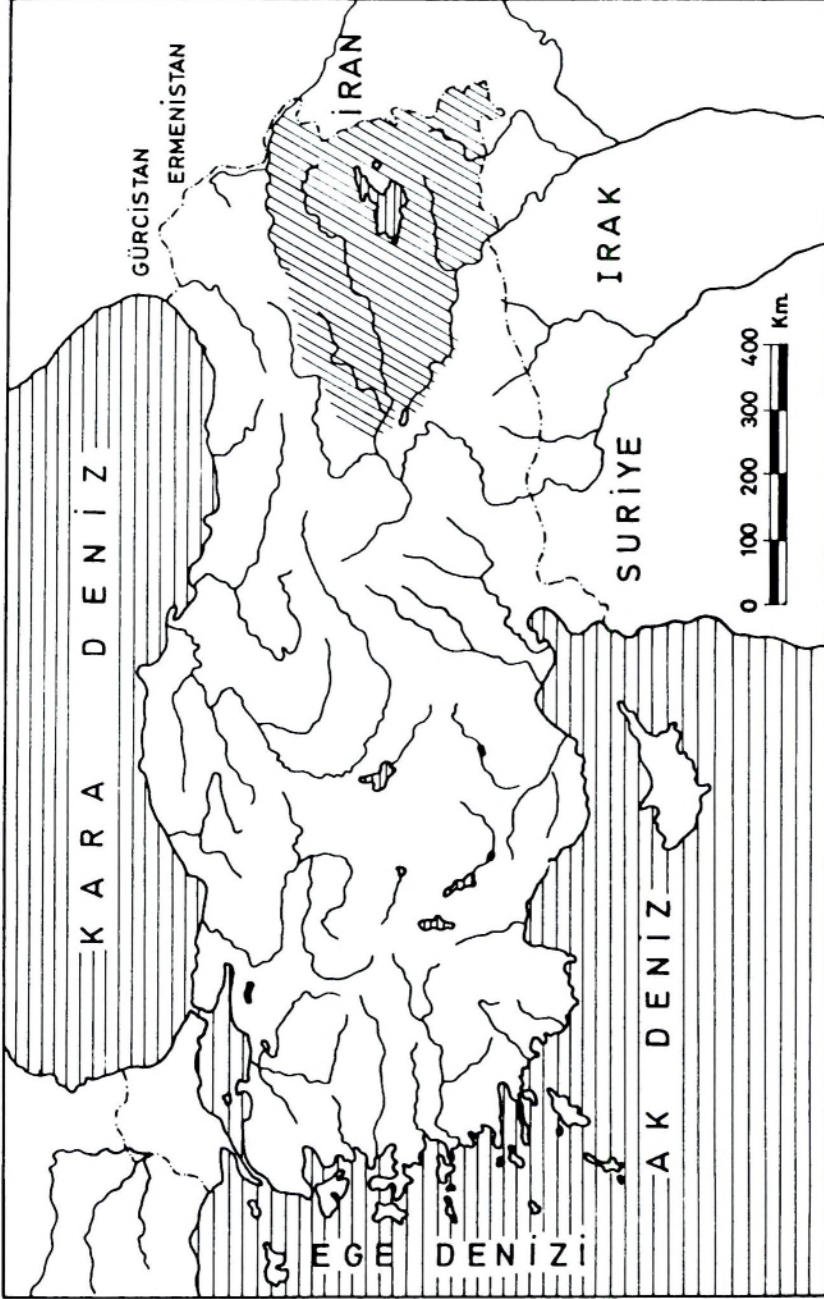
- Balkan, K. 1960 "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri-Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier entdeckte Inschriften", *Anatolia* V, 99-158.
- Belli, O. 1982a "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi-Die Entdeckung der Stadt Alniunu und ihres Steinateliers", *Anadolu Araştırmaları* 8, 115-150.
- _____ , 1982b "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, Görsel Yayınlar*, İstanbul 139-208.
- _____ , 1986 "Untersuchungen zur Eisenmetallurgie in Hubuşkia", *Anadolu Araştırmaları* 10, 271-308.
- _____ , 1988 "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *6. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, Ankara, 313-331.
- _____ , 1989 "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1988", *7. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 311-322.
- _____ , 1990 "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1989", *8. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 111-135.
- _____ , 1991a "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1990", *9. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 479-504.
- _____ , 1991b "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper, and Iron", *Urartu, A Metalworking Center in the first Millenium B.C.E.* (Ed. R. Merhav), Jerusalem, 16-39.
- _____ , 1992a "Van Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1991", *10. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 297-309.

- _____ ,
1993a "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1992", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 337-358.
- _____ ,
1993b "Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien", *Festschrift für Peter Neve, Istanbulier Mitteilungen* 43, 255-265.
- _____ ,
1994a "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1993", *12. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 353-383.
- _____ ,
1994b "Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia", *Tel Aviv* 21, 77-116.
- _____ ,
1994c "Recently Discovered Urartian Dams in the Van Region", *Anatolian Iron Ages, Third International Anatolian Iron Age Symposium, 6-12 August 1990 Van, Oxbow Monograph*, Ankara, 9-30.
- _____ ,
1995a "Şamram'ın Dünyada Bir Benzeri Yok: 2800 Yıldır Çalışan Sulama Kanalı", *Tarih ve Medeniyet* 13, 53-57.
- _____ ,
1995b "Neue Funde urartäischer Bewässerungsanlagen in Ostanatolien", *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens, Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, Mainz, 19-48.
- Belck, W
1899 "Die Bewässerung der Ebene von Bergri und Bendimahi-Tschai", *Zeitschrift für Ethnologie* 31, 244-248.
- Burney, C. A.-
Lawson, G. R. J.
1960 "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10, 177-196.
- Dinçol, A. M.
1976 "Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt", *Istanbulier Mitteilungen* 26, 19-30.
- Dinçol, A. M.-
Kavaklı, E.
1978 *Van Bölgesi'nde Bulunmuş Olan Yeni Urartu Yazıtları/Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van*, İstanbul.

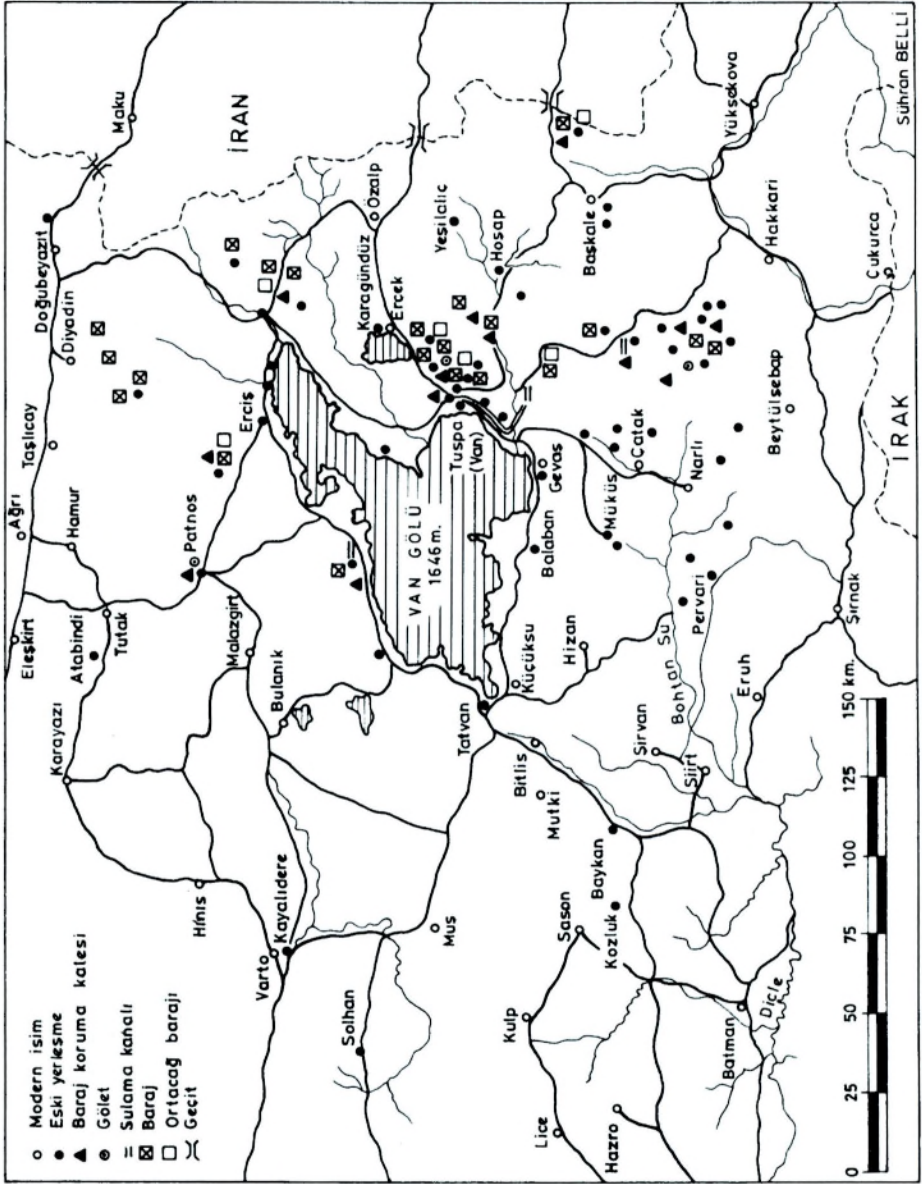
- Erzen, A. "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı" *Türk Arkeoloji Dergisi*,
1968 15/1, 55-57.
- , "Çavuştepe Kazıları", *Türk Tarih Kongresi* 7/11, 66-69.
1972
- , *Çavuştepe I, M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları
ve Ortaçağ Nekropolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
1978
- Erzen, A.-Bilgiç, E. "1959 Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar",
Boysal Y.-Öğün, B. *Türk Arkeoloji Dergisi* 10/2, 5-22.
1961
- Evliya Çelebi* *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (çev. Z. Danışman), 6,
1970 İstanbul.
- Garbrecht, G. "Die Talsperren der Urartäer", *Historische Talsperren*
1987 1, 141-167.
- , *Historische Talsperren I*, Stuttgart.
1970
- Hamdullah el* *Nüzhet ül-Kulûb* (Trans. G. Le Strange), Leiden.
Mustavfi Kazvini
1915
- Herodotos* *Herodot Tarihi* (çev. M. Öktem), İstanbul.
1973
- İbn el Fakih* *Kitâb al-Buldân* (ed. M. J. de Goeje), *Compendium libri*
el Hamdani *Kitâb al-buldân auctore Ibn al-Fakih al Hamadahani*,
1885 Leyden.
- Johannes* H. Thopdischian, *Die inneren Zustände von Armeniern*
Katalikos *unter Aşot I., Mitteilungen des Seminars für*
1904 *Orientalische Sprache zu Berlin VII/II*, Berlin.
- König, F. W. *Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für*
1955-57 *Orientforschung*, Beiheft 8, Graz.

- Luckenbill, D. D. *Ancient Records of Assyrian and Babylonia I-II*,
1926 Chicago.
- Naumann, R. *Eski Anadolu Mimarlığı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
1975
- Mayer, W. "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v.Chr. Text und
1983 Übersetzung", *Mitteilungen der Deutschen Orient-
Gesellschaft zu Berlin* 115, 65-132.
- Melikişvili, G. A. "Nekortorye Voprosy Social'no-Ekonomičeskoj Istorii
1951 Nairi-Urartu", *Vestnik Drevnei Istorii* 4, 22-40.
- , *Urartskie klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
1960
- Öğün, B. *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis)
1970 Kanalı*, Ankara.
- Piotrovski, B. "Razvite skotovodstva v drevnejšem Zakavkaze", *Sovetska
1955 Archaeologia* 23, 5-15.
- , *Urartu (Archaeologia Mundi)*, Geneva.
1969
- Riemschneider, M. *Das Reich am Ararat*, Heidelberg.
1966
- Tarhan, M. T., "Recent Research at the Urartian Capital Tushpa", *Tel
1994 Aviv* 21, 22-57.
- Tarhan-Sevin "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I)", *Anadolu
1977 a Araştırmaları* 4-5, 273-304.
- , "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (II) : Konut
1977b Mimarlığı", *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 347-366.
- Sevin Sevin, V., "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar",
1986 *Anadolu Araştırmaları* 10, 329-350.
- Thomas Arcruni *Histoire des Ardzrouni, par le Vartabed Thoma
1847 Ardzouni* (ed. M. Brossert), *Collection d'histoires
Armenienses III*, St. Petersburg.
- Şeref Han *Şerefname* (çev. M. E. Bozarslan), İstanbul.
1971

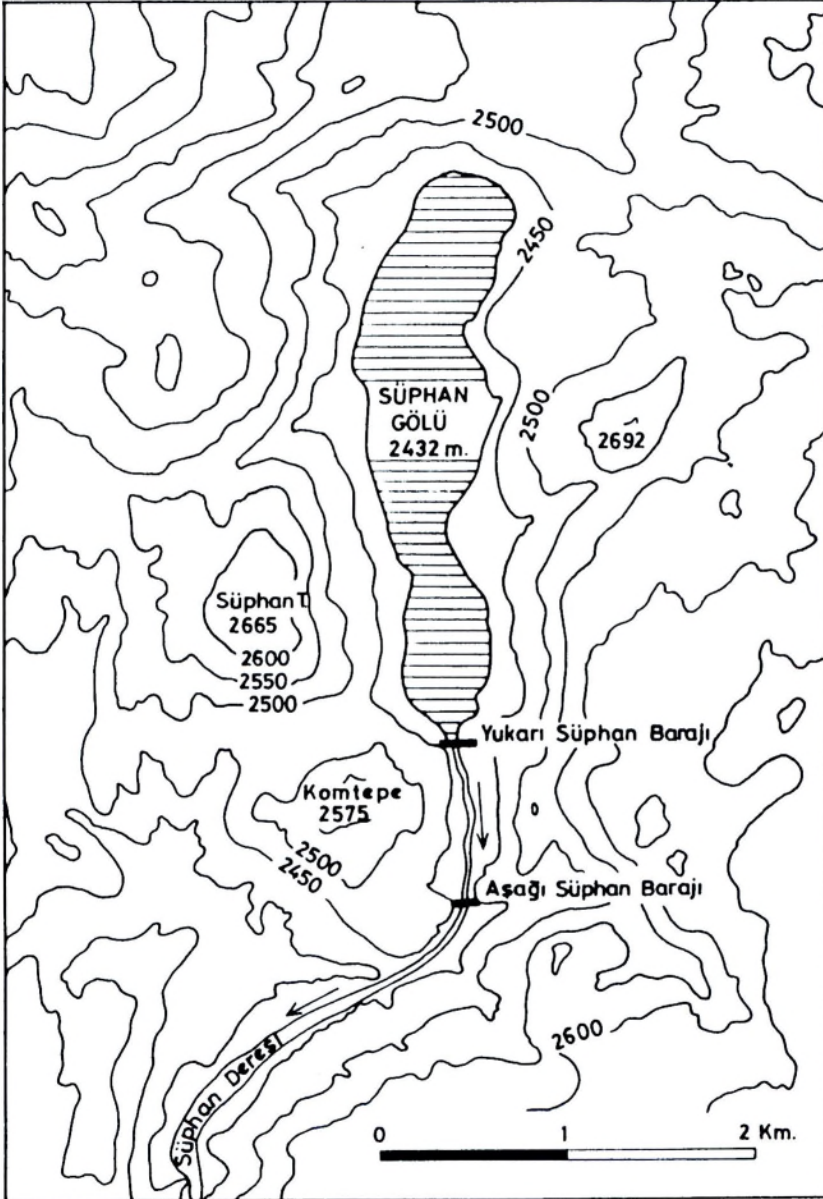
- Van Gölü Havzası Toprakları 1971 *Van Gölü Havzası Toprakları*, Köy İşleri Bakanlığı, Topraksu Genel Müdürlüğü Yayınları, Nr. 281, Ankara.
- Von Schuler, E. 1982 "Die Hethitische Gesetze", *Recht -und Wirtschaftsuskunden, Historisch- Chronologische Texte der Umwelt der Alten Testaments* I/1, Gütersloch 96-123.
- Zenob de Glag 1867 *Histoire de Daron* (Trans. V. Langlois) *Collection des Histoires anciens et modernes de Arménie*, Paris.
- Zekeriya el Kazvini 1849 *Asar al-bilad va ahbar al-'ibad* II, (Yay. F. Wüstenfeld), Göttingen.

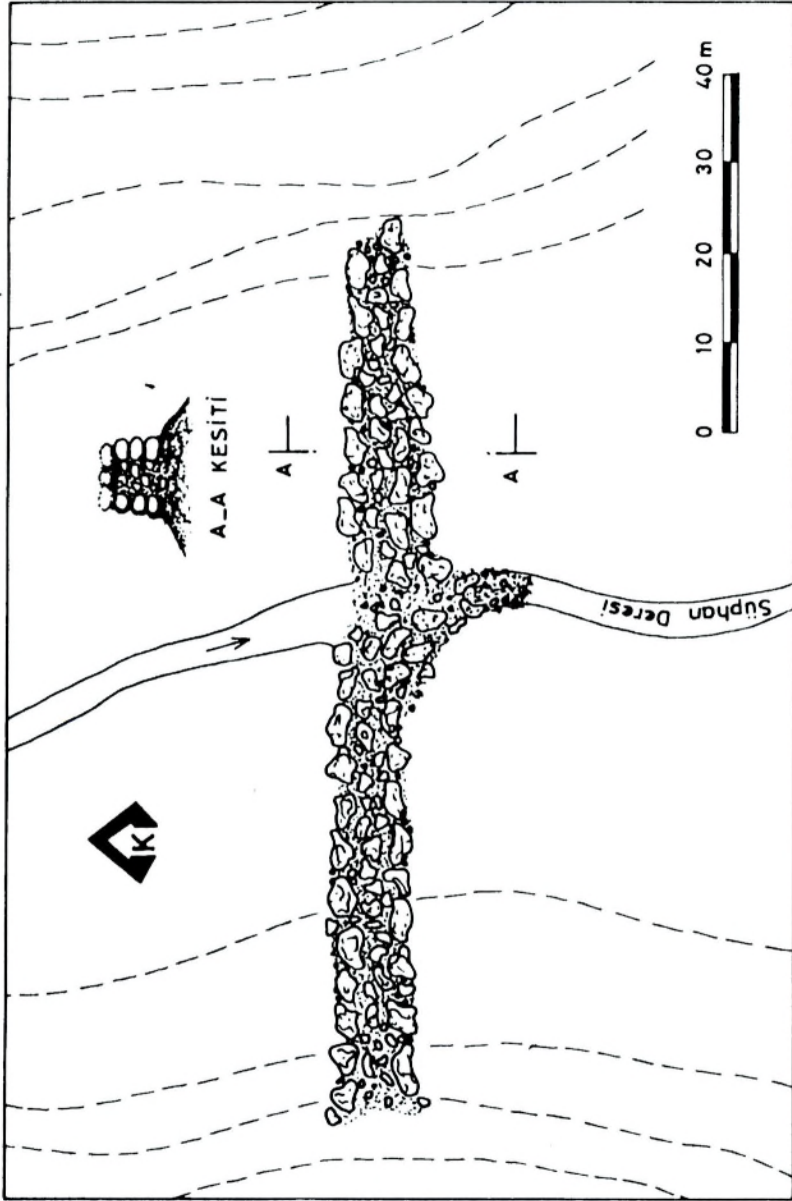
Harita 1 - Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılmış olduğumuz yüzey araştırmasının yayılım alanı.

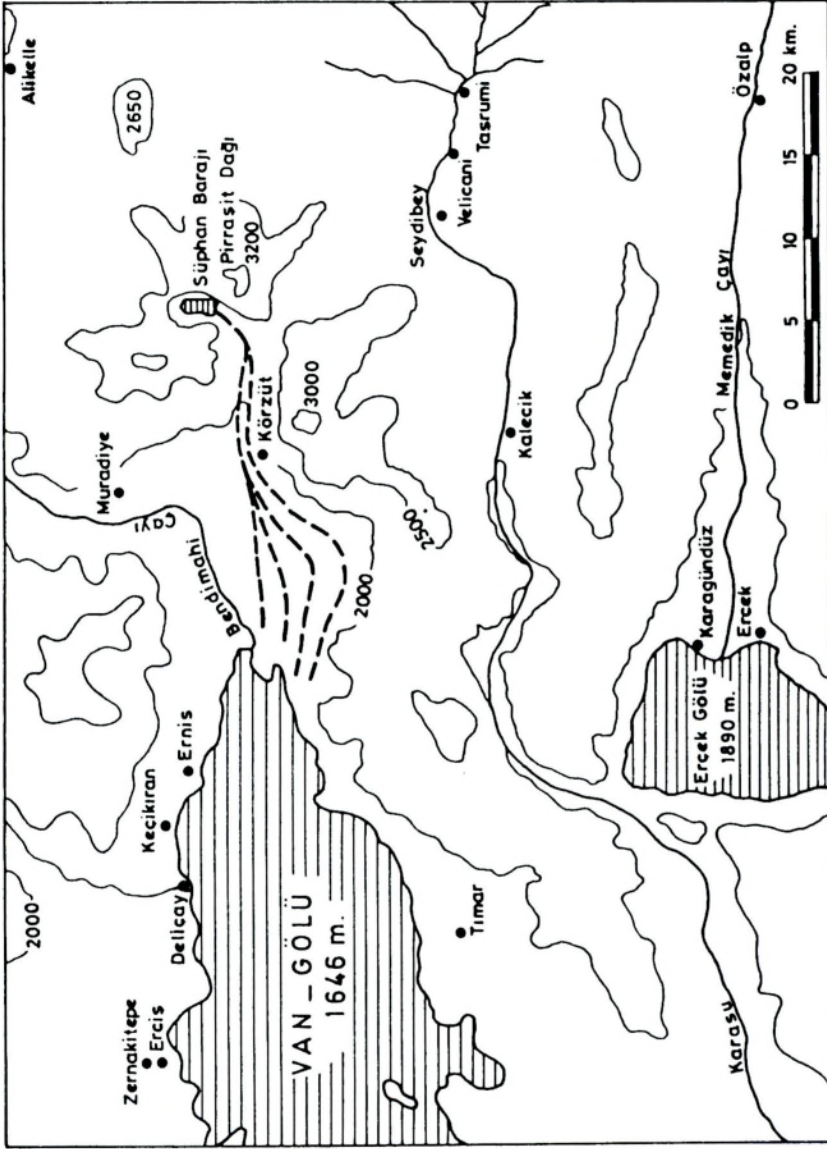
Harita 2 - Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki baraj, gölet ve sulama kanallarının dağılımı.

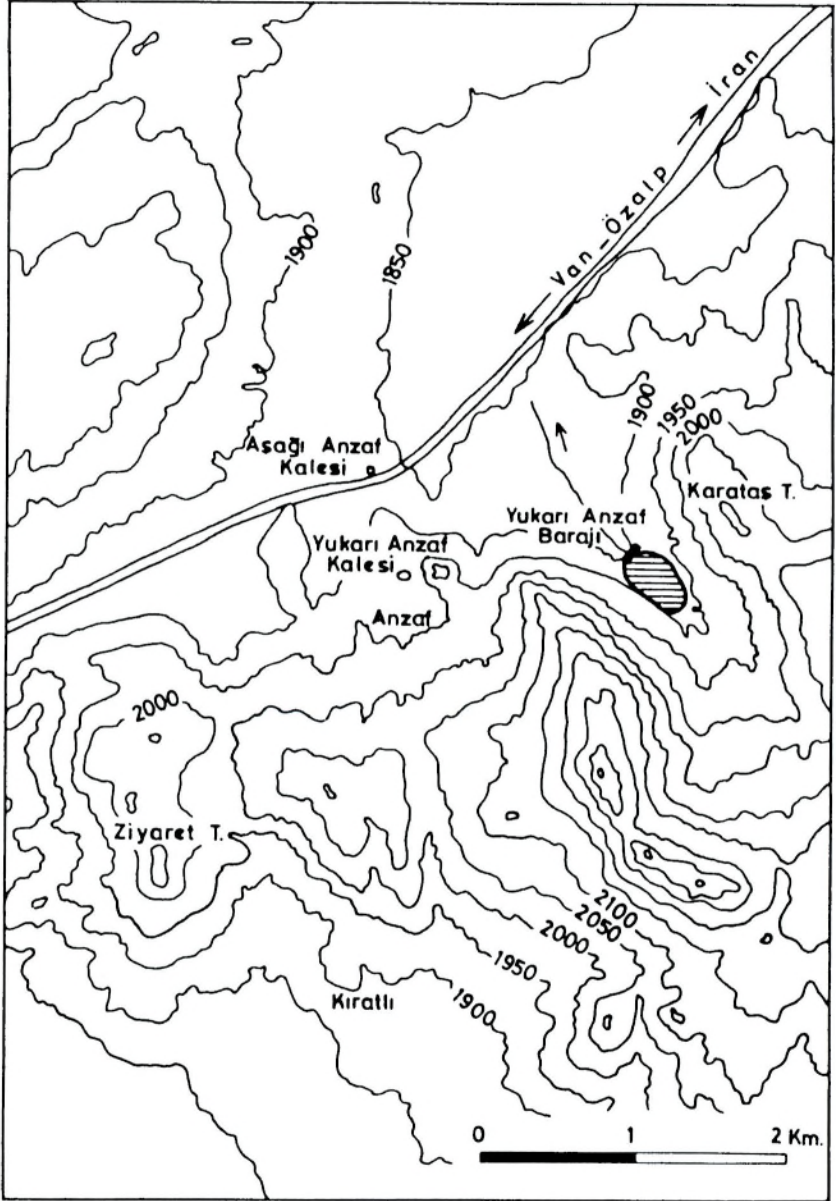
Çizim 1 – Süphan Gölü ve yakın çevresinin topografik planı.

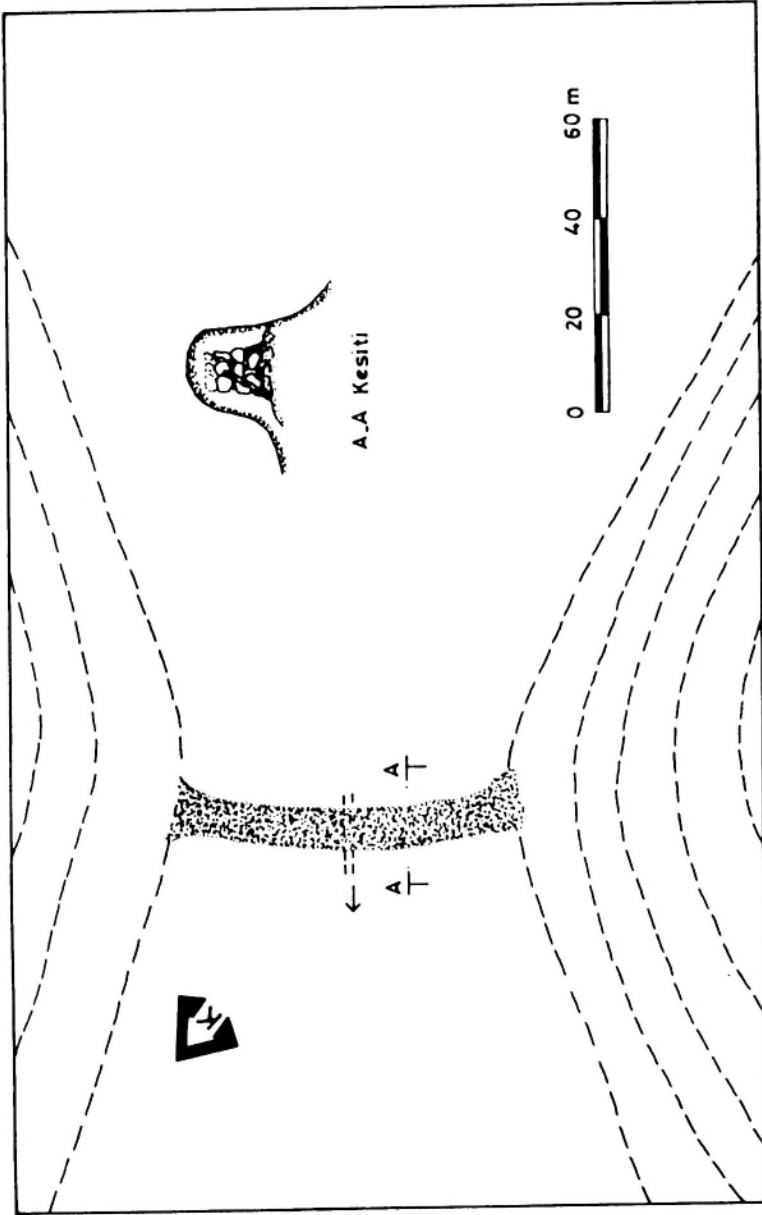
Çizim 2 - Aşağı Süphan Barajı'nın planı.

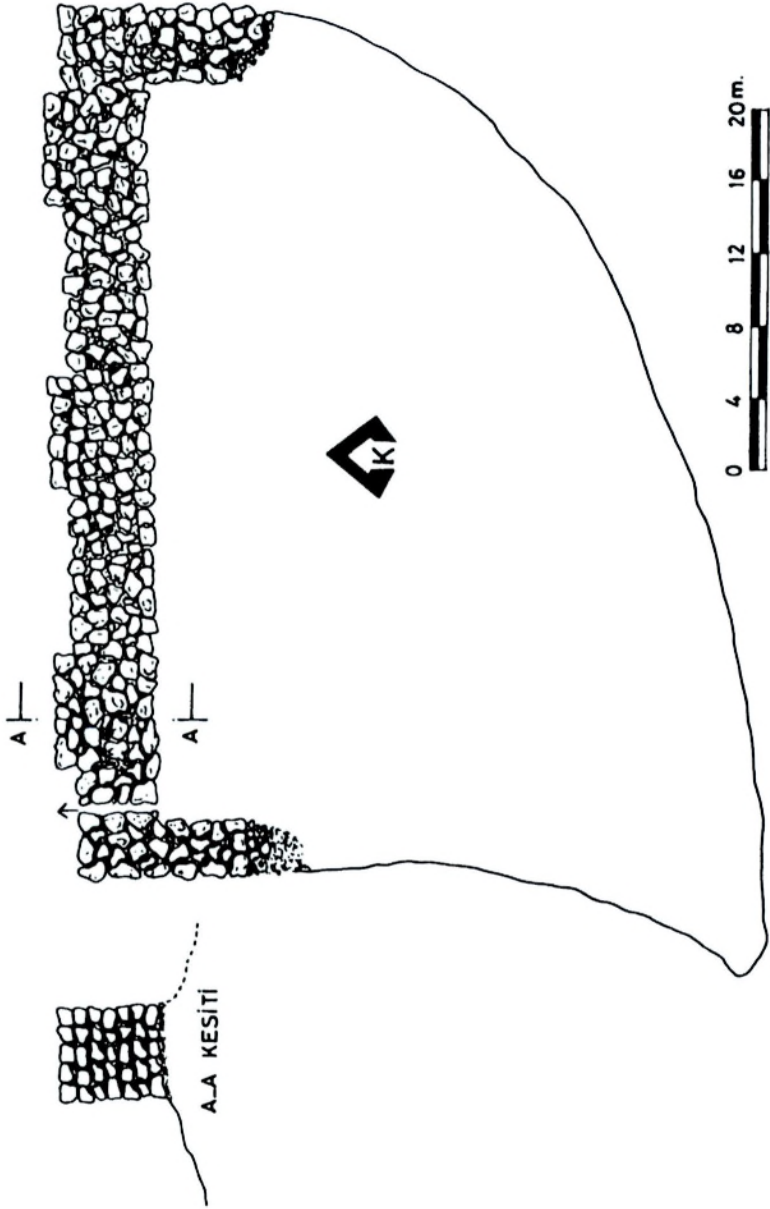
Çizim 3 - Süphan Barajı'nın suladığı Muradiye Ovası ve yakın çevresinin topografik planı.

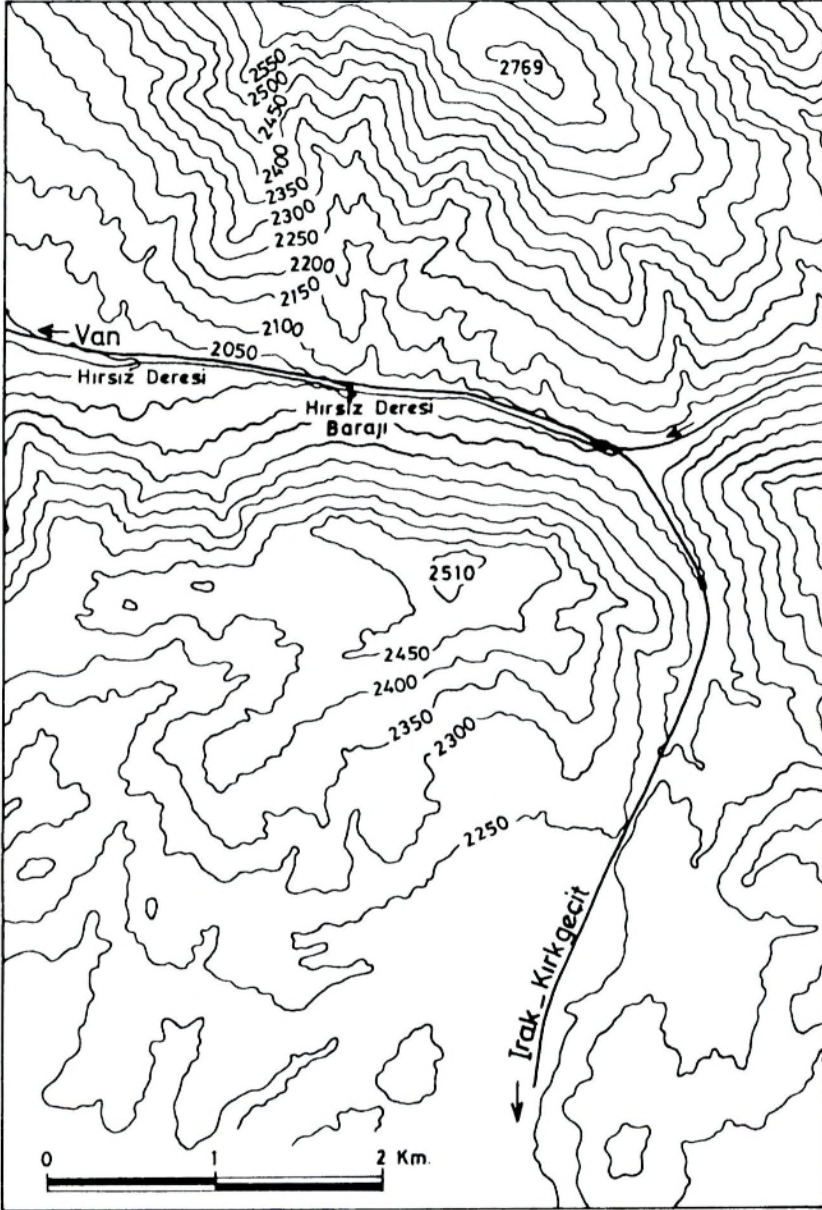
Çizim 4 - Yukarı Anzaf Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

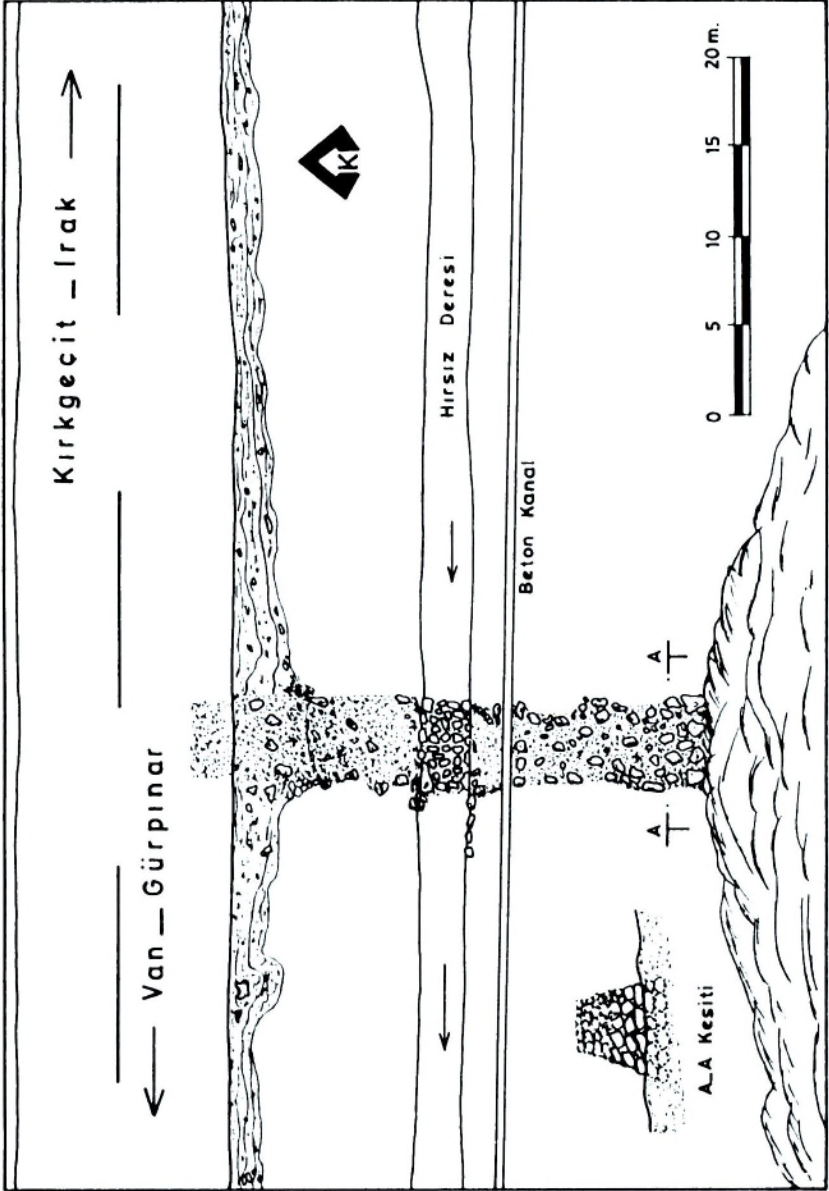
Çizim 5 - Yukarı Anzaf Barajı'nın planı.

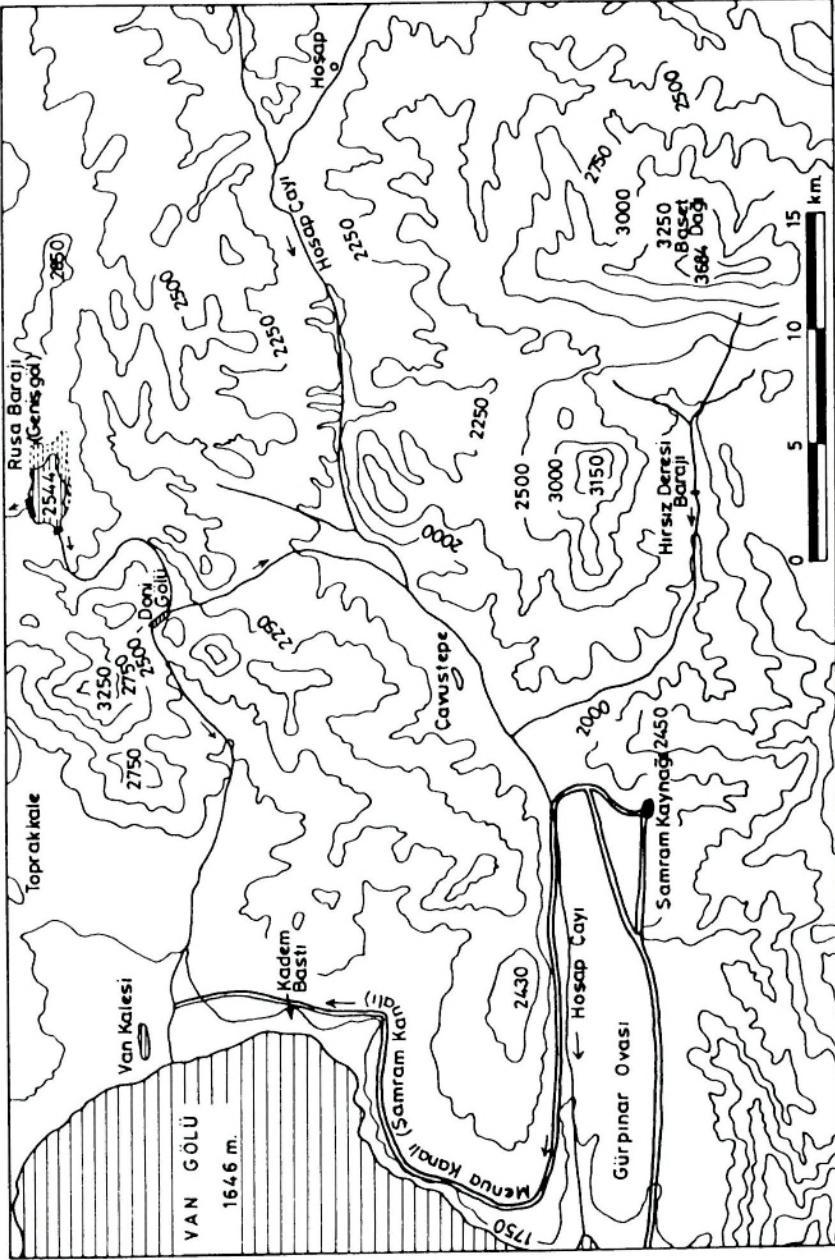
Çizim 6 - Çavuştepe Kalesi su biriktirme yapısının planı.

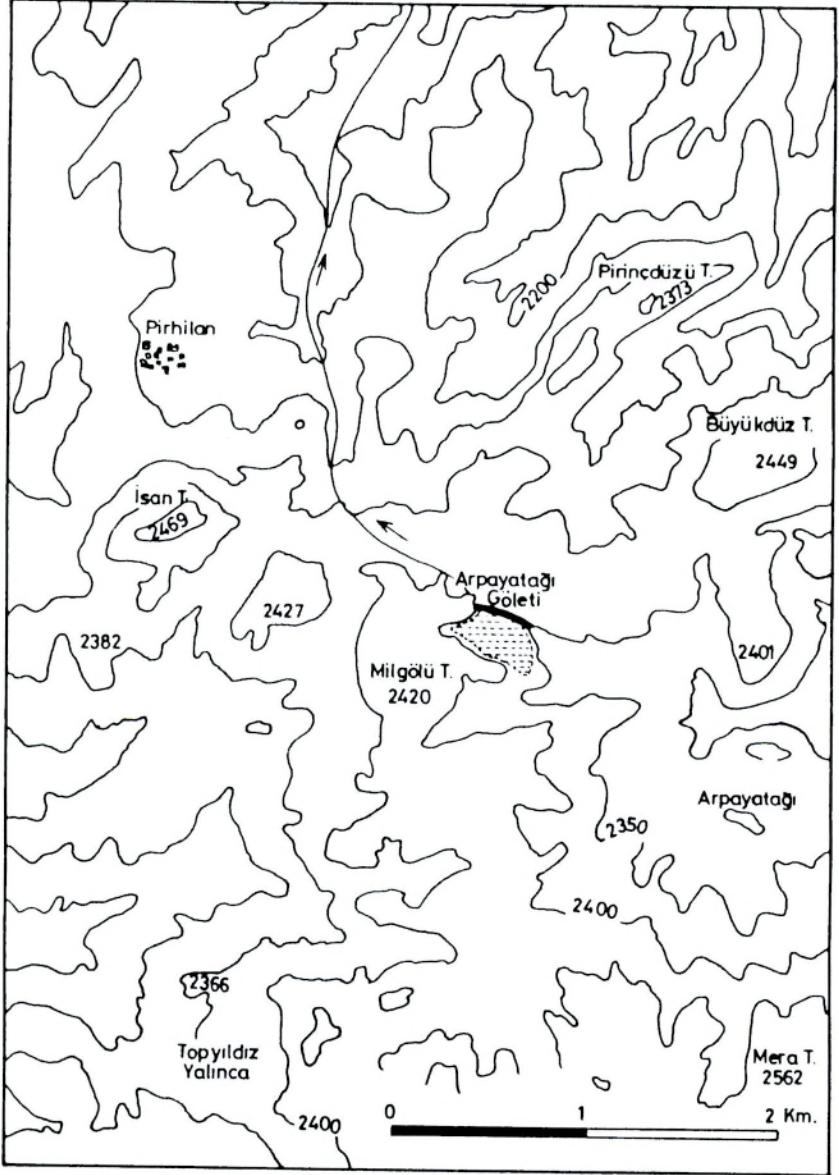
Çizim 7 – Hirsiz Deresi Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

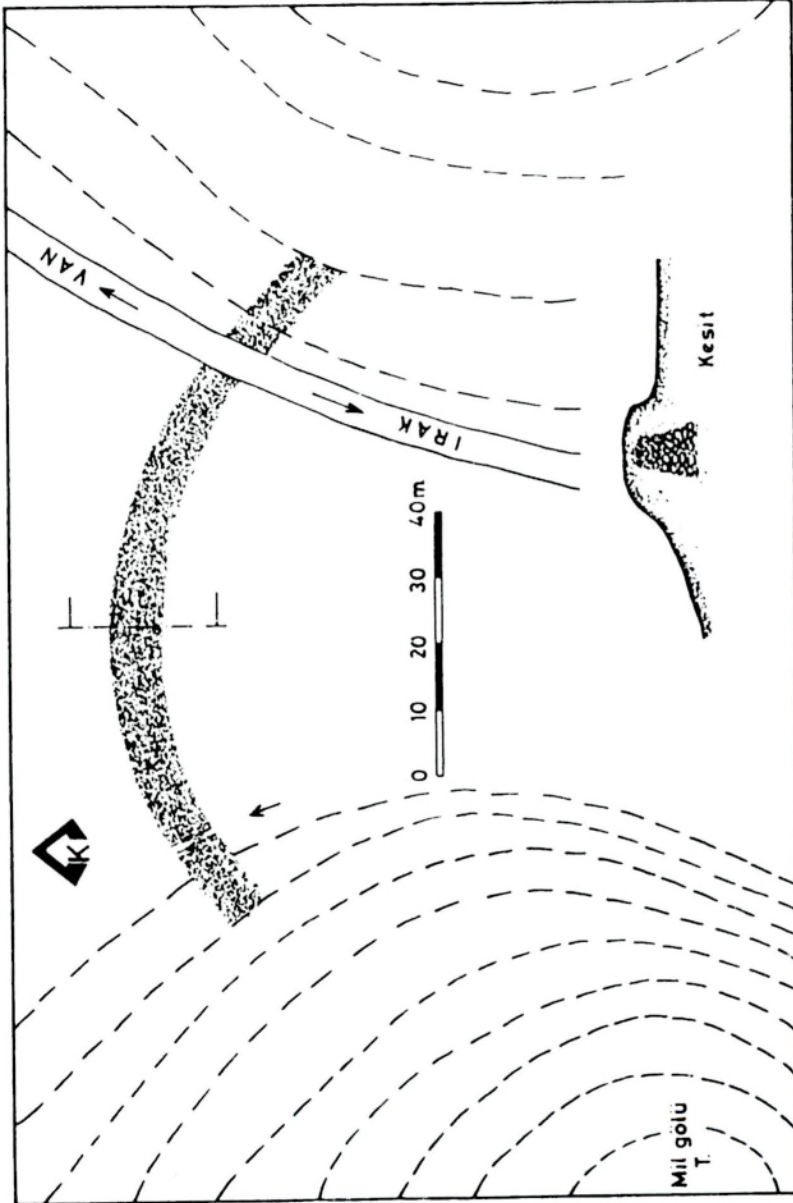
Çizim 8 - Hirsiz Deresi Barajı'nın planı.

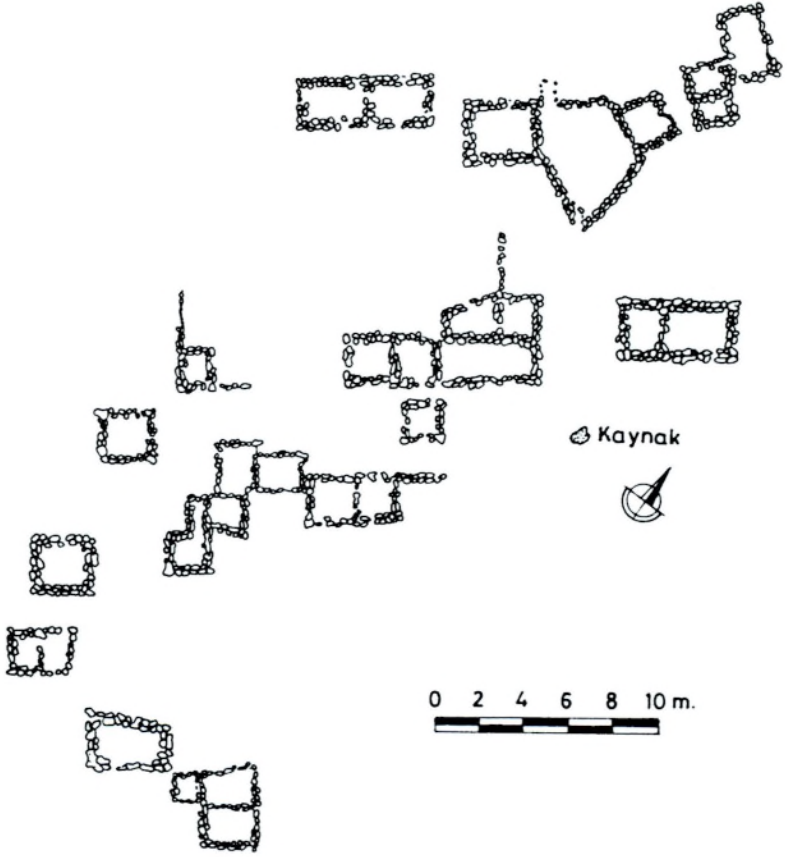
Çizim 9 – Gürpınar Ovası ve yakın çevresinin topografik planı.

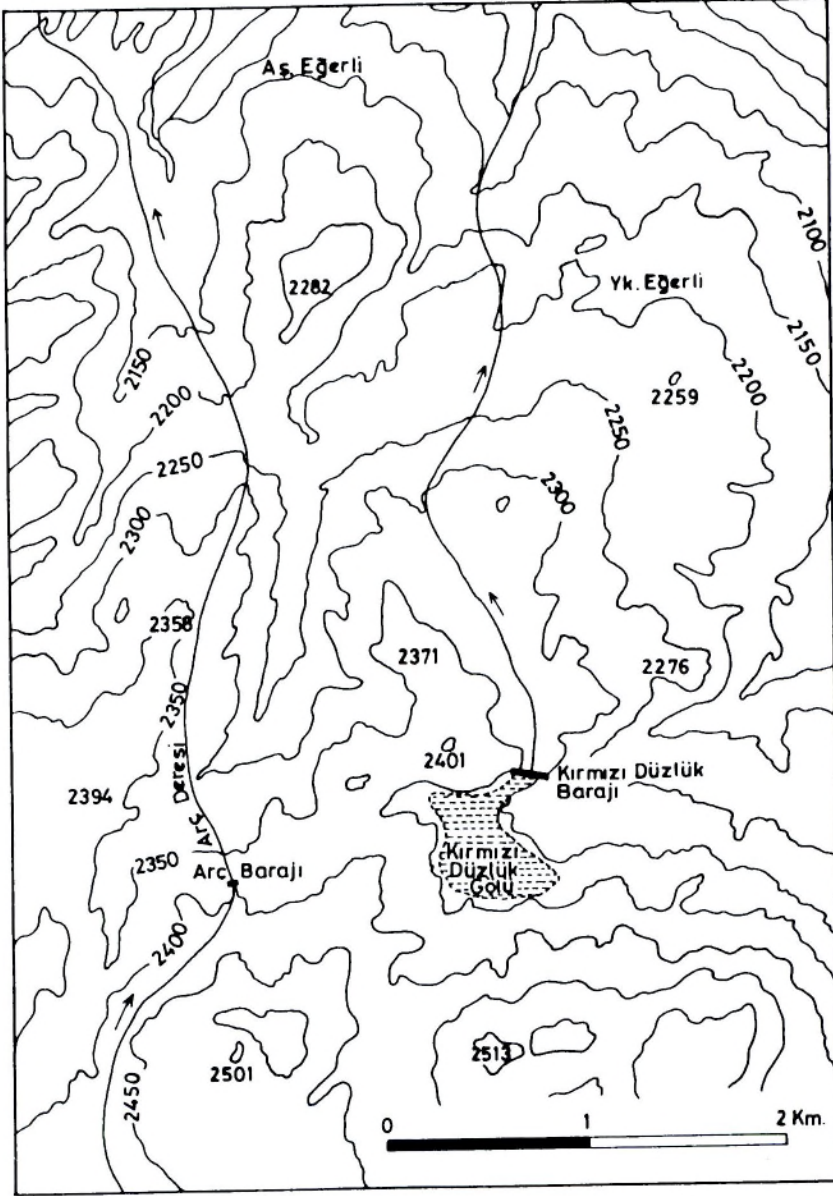
Çizim 10 – Arpayatağı Gölü ve yakın çevresinin topografik planı.

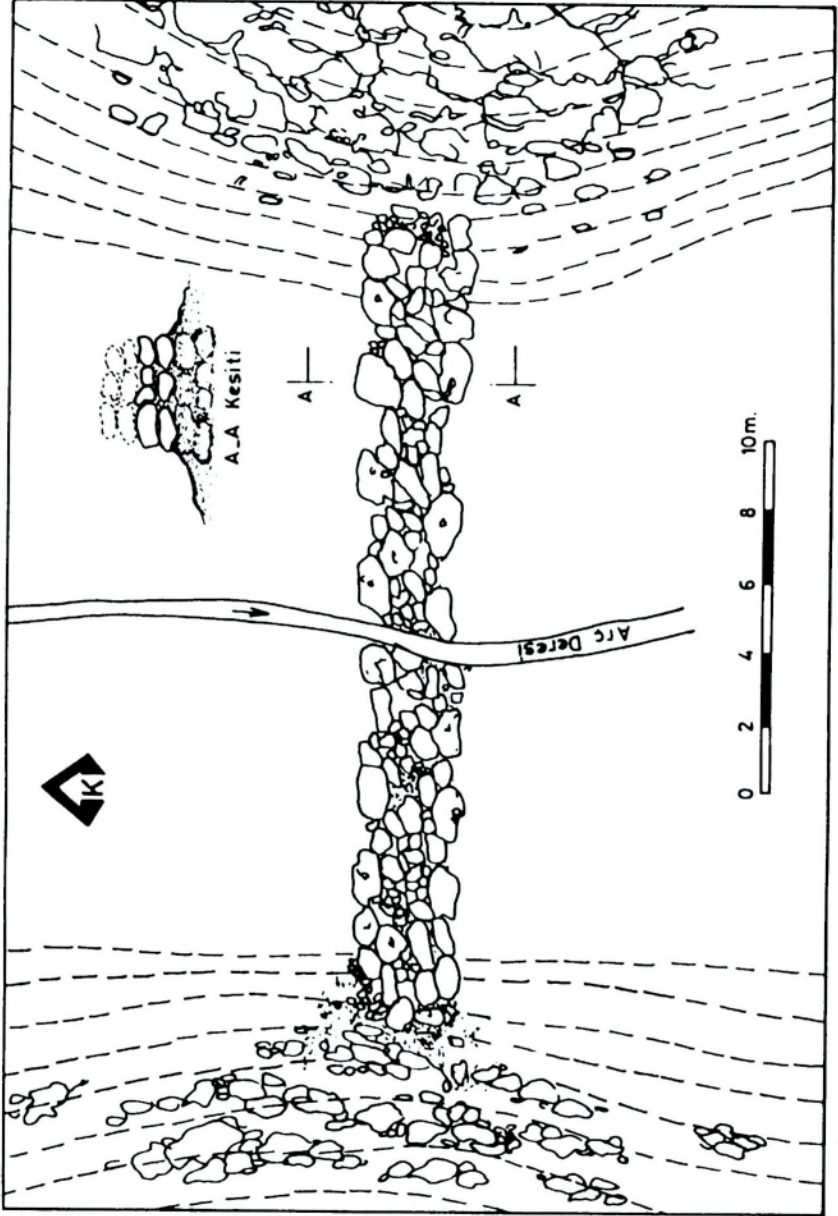
Çizim 11 - Arpayatağı Gölü'nün planı.

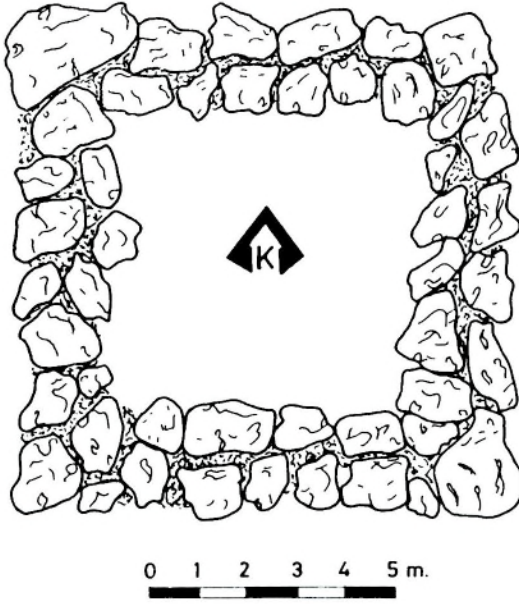
Çizim 12 - Pirhılan Yayla Kenti'nin planı.

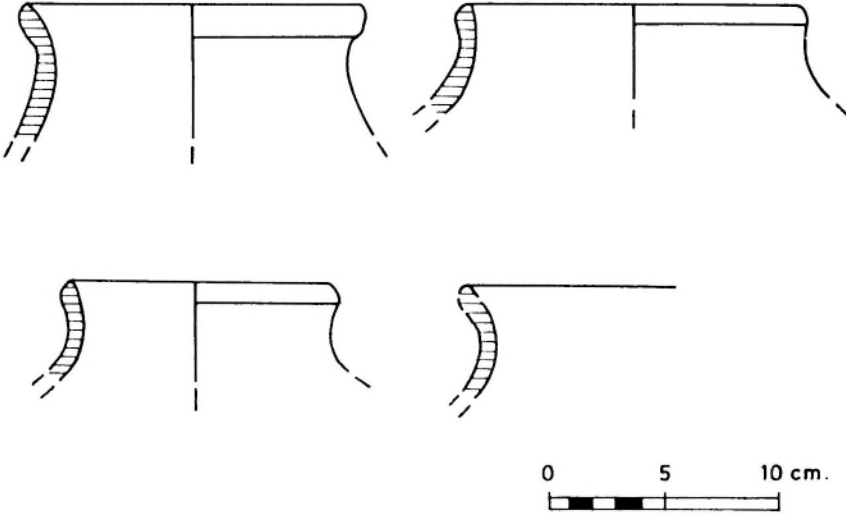
Çizim 13 – Arç ve Kırmızı Düzlük Barajları ile yakın çevresininin topografik planı.

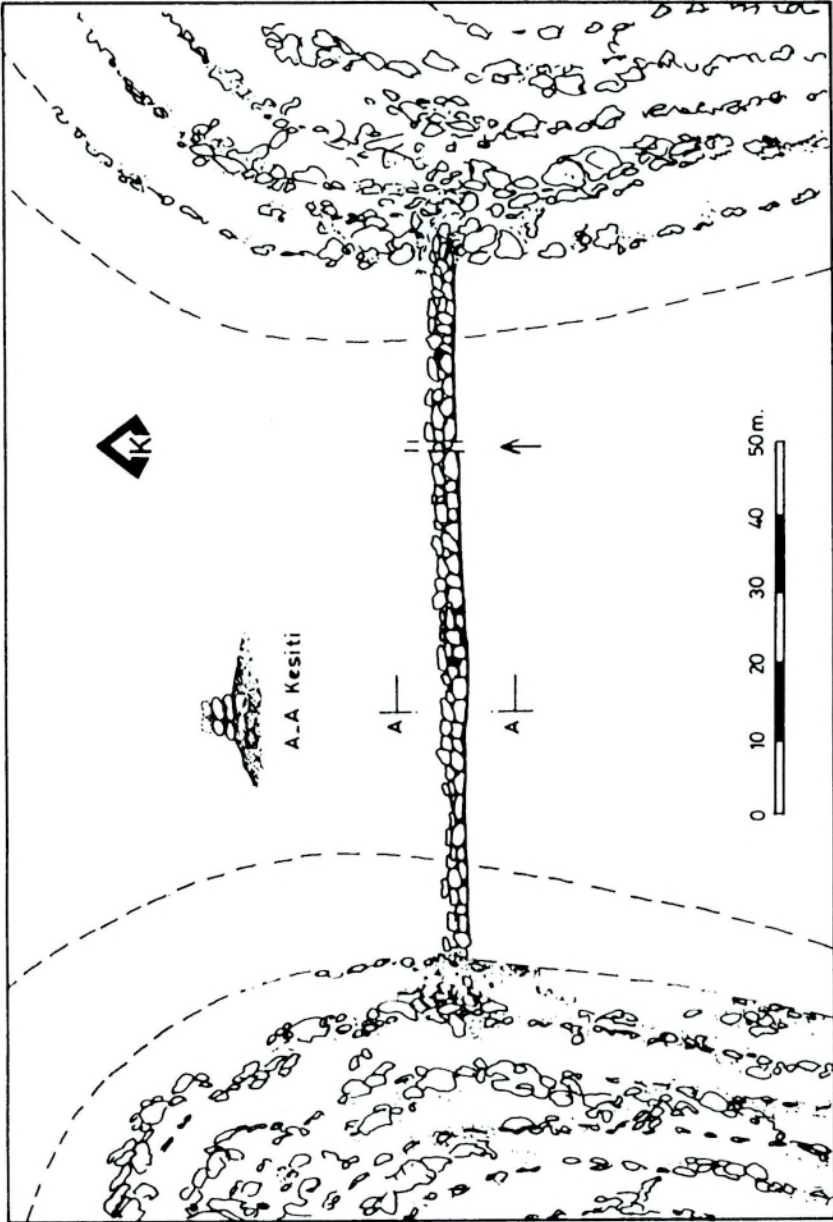
Çizim 14 - Arç Barajı'nın planı.

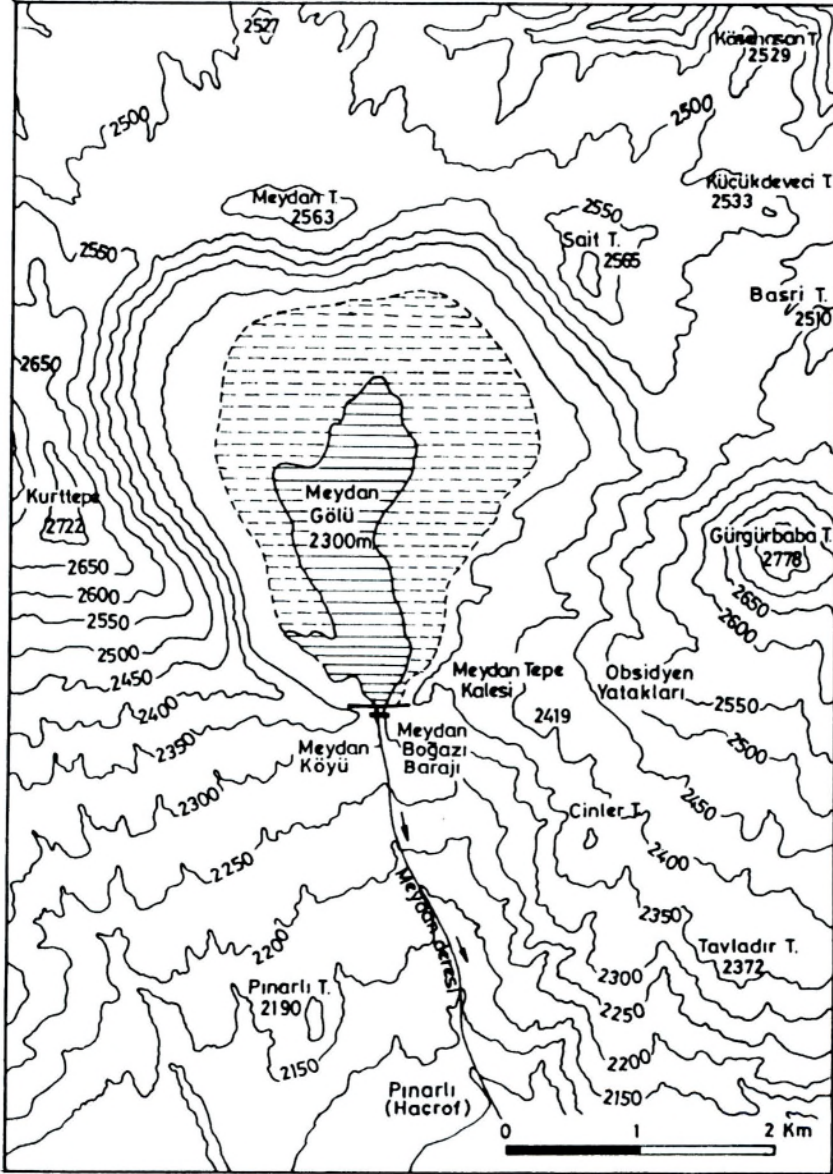
Çizim 15 – Dev Evi olarak adlandırılan yapının planı.

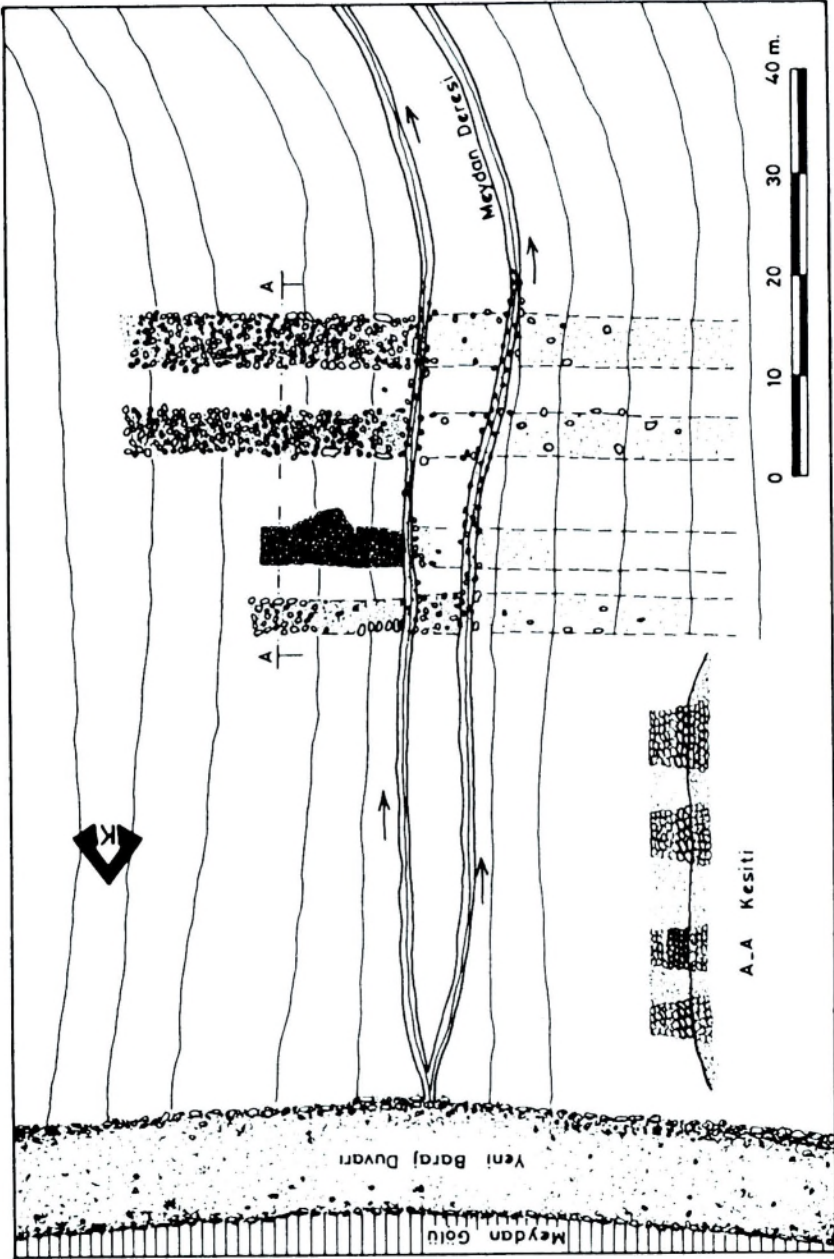
Çizim 16 – Dev Evi'nin içinde ve çevresinde bulunan keramik parçaları.

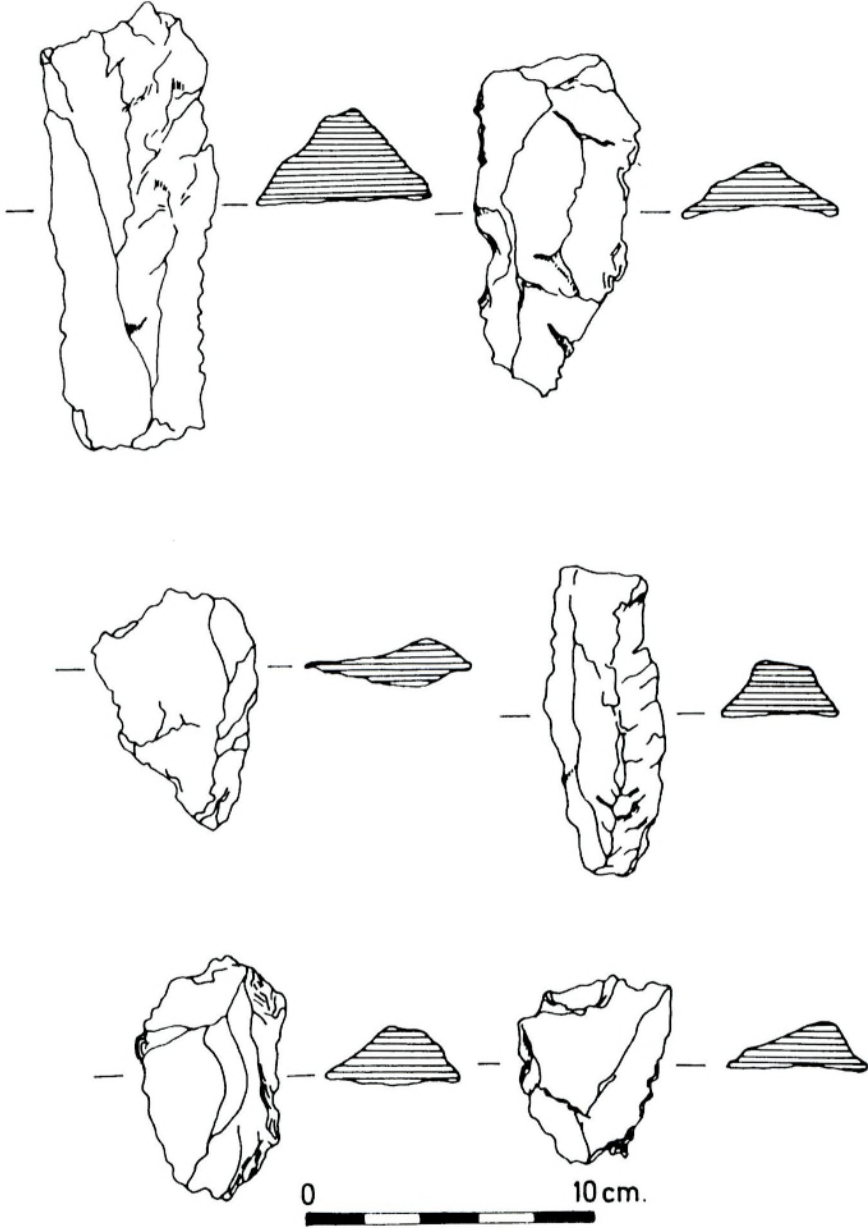
Çizim 17 - Kirmızı Düzülük Barajının planı.

Çizim 18 – Meydan Boğazi Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

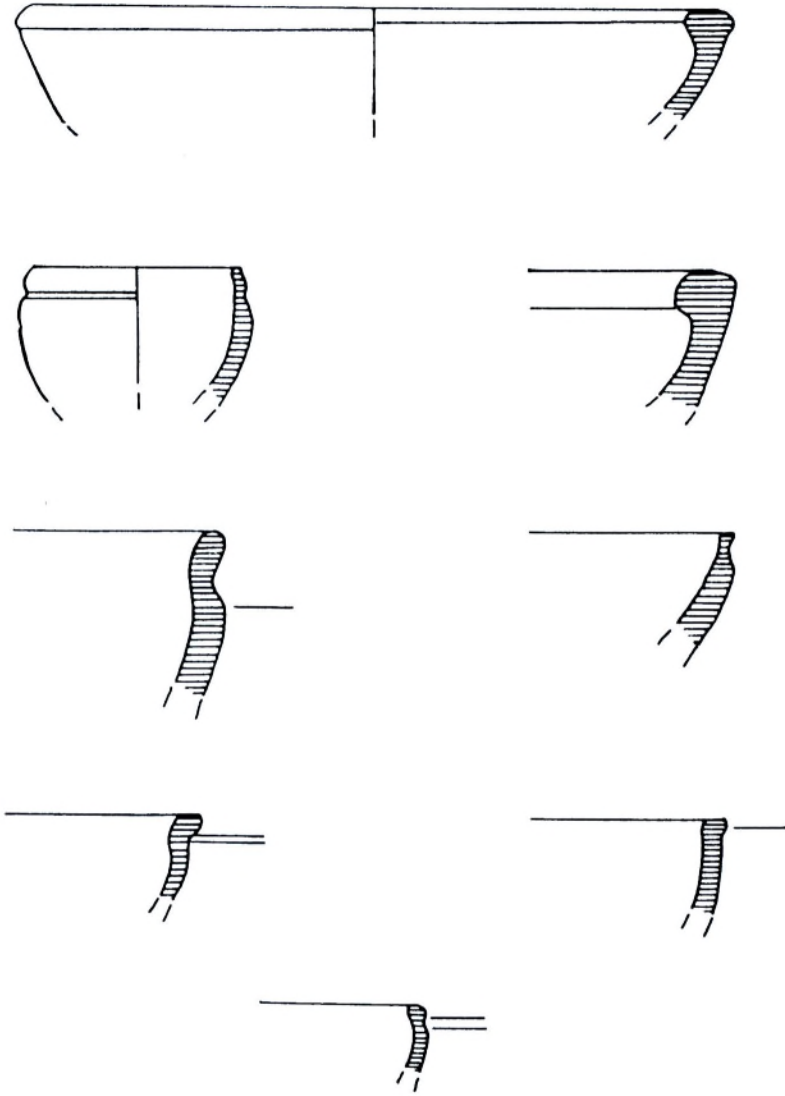

Çizim 19 - Meydan Boğazı Barajı'nın planı.

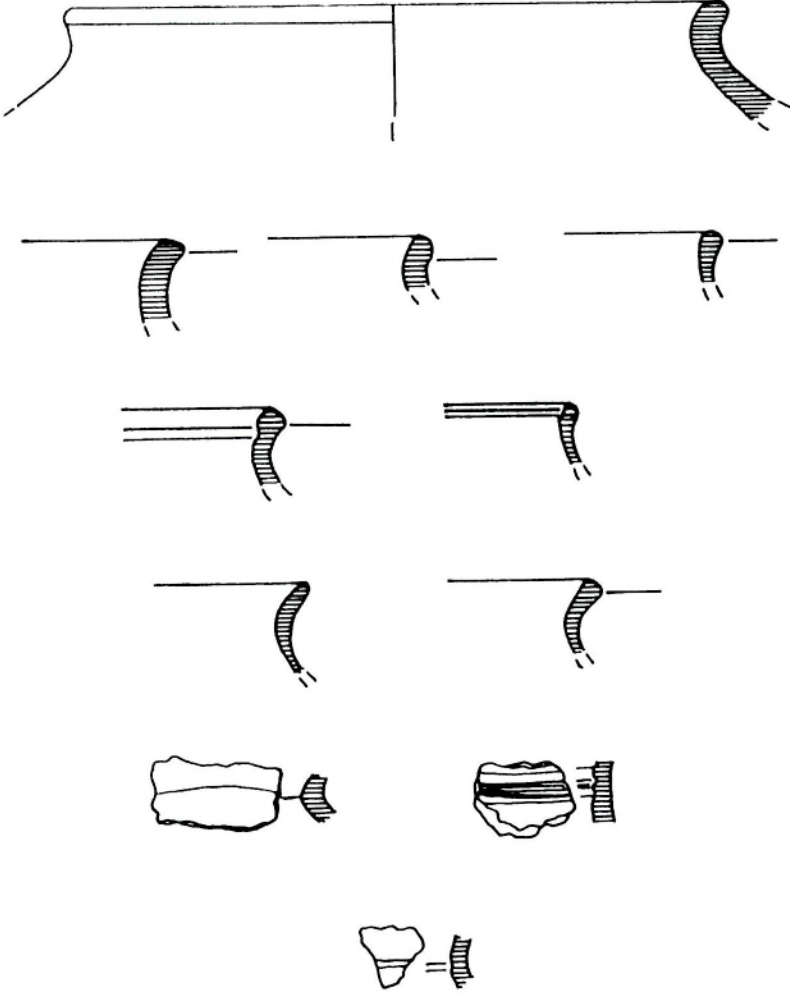
Çizim 20 – Meydan Kalesi'nde işlenen obsidyen yumrularından yapılmış el aletleri.

Oktay Belli

0 10 cm.

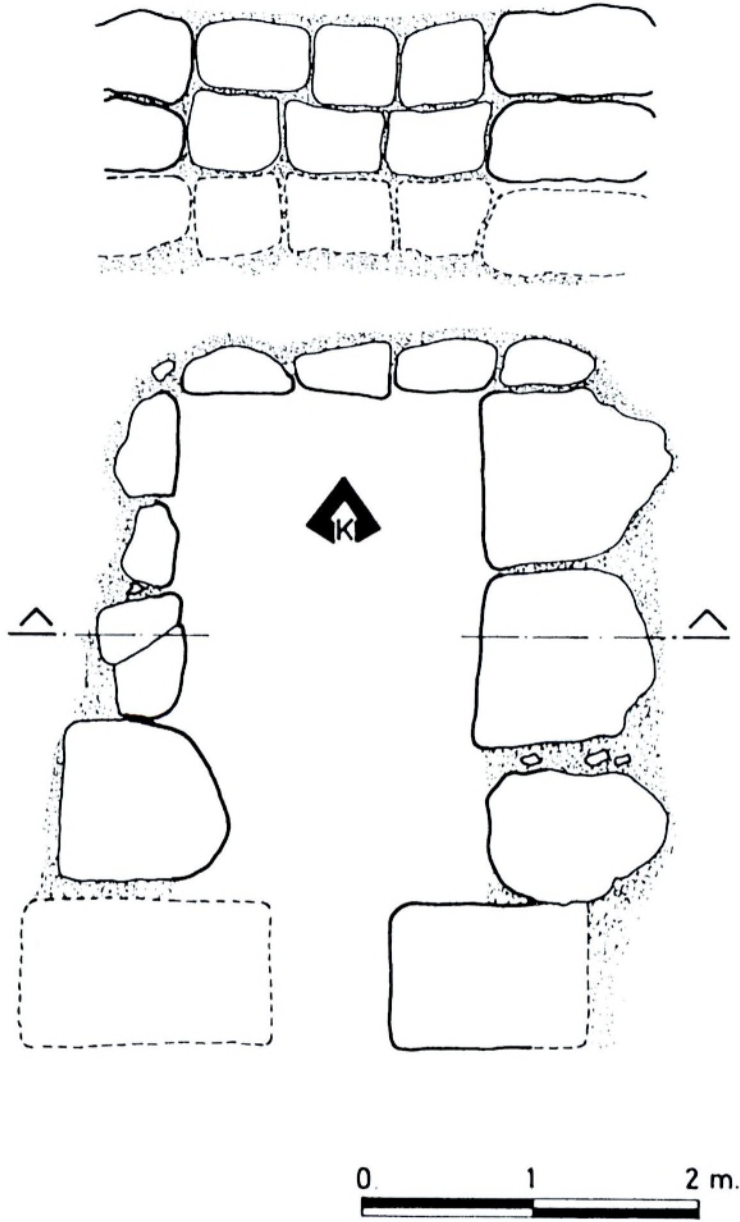
Çizim 21 – Meydan Kalesi'nde bulunan Urartu keramikleri.

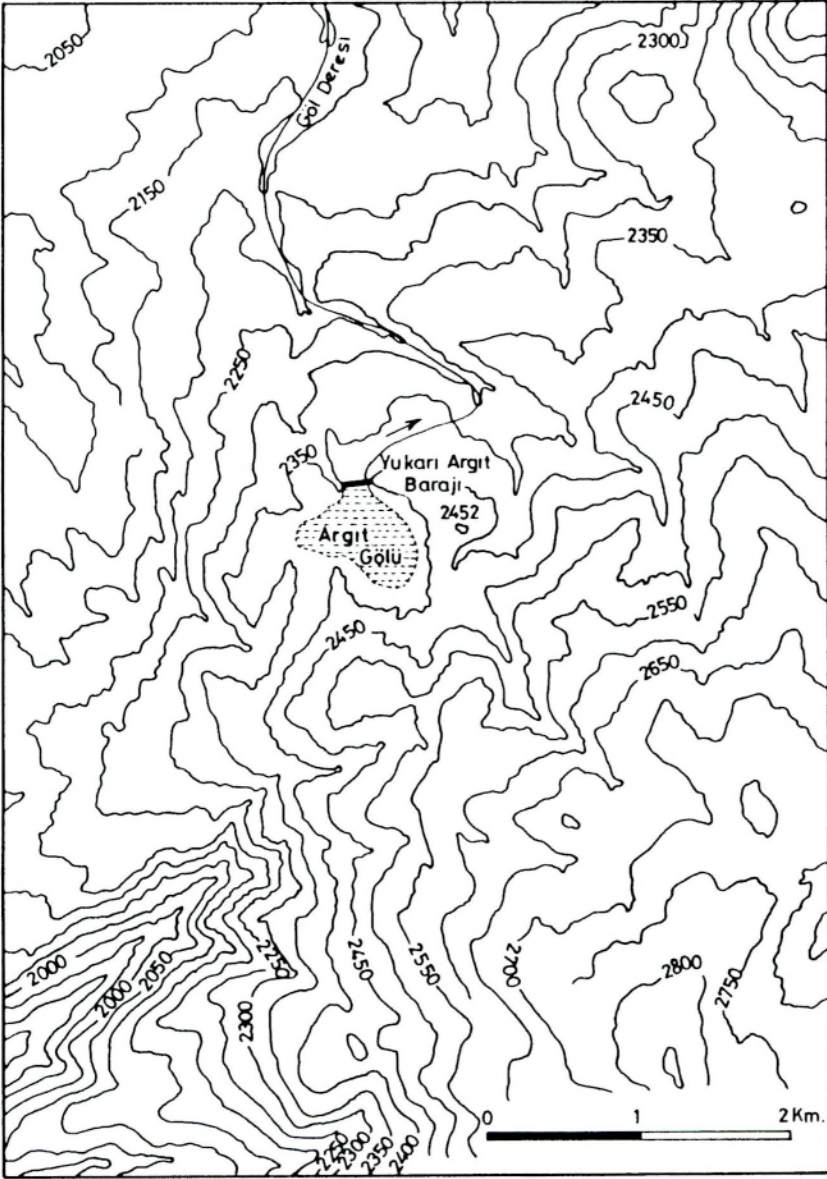
0 10 cm.

Çizim 22 – Meydan Kalesi'nde bulunan Urartu keramikleri.

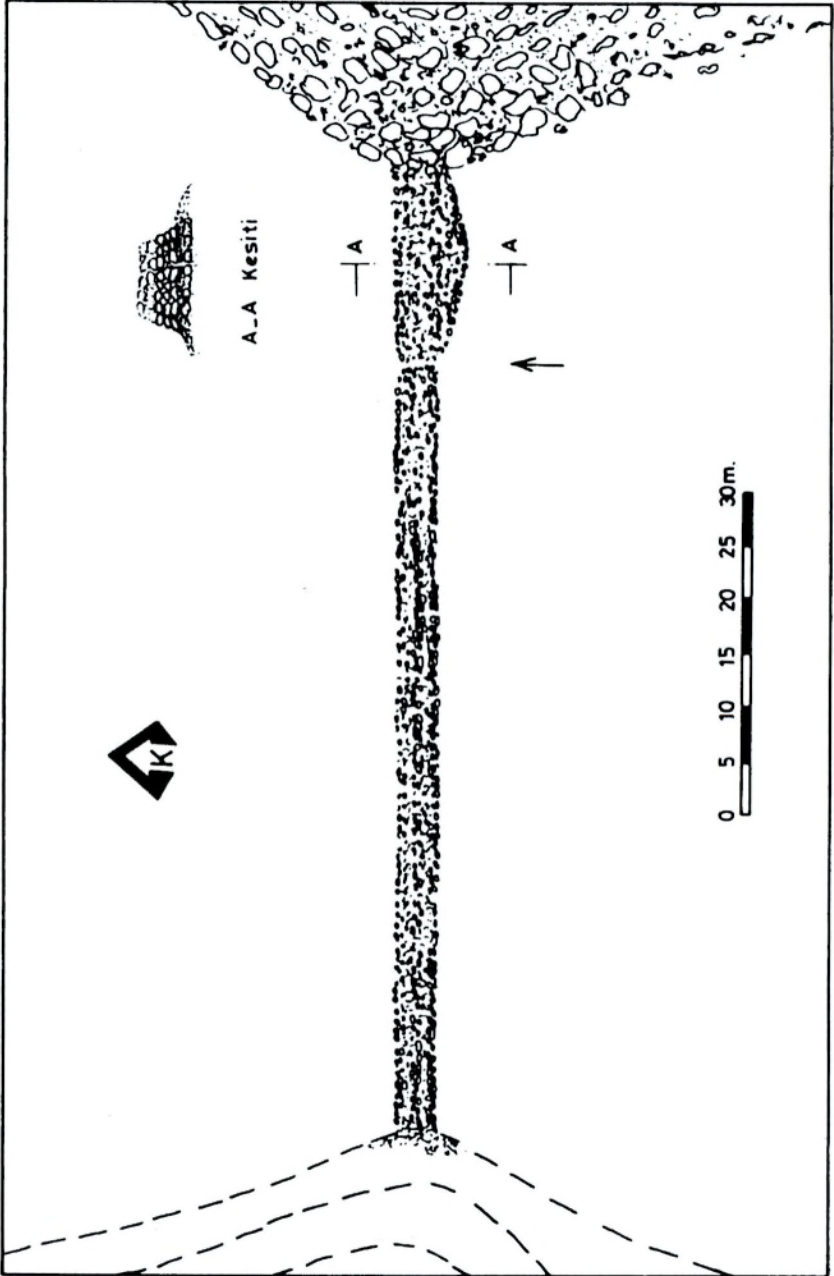
Oktay Belli

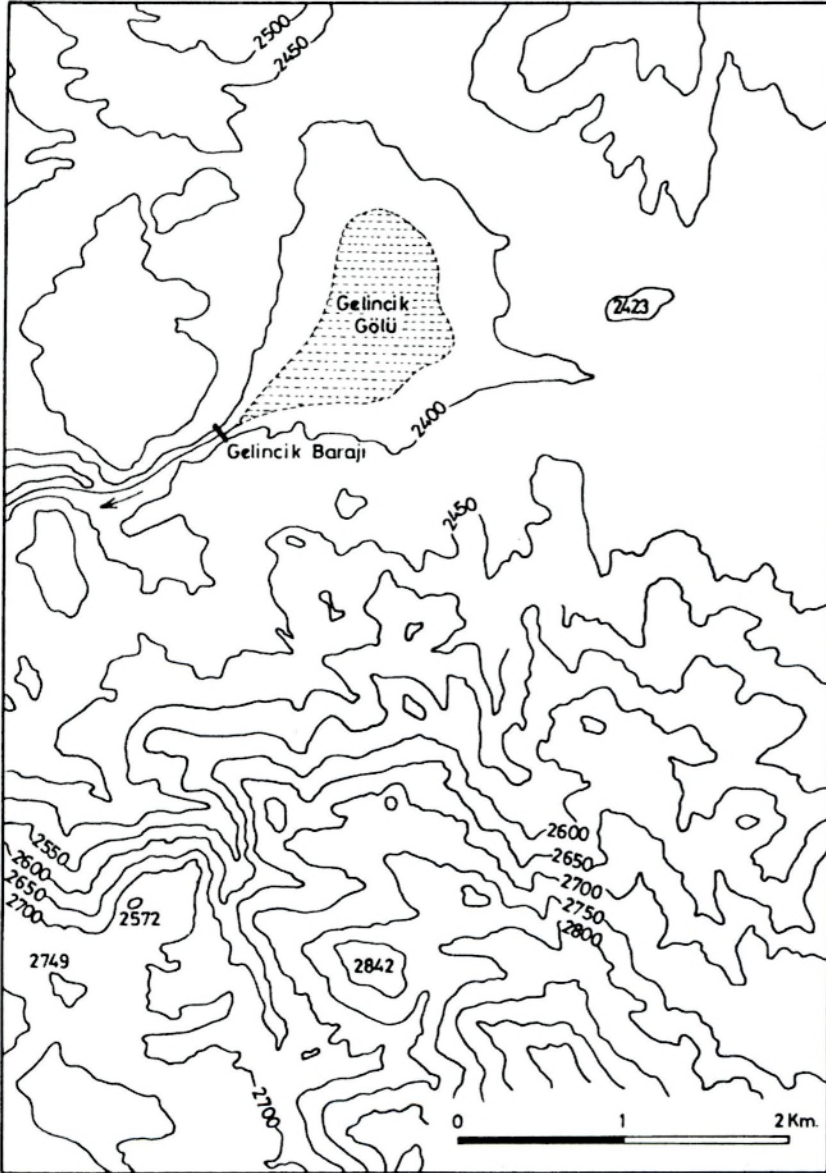
Çizim 23 – Kaçak olarak kazılan Urartu mezarının plan ve kesiti.

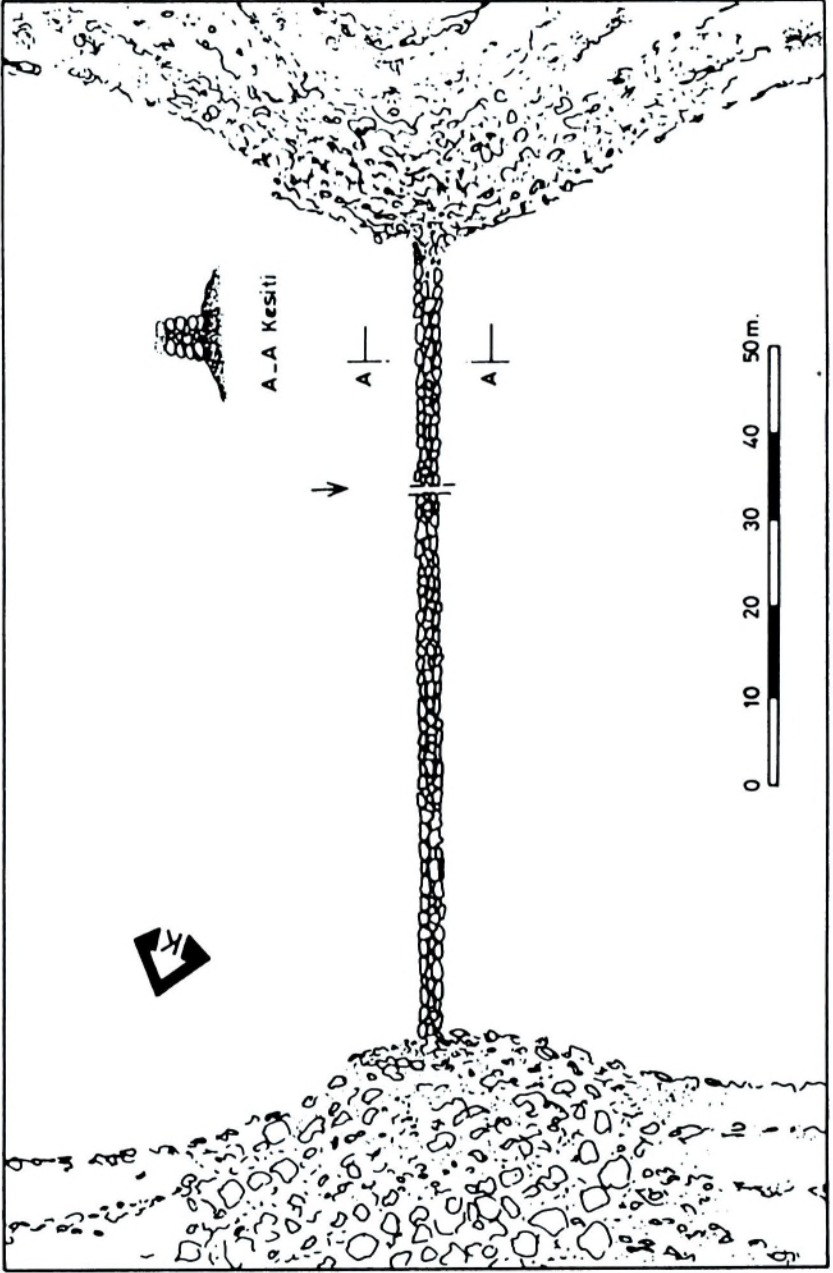
Çizim 24 – Yukarı Argıt Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

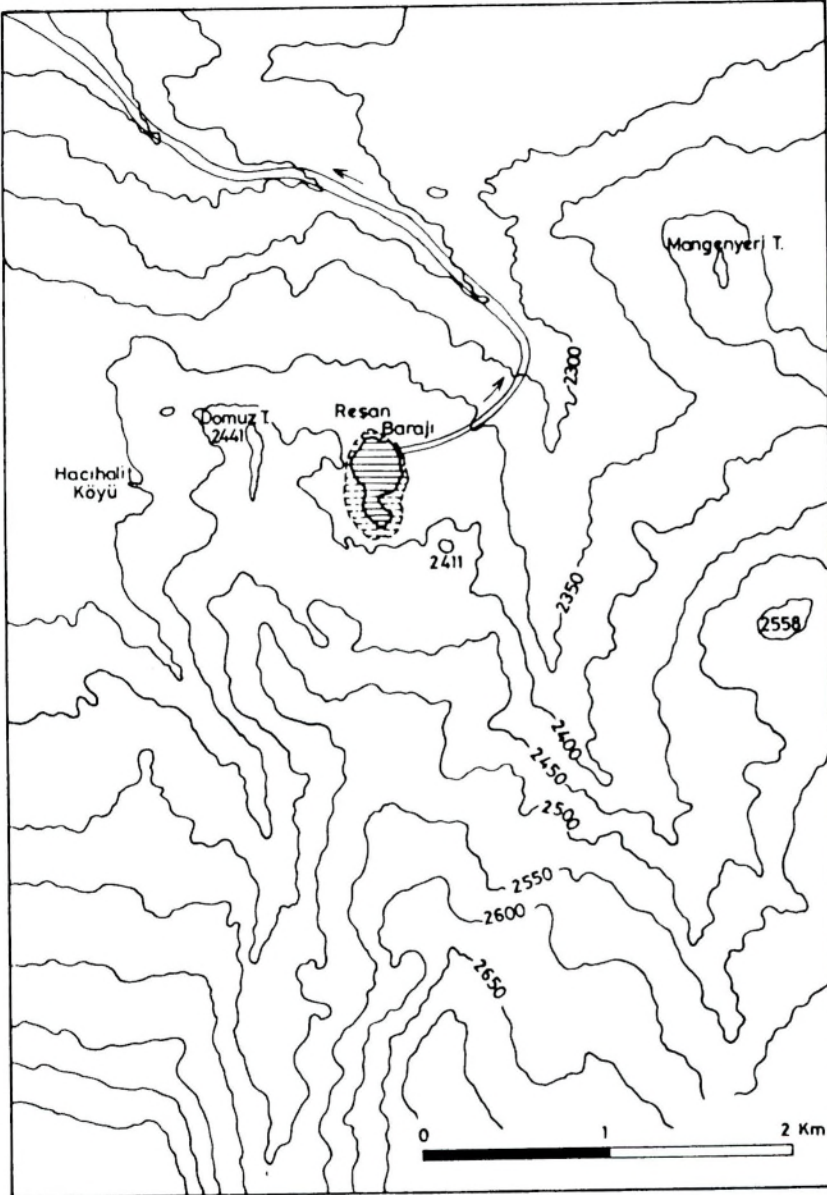
Çizim 25 - Yukarı Ağıt Barajı'nın planı.

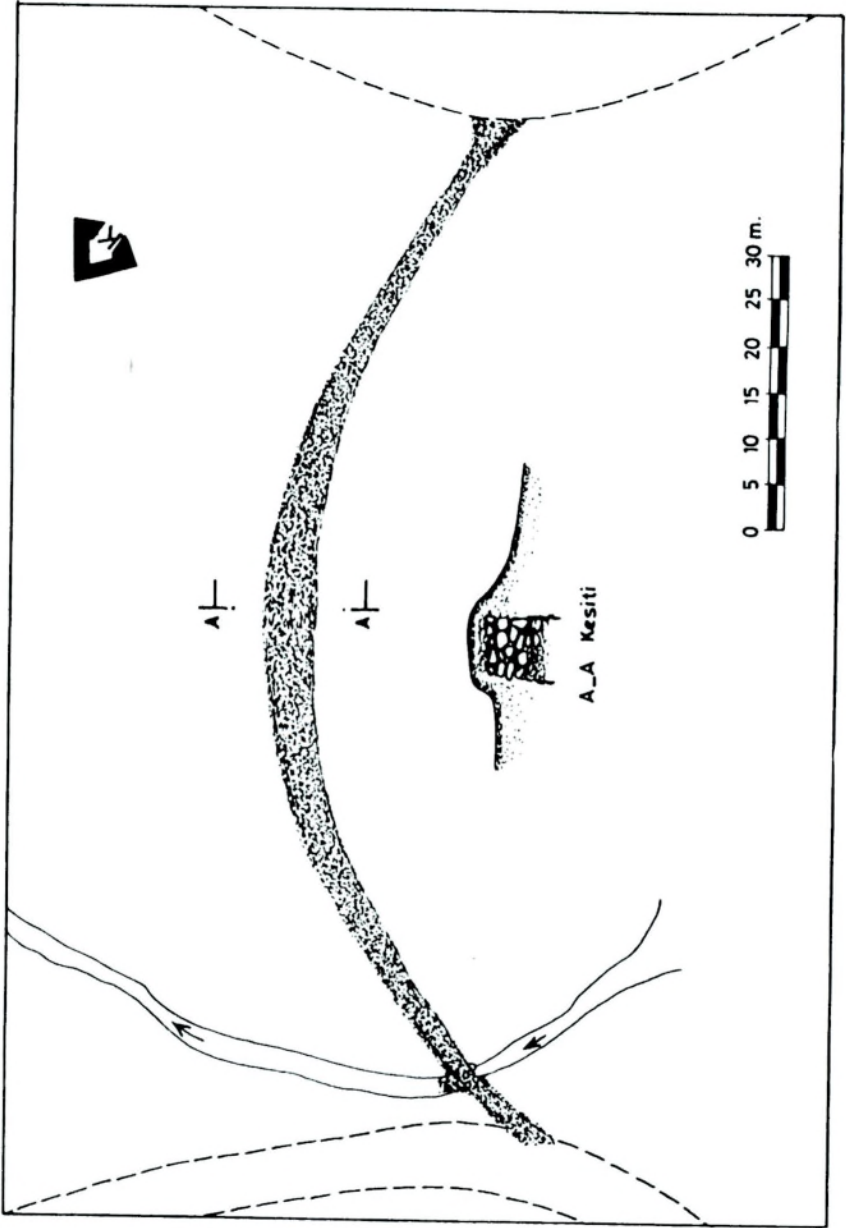
Çizim 26 – Gelincik Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

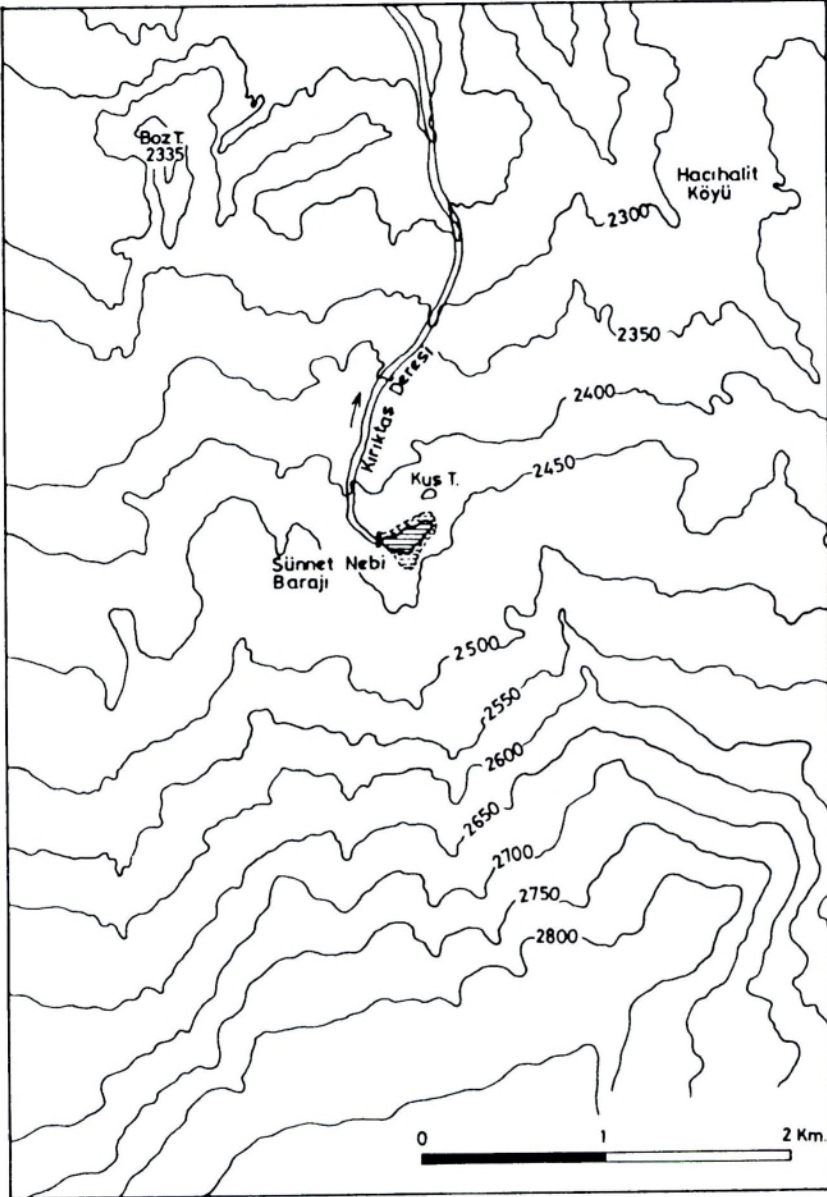
Çizim 27 - Gelincik Barajı'nın planı.

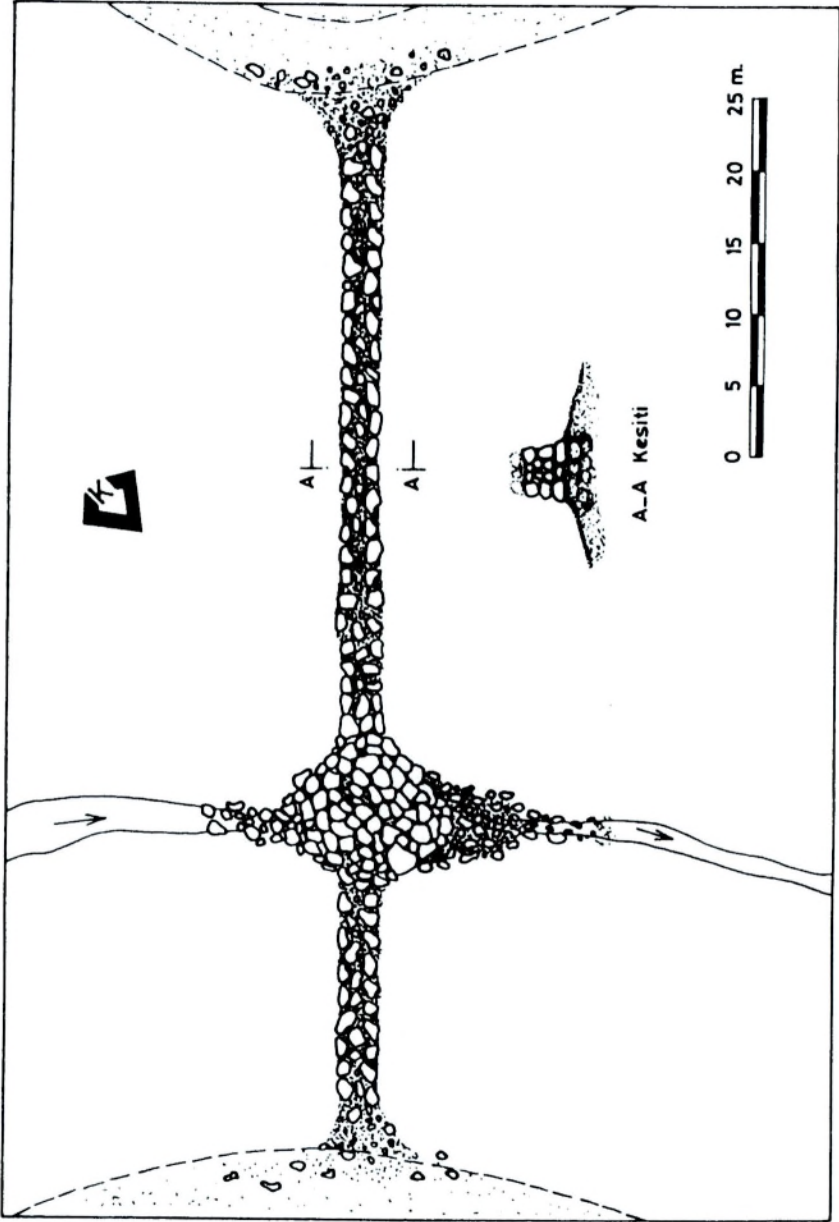
Çizim 28 – Reşan Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

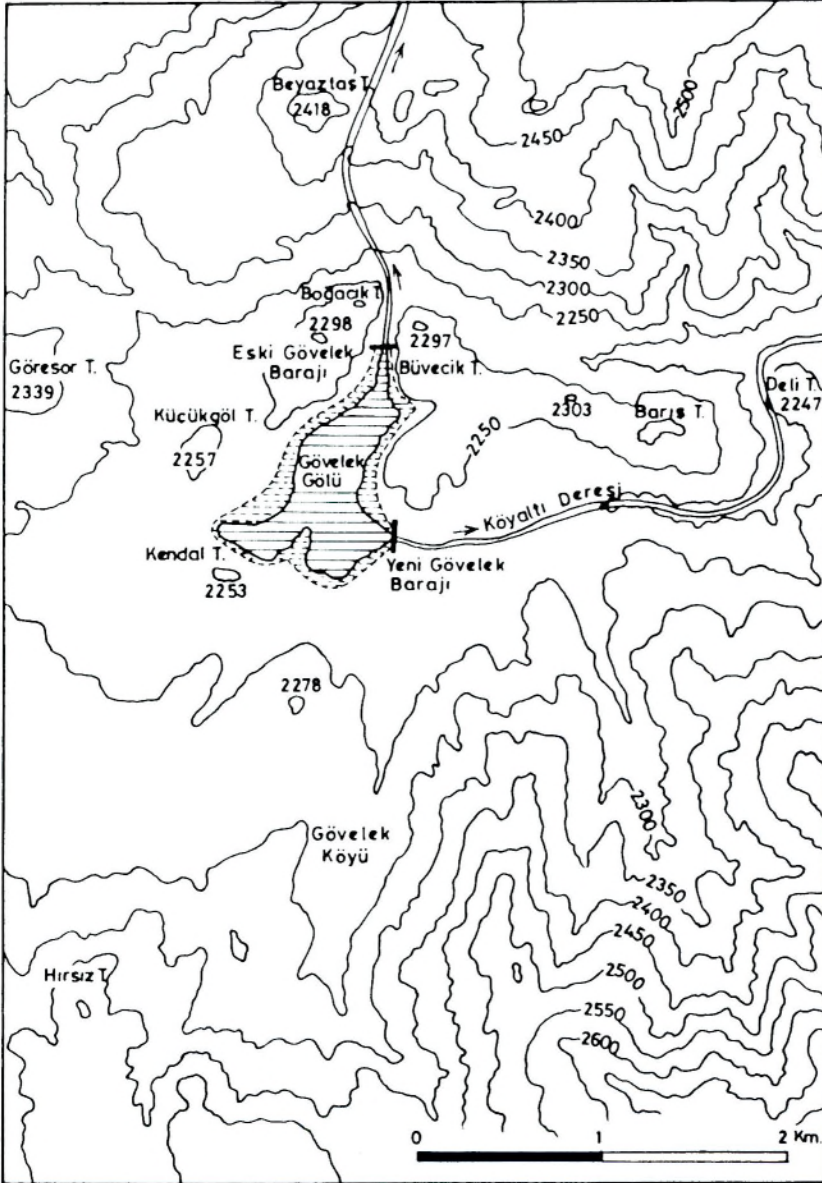
Çizim 29 - Reşan Barajı'nın planı.

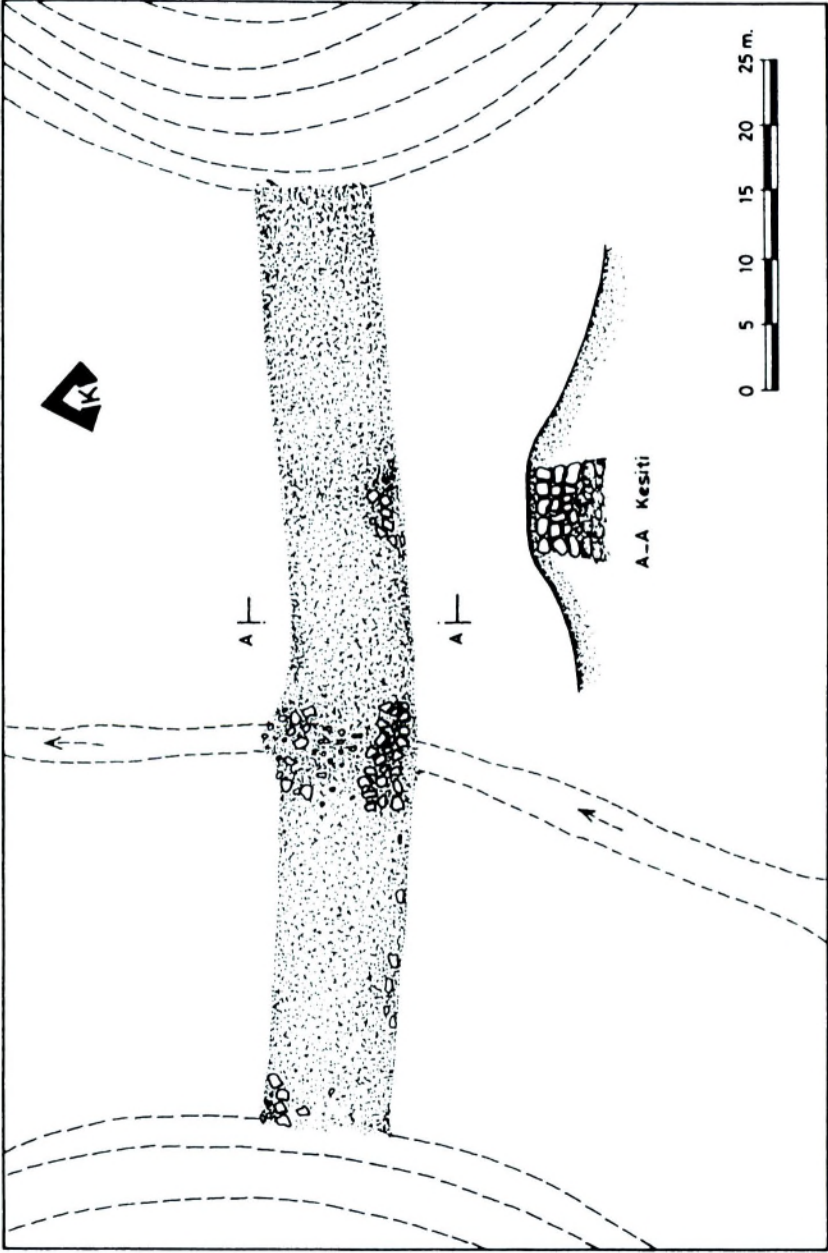
Çizim 30 – Sunnet Nebi Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

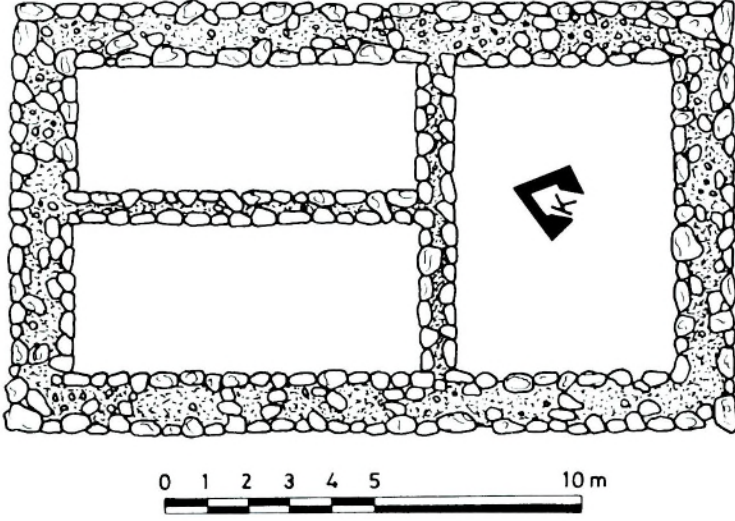
Gizim 31 - Sünnet Nebi Barajı'nın planı.

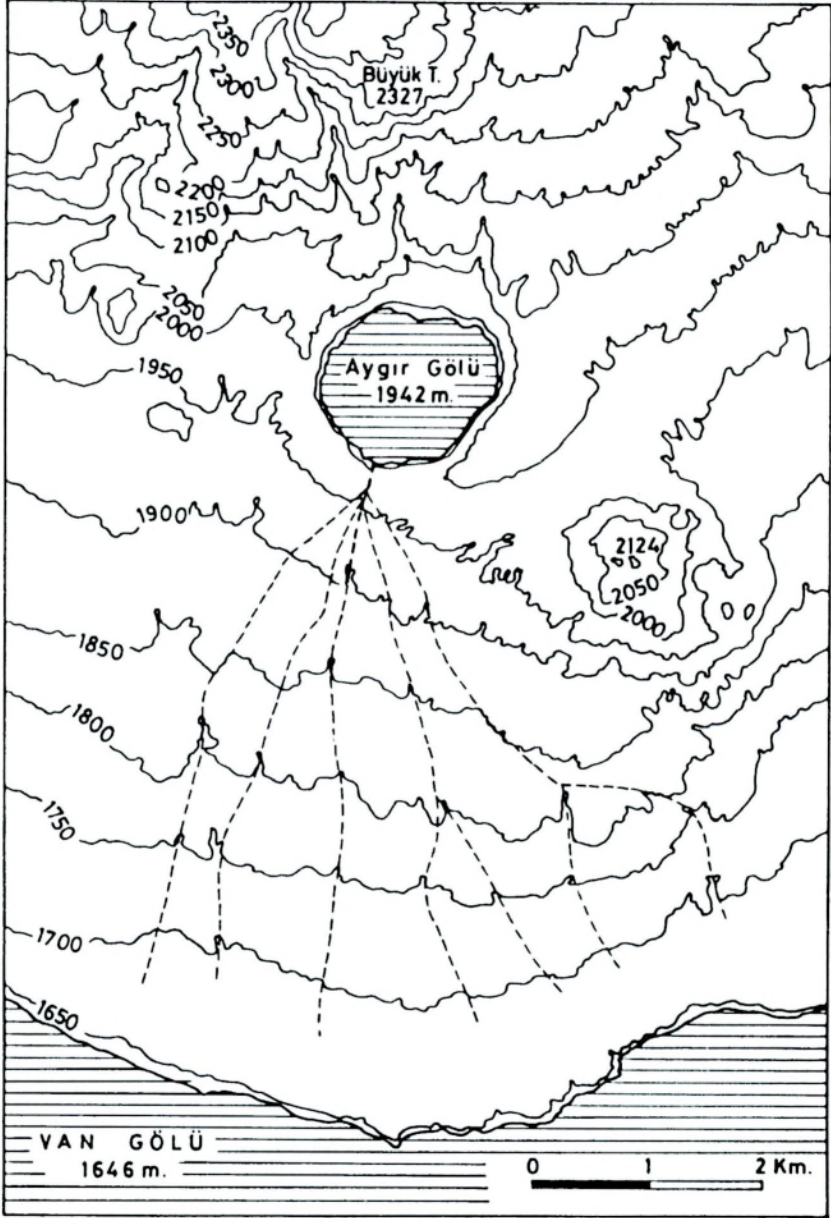
Çizim 32 – Gövelek Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

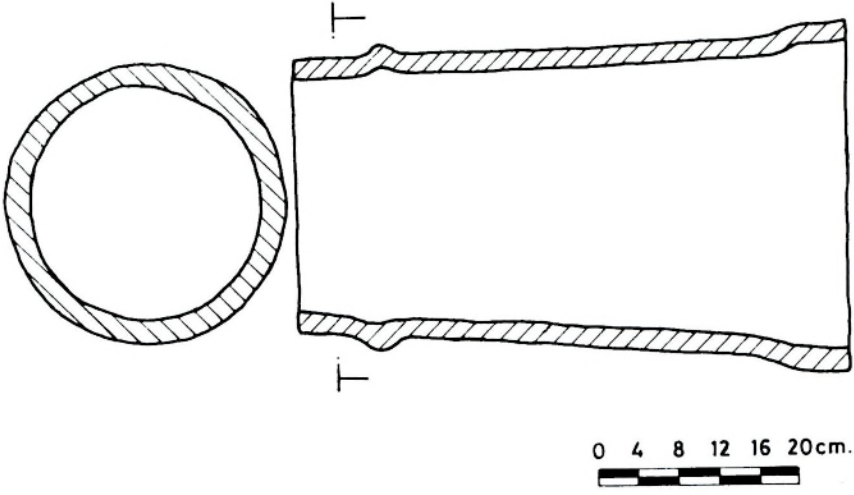
Çizim 33 – Gövelek Barajı'nın planı.

Çizim 34 – İki odalı, ön avlulu Ururtu konut planı (M. T. Tarhan - V. Sevin'den).

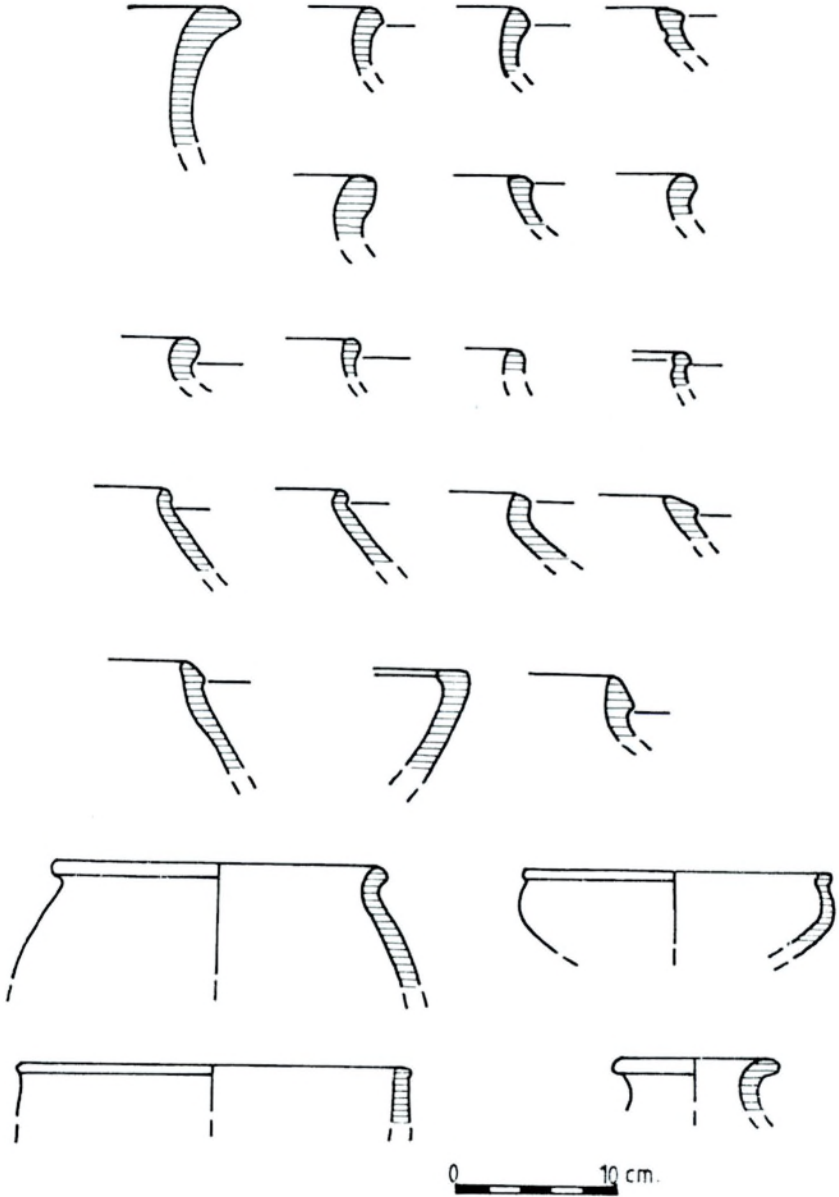

Çizim 35 - Aygır Gölü ve yakın çevresinin topografik planı.

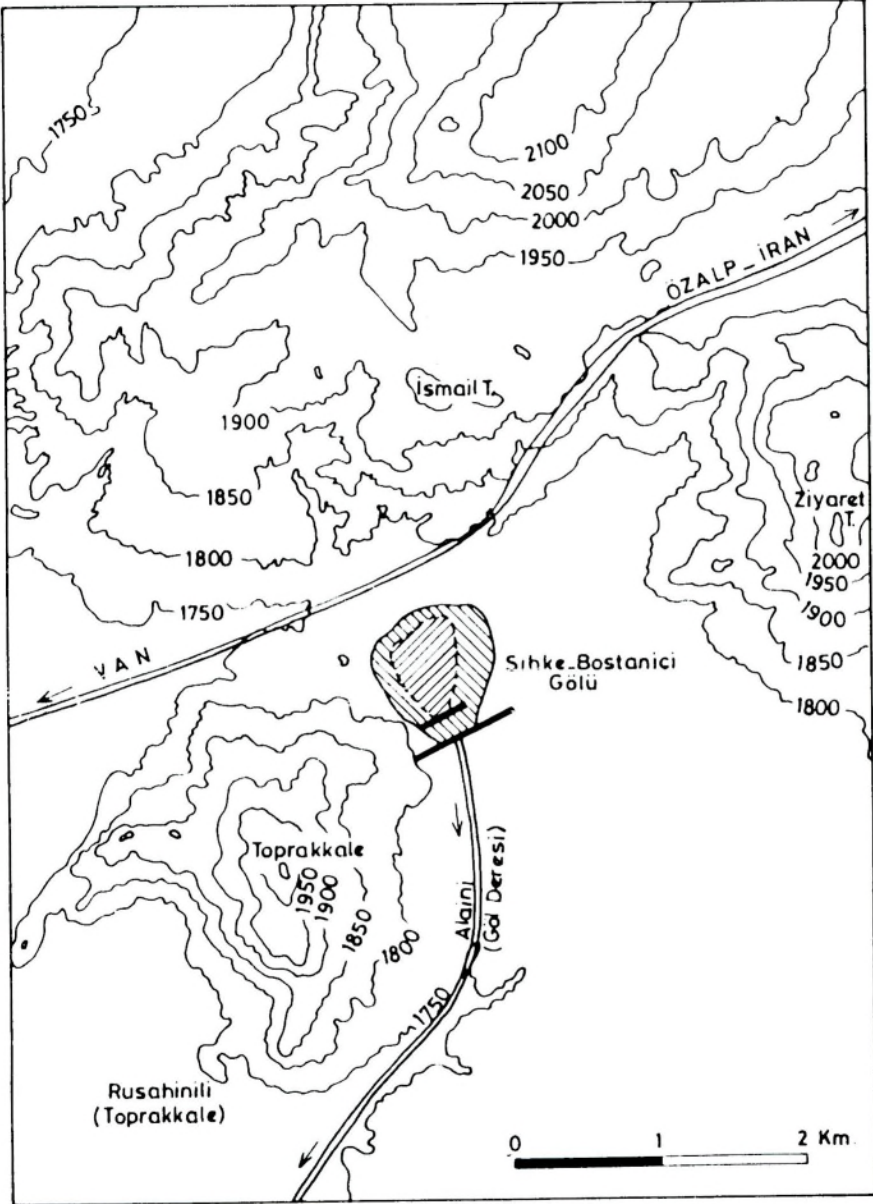

Çizim 36 - Keramikten yapılmış Urartu su borusu.

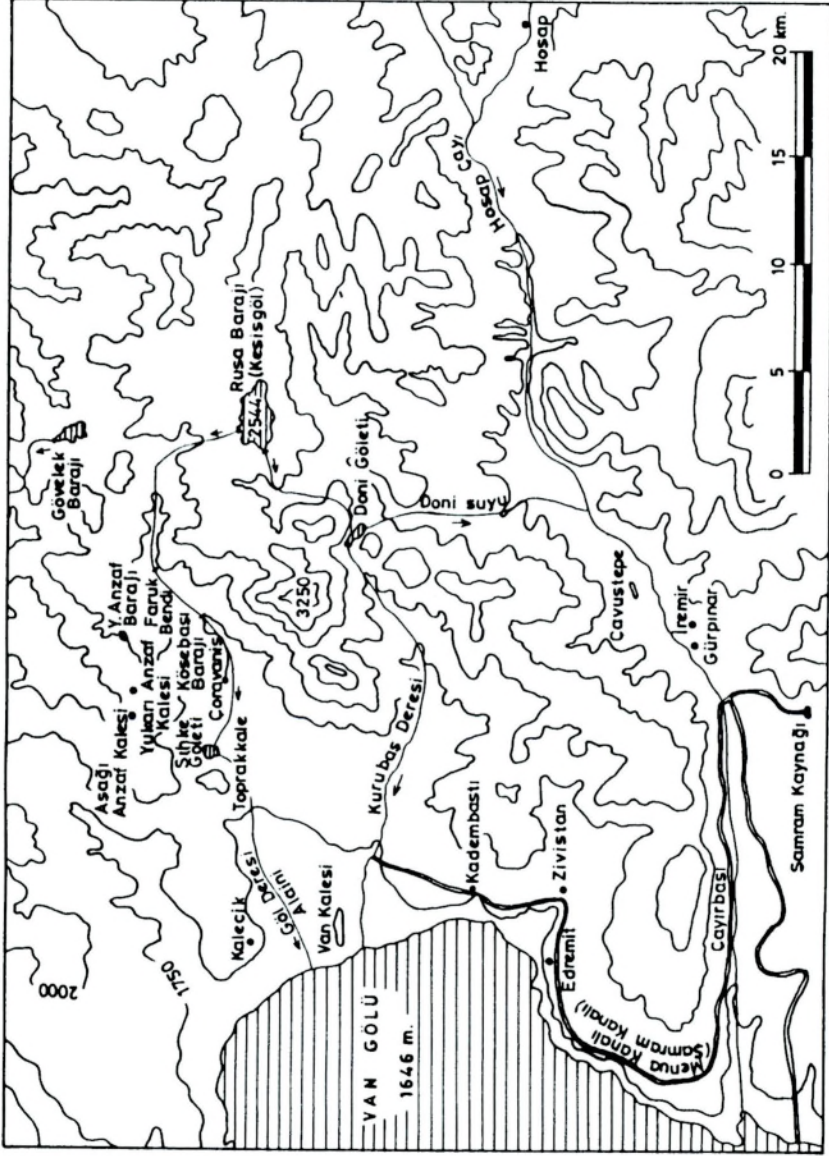
Oktay Belli

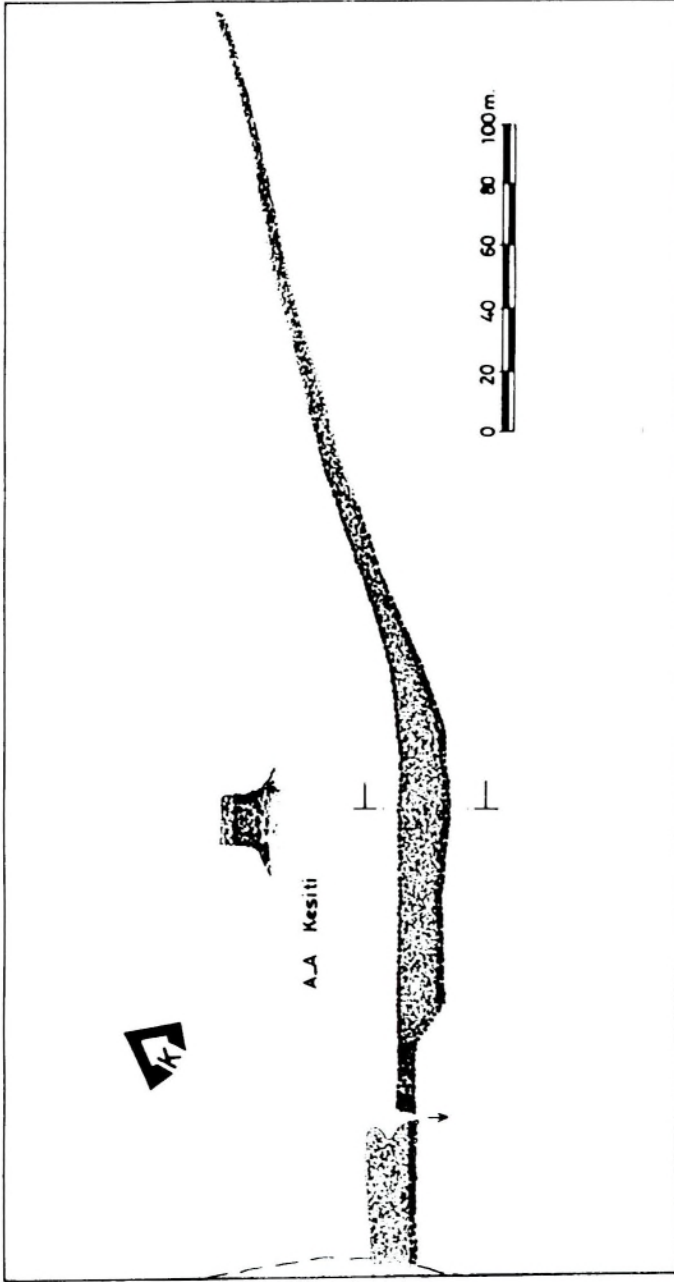
Çizim 37 - Aygır Gölü yerleşim merkezinde bulunan keramik parçaları.

Çizim 38 - Sihke Göleti ve yakın çevresinin topografik planı.

Çizim 39 – Şihke Gölü'ne su sağlayan Rusa Barajı ve yakın çevresinin topografik planı.

Çizim 40 – Sihke Göllet duvarının planı.

Oktay Belli

Resim 1- Kuzey-Güney doğrultusunda uzanan Süphan Gölü.

Resim 2 - Süphan Gölü'nün güney ucuna inşa edilen Yukarı Süphan Barajı.

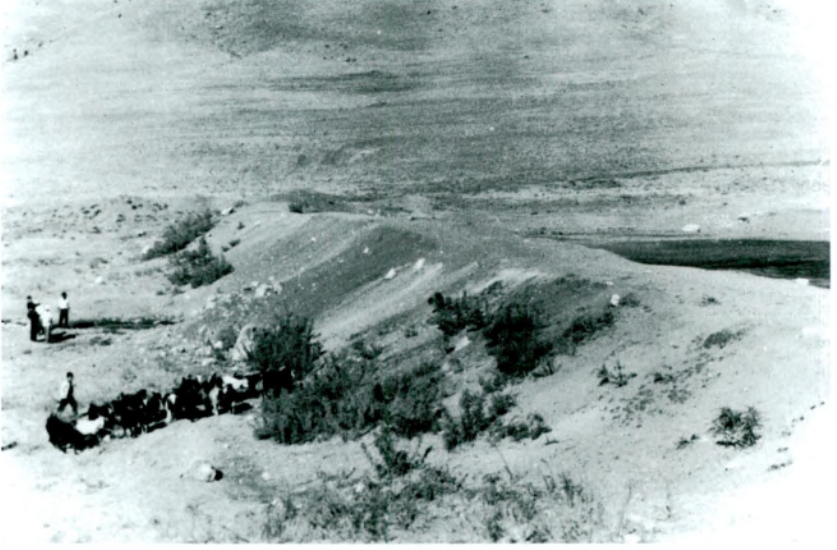

Resim 3 – Dar bir boğaza yapılan Aşağı Süphan Barajı.

Resim 4 – Orta kısmı parçalanmış Aşağı Süphan Baraj duvarından detay.

Oktay Belli

Resim 5 - Üzeri taş ve toprak ile kapatılan Yukarı Anzaf Baraj duvarının dış kısmı.

Resim 6 - Üzeri taş ve toprak ile kapatılan Yukarı Anzaf Baraj duvarının iç (güney) kısmı.

Resim 7 – Çavuştepe Kalesi su biriktirme yapısının kuzeyden görünümü.

Resim 8 – Kurtin-bastiyon tekniğinde örülen Çavuştepe su biriktirme yapısının kuzey duvarı.

Oktay Belli

Resim 9 – Taş ve toprak ile dolu olan Çavuştepe su biriktirme yapısının iç kısmı.

Resim 10 – Çavuştepe su biriktirme yapısının savağı, kuzeyden.

Resim 11 – Doğu-batu doğrultusunda akan Hırsız Deresi ve içi kalın bir taş ve toprak tabakası ile dolan vadi.

Resim 12 – Dar ve kayalık bir boğaza inşa edilen Hırsız Deresi Barajı.

Resim 13 – Orta kısmı parçalanmış barajın duvar temelleri üzerinden akan Hırsız Deresi.

Resim 14: Baraj duvarının güneyinde su akıtma savağının geçtiği temel kısmı.

Resim 15 – Yeni açılan karayolu tarafından tahrip edilen Arpayatağı Gölü'nün kuzeydoğu kısmı.

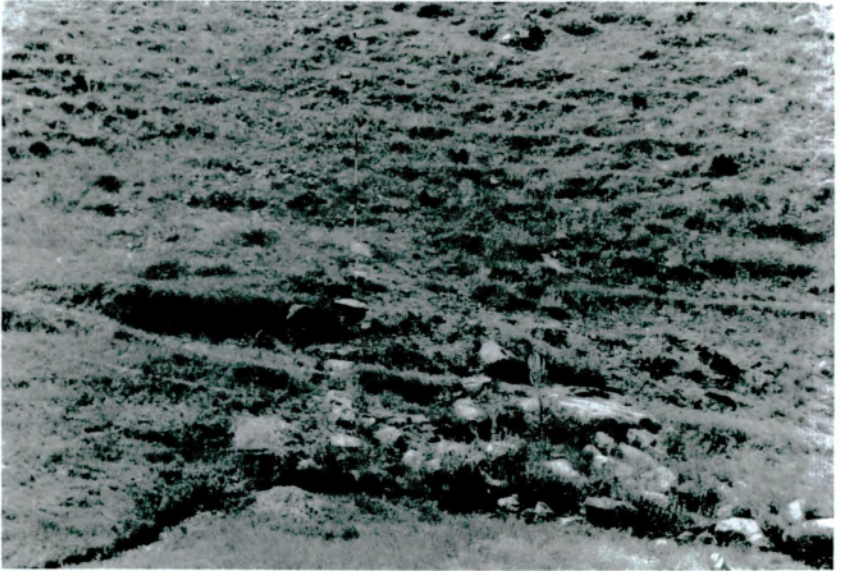

Resim 16 – Batısı Milgölü Tepe tarafından sınırlandırılan Arpayatağı Gölü, güneyden.

Oktay Belli

Resim 17 – Üzeri toprak ile kapanan Arpayatağı Göleti'nin savak kısmı.

Resim 18 – Sular tarafından parçalanmış Arç Barajı'nın temel duvarları.

Resim 19 – Van Devlet Su İşleri Bölge Müdürlüğü tarafından yeni inşa ettirilen Arç Barajı.

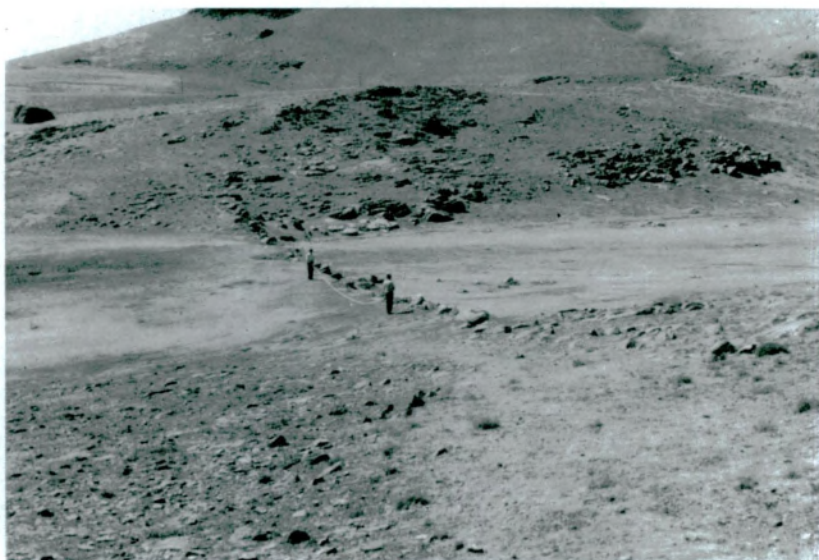

Resim 20 – Dar ve kayalık vadiye yapılan Arç Barajı ve bunu koruyan Dev Evi'nin güneybatıdan görünümü.

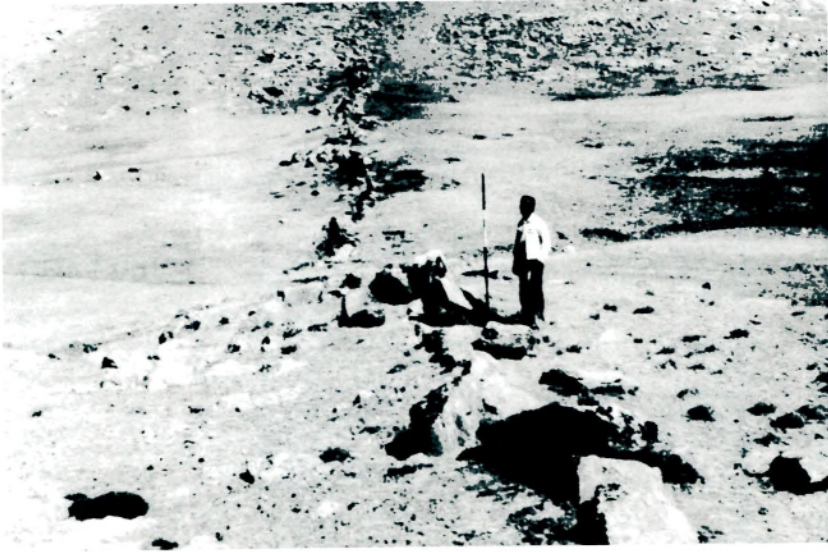
Oktay Belli

Resim 21 – İri taşlarla yapılan Dev Evi'nin güney duvarı.

Resim 22 – Kayalık iki tepe arasına yapılan Kırmızı Düzlük Barajı, batıdan

Resim 23 – Baraj içine dolan kalın toprak tabakasının etkisiyle kuzey yönüne doğru yıkılan duvarlar.

Resim 24 – Kalın bir toprak tabakası ile dolan Kırmızı Düzlük Barajı, doğudan.

Oktay Belli

Resim 25 – Meydan Gölü ve güney ucuna Van Toprak Su Bölge Müdürlüğü tarafından yaptırılan yeni baraj duvarı.

Resim 26 – Meydan Gölü suları tarafından parçalanmış baraj duvarları, budadan.

Resim 27 – Doğu yamaçta kalan baraj duvar kalıntıları, kuzeyden.

Resim 28 – Ortaçağ'da inşa edilen baraj duvarının kalıntısı, güneyden.

Oktay Belli

Resim 29 – Erciş - Çelebibağı Camii kapısı önünde bulunan Kral II. Argıştı'ye ait Meydan Boğazi Barajı steli.

Resim 30 – Baraj duvar kalıntıları ve kuzeydoğusundaki yayvan bir tepe üzerinde bulunan Meydan Tepe Kalesi.

Resim 31 – Meydan Tepe Kalesi'nin güneydoğusundaki sur duvarından kalıntılar.

Resim 32 – Çok geniş bir alana yayılan ve bir kömür tarlasına benzeyen obsidyen yatakları.

Oktay Belli

Resim 33 – Obsidyenden yapılmış çeşitli el aletleri.

Resim 34 – Halk tarafından kaçak olarak kazılan bir Urartu mezarı, güneyden.

Resim 35 – Argıt Barajı'nın genel görünümü, güneyden.

Resim 36 – Kayalık bir tepe ile birleştirilen Yukarı Argıt Baraj duvarı, batıdan.

Oktay Belli

Resim 37 – Baraj duvarına taş malzeme sağlayan kalker kayalıkları.

Resim 38 – Yukarı Argıt Baraj duvarının kuzeyden görünümü.

Resim 39 – Halk tarafından sökülen baraj duvarındaki su akıtma savağı, kuzeyden.

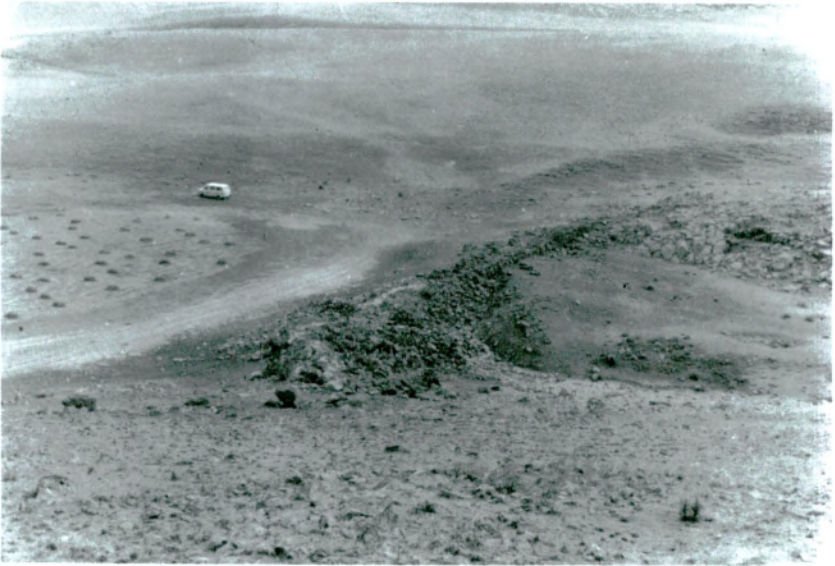

Resim 40 – Yukarı Argıt Barajı'nda biçilerek demetlenen otlar.

Oktay Belli

Resim 41 – Gelincik Barajı'nın genel görünümü, batıdan.

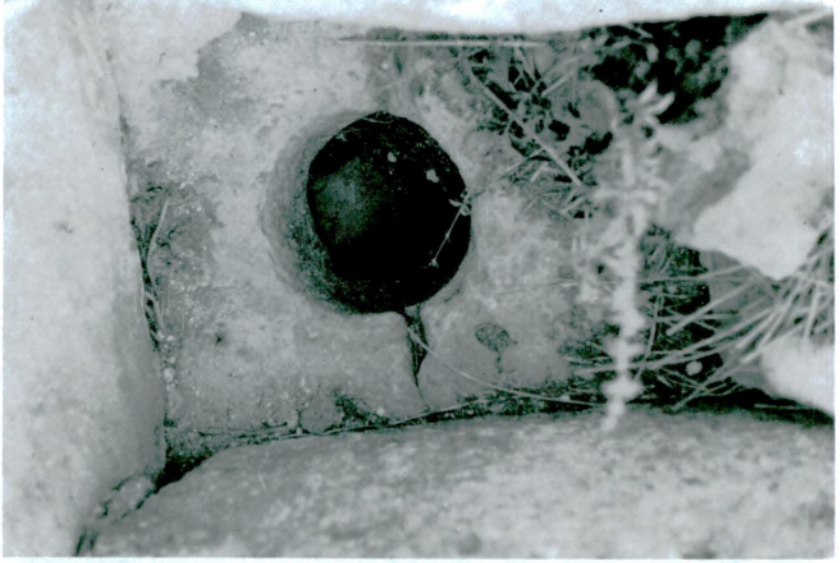
Resim 42 – Dar ve kayalık bir boğaza inşa edilen Gelincik Barajı, kuzeyden.

Resim 43 – Ortaçağ'da onarım geçiren Urartu duvarı.

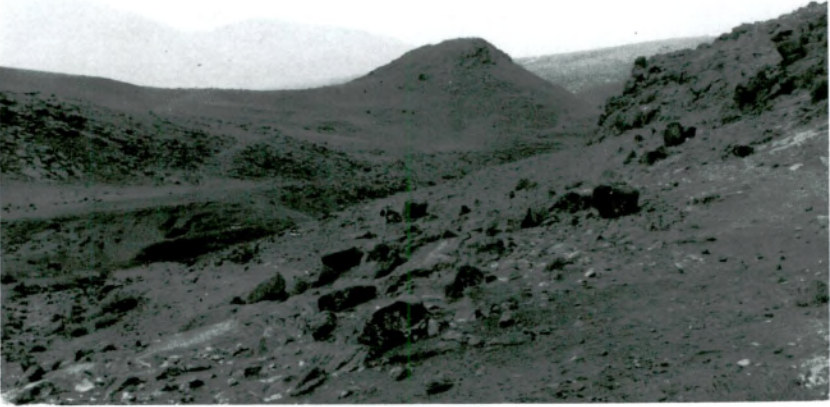
Resim 44 – İri taşlardan inşa edilen Urartu duvarı, batudan.

Resim 45 – Baraj duvarının doğu tarafında bulunan su akıtma savağı.

Resim 46 – Gelincik Barajı'nda biçilerek demetlenen otlar, güneybatıdan.

Resim 47 – Gelincik Kalesi'nin doğudan görünümü.

Resim 48 – Gelincik Kalesi'nde iri taşlardan yapılan duvar kalıntıları.

Resim 49 – Büyük bir kısmı sazlarla kaplı olan Reşan Barajı.

Resim 50 – Üzeri kalın bir toprak tabakası ile kapanan Reşan Baraj duvarı.

Resim 51 – İri taşlarla yapılan Sünnet Nebi Baraj duvarı.

Resim 52 – Ortası baraj suları tarafından parçalanan Sünnet Nebi Baraj duvarı.

Oktay Belli

Resim 53 - Üzeri kalın bir toprak tabakası ile kapanan Gövelek Barajı'nın kuzey duvarı.

Resim 54 - Üzeri toprakla kapanan duvardan su akıtmak için halk tarafından yapılan kazı ve ortaya çıkan duvar kalıntısı.

Resim 55 – Harabe mevkiinde halk tarafından tahrip edilen Urartu konut kalıntıları.

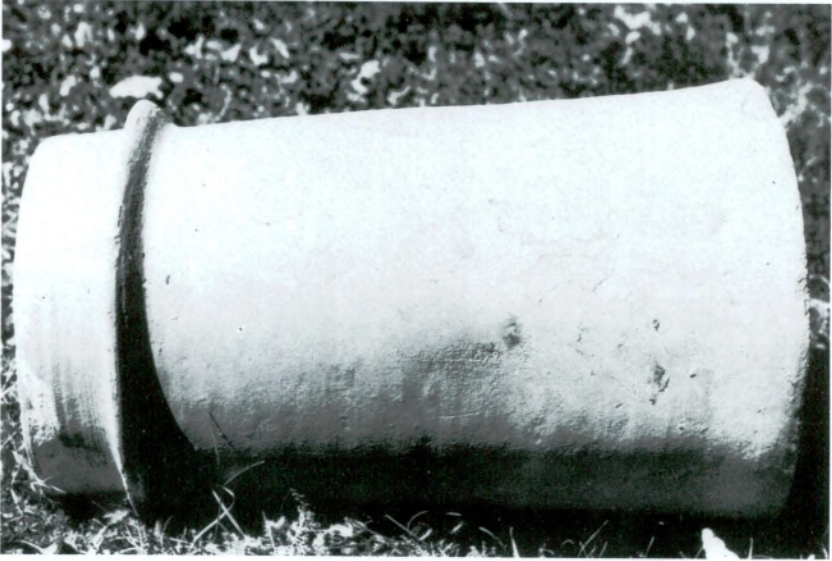

Resim 56 – Sūphan Dağı'nın güney eteğinde yer alan Aygır Gölü.

Oktay Belli

Resim 57 – Van Toprak Su Bölge Müdürlüğü tarafından Aygır Gölü'nün güney eteğinde açılan kanal.

Resim 58 – Keramikten yapılan Urartu su borusu.

Resim 59 – Bugünkü Sihke (Bostaniçi) Göleti'nin ortasında kalan Urartu duvar kalıntısı.

Resim 60 – Birçok kez onarım geçiren ve su altında kalan gölet duvarı.

SELÇUKLULAR DEVRİNDE İĞDİŞLİK ve KURUMU

TUNCER BAYKARA

Selçuklu tarihiyle biraz meşgul olanlar, "iğdiş"ler hakkında muhakkak birşeyler okumuştur. Bilinenlerin bir kısmı, kaynaklardaki müphem bilgilerden, önemli bir kısmı da sözlüklerden veya bazı araştırmacı ve meraklıların konu ile yazdıklarından gelir. "İğdiş"in Türkiye Türkçesi'nde halen de kullanılan bir anlamı, ayrıca bizleri etkiler.

Selçuklu şehirlerinde ve bu arada Konya şehrinde, belirli bir ticari düzenin olduğu muhakkaktır. Bu ticari düzenin bir neticesi de kendisine mahsus bir teşkilatın olmasıdır. Bu teşkilatın, günümüz Türkçesi'nde kullanma eşyası üretenele denen "Esnaf" adıyla da ilgisi vardır. Bu esnaf içinde, üreticiler ve satıcılar olarak iki zümreyi ayırdedebiliriz. Bu iki zümre arasında, var olduğu muhakkak olan belirli bir ilişkiyi yeterince bilemiyorsak da, bu ikili özelliğe öncelikle dikkat edebiliriz. Satış döneminin önce, buna karşılık imal ve üreticilerin daha geç devirde etkin olmuş olabilecekleri ilk akla gelen husustur. Bu iki dönemi, *iğdişlik* ve *ahilik* devirleri olarak da ayırma denemesi yapmış idik¹.

Selçuklu devri Anadolu-Türk şehrinde, esnafın durumunu, daha doğrusu çarşının özelliklerini meydana çıkarmak için yeterli kaynağımız bulunmaktadır. Bunun ilk basamağı, bu esnafın kimliklerinin tespiti olup, konu en iyi şekilde, ancak vakfiyelerden anlaşılabilir. Bu vakfiyelerin en eskilerinden birisi ise, 1202 tarihine ait olup, rahmetli O. Turan tarafından yayınlanmış olan Altun-apa Vakfiyesi'dir².

Altunapa Vakfiyesi'nde, Konya şehrinde dükkan sahibi olarak adı geçenleri şöylece tespit edebiliyoruz:

1. Kadı Necmeddin Abdurahman bin Mehmed

¹ T. Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 98-106; İğdişlik konusundaki fikirlerimiz, ana çizgileri ile derli-toplu olarak, ilk defa bu eserimizde bilim alemine sunulmuştur. Ancak tez metni olarak 1979'da jüri üyelerine, mesela bu arada rahmetli Prof. F. Sümer'e de gönderilmiştir.

² O. Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri, I. Şemseddin Altun-apa vakfiyesi ve hayatı", *Belleten*, XI (1947) s. 197-235.

2. Fahreddin Yunus bin Hasan el-Koneviyül muhtesib üs-sultani
3. (Verese-i) el-hac Yusuf bin Savtegin ül-Koneviy -it-tacir
4. (Verese-i) İbn Gaziy'il-Koneviy'il-Hayderi
5. (Verese-i) Emir Şehabeddin Mehmed bin Mahmud
6. İsmail bin Abdurahman bin....
7. 2 numaralı kişi
8. (Suq-ı atik'de) Arıtmış bin Toğan'il-Konevi
9. (Suq-ı atik'de) 4 numaralı kişi
10. 4 ve 9 numaralı kişi
11. (Suq-ı atik'de) Hasan

Görülüyor ki Altun-apa Vakfyesi'nde, bir vesile ile sözü edilen dükkanların, sahipli olanların arasında hiç gayrimüslim yoktur. Gayrimüslim hiç kimse bulunmadığı gibi, babası *Abdullah*, yani yeni Müslüman olan kimse de yoktur. Bu arada hemen ekliyelim ki vaakıf, Şemseddin Altun-apa da birçok dükkan yaptırmıştı. Konya'daki her iki Eski ve Yeni çarşıdaki dükkanların büyük çoğunluğu, zaten muhtelif yapılara ait vakıf dükkanlardır.

Dükkan sahipleri, Türk ve Müslüman olmakla birlikte, belki bunların kiracıları farklı olabilir diye akla gelebilir. Bilindiği kadarı ile dükkanlardaki kiracı olanların isimleri de, dükkan sahiplerine benzer isimlerdir. Bu durumu, sadece bu vakfiyeye mahsus veya bir tesadüf de kabul edemeyiz. Çünkü aynı vakfiye, şehir dışı alanlarda mülk sahibi olarak çok sayıda gayri müslim isimleri zikretmektedir. Şu halde, XIII. yüzyıl başında Konya esnafı arasında tam olarak Türkler veya daha doğru bir deyişle Müslümanlar etkin bulunmaktadır. C. Karatay, Caca-oğlu Nureddin ve Sahip Ata vakfiyelerinden, sonraki yıllarda da durumun aynı esaslar içinde olduğunu tespit edebiliyoruz. Hemen ekleyelim ki, şehirlerde, şehrin eski sakinlerinin oturduğu kesimlerde, elbette onların kendi iktisadi düzenleri devam etmekte idi.

Konya şehrinin, XIII. yüzyıl başlarından itibaren ayrıntılı bir kaynağı olan Eflaki'deki esnaf isimleri arasında, sadece "Tanyal" adında bir Ermeninin adı geçmektedir. Bunun dışında hiçbir gayrimüslimden söz edilmemesi, esnaf arasında Türklerin ve Müslümanların hâkim olduğunun bir diğer işaretidir. Bahaeddin Veled, XIII. yüzyılın ilk çeyreği sonlarında

Konya'ya geldiği zamanlarda, kendisinin sadece iki müridinden söz edilir. Bunlardan birisi kasap, diğeri ise ekmekçidir³. Şehrin "et ve ekmek" gibi iki en önemli ihtiyacını karşılayan esnaftan olan bu kişilerin Türk ve Müslüman olduklarına şüphe yoktur. Hem bu iş, yani mesleklerini çok daha önceden beri yapmış olmalıdırlar. Bu arada bazı sanat dallarının, ancak zamanla Türkler arasında gelişmiş olabileceği de akla gelebilir.

Bir paytaht olduğundan yabancılara ve gayrimüslimlere karşı hoşgöründe en ilerde olması gereken, Konya'da tabii olarak oluşan bu durum, diğer Selçuklu şehirlerinde de hemen aynen görülebilir. Ancak öteki Selçuklu şehirlerinde, Kırşehir, Sivas veya Kayseri dışındakilerin ticari hayatlarını kesinlikle bilemiyoruz. Bilinenlere göre hüküm vermek gerekirse, Konya başta olmak üzere Kırşehir, Sivas ve Kayseri'deki çarşılarda Müslüman-Türkler hâkim bulunuyordu. Bu etkinlik, sadece XIII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiş olmayıp, yüzyılın başlarından itibaren görülen bir hususiyettir.

Türklerin, Anadolu'daki şehir hayatına katılmalarını yeterince incelemeyen bir kısım araştırmacılar, bazı peşin-hükümlerin de etkisiyle, dönemde farklı bir iktisadi hayatın olduğunu kabul etmişlerdir. Buna göre zenaat erbabı yerli unsur (Rum ve Ermeni) ile yaylacı Türkmenler birbirini tamamlıyordu⁴. Oysa durumun bu esasta olmadığı, zenaat erbabı olmasa da, satıcılar arasında da Müslüman ve Türklerin çoğunlukta olması ile anlaşılıyor. Çünkü Türkler tamamen yaylacı unsur olmayıp, daha XI. yüzyıl sonlarında kale-şehirlere kale erleri olarak yerleşmişlerdi. Nitekim bunların da ihtiyacını karşılayanlar, yukardaki dükkan sahiplerinin isimleri olarak en azından 1202'den önce, iki nesil takip edilebilmektedir. Müslüman-Türk çoğunluğu kesin olan Konya esnafının temellerini kesinlikle Türk geleneklerinde aramamız gerekmektedir.

Teşkilatçı özellikleriyle büyük ün sahibi olan Türklerin, iktisadi hayatta da teşkilatçı oldukları muhakkaktır. Bu konuyla ilgili kavramlardan birisi "iğdiş" olarak görünmektedir. İğdiş, sadece Konya'da değil, öteki Selçuklu çağı şehirlerinde de ekonomik hayatla ilgili bir kavram olarak dikkati çekmektedir. Buna dair, Fuat Köprülü başta olmak üzere eski araştırmacıların fi-

³ Ahmed Eflaki, *Menakıb ul-Arifin*, (yay. T. Yazıcı), Ankara, 1959-61. I, 29.

⁴ Bu görüşü, M. Akdağ (*Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul 1977, s. 13) şöyle hulasa etmiştir: "Yaylacı Türkmenlerle Rum Hristiyan ahalinin şehir pazarlarında hararetle bir alışverişe girişmiş bulunmaları..."

kirlerini kısaca özetlemek gerekir. Nitekim bugün bizim "iğdiş" diye kabul ettiğimiz kelimeye dair merhum Fuad Köprülü'nün de bir görüşü vardır⁵.

İğdiş kelimesine dair yakın zamana kadar bilinenler, daha çok İ.H. Uzunçarşılı etkisinde oluşmuştur. Çünkü O, *iğdiş*leri askeri teşkilatın içinde saymakta idi⁶. *İğdiş*'in bilinen "kısırlaştırılmış" anlamı yanında sözlüklerde melez insana, annesi veya babası farklı olanlara dendiği de belirtilir. Uzunçarşılı, İbn Bibi'nin kayıtlarını naklettikten sonra "bu kayıtlardan *İğdiş*-başının devşirme veya muhtelif(t) bir kuvvetin kumandanı olması muhtemeldir" diyor ve ilave ediyor. "Kayseri'nin sukutuna sebep olan *İğdiş*-başı Hajük-oğlu'nun mühtedi bir Ermeni olduğu anlaşılıyor". Oysa, aşağıdaki sözlerimizden sonra, aynı *iğdiş*-başının kendisini Moğollara daha yakın sayan, İç Asya'dan yeni gelmiş birisi olabileceği de akla gelebilirdi.

Selçuklu devrinin seçkin tarihçilerinden Osman Turan ve Faruk Sümer'in *iğdiş*ler hakkındaki görüşleri de önemlidir. O. Turan'ın yazdıkları da şöyle hulasa edilebilir: "Selçuk devrinde İslamlaştırılan bir askeri sınıf... *iğdiş* (iktiş)ler olup ..bunların şehirlerde nizamın korunmasında kullanılan ve Hıristiyan çocuklardan teşekkül eden askeri bir sınıf olduğu anlaşılıyor"⁷. Görülüyor ki burada O. Turan da Uzunçarşılı'dan etkilenmiştir. O da İbn Bibi, Eflaki ve öteki kayıtları sıraladıktan sonra anne ve babasından birisi Türk olmayan insanlara dendiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte Yazıcıoğlu'nun bu kelimenin manasını anlayamadığından metinden çıkardığını söylemesi ise⁸ bize kalırsa, daha değişik bir gerçeği göstermektedir. Yazıcıoğlu devrinde, artık herkesçe bilinen terim manası belirsiz kaldığından olsa gerek, kavramı aynen vermek yerine, manasını vermeyi tercih etmiştir: "şehir ayanından biri"⁹.

Osman Turan'dan öğrendiğimiz en önemli gerçek, *İğdiş* unvanlı bir kişiye, Artuklu Devleti içinde de tesadüf etmemizdir. Bu ise, aşağıdaki sözünü edeceğimiz özelliklere daha uygun düşmektedir.

⁵ M. Akdağ'ın naklettiğine göre (*Aynı eser*, s. 22, not: 1 de) adı geçen kelimeyi "öndeş" biçiminde okuyormuş.

⁶ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 2. baskı, Ankara 1970, s. 105-106.

⁷ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar* Ankara 1958, s. 178.

⁸ O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ankara 1969, II, 173.

⁹ Yazıcıoğlu, *Tevârih-i Ali Selçuk*, Houtsma neşri, Leyde 1902, s. 120.; keza bak. Baykara, *Konya* 102.

İğdiş ler hakkında en son ve mükemmel sayılabilecek bir araştırma, rahmetli Faruk Sümer'indir¹⁰. Faruk Sümer, bu makalesinde, bilinenleri yeniden gözden geçirerek, askeri bir zümre olmak özelliklerinin asla söz konusu olamayacağını kesinlikle ortaya koymaktadır. Hatta vaktiyle bu düşüncede olduğu halde, şu andaki kaynaklar ışığında, böyle bir durumun gerçek olamayacağını belirtmektedir. Fakat, o da melez, yani karışık ırktan olma özelliklerine daha çok önem vermektedir. Zaten C. Cahen ve S. Vryonis Jr. da bu özellikleri etkindir¹¹. Mahalle ve şehir önderleri olduklarına dair rahmetli M. Akdağ'ın düşüncesine ise, biraz fazla peşin-hükümle karşı çıkmaktadır. Oysa, bilinen kaynaklar bu özelliklerinin daha da önem kazandığını açıkça göstermektedir. Sümer kısaca, iğdişlerin "XII ve XIII. yüzyıllarda bilhassa büyük şehirlerdeki maliye memurlarına dendiğini" belirtiyor. Onların başlıca işi, "şehirlerdeki mali işlerle meşgul olmak, vergi toplamak" idi. Sümer, bu gerçeği," takrir-i Emir-i iğdişan"ı aynen verip tercüme ederek açıkça göstermiştir.

Bununla birlikte eski bilginlerin yazdıklarını unutup kaynakları yeniden dikkatlice gözden geçirsek, bazı tespitler yapabiliyoruz. Çünkü bir kısım kaynaklarımız, Selçuklu devrinde şehirlerin önde gelen kişilerine iğdiş dendiğini, hatta şehirlerde ticari hayatı *İğdiş-başı*'nın murakabe ettiğini belirtir¹². Bu sonuncu terim, mesela *İbn Bibî*'de¹³ aynen Türkçe'yle geçtiğinden, Türkçe asıllı olması gerektiği de söylenebilir. Kaynaklar bu kavramı başka şekle sokarken bile, bu görevin bir "emaret" yani "beylik" olduğunu belirtilerek zikrediyorlar: "*Emir ül-egadişe*" gibi¹⁴.

Kaynaklar gerek Konya şehrinde gerekse diğer Selçuklu şehirlerinde birçok *iğdişbaşının* ismini vermektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

¹⁰ Prof. Dr. Faruk Sümer, "Selçuklu Tarihinde İğdişler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 35 (Nisan 1985) s. 9-23 ve İngilizce geniş hulasası s. 24-27.

¹¹ C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, bk. indeks; S. Vryonis, Jr., *The decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization.....*, University of California Press 1971, bk. indeks; konu Vryonis için fazla ilginç değildir.

¹² Mesela, İbn Bibî, *El Evamirü'ül-Alaiye fi'l umuri'l alaiye*, (tıpkı basım, TTK, Ankara 1956) s. 32, 38, 120, 138 vb; Mevlana Celaledin, *Mektuplar*, (çev. A. Gölpinarlı), İstanbul 1963, s. 138.

¹³ اكدش باشى İbn Bibî, *Aynı eser*, s. 501, 529. Caca-oğlu Nureddin Vakfiyesi'nin Arapça metninde de aynı şekilde ve türkçe olarak geçmektedir: Ahmet Temir, *Kuşehir Emiri Caca oğlu Nur al-din'in 1272 tarihli Arapça-moğolca vakfiyesi*. Ankara 1959, s. 56, st. 472-473, 483.

¹⁴ (Anonim), *Tevarih-i Al-i Selçuk*, (neşr ve çev. F.N. Uzluk), Ankara 1952, s. 61, 62; İbn Bibî, *Aynı eser*, s. 696: Emir-i İğdişan.

1. "Emir-i iğdişan Hacı İbrahim bin Ebu Bekir": Konya'nın kuzeyindeki, 607 m./temmuz 1210 tarihli Dokuzun Hamı'nı yaptırmıştır: Konyalı, 1228; RCEA, da "emir-i iğdişan" kısmı tam okunamamış: IX, s. 49-50, nu: 3668.

2. Hurrem-şah, "İğdiş-başı-ı Sivas": Babalılar isyanı sırasında Sivas'ı savundu, fakat öldürüldü.: *İbn Bibi*, 501.

3. Hüsam, "Hajuk-oğlu lakaplı", "İğdiş-başı-ı şehir" (-i Kayseri); Moğollara Kayseri'yi teslim etti: *İbn Bibi*, 529.

4. Muin, Malatya'nın "İğdiş-başı"sı: *Abu'l-Farac Tarihi*, (TTK, Ankara, 1950, II, 565).

5. Fahredin, "Emir ül-Egadişe": 1277 yıllarında Konya'yı Karamanlılara karşı savunan ve bu makamın son kişisi, 2 temmuz 1279 tarihinde öldü; *Anonim*, s. 61-62; *İbn Bibi*, adımı vermiyor: s. 696;

6. Şemseddin....., (Hoyi'de adı belirtilmeyen, takrir sahibi Emir-i İğdişan).

7. Hass Beğ, Said oğlu; mart 1343 tarihinde 'maktulen ölmüştür' (Konyalı, Aksaray, II, 1549.)

Bunlara XV. yüzyıla ait Larende'den bir ismi de ekleyebiliriz: Ancak bunun değişik bir dönemde ve şartlarda zikredildiğine dikkat edilmelidir: (İ.H. Uzunçarşılı, *Belleten*, I, 1937).

Bütün bu isimlerin neticesinde şu gerçekleri tesbit edebiliriz:

a. "İğdiş-başı"lardan isimleri bilinenler arasında, Kayserili Hajuk oğlu Hüsam'dan başka gayrimüslim kökenli olabilecek kimse yoktur. Hele 1210 yılında Emir-i İğdişan olduğu kitabesi ile kesinlikle bilinen kişinin babasının ismini açıkça biliyoruz. Bu kitabe, iğdiş-başlıların, veya iğdişlerin melez kökenli olduklarına dair düşüncüyü yeniden gözden geçirmemizi gerekli kılmaktadır. Gerçi bu durumda annelerinin yerli olduğu söylenebilir ki bu da oldukça tartışmalı bir durumdur.

b. *İğdiş* ler, şehrin genelde eşraf ve ayanı sayılmakta idiler¹⁵ ve dolayısıyla oturdukları mahallenin de eşrafıydılar. Bu özellikleri sebebiyle, şehirlerde

¹⁵ İbn Bibi, *Aynı eser*, s. 46, 214-215, 696.; Eflaki, *Aynı eser*, I, 236; Mevlana, Konya'daki ev, köşk ve saraylara dikkati çekip, "hacegan ve egadişe"nin hanelerinin sanat ehlininkilerden (muhterife) yüksek olduğunu belirtmiştir. Bu kayıttan, iğdişlerin "muhterife" yani sanat

halk temsilcileri olarak düşünölmeleri olağandır¹⁶. Gerektiğinde şehzadeler veya eski Sultanlar onların evinde misafir edilebilmektedir¹⁷. Zaten iğdiş, Mevlana'nın şiirlerinde de köylünün zıddı olarak dükkan sahibi şehirli ve zengin kişi anlamında geçmektedir¹⁸.

c. İğdişler, hemen her Selçuklu şehirinde mevcut idiler. Konya, Sivas, Kayseri, Aksaray, Larende, Ereğli ve İskilip, kendilerinde iğdiş ve iğdiş-başı olduğunu kesinlikle bildiğimiz şehirlerdir.

Şehirlerde, iğdişlerin başı demek olan *İğdiş-başı*, devlet görevlilerinin dışında, o şehir halkını temsil eden en yüksek görevli, yani bir tür Belediye Başkanı olarak düşünülebilir. İğdiş-başı'nın özellikle ticaretle çok yakın ilgisi olup, şehre gelip giden tüccarlarla da yakından ilgilenmektedir¹⁹. Ayrıca o bir nevi de Belediye Başkanı olarak şehri en iyi bilen olduğundan, Merkezi idarenin o şehirden istediği verginin halktan adilane bir şekilde toplanmasını da sağlamaktadır²⁰. Hatta bir tehlike vukuunda, şehir halkının silahlanarak düşmana karşı direnmesinde etkili olmaktadır. Sivas'ta Babailer isyanında direnmeye çalışan İğdiş-başı, şehrin diğer ileri gelenleriyle birlikte öldürölmüş idi²¹. Konya İğdiş-başısı da 1277'de Cimri'ye karşı direnmeyi tanzim etmeye çalışmış idi²². Bu veya bir başka İğdişbaşı'nın (Emir-i iğdişan) türbesiyle ilgili vakıflar Fatih devrinde zikredilmektedir²³.

ehlinden farklı olduğu çıkıyor. Büyük tüccar demek olan haccagan ile yanyana anılması, onların ticaret ehli olduğunu gösterir.

¹⁶ M. Akdağ, *Türkiyenin İctimai ve İktisadi Tarihi*, I, İstanbul 1977, s. 22.

¹⁷ İbn Bibi, *Aynı eser*, s. 138: Ankara'da; Yazıcıoğlu, (*Tevarih-i Al-i Selçuk*, Leide 1902, s. 120) buradaki "iğdiş"i, "şehir ayanından biri" olarak çevirmişdir.

¹⁸ Mevlana C. Rumi, *Divan-ı Kebir*, (Çev. A. Gölpinarlı, I-V, İstanbul 1957-60, 74) I, 162.; "Nice iğdiş, nice ağa... şehrimizdeki varını yoğunu rehin etmişdir", keza II, 4/05. Ancak Gölpinarlı, "iğdiş"e "asker" anlamını vermektedir; iğdişlerin zengin kişiler oldukları: Eflaki, II, 751.

¹⁹ Sivas ile ilgili olarak Mevlana'nın *Mektuplar*'ında geçer. s. 138-139; ayrıca bak. *Fih i ma Fih*, (çev. A. Gölpinarlı) İstanbul 1959, s. 152.

²⁰ "Avarız" vergisinin taksimi sırasında herkese kudreti nispetinde bir vergi (vücu) tarhedip zengin-fakir arasında fark gözetmemesi, kimseyi himaye etmemesi, sanat sahiplerini ve zayıfları ezmemesi" emredilmektedir: O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, metin, tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1958, s. 178; F. Sümer, *TDA*'daki makalesinde (1985), metnini ve çevirisini veriyor. Keza bk. Baykara, *Konya*, s. 74, 75.

²¹ İbn Bibi, *Aynı eser*, s. 229.

²² *Anonim*, s. 61-62.

²³ F. Nafiz Uzluk, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958, s. 23; F. Sümer, bu türbenin, Dokuzun Hanını yaptıran iğdiş-başına ait olması gerektiğini söyler (*TDA*, 1985 sayı: 35); oysa, daha geç tarihli bir iğdiş-başına ait olmalıdır.

İğdiş-başılardan bildiğimize göre, iğdişler de kesinlikle Müslüman, hatta Türktürler. Hatta bazı şehirlerde (Kayseri gibi) yeni Müslüman olanlar da bu teşkilatın içine girmiş olmakla birlikte aslında sadece Müslümanlara mahsus olmalıdır. İğdişlerin, ticaretle uğraşan, İslami bilgileri sınırlı kişiler olduğu da anlaşılıyor²⁴.

İğdişlik Teşkilatı: Konya ve ona bağlı olarak Türk şehir hayatında önemli bir yer tutmuş olması gereken iğdişliğin bir teşkilatı da olmalıdır. Ancak bundan önce; bu kelime ile ilgili olarak biraz bilgi vermek gerekiyor. Kelimenin etimolojisi ile ilgili tetkikler, "iğdiş"in genellikle melez insanlara dendiğini işaret ediyor²⁵. Bu arada, eskiden de, "İğdiş"in bilinen anlamının, kaynaklardaki durumla uyuşmadığını gören bazı araştırmacılar başka tekliflerde de bulunmuşlardır. Mesela اكدش imlasının, "iğdiş" diye değil, "ög-deş", veya "öndeş" okunmasını F. Köprülü teklif ediyor²⁶. Ona göre mahalle-başı manasına gelen اكدش kelimesi, kısır veya melez nesil demek olan "iğdiş" değil, ancak Türkçe rehber manasına gelen "öndeş" veya "ögdeş" olması lazım gelir.

Kelimenin kavram olarak, kelime anlamından farklı bir özelliği yansıtabileceği düşünülmelidir. Buna göre, "iğdiş"i bir kelime olarak değil, fakat bir teşkilat olarak ele alabiliriz. Konya gibi belli başlı şehirlerde ortaya çıkan bu kavram ile şehirlerin durumu arasında bir bağ söz konusu olmalıdır. Gerçekten de şehirlerde hem geniş bir idareci zümre, hem de birçok ihtiyacının karşılanmasını bekleyen halk da bulunmaktadır. İşte şehirlerdeki bütün bu zümrelerin yiyecek ve benzeri her türlü ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir. Şüphesiz bu durum, sadece Anadolu için değil, Türkistan Türk şehirleri için de söz konusudur. Nitekim orada bu işlemlerin belirli bir teşkilat tarafından görüldüğü dikkati çekiyor.

Kutadgu-Bilig'e göre, şehir halkını bir takım unsurlar ("tarımcılar/çiftçiler, satımcılar/satıcılar" gibi) teşkil eder. Bunlar arasında iğdişçiler de bulunmaktadır. Şehirdeki bu zümre, her türlü "yiyeceği, giyeceği ve ordunun binek atı, aygırı ile yük hayvanlarını yetiştirirlerdi". Keza "kırmızı, süt, yün, yağ, yoğurt, peynir ile evlerin rahatını temin eden yaygı ve

²⁴ O. Turan *el-Veled üş-Şefik* den nakleder: "ben Ereğli'de cahil bir iğdişin oğlu idim" *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, II, İstanbul 1969, 173.

²⁵ G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Viesbaden 1965 II, 92-93; sözlüklerin verdiği bilgiler sıralandıktan sonra melez insan anlamı belirtiliyor.

²⁶ M. Akdağ, Aynı eser, s. 22, not: 1 de zikrediliyor.

keçe hep bunlardan gelirdi"²⁷. Bu ifade şehirlerde halkın en önemli ihtiyacı olan yiyecek ve giyeceğin bu unsur, yani i ğ d i ş ç i 'ler tarafından karşılandığını göstermektedir²⁸. Kutadgu Bilig'de ordu ihtiyacının da iğdişçiler tarafından karşılanması, bu teşkilatın Türkistan'daki Türk sosyal hayatındaki yerini çok daha da geniş boyutlara iletmektedir.

Karahanlılar Devleti'ndeki bu teşkilat, sonraki tarihlerde, özellikle XIII. yüzyılda Türkistan'da varlığını devam ettirmiştir. İ ğ d i ş , devletin en önemli görevlilerine verilen unvan (veya lakaplardan) birisi idi. Nitekim 602/1205-6 tarihinde Benaket'te basılmış bir sikkede, "Uluğ İğdiş / الغ اكدش Çağrı Han'ın ismini görüyoruz"²⁹.

XII. yüzyıl sonlarında Türkiye Selçukluları'nda görülen bu teşkilat, Karahanlılar'da mevcut teşkilatın hemen aynı esaslarda devam eden bir benzeri olmalıdır. Bu hususta dikkatimizi çeken bir gerçek de, Türkistan'da doğup çocukluğu orada geçen Mevlana'nın eserlerinde bu isim çokça geçerken, Anadolu şartlarının insanı olarak yetişen oğlu Sultan Velet'te hemen hiç rastlanmamasıdır. Türklerin, XI. yüzyıldaki ilk askeri hareketinin ardından, bu teşkilat da yeni geldikleri ülkeye gelmiştir. Hatta dönemin askeri hareketinin bir gereği olarak da birlikte gelmiş de olabilirler. Böylece bu şekilde Anadolu'ya gelip Bizans kale-şehirleri, *kastra* larına yerleşen Türkler, ihtiyaçlarının temini için hiç de Bizans esnaf, tacir ve diğer unsurlara gereklilik duymamışlardır. Zaten, Anadolu'ya gelen Türk unsuru içinde yerleşiklerin hayli çok bulunduğu, başka vesilelerle gösterilmiş bulunmaktadır³⁰.

Türkistan'daki duruma benzer olarak, kaynaklarda rastlanan kayıtları yeniden tahlil edersek, Anadolu sahasında da *iğdiş* lerin, aynı işleri gördüklerini söyleyebiliriz. Şu halde i ğ d i ş ler, Konya şehri başta olmak üzere, özellikle Selçuklu sarayının, şehirli halkın ve ordunun her türlü yiyecek ve öteki eşya ihtiyacını temin eden kişilerdir. Ancak bunlar, küçük iş veya doğ-

²⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, metin (R.R. Arat, İstanbul 1947, II, tercüme, Ankara 1959).

²⁸ R. Rahmeti Arat bu terimi "hayvan yetiştirenler" olarak çevirmiştir (II, 321) ki anlamını tam karşılamaktan uzaktır. Bu sebeptendir ki Kutadgu Bilig'in yeniden ele alınması gerekmektedir: İ. Kafesoğlu, "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Mirasımızdaki yeri", (*İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi* I, 1970, s. 1-38).

²⁹ E.A. Davidoviç, "Kanibadamskiy klad Karakhnadiskih monet", *Sovetskaya Arkheologiya*, 1961/1, 186-200.

³⁰ F. Sümer, "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi", *Belleten*, XXIV (1960), s. 567-594.

rudan üretimle meşgul olmayıp daha büyük miktarlarda iş yapar veya gerektiğinde dışardan getirirlerdi. Yiyecek için koyun, askeri ihtiyaç için at beslemek bunların işi olup, gerektiğinde ticaret yapıp dışardan her türlü mal ve eşya getirtebiliyorlardı. Bu sebeple olsa gerek, İskilip'te, çarşıda 1272 tarihinde "Han-ı İğdişbaşı" bulunmakta idi³¹. Yine bu amaçla, ticari ulaşımın kolaylıkla yapılması için kervan yolları üzerinde hanlar yaptırmışlardır (Konya'dan Akşehir yönüne giden yol üzerindeki Dokuzun Hanı gibi).

İğdişler, şehirlerarası, hatta milletlerarası ticaret yaptıklarından, şehirlerin en etkili zümresi olmuşlardır. Onların isimleri, aynı anlamdaki "hvâcegan" ile birlikte geçmektedir³². Bunun içindir ki şehir ayanı ve eşrafi sayılmışlardır. Bu özellikleriyle, Selçuklu şehzade veya eski sultanlarını, öteki Türklerinkine göre, daha mükellif olması gereken evlerinde misafir edebilmişlerdir.

Selçuklu taşra teşkilatındaki "Şehir divanı"nda, yer alan görevlilerinden birisi de "Emir-i İğdişan" idi³³. Vazifesine bir takrir ile başlayan *emir-i iğdişan*, "server-i hvacegan ve muteberân" olarak tanımlanmıştır. Büyük tüccar anlamındaki "hoca"lar ile muteber-ayanın önderi olan "İğdişler Beği"=*İğdiş-başı*ndan, o şehirdeki zenaat ehli ve güçsüz kişilerin korkusuz olarak yaşamasını sağlaması istenir. Bu konudaki başlıca kaynağımız olan *Hoyi*, eserlerini Konya'daki son iğdişbaşının ölümünden sonra kaleme almışsa da, öteki Anadolu şehirlerinde (Larende, Aksaray ve belki İskilip) bu kurum ve kişiler, işlevlerine muhakkak devam etmiş olmalıydılar.

XIII. yüzyılda şehirlerde ortaya çıkan yeni durum, iğdişleri de etkiledi. İğdişler doğrudan üretim yapmazken, şimdi şehir çarşılarında eşya üretimi yapan, esnaf da ortaya çıktı. Bu arada, Abbasi Halifesi, siyasi bakımdan gitikçe parçalanan İslam dünyasını, hiç olmazsa, bir fikir etrafında birleştirmek istedi. İşte bu yeni bir fikir akımı, "Fütüvvet"in etkisinde kalan şehirler halkı, bir dönemde kararsız kaldı. Şehirlerin, Türkistan gelenekleriyle, yeni Önasya İslam gelenekleri arasındaki bu kararsızlık dönemi, XIII. yüzyılın ortalarına tesadüf etse gerektir.

³¹ A. Temir, *Kırşehir Emiri..... Vakfiyesi*, s. 124.

³² Eflaki, *Aynı eser*, I, s. 236.

³³ Hasan bin Abdül-mü'min el-Hoyi, *Gunyet'ül-katib*, neşr. A.S. Erzi, Ankara 1963, s. 32-33; keza bk. T. Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 72, 75.

İbn Bibi'den kesinlikle anlıyoruz ki, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren, *iğdiş*lerin yanında, şehirlerde şimdi "ihvan/kardeşler" de görünmeye başlamıştır. Karamanlıların 1277'de Konya üzerine askeri baskılarında bir kısım *iğdiş*in Karamanlılarla birlikte hareket etmiş olduğunu görüyoruz³⁴. Fakat "ahilerin" etkisiyle daha sonra onlara karşı direnilmiş, çok geçmeden ölen *iğdiş*-başı da, bu kurumun Konya'daki son temsilcisi olmuştur³⁵.

Bir ticaret adamı olarak *iğdiş*lerin, aynı zamanda "melez" sayılmalarının tarihi bakımdan bazı temelleri de olabilir. Göktürk çağından itibaren, devletin ticaretinde etkili olan *Soğd* unsurun zamanla Türk toplumu içinde eriyip kaybolmaları, böylesine bir görünümü de etkilemiş olabilir. Herhalde, hem içinde buldukları toplumu, hem de öteki milletleri iyi tanıyanlar, ticarete daha başarılı olacaklardır. Bu düşünce ile *iğdiş*lerin iki yönlülükleri olağan karşılanabilir. *iğdiş*'in sözlüklerdeki açık, karışık insan anlamına rağmen, kavram olarak değişik bir manası olması yadırganmamalıdır. Bu türden, sözlük anlamı başka, terim anlamı çok daha başka kelimeler, ortaçağlarda çoktur³⁶.

Ahiliik, Konya ve umumiyetle Ortaçağ Türk şehirlerinin en önemli esnaf teşkilatı olarak bilinir. Bu kurum, XIII. yüzyılın kalan yılları boyunca, gelişmiş, bir yandan fütüvvetten nazari olarak etkilenirken, asıl eski teşkilat olan *iğdiş*likten de önemli unsurlar almış olmalıdır³⁷. Yukarıda da dediğimiz gibi, *iğdiş*lerde daha çok mevcut mal ve eşyayı satış, yani ticaret hâkim iken, *ahi*lerde aynı zamanda üretim de söz konusu olmaktadır.

*iğdiş*liğin yerini ahilerin aldığı XIII. yüzyılın sonlarında Konya ve öteki Selçuk şehirlerindeki esnaf arasında üretim yapanların da artmış olduğu muhakkaktır. Üretim, ustanın yanında yardımcıları ve bilhassa birçok "çırak"

³⁴ Zira onlarla birlikte Sahip-Ata'nın oğullarına karşı gitmişlerdi: İbn Bibi, *Aynı eser*, s. 697.

³⁵ *Anonim*, s. 62: Bu durum söylendiği gibi "yerine layık bir kimse bulunmadığı" şeklinde değil, artık bu kurumun işlerliğini kaybedip ömrünü tamamladığından dolayı da gerçekleşmiş olmalıdır.

³⁶ "Arız" veya "amil" bunlardan sadece ikisidir;

³⁷ Aksaray'da 1343 tarihli Melik ül-egadişe nin mezar kitabesi ile aynı yerde, "Seyid ül-fütüvvet ve'l-mürüvvet Ahi-namdar Ömer bin Ahi Reşid'in (11.XII.1333), Ahi Mehmed'in kızının (1359) tarihli kitabeleri orada ahiliğin güçlendiğini gösteriyor (M. Zeki Oral, "Aksaray'ın tarihi önemi ve vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, V, 1962, s. 223-240). Ahi Muhammed Seyidabadi, Mevlana'nın da sevdiği Anadolu'nun önde gelen ahilerinden idi. Eflakiye göre onun büyük bir buğday harmanı vardı ki Moğolların 1256-60 yıllarında her yeri yağma etmeleri vesilesiyle geçer: Eflaki, *Aynı eser*, I, 543; bu ahiliğin sadece esnaflıkla ilgili olmadığını gösterir.

gerektirmektedir³⁸. Bu durum, yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirlerde "rünüd/rindler", veya "civanan/gençler" denilen ve hayli etkili olan yeni bir zümrenin oluşmasına da yol açacaktır.

Ahi liderleri, emirlerin altında bulunan binlerce rind sayesinde³⁹ zaten mirasçısı oldukları şehir yönetimde etkili olacaklardır. Ancak, XIII. yüzyıl sonlarında yazılanlarda dahi⁴⁰ devlet teşkilatına da giren bir Ahi-başlılık⁴¹ söz konusu olmadığı gibi, Ahi önderler arasında zaman çekişmeler de eksik olmamıştır⁴². Ahi önderleri özellikle merkezi gücün azaldığı dönemlerde, Anadolu yüzeyindeki birçok şehrin gerçek hâkimi olacak ve şehirleri idare edeceklerdir.

Demek ki, Konya veya ülkenin öteki şehirlerinin esnaf teşkilatı, ayrıntularını bilmemekle birlikte, bir yandan Türkistan Türk esnaf teşkilatına bağımlı, diğer yandan da İslam-İran etkisini taşımaktadır. Bizans'ın döneminde, Anadolu'nun orta kısımları ve bu arada Konya önemli bir merkez olmadığından burada köklü ve sonrasına etki yapabilecek derece Rum esnafı olduğu söylenemez. Zaten Rumlara sempati ile bakan Mevlevi kaynaklarında bile, sadece Hıristiyan mimar ve ressamardan söz edilmektedir.

Ahilik teşkilatı, nedense Karaman-oğulları döneminde bir hayli zarar gördü. Bu sırada birçok Ahi önderi öldürüldü⁴³. Konya'da etkisini XIII. yüzyılın ortalarında kaybetmeye başlayan içişliğin, Karaman-oğulları döneminde yeniden görülmesi⁴⁴, bu kurumun kesinlikle Türk olmasına bir başka delil olabilir.

³⁸ Yağlı-basan oğlu Şeyh Selahaddin'in kuyumcu dükkanında çıraqlardan söz edilir: Eflaki, *Aynı eser*, I, 429; şakirdan, 430 II, 710. A. Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin* İstanbul 1959, s. 106. Tabii ki Türk asıllı ve farsçayı iyi konuşamadığı için cahil sayılan (Eflaki, II, 705) Şeyh Selahaddin, esnafın Türklüğü için de güzel bir örnektir.

³⁹ Eflaki, *Aynı eser*, II, 601.

⁴⁰ Hasan bin Abdülmümin el-Hoyi'nin eserlerinde; (yay. A.S. Erzi, Ankara 1963).

⁴¹ "Ahi-ata", (Eflaki, II, 612), veya "Ahi-beği" (Eflaki, II, 956) birer hürmet hitabına benzemektedir. XIV. Yüzyıl başlarında da Denizli'de iki ahi önderinin çekişmesi de dikkati çeker: T. Baykara, *Denizli Tarihi*, İstanbul 1969, s. 55.

⁴² Konya'nın belirli muntakalarını ahi önderleri kontrol ediyorlardı. Nitekim Ahi Ahmed, yine bir ahi ailesinden gelen mektep arkadaşı Çelebi Hüsameddin'i, "havali"sindeki hanıkaha "şeyh" olarak kabul etmemişti (Eflaki, *Aynı eser*, II, 755, 1031); Karaman-oğullarına karşı 1277'deki mücadele sırasında, şehrin bir tarafında Ahi Hamid (Ahmed), diğer tarafta Ahi Ahmed-şah bulunuyordu: *Anonim*, s. 61.

⁴³ Mesela Ahi Mustafa'nın katli: Eflaki, *Aynı eser*, II, 841.

⁴⁴ İ.H. Uzunçarşılı, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmaretı Vakfiyesi", *Belleten*, I, (1937); Aksaray'da mart 1343 de "maktul"en ölen Melik'ül-

N e t i c e olarak, iğdişler ve iğdişlik, bir iktisadi kurum ve o kurumun mensuplarına verilen bir ad olarak Anadolu'da XII.-XV. yüzyıllar arasında etkili olmuştur. "Ticaretle de uğraşan bu zümre, hayvan besleyip şehir halkını doyurduğu için bu adı almışa benziyor"⁴⁵. İğdişler, şehirlerdeki büyük tüketici kitlelerin yiyecek ve öteki ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü idiler. Kelimenin anlamının olumsuz yönleri, öteki kavram=terim manasının da kaybolmasında ve unutulmasında etkili olmuşa benziyor.

Egadişe Hasbek bin Said'in mezar taşı vardır: M. Zeki Oral, VD, V, 1962, s. 223-240; İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, II., İstanbul 1974, s. 1507, 1549 ve Has-Beğ ve iğdişler hakkında bk. s. 2434-2437.

⁴⁵ T. Baykara, Konya, s. 123, 131 keza bk. dizin.

LE PROBLÈME DE L'ORIGINE DES GAGAOUZES D'APRÈS LES CHRONIQUES SELDJOUKIDES et OTTOMANS

HARUN GÜNGÖR

Les Gagaouzes, qui sont d'origine turque, mais de religion chrétienne orthodoxe vivent, de nos jours, en grande partie, dans la région appelée *Bucak* dans le sud de la République Moldavie. Il existe aussi quelques petites colonies Gagaouzes en Asie Centrale (en Ouzbékistan, Kazakhstan, Kirgizie), dans la région du caucase et dans d'autres contrées de L'ex-URSS (en Ukraine, Biélorussie, Lituanie, Estonie, Russie...). En Bulgarie, Les Gagaouzes occupent des villages dans le cercle de Varna, près de Provadja dans la Dobroudja près de Kavarna et dans le sud de la Bulgarie dans le cercle de Yambol et Topolovgrad. Quant à la Roumanie, il y reste encore quelques villages des Gagaouzes.

Ceux qui habitent à l'intérieur des frontières de l'ex-URSS étaient au nombre de 197.532 d'après le recensement de 1989. Nous avons aussi une statistique effectuée en 1979. Ainsi, le tableau suivant nous donne une idée sur la distribution de la population Gagaouzes en ex-URSS.

	<u>1979</u>	<u>1989</u>
Moldavie	138 000	153 458
Ukraine	29 398	32 017
Russie	4 176	10 057
Kazakhstan	752	978
Biélorussie	152	188
Ouzbékistan	111	240
Azerbaïdjan	137	105
Turkmenistan	187	280
Lituanie	44	140
Estonie	41	69
<hr/>		
Total	172 998	197 532

L'origine des Gagaouzes n'est pas certaine. Car nous ne possédons de documents historiques suffisants sur ce sujet. Ainsi, le manque de données a-t-il donné à l'émission de plusieurs hypothèses dont les principales sont les suivantes:

a. D'après une théorie, ils seraient les descendants des Torks et Uzes. Selon une autre, ils descendraient des Kumans ou Polovtsiens et Karakalpaks.

b. Des savants bulgares estiment que les Gagaouzes sont les descendants des Bulgares qui furent turquisés au XIVe siècle, mais qui conservèrent leur foi orthodoxe.

c. D'après une autre théorie, ils descendraient des seldjoukides émigrées de l'Anatolie aux Balkans leur territoire fut plus tard appelé Dobrudja.

Dans le présent exposé, nous voulons surtout reprendre et discuter la dernière hypothèse, selon les chroniques seldjoukides et ottomanes. Précision au préalable que la question de Gagaouze n'étant apparue qu'au XIXe siècle.

Il est normal que nous n'en trouvions dans les sources historiques seldjoukides et ottomanes, ni relation détaillées ni indices précises. Néanmoins, ces sources sont d'accord qu'il y est une émigration d'un groupe Turc-seldjoukides de l'Anatolie aux Balkans, au XIIIe siècle. Nous devons donc étudier ce que les historiens seldjoukides et ottomanes ont écrit au sujet de cette émigration et de tâcher de trouver si ces seldjoukides furent les ancêtres des Gagaouzes actuels.

C'est Ibn Bibi, qui nous parle premièrement de l'émigration turque de l'Anatolie à Roumélie. Dans sa chronique, qui a été composée en 681-684 h. et qui est intitulée "*El-Evâmirü'l Ala'iyye fi'l-umûri'l Ala'iyye*"¹ Ibn Bibi ne fait que raconter la demande d'asile d'Ïzzeddin Kaykavûs II. à Byzance pour lui-même, pour sa famille et pour quelques-uns de ses chefs militaires, la réception amicale de ces réfugiés par l'empereur Michel VIII Paleologue et le passage du Sultan en Crimée par suite de quelques conflits.

¹ V. Ibn Bibi, *El-Evâmirü'l Ala'iyye fi'l-umûri'l Ala'iyye*, (Tıpkı basım) Nşr: Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s.657.

Cet événement rapporté par İbn Bibi, est confirmé par un autre historien seldjoukide, Kerimüddin Mahmud Aksarayî qui expose l'histoire des seldjouks de Rûm à partir de Oghuz Khan jusqu'à l'an 1323 h².

Les deux sources citées ci-dessus donnent des informations sur le Sultan, sur sa famille et sur les chefs militaires du Sultan, sans toutefois parler des Turcs seldjoukides qui ont émigré sous le commandement de Sarı Saltuk à Dobrudja avant de passer en Crimée (Sudak, solhad) et pour retourner finalement à Dobrudja.

Que cet événement important ne figure pas dans les sources dont nous venons de parler, est une question qui est vraiment difficile à expliquer.

La plus ample information à ce sujet se trouve dans le *Oguznâme* ou le *Selçuknâme* de l'historien ottoman Yazıcıoğlu Ali:

Sultân 'İzze'd-în.. Antalya'dan etfâl u 'iyâl ve vâldesiyle Fâsiliyus katma gitdi.

Bir gün Sultân 'İzze'd-dîn ve 'Ali Bahadır Fâsiliyus'a eytdiler; "Biz Türk tâyifesiüz, dâyim şehirde durmazuz, daşrada bize yir ve yurt olsa Anadolu'dan bize ta'alluk Türk evlerin getürüp anda yaylasavuz ve kışlasavuz" didiler. Fâsiliyus Dobruca ilini ki eyü tavar tendürüst ve âb u havâsı hûb av yirleridür. Anlara yir yurt vir(di). Anadolu'dağı kendülere ta'alluk Türk obalarına el altından haber itdiler. Kışlak bahânesine İznik'e inüp az müddetde Üsküdar'dan çok Türk evi göçdi. Merhûm, mağfûr Saru Saltuk anlarunla ile göçdi, çokluk zamân Dobruca ilinde iki üç pâre Müsülman şehri ve otuz kırk bölük Türk obaları vardı.

Ve Berke Han çeri gönderdi. İttifâkla ol yıl katı kış oldı. Tuna suyu katı tondı. Berke Han'un çerisi buz üstinden geçüp sultânı ol kal'a habsinden çıkarup halâs itdiler ve bir müddet dahı Kırım ve Suğdak nevâhisinde Berke Han katında 'asi ve la'l birle rûzigâr geçürürlerdi.

² Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l Ahbar*, Nşr: Osman Turan, Ankara 1944, s.75-76.

Ve bile varan göçer ilün koyunlu ve tavarlularını Merhûm Saru Saltuk Berke Han hükmiyle göçürüp kurudan girü yurdlarına, Dobruca iline getürdi.

Rum ilinde Dobruca vilâyetinde duran Müsülmanlar Halil Ece ile göçüp gemiyle Karasi iline geçdiler. Zirâ Anadolu'da fetret olup ahbâr münkati' oldıydı ve Rum ilinde Ulgar begleri hurûc idüp Fâsiliyus üzerine müstevli olup Rum ilinün ekserin almışlardı. Ol sebebden anlardan üşenüp göçüp Anadolu'ya geçdiler. Rum ilinde kalanların soyı Saru Saltuk fevt olduğundan sonra mürted ve ahriyan oldılar³.

Cette citation du texte de *Oguznâme* de Yazıcıoğlu nous apprend tout d'abord qu'il existe un parallélisme très net entre les informations de Yazıcıoğlu et celles d'İbn Bibi, ce qui nous prouve que ce dernier était en vérité l'une des sources du premier. Cependant Yazıcıoğlu nous donne aussi des informations supplémentaires dont nous reprendrons à son tour.

Par un autre historien ottoman Seyyid Lokman el-Aşûrî, le même fait est relaté dans sa chronique, également intitulé. *Oguznâme*, comme suit:

Sultan İzze'd-dîn Antalya'dan etfâl u ıyal ve validesiyle Fâsiliyus'a eytdiler: "Biz türk tâyifesiyyüz, dâ'imâ şehirde durmazuz, taşrada bize bir yir ve yurt ta'yîn Anatoli'dan bize ta'alluk Türk evlerin getürüp anda yaylasavuz ve kışlasavuz didiler. Fâsiliyus Dobruca ilini ki eyü davar tendürüst ve âb u havâsı hûb av yirleridür, anlara yir ve yurt virdi ve Anadolu'dağı kendülere ta'alluk Türk obalarına el altundan haber itdiler. Kışlak bahânesiyle Saru Saltuk ile İznik'e inüp az müddetden Üsküdar'a gelüp çok Türk evi göçdi ve hayli zamân Dobruca ilinde iki üç pâre müsülman şehri ve otuz kırk bölük Türk obaları vardı.

Hak ta'âlâ sultânun kardaşına ilhâm itdi, Sinopdan deşt hanı Berke Han'a haber gönderüp kardaşımı kurtar diyü ricâ eyledi ve Han-ı Kırım dahı 'azîm çeri gönderüp ittifâk ol yıl muhkem kış oldı. Tuna suyu katı tondı, Berke Han'un çerisi buz üstinden geçüp sultânı ol kal'a habsinden çıkarup halâs itdiler, Berke Han

³ Yazıcıoğlu Ali, *Selçuknâme*, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü, No.1391-1392, Vr: 415^a, 445 a/b.

dahı çokluk çeriyle ardlarınca geldi ve İstanbul'ı hisâr idüp tekfûrı egletdi, sonra sulh itdi ve Tatar leşkери sultânı Berke Han hizmetine getürdiler. Han ana gayet de i'zân ve ikrâm kılup nevâziş itdi... ve dobruca Türklerin Sarı Saltuk ile deşt-i Kıpçak'a iletüb Sulhad ve Su'dak'ı Sultana tımar ve Türklere yir ve yurt virdi⁴.

Plus tard, d'autres historiens ottomans comme Müneccimbaşı⁵ Neşri⁶... etc ont parlé des mêmes événements en se basant sur ces Oğuznâme.

Si, nous laissons de coté les sources seldjoukides et faisons une comparaison entre le *Oğuznâme* de Yazıcıoğlu et celui de Seyyid Lokman, nous constatons ce qui suit:

1. D'après Yazıcıoğlu, Sarı Saltuk est allé a Dobrudja, en suivant İzzeddin Keykâvus II. Mais, après l'emprisonnement de ce dernier par l'empereur Byzantin et sa libération pour être emmené en Crimée par Berke Khan, le Khakan de la Horde d'Or par la suite, les autres Turcs se sont tout d'abord installés à Dobrudja et puis l'ont suivi en Crimée toujours Sarı Saltuk à leur tête. Berke Khan leur a donné des terres pour leur établissement.

2. Les Turcs seldjoukides établis en Crimée se sont retournés à Dobrudja après la mort de Sultan İzzeddin Keykâvus II en Crimée.

3. Après la mort de Sarı Saltuk, une partie des Turcs ont gagné l'Anatolie avec Halil Ece pour s'installer dans le *vilâyet de Karasi*. Quant à ceux qui sont restés en Roumélie à la suite de cet événement, ils abjurèrent leur foi et l'oublièrent. Ce fait nous est raconté par Yazıcıoğlu en ces termes: "*Rum ilinde kalanların soyı Sarı Saltuk fevt olduğundan sonra mürted ve ahriyan oldılar.*"⁷

La différence principale entre les deux écrits est que Yazıcıoğlu Ali affirme que les Turcs installés en Crimée ont regagné Dobrudja après la mort d'İzzeddin Keykâvus II, tandis que Seyyid Lokman n'en parle pas.

⁴ Seyyid Lokman b. Seyyid Hüseyin el-Aşuri, *Seid Lokmani ex libre Turcice inscribitur excerpta, primus edidit laün versit explicavit*. Yayın Dr. Lagus. Helsingforsiae, 1854. p.9-11; V. Harun Güngör, Seyyid Lokman ve Oğuz-nâmesi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 44, s.41-103.

⁵ Ahmed b. Lütfullah, Müneccimbaşı, *Cami' el-düvel*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Nu 1591, vr. 1124 a-b.

⁶ Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi 1*, Hızr: Mehmed Altay Köymen, Ankara 1983, 26.

⁷ Yazıcıoğlu, 445 a.

Non seulement Joseph von Hammer⁸ mais aussi des historiens bulgares comme G.D.Balaşçev⁹ et Peter Mutaşçiev¹⁰ préfèrent, en parlant de l'émigration seldjoukides de l'Anatolie en Roumélie de n'avoir recours qu'à Seyyid Lokman, en ignorant l'ouvrage de Yazıcıoğlu qui en fut pourtant la source principale. Cette omission des historiens bulgares a donné naissance à des suppositions éronnées en ce qui concerne l'origine des Gagaouzes. Car ces auteurs ne prennent pas en considération le retour à Dobrudja des seldjoukides qui s'y sont rentrés de Crimée avec Sarı Saluk. D'ailleurs, Yazıcıoğlu Ali n'est pas le seul à signaler ce fait; İbn Batuta, célèbre géographe et l'historien, parle également du retour à Dobrudja de Sarı Saluk dont le tombeau se trouve à Baba-dagh¹¹.

L'erreur commise par les historiens bulgares, a plus tard fait l'objet d'une étude approfondie par Paul Wittek qui l'a corrigé¹². Le point de vue de Wittek a été adopté par le turcologue polonais Włodzimierz Zajackowski. La rectification des articles de "Gagauz"¹³ et "Dobrudja"¹⁴ de la première édition de *l'Encyclopedie de l'İslam* en est notre avis une preuve évidente. Néanmoins, la thèse de Wittek aussi, n'était pas sans comporter des points douteux qui ont fait l'objet d'une autre étude¹⁵.

Après ces constatations et remarques, nous sommes maintenant en mesure de nous demander à nous même si ces informations sont suffisantes à éclairer l'origine des Gagaouzes?

⁸ Joseph von Hammer *Histoire de l'empire ottoman*, Paris 1884, T.I. p.20.

⁹ Geörgios D Mpalastzef, *Ö Avtokratwr Micahl h ó Palaiológos kai tó idruzen th sundramh autou kratos tvn Őgouzwn para thn dutikhn akthn tou Euzeinon*, Sofia, 1930, p.19, n.

¹⁰ Peter Mutaşçiev, *Die angebliche Einwanderung von Seldehuk Türken in die Dobrudscha im XIII jahrhundert*, Sofia 1943, p.91.

¹¹ İbn Batuta, *Seyahatnâme-i İbn Batuta*, Çev: Mehmed Şerif, İstanbul 1333, C.I. s.386.

¹² Paul Wittek, *Les Gagaouzes Les gens de Kaykaus*, Rocznik Orientalistny, Krakow 1953, XVIII, p.12-24: le meme auteur. *Yazjioğhlu Ali on the christian Turcs of the Dobrudja*. Bulletin of the school of Orientalistic and Asiatic Studies, 1952.t.XIV.p.639-668.

¹³ Włodzimierz Zajackowski, "Gagauz", *Encyclopedie de l'İslam*, Nouvelle édition, Leiden 1965.T.II.p.993-994.

¹⁴ Halil İnalçık, "Dobrudja", *Encyclopedie de l'İslam*, Nouvelle édition. Leiden 1965.T.II.p.625-629.

¹⁵ Claude Cahen, *Points de doute sur les Gagaouzes*, Studio turcologico, Alexii Sambace, A curo di A Gollot e Mamazoi Instituto Universitario Orientale, Napoli 1982.p.89-90.

Les constatations faites ci-dessus sont évidemment importantes parce qu'elles prouvent l'existence d'une immigration turque aux terres balkaniques au XIIIe siècle. Mais, supposer que tous les Gagaouzes descendent seulement des Turcs seldjoukides signifiera le reniement tacite des grandes migrations Pétchéniègues, de Oghuz et de Kuman ou Karakalpaks qui ont eu lieu au X siècle, du nord de la mer Noire vers les Balkans et qui s'étaient organiquement liées les unes aux autres. D'autre part, en prospectant scientifiquement l'origine d'une nation, il nous faudra prendre en considération non seulement son histoire politique mais aussi sa culture et sa civilisation. Vu ce fait, nous sommes d'avis qu'il nous convient de nous référer d'avantage à l'hypothèse de Kowalski¹⁶ qui les Gagaouzes comme une communauté turque composée des Pétchéniègues, de Oghuzs des Kumans ou Karakalpaks et des Seldjoukides anatoliens.

En ce qui concerne les chercheurs russes se sont intéressés à ce problème, nous pouvons remarquer qu'il ne se sont contentés que de s'occuper des peuplades turques venus du nord de la mer Noire aux Balkans et leur ont attribué d'être des ancêtres des Gagaouzes.

En bref, nous pouvons souligner, au terme de notre exposé que, ce que les historiens seldjoukides et ottomans ont rapporté au sujet de notre question, importe pour l'éclaircissement non pas de tout le problème de l'origine des Gagaouzes mais au moins de l'un de ses aspects. Car, les Gagaouzes viennent de plusieurs souches dont l'une est constitué par les seldjoukides émigrés aux Balkans au XIIIe siècles.

¹⁶ Tadeusz Kowalski, *Les Turcs et la Langue Turque de la Bulgarie du Nord Est*, Karakow 1933.p.27.

XIX. YÜZYILIN ORTALARINDA OSMANLI MADEN YATAKLARI

FAHRETTİN TIZLAK*

Giriş:

Devlet hazinesi için büyük gelir kaynaklarından biri olmanın yanında, gerek resmî ve gerekse sivil alanlarda birçok kullanım alanı ile büyük önem arzeden madenler açısından Osmanlı Devleti oldukça zengindi. Bu zenginlik, aynı zamanda ülke topraklarının çok geniş olması ile de yakından alakalı idi. Böyle olunca, Osmanlı ülkesi içerisinde yer alan madenlerin cinsi de çeşitlilik arz ediyordu. Fakat yakın zamanlara kadar Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bu zenginlik hakkında ve özellikle ülkede mevcut olan maden yatakları hakkında pek fazla bilgiye sahip değildik. Çünkü şimdiye kadar bu alanda Ahmet Refik tarafından yapılan bir çalışmayı¹ bir yana bırakacak olursak, Osmanlı ülkesindeki maden yataklarının çeşit itibariyle coğrafi olarak dağılımına yönelik doğrudan bir çalışma yapılmamıştır. Ancak, Osmanlı madenciliği ile doğrudan² veya dolaylı³ olarak bağlantılı bazı çalışmalar yapılmıştır. Fakat bunlar da Osmanlı maden yataklarının cinslerine göre ülke içerisindeki dağılımına yönelik değildir. Dolayısıyla bu çalışmalarda da, konuya bir vesile ile değinilmektedir. Böyle olunca Osmanlı madenciliği hak-

* Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi-BURDUR.

¹ Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul, 1931, s. 60.

² Doğrudan Osmanlı madenciliği ile ilgili olarak yapılmış olan başlıca çalışmalar şunlardır: Neşet Çağatay, *Osmanlı Devletinde Maden İşletme Hukuku*, AÜDTCF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1942; "Osmanlı İmparatorluğunda Maden Hukuk ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, c. II, S. 10 (1942), s. 275-283; S. 12 (1942), s. 415-423; "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *AÜDTCFD*, c. II, S. 1 (1943), s. 117-126. Kamii Su, *Balıkesir Madenleri*, İstanbul, 1939. Talat Mümtaz Yaman, "Küre Bakır Madenine Dair Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, c. I, S. 4 (1941), s. 266-287. Robert Anhegger, *Beitrag zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, I Europäische Türkei*, Bd. I (1943), II (1944), İstanbul. Roads Murphy, "Mineral Exploation in the Ottoman Empire" *The Encyclopaedia of Islam*, volume V, Leiden, 1986, s. 973-985. Fahrettin Tızlak, *Keban Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, FÜSBE, Doktora Tezi (TTK'da baskıda), Elazığ, 1991, XXXVII+342 s.

³ Osmanlı madenciliğinden bir vesile ile bahseden bazı çalışmalar için bkz., Charles İssawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, London, 1980. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara, 1976.

kında şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalardan, herhangi bir tarihte ülkede mevcut olan maden yataklarının isimlerini ve cinslerini tam olarak öğrenmemiz mümkün olamamaktaydı. Bundan, tarafımızdan yapılmış olan "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Madenleri"⁴ isimli çalışmayı bir ölçüde ayrı tutabiliriz. Ancak, biz de, bu çalışmamızda belirli bir zaman dilimini esas almış olduğumuzdan dolayı herhangi bir tarihe ait kesin bilgiler veremedik. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde yer alan maden ocakları, her döneme göre değişmiştir. Bunda, bazı maden ocaklarının rezervlerinin pek fazla büyük hacimli olmaması veya bazılarının da zamanla üretime elverişli olmaktan çıkması gibi nedenlerden dolayı kapanmaları etkili oluyordu. Böyle olunca, yıllara göre Osmanlı topraklarında bulunan maden ocaklarının sayılarının ve çeşitlerinin devamlı surette değişmesi durumu ortaya çıkıyordu. Bu nedenle, elde kesin kayıtlar olmayınca herhangi bir tarihte Osmanlı Devleti'nde ne türden ve ne kadar maden ocağının bulunduğu konusunda bu güne kadar hüküm vermek çok güç olmuştur. Ancak, biz bugün bu konuda ayrıntılı bilgiler verebilecek durumdayız. Çünkü elimizde, 1857 yılında Osmanlı ülkesinde bulunan maden yataklarının cinslerini, buldukları yerleri ve genel durumlarını ihtiva eden bir defter mevcuttur. Söz konusu defter, biraz sonra da değinileceği üzere, ortaya çıkan bir ihtiyaçtan dolayı bütün Osmanlı ülkesinde yer alan madenlerin durumları ile ilgilenmek üzere teşkil edilmiş olan Ma'adin-i Hümayûn Meclisi tarafından hazırlanmıştır ve halen Başbakanlık Arşivi'nde *Îrâde Dahiliye Tasnifi'nde 23521* numarada kayıtlı olarak bulunmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, bahsi geçen deftere dayalı olarak sözkonusu tarihte yani, defterin kaleme alındığı yıllarda Osmanlı topraklarında mevcut olan madenlerin genel durumları ile 1857 yılında ülke genelinde mevcut maden yataklarını cinsleri, buldukları yerler ve işletme durumları itibarıyla vermeye çalışacağız. Ancak, hemen belirtelim ki, sözkonusu defterde, listesi verilen maden ocaklarının üretim kapasiteleri hakkında bilgi yer almadığı için biz bu konuya girmeyeceğiz. Ki, zaten böyle bir konu, üzerinde çok detaylı şekilde ayrı bir araştırmayı gerektirmektedir.

A - XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Madenlerinin Genel Durumu:

Sözkonusu defterde yer alan bilgilere göre, 1857 yılından önce Osmanlı topraklarında var olan maden ocaklarının çoğu emanet usulü ile devlet tara-

⁴ Bkz. Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, (Samsun, 1993), s. 291-305.

findan idare edilmekte ve işletilmektedir. Osmanlı Devleti'nde mukataaların emaneten idare edilmelerinin altında yatan sebeplerin burada da etkili olduğu görülmektedir. Nitekim, Osmanlı Devleti'nde emaneten idare edilen mukataalar, genelde az gelir getiren ve dolayısıyla özel teşebbüsün pek iltifat etmediği gelir kaynaklarından oluşuyordu. Bu durumun biz, ele aldığımız tarihte var olan maden yataklarının önemli bir bölümünde de geçerli olduğunu görüyoruz. Çünkü, aynı defterde belirtildiğine göre bu şekilde idare edilen ve işletilen maden ocaklarında, elde edilen gelirler, üretim faaliyetleri için yapılan masrafları karşılamamaktadır. Bundan dolayı bu türden ocakların bazıları kapanma noktasına gelmiştir.

Yine defterde yer alan kayıtlara göre, bu dönemde Osmanlı topraklarında varlığı tespit edilen maden ocaklarından bazıları da işletmeye müsait durumda değildir. Bu yüzden, yapılan araştırmalar sonucunda yeni keşfedilen maden ocaklarının bazıları, rezervleri kalite itibariyle üretime elverişli olmadığı için işletmeye alınmamıştır. Dolayısıyla burada, klasik Osmanlı madencilik rejiminde, yeni bulunan bir maden ocağından numune alınarak o ocağın üretime elverişli olup olmadığına karar verilmesi hususunda gösterilen titizliğin bu dönemde de devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gereksiz harcamalardan böylelikle kaçınılmış oluyordu.

Bu dönemdeki Osmanlı madenciliğinin içerisinde bulunduğu başlıca problemlerden birisinin, ülkede var olan ekonomik bunalıma paralel olarak sermaye sıkıntısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıkıntı o derece ileri boyutlara ulaşmış olmalıdır ki, incelediğimiz defterdeki ifadelerle göre, bazı maden yatakları yeterli sermayenin bulunamamasından dolayı işletmeye alınamamaktadır. Bu konuda tedbir olarak görülen uygulamalardan biri, bu şekildeki maden ocaklarının işletme imtiyazlarını, bazı şartlar çerçevesinde istekli olan kişi veya şirketlere vermektir. Devlet buna da başvurmuş ve istekli olup da bu konuda müracaat edenlere emr-i aliler ile istedikleri maden ocaklarını işletme yetkisini vermiştir. Ancak sıkıntı o kadar önemli boyutlarda olmalı ki, bu tür girişimciler de, gerekli olan işletme sermayesini bulmakta zorlanmışlardır. Bu yüzden onlar da, dışarıdan borç para alma yoluna gitmişlerdir. Fakat, bu da, işletmeden alınacak olan kârın azalmasına sebep olduğu için işletme imtiyazını alan teşebbüs sahipleri, aldıkları imtiyazları başkalarına devreder duruma gelmişlerdir.

Bütün bunların sonucunda anlaşılan o ki, sözkonusu dönemde Osmanlı madenciligi büyük bir krizin içerisine girmiş bulunmaktadır. Tabii ki, devlet, bu duruma çare bulmak zorunda idi. Çünkü en nihayetinde işletilemeyen ve de işletilemediği için atıl vaziyette kalan madenler, devletin kendi malı ve en önemli gelir kaynakları arasında yer alıyordu. Bu çerçevede Osmanlı yönetiminin, mevcut maden ocaklarından devletçe işletilebilecek olanları ayırarak, geri kalanlarının yerli veya Osmanlı'ya dost yabancı devletler tebasından olan başka şirketlere ihale edilmesi prensibini benimsemiş olduğunu görüyoruz. Bunda da ilke olarak ilk etapta, doğabileceği düşünülen birtakım mahzurları içermeyen ve mülki ve mali açılardan da devlete faydalar sağlayacak birtakım sağlam kuralları ihtiva eden anlaşmaların, ilgililer ile yapılması benimsenmiştir. İkinci olarak da, emaneten idare edilecek maden ocaklarının yukarıdaki esaslar çerçevesinde istekli olanlara ihale edileceğinin ilan edilmesi kuralı kabul edilmiştir. Burada bahsedilen bütün bu hususlar, 1857 yılından önce Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından yapılan müzakereler neticesinde oluşan fikirlere ve uygulanması için merkezî yönetime sunulmuştur. Ancak, belirtilen bu fikirlerin uygulanabilirlik veya uygunluk derecesinin ne olduğu konusunda merkezî yönetim tarafından hemen bir araştırma başlatılır ve bu doğrultuda Ma'adin-i Hümayûn Meclisinden görüş istenilir. Adı geçen meclis de bu konudaki görüşlerini belirtirken 1857 yılı itibarıyla ülke genelinde var olan maden yataklarının çeşitleri ve buldukları yerler ile işletme durumlarını ihtiva eden bir defter hazırlamıştır. Bu defter, daha sonra Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından Meclis-i Âli-i Tanzimat'a gönderilir. Meclis-i Âli-i Tanzimat dairesinde, Hazine-i Hassa, Meclis-i Vâlâ, Maliye ve Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti temsilcilerinin de bulunduğu bir toplantı yapılarak Ma'adin-i Hümayûn Meclisi'nden gelen bu görüşler müzakere edilir. Yapılan görüşmeler neticesinde Rumeli'de bulunan madenler için bir şirket tesis edilmesi ve bu şirketin hisselerinin ülke geneline satılması ile bütün madenler için geçerli olacak bir nizamnamenin hazırlanması kararlaştırılır (25 Eylül 1856). Bu konu ile ilgili olarak 5 Ekim 1856 tarihinde sadrazamın padişaha sunmuş olduğu telhiste belirtildiğine göre ise, bir maden nizamnamesinin hazırlanmasındaki fayda, ülke topraklarında gerek çeşitlilik ve gerekse sayı itibarıyla oldukça fazla miktardaki madenlerden daha çok fayda sağlanabileceği şeklinde belirtilmiştir. Burada bahsi geçen bütün fikirler padişah tarafından da kabul edilir ve uygulama alanına konulabilmesi için

irâde-i seniyye sadır olur. Yayınlanan irâde gereğince başlatılan faaliyetler bundan beş yıl sonra 1861 yılında meyvesini verir ve Osmanlı Devleti'nde ilk defa bir maden nizamnâmesi yayınlanır⁵.

İşte bizim elimizde mevcut olan defter, yukarıda bahsedilen süreç sonucunda Ma'adin-i Hümayûn Meclisi tarafından hazırlanmış olan defterdir. Doyayısıyla aşağıda verecek olduğumuz bilgiler, sözü edilen bu deftere dayanmaktadır.

B - 1857 Yılında Osmanlı Maden Yatakları :

Bu konuya girmeden önce hemen belirtelim ki, ele aldığımız dönemde, yani Nisan 1857'de Osmanlı topraklarında yer alan maden ocaklarını, elimizde bulunan deftere dayalı olarak vermeye çalışırken ilk önce dikkate aldığımız husus, madenlerin cinsi olmuştur. Dolayısıyla burada, madenlerin önem derecesine göre bir sıralamayı esas alarak bunların, nerelerde bulunduğunu veya ülkenin hangi kısımlarında üretildiğini belirtmeye çalışacağız. Bu çerçevede ilk önce ele alacak olduğumuz maden çeşidi, tarihin hiçbir döneminde değerinden birşey kaybetmeyen altın olacaktır.

a - Altın Yatakları:

Osmanlı İmparatorluğu'nda belirtilen tarihte altın üretiminin gerçekleştirilmekte olduğu başlıca maden yatakları şunlardır: 1 - Keban madeni. 2 - Amasya sancağına bağlı Gümüşhacıköy kazası ve civarında bulunan madenler. Sözkonusu madenlerde gümüş ve kurşun üretimi de gerçekleştirilmekteydi. 3 - Niğde sancağı dahilinde bulunan Bereketli madeni. Bu maden ocağında ileride de belirtileceği üzere aynı zamanda gümüş ve kurşun üretimi de yapıyordu. 4 - Kastamonu şehir merkezine on saat uzaklıkta bulunan Akkaya nahiyesine bağlı Çoban köyü ve Ilgaz dağı ile Gökdere, Çayağzı ve Nerdivanbaşı diye bilinen yörelerde bulunan maden ocakları . Bu ocaklarda az sonra da görüleceği üzere gümüş, kurşun ve nikel üretimi de yapılmaktaydı. 5 - Bosna eyaleti Könice kazası yakınlarında bulunan Kreşova ve Prozor köyleri ile İzvornik sancağına tabi Srebrenica, Tuzla-i Balâ, ve Gradacac'da bulunan ocaklar ile Resyofa (?) havalisinde aynı zamanda gümüş madeni

⁵ 1861 yılında yayınlanmış olan nizamnâme ve bu konudaki yazışmalar için bkz. Başbakanlık Arşivi, *Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi (DUİT)*, dosya 21, gömlek 2-1. Bu nizamâmenin Fransız örneğinden çıkarıldığı hk. bkz., Başbakanlık Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı (Y.E.Evr)*, kısım 18, evr. 553-393, zarf, 93, karton 37.

üretimi de yapılmakta olan altın madeni. 6 - Drama sancağına bağlı Gümölcine kazasında Şene ve Seyfosta köyleri ile Darıdere nahiyesine yakın İlyasca, Sultaneri, Eğridere, Göricek, ve Kalyopi köylerindeki maden ocakları ile Filibe sancağı Tasvice köyünde bulunan gümüş ve kurşun ile karışık altın madeni. 7 - Gümölcine kazası dahilinde bulunan Maronya Şaphanesi yakınlarındaki bir dağ (ismi belirtilmemiş) ile Selanik kazasında Karadağ ismindeki bir yerde bulunan altın madenleri. En son zikredilen maden ocağında da aynı zamanda gümüş ve kurşun üretimi yapılmakta idi. 8 - Boğaziçiinde bulunan Yürüs nahiyesinde ortaya çıkan bakır ile karışık altın madeni. 9 - Adana eyaletinde Post isimli yerde bulunan ve gümüş ile kurşun da ihtiva eden altın madeni.

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesinde var olan altın madenleri, coğrafi olarak daha çok Anadolu toprakları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

b - Gümüş Yatakları:

Tarih boyunca olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da insanların en fazla değer verdikleri ve kullandıkları bir diğer maden çeşidi de gümüş idi. Elimizdeki deftere göre, Osmanlı Devleti'nin bu açıdan da önemli bir zenginliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu cümleden olarak, defterin kaleme alındığı dönemde Osmanlı topraklarında gümüş üretimi yapılan maden ocaklarını şöylece sıralayabiliriz: 1 - Keban madeni⁶. 2 - Amasya sancağı dahilinde yer alan Gümüşhacıköy ve civarında bulunan Bakırçayı madeni. 3 - Bozok sancağı sınırlarında yer alan ve kurşun üretimi de yapılan maden ocağı. 4 - Kırşehir sancağı dahilinde yer alan Gümüşkân madeni. Bu ocakda aynı zamanda kurşun üretimi de yapılıyordu. 5 - Konya sancağında Çizme ismiyle bilinen yerde kurşun madeni de elde edilen maden ocağı. 6 - Niğde sancağı sınırları dahilinde yer alan Bereketli madeni. 7 - Yine Niğde sancağı dahilinde yer alan Bulgardağı madeni. 8 - Trabzon eyaleti dahilinde yer alan Şâdi, Ilıca, Gümüşbeli, Kurum ve Zünger isimleri ile bilinen maden ocakları. 9 - Yine, Trabzon sancağında Keşab kazası Çakırlı köyünde Eğrimon deresi denilen yerde bulunan maden ocağı. 10 - Adana eyaletinde Post isimli yerde bulunan gümüş madeni. 11 - Kozandağı'nda bulunan gümüş madeni.

⁶ Keban madeninin tarihçesi, XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın ilk yarısındaki üretim durumu ve miktarı hakkında geniş bilgi için bkz., Fahrettin Tizlak, a.g.t.

12 - Kastamonu şehir merkezine on saat uzaklıkta bulunan Akkaya nahiyesine bağlı Ceban köyünde Ilgazdağı, Gökdere, Çayağzı ve Nerdivanbaşı diye bilinen yerlerde bulunan maden ocakları. 13 - Kastamonu sancağı dahilinde bulunan Küre-i Nühas madeni. Bu maden ocağında, ocağın Osmanlı hâkimiyetine geçtiği andan itibaren bakır üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Ancak, bu kayıttan anlaşıldığına göre, ele aldığımız dönemlerde burada bakır üretimi sona ermiş ve gümüş madeni üretimine geçilmiştir. 14 - Hüdavendigâr eyaletine bağlı Yenişehir kazası Demirboğa ve Perçin köyleri ile aynı eyalete bağlı Arnabud kazası Balarım ve Mustafalı köylerine ikişer saat uzaklıkta bir yerde bulunan maden ocakları. 15 - Hüdavendigâr sancağı İnegöl kazası civarında bulunan dağdaki gümüş madeni. 16 - Mihaliç kazasına bağlı Döğle köyünde bulunan gümüş madeni. 17 - İzmid sancağında bulunan Şile kazasının Maryolları ve Karaburun diye bilinen mevkilerinde bulunan ve aynı zamanda diğer bazı maden ocaklarında olduğu gibi, kurşun madeni de elde edilen maden ocağı. 18 - Sivas eyaletine bağlı Erbaa kazası sınırları dahilinde yer alan ve aynı zamanda bakır üretimi de yapılan maden ocağı. 19 - Yine aynı eyalet dahilinde yer alan Çit ismiyle anılan gümüş madeni. 20 - Yine bu eyalete bağlı Mecidözü kazasına yer alan maden ocakları. Bu ocaklarda da ayrıca kurşun madeni üretimi gerçekleştiriliyordu. 21 - Diyarbakır eyaletinde yer alan Palu kazasında Sivas nahiyesine bağlı Rizvan ve Tarakum isimli yerleşim birimlerinde ortaya çıkan ve bakır üretimi de yapılan maden ocakları. 22 - Kemah kazasına tabi Hüsnebeli isimli yerde ortaya çıkan gümüş madeni. 23 - Edremid ve Aydıncık kazalarında ortaya çıkan gümüş madenleri. 24 - Bergama kazasına tabi Geyikdağı isimli yerde bulunan ve kurşun da üretilen maden ocağı. 25 - Maraş sancağı sınırları dahilinde bulunan Haçin köyü civarında yer alan gümüş madeni. 26 - Selanik eyaletinde bulunan Siroz sancağına bağlı Demirhisarı kazası dahilinde yer alan Senkl (?) Petrova, Remuri-i Sağır? ve Kebir köylerinde bulunan maden ocakları, Bu ocaklarda da aynı zamanda kurşun madeni üretimi yapılmakta idi. 27 - Yine aynı eyalet dahilinde Derme kazasında Göricek köyü civarında yer alan bir dağda Boğaziçi denilen mevkide ortaya çıkan ve kurşun üretimi de yapılan maden ocağı. 28 - Köstendil sancağı dahilinde bulunan Kratova ve Yapanca nahiyelerinde yeni bulunmuş olan gümüş madeni. 29 - Bosna eyaletinde Könice kazası yakınlarında bulunan Kreşova ve Prozor köyleri ile yine aynı eyalete bağlı İzvornik sancağında Srebrenica, Tuzla-i Balâ, Gradacac ve Resyofa isimli yerlerde bulunan gümüş madeni ocakları. 30 - Drama sancağı dahilinde bulunan Gümülcine kazasında Şene ve Seyfosta

köyleri ile Darıdere nahiyesine bağlı İlyasca, Sultaneri, Eğridere, Göricek ve Kalyopi mevkileriyle, Filibe sancağında yer alan Deli İbrahimce mevkiinde bulunan maden ocakları. 31 - Yanya eyaleti Tırhala sancağı Gulos (?) nahiyesinde zuhur eden ve zırnık ile bakır da üretilen maden ocağı. 32 - Pirlepe kazasında bulunan gümüş madeni. 33 - Yine Pirlepe kazasında bulunan Ruşde (?) köyü civarındaki gümüş madeni. 34 - Gümülcine kazasında yer alan Maronya Şaphanesi civarındaki dağ ile Selanik kazasına bağlı Karadağ mevkiinde bulunan maden ocakları. 35 - Beykoz kazası Kurtulmuş mevkiinde zuhur eden ve aynı zamanda kurşun üretimi de yapılan gümüş madeni. 36 - Rumelikavağı'nda ve Teknecideresi'nde zuhur eden ve bakır da elde edilen gümüş madenleri.

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyılın ortalarında mevcut olan Osmanlı toprakları, gümüş madeni açısından oldukça büyük bir zenginliğe sahipti ve gümüş madeni üretimi yapılan toplam 36 adet maden ocağının 25 adedi Anadolu toprakları üzerinde bulunuyordu. Bu zenginliğin büyük bir bölümünün Anadolu toprakları üzerinde bulunması dikkat çekicidir.

c - Kurşun Yatakları:

Kurşun, Osmanlı madenciliğinde genellikle gümüş üretimi yapılan maden ocaklarında ikinci ürün olarak elde edilen bir maden olarak dikkatimizi çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde, özellikle askerî alanda top dökümünde ve sivil alanda da başlıca çatı kaplamacılığında kullanılan kurşun madenin, üretiminin yapıldığı maden ocaklarının ülke genelinde bulunduğu yerler şunlardır: 1 - Keban madeni. 2- Amasya sancağında bulunan Gümüşhacıköy ve mülhakatından olan Bakırçayı madeni. 3- Kırşehir sancağında bulunan Gümüşkân madeni. 4 - Niğde sancağında bulunan Bulgardağı madeni. 5 - Adana eyaleti dahilinde bulunan Gülek madeni. Bu maden ocağından sadece kurşun üretilmekte idi. 6 - Yine, Adana eyaleti dahilinde Post isimli yerdeki maden ocağı. 7 - Konya sancağında Çizme isimli yerde bulunan maden ocağı. 8 - Kastamonu sancağında bulunan Küre-i Nühas madeni. 9 - Yine aynı sancak dahilinde yer alan Akkaya nahiyesine tabi Ceban köyü ile Ilgaz Dağı ve Çayağzı ve Nerdivanbaşı denilen yerlerde bulunan maden ocakları. 10 - Hakkari sancağında yer alan maden ocağı. 11 - Sivas eyaleti Mecidözü kazasında yer alan maden ocağı. 12 - Kocaili sancağına bağlı Gökyüze kazasına tabi Pelitli köyünde yer alan kurşun madeni. Bu maden ocağından da sadece kurşun üretiliyordu. 13 - Bergama kazasında yer alan Geyikdağı'nda bulunan maden ocağı. 14 - İzmit sancağı Şile kazasında Maryolları ve Karaburun deni-

len mevkilerde bulunan maden ocakları. 15 - Selanik eyaletine bağlı Demirhisar kazasında yer alan maden ocağı. 16 - Drama sancağında yer alan Gümölcine kazasında bulunan maden ocağı. 17 - Pirlepe kazası dahilindeki Demirbozan maden ocağı. Bu maden ocağında da aynı zamanda zırnık ve kırmızı boya üretimi yapılıyordu. 18 - Beykoz kazasında Kurtulmuş isimli yerde bulunan maden ocağı. 19 - Pravişte kazasında yer alan Boranlı isimli dağda bakır üretimi de yapılan maden ocağı. 20 - Selanik sancağında Derme kazası Göricek köyünde bir dağda yer alan maden ocağı. 21 - Gümölcine kazası dahilinde yer alan Maronya Şaphanesinde ortaya çıkan maden ocağı. 22 - Büyükada'da ortaya çıkan kurşun madeni.

Kurşun madeni açısından dağılıma bir göz attığımızda ise, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında bulunan kurşun madeni ocaklarının büyük bir bölümünün Rumeli topraklarında bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

d - Mürdeseng:

Osmanlı Devleti'nde gümüş madeni üretimi ile çok yakından ilgili olan bir diğer maden de mürdesengdi. Aşağıda da görüleceği üzere ülke genelinde pek fazla üretim alanı olmamasına rağmen, belirtilen ilgisinden dolayı mürdesengi hemen burada zikretmek durumunda kaldık.

Mürdeseng, sözlük anlamı olarak sarı veya kırmızı renkte, kurşundan elde edilen bir maden olarak bilinmektedir⁷. Bir diğer ismi de kurşun-oksit olan bu maden, Osmanlı madencilğinde kimyasal olarak gümüş ihtiva eden cevherlerin birinci defa tasfiyesinden elde edilen⁸ ve kurşun bileşimi içeren cevherlerin ayrıştırılmasında kullanılan bir maddedir⁹. Sözkonusu maddenin elde edildiği maden ocakları arasında birinci sırayı Keban madeni almaktadır¹⁰.

e - Bakır Yatakları:

Bakır, Osmanlı Devleti'nde oldukça stratejik bir öneme sahip olan maden olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, sözkonusu maden, geniş bir sivil

⁷ Hüseyin Amid, *Ferheng-i Amid*, Tehran, Tarihsiz, s. 957; Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lügat*, İstanbul, 1948, s. 1792.

⁸ Roads Murphy, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", *The Encyclopaedia of İslam*, volume V, Leiden, 1986, s. 981.

⁹ Neşet Çağatay, *Osmanlı Devletinde Maden İşletme Hukuku*, AÜDTCF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1942, s. 13.

¹⁰ F. Tızlak, *a.g.t.*, s. 203-206.

kullanım alanının yanında, askerî alanda da büyük bir kullanım alanına sahipti. Bu alanda genellikle tophanede, cebehanede ve tersanede kullanılmı-
sından dolayı devlet için stratejik önem arzeden bakırın, devletin izini ol-
maksızın dışarıya ihraç edilmesi yasaktı veya dışarıya ihraç edilip edilmeye-
ceği konusunda gerekli karar mutlaka merkezî yönetim tarafından verilirdi.
Hatta, öyle ki, bırakalım dışarıya ihraç konusunu, ülke içerisine bile bakırın
sürümü devletin izini çerçevesinde gerçekleştirilmekte idi. Bütün bunlardan
dolayı, Osmanlı Devleti'nin, diğer madenlerde olduğu gibi, bakırda da tekel-
cilik politikası izlemiş olduğunu biliyoruz. Bu ön bilgilerden sonra, devletin
bol miktarda ürün elde edilmesi politikasını her zaman için uygulamak iste-
diği başlıca bakır yataklarını şöylece sıralayabiliriz: 1 - Harput eyaleti dahi-
linde yer alan Ergani madeni¹¹. 2 - Trabzon eyaleti dahilinde yer alan İsalı,
Luhnas, Karaçukur, Koyulhisar, Derintoros, Sefit (?), Makos ve İdelik (?)
madenleri, 3 - Yine Trabzon eyaleti dahilinde yer alan Gümüşhane Madeni
Hümâyûnuna bağlı olan Halavlu bakır madeni. Bu ve bir önceki maddede
belirtilen maden ocaklarından sadece bakır madeni üretimi gerçekleştiril-
mekte idi. 4 - Ergani madenine bağlı olarak üretim faaliyetine devam eden
Huşin madeni. Bu maden ocağından da sadece bakır elde ediliyordu. 5 -
Palu ve Lice kazaları sınırları arasında yer alan Felek köyü civarında
Seferderesi denilen yerde ortaya çıkan bakır madeni. 6 - Yine, aynı kaza da-
hilindeki Sivas nahiyesine bağlı Rizvan ve Tarakum nahiyelerinde (defterde
aynen bu şekilde belirtilmiştir) yer alan maden ocakları. 7 - Sivas eyaletine
bağlı Erbaa kazası dahilinde yer alan maden ocağı. 8 - Aynı eyalet dahilinde
bulunan Boru ve Almi isimlerindeki bakır madeni ocakları. 9 - Sarıyar'da or-
taya çıkan bakır madeni. 10 - Boğaziçi'nde yer alan Yürüs nahiyesindeki bakır
madeni ocağı. 11 - Bosna eyaletinde Kōnice kazası ile İzvornik sancağı ara-
sında yer alan maden ocakları. 12 - Yanya eyaletinde yer alan Tırhala sancağı
dahilinde bulunan Gulos (?) nahiyesindeki maden ocağı. 13 - Pravişte kazası
dahilinde yer alan Boranlı dağındaki maden ocağı. 14 - Rumeli Kavağı'nda
Teknecideresi'nde ortaya çıkan maden ocağı.

1850'li yıllarda Osmanlı ülkesinde mevcut olan bakır madeni yatakları
açısından da en zengin bölge olarak karşımıza Anadolu toprakları çıkmakta-

¹¹ Bu madenin XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyılın ilk yarısındaki üretim ve işletme
durumları hakkında bkz., F. Tızlak, *a.g.t.*, s. 206-215.

dır. Nitekim, yukarıda da görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin ele alınan dönemde sahip olduğu bakır madeni ocaklarının % 80'i Anadolu'da yer almakta idi.

f - Nikel Yatakları:

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde üretildiğini gördüğümüz madenlerden biri de nikeldi. Ancak, hemen belirtelim ki, Osmanlı Devleti bu açıdan pek fazla bir zenginliğe sahip değildi. Çünkü, elimizdeki defterde yer aldığı kadarıyla sözkonusu dönemde Osmanlı topraklarında nikel üretimi sadece Kastamonu sancağı dahilinde yapılmakta idi. Buna göre, nikel üretimi gerçekleştirilen ocaklar, aynı sancak dahilinde bulunan Ceban köyü ve Ilgaz Dağı ile Nerdivanbaşı denilen yerlerde bulunuyordu.

g - Krom Madeni:

Elimizdeki deftere göre sözkonusu dönemde Osmanlı topraklarında krom madeni üretimi yapılan bir adet maden ocağı bulunuyordu ve o da Kütahya sancağı dahilinde yer alıyordu.

h - Demir Madeni:

Kaynak olarak elimizde bulunan defterde belirtildiğine göre, Osmanlı topraklarında bulunan demir madeni yatakları açısından da kroma benzer bir durumun sözkonusu olduğu görülmektedir. Çünkü, defterde yer alan kayıtlara göre o dönemde Osmanlı topraklarında sadece Sivas eyaleti dahilinde bir adet demir üretimi yapılan maden ocağı göze çarpmaktadır.

ı - Zırnih Yatakları:

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında üretimi yapılan madenlerden biri de zırnih madeni idi. Zırnık diye de bilinen bu maden, arsenik ile kükürt karışımı bir maddedir¹². Sözkonusu dönemde bu madenin üretiminin yapıldığı başlıca maden yatakları -ki, bunlar genellikle Rumeli topraklarında yoğunlaşmaktadır- şunlardı: 1 - Bosna eyaleti Könice kazası yakınındaki Kraşova ve Prozor köyleri ile İzvornik sancağına bağlı Srebrenica ve Tuzla-i Bâlâ ve Gradacac bölgelerinde yer alan maden ocakları. 2 - Yanya eyaleti dahilinde yer alan Tırhala sancağında bulunan Gulos (?) nahiyesindeki maden ocağı. 3 -Pirlepe kazasında bulunan Demirbozan madeni. 4 -Hakkari

¹² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1986.

sancağında bulunan ve daha önce kurşun üretildiğini belirttiğimiz maden ocağı.

j - Zımpara Yatakları:

Bu madenin de üretildiği yer olarak karşımıza birkaç maden ocağı çıkmaktadır. Bunlar da, İzmir eyaletine bağlı Kütahya sancağı dahilinde bulunan bir maden ocağı ile Sakız adası civarında yer alan Nikarya adasında bulunan bir başka maden ocağından ibarettir.

k - Lületaşı Madeni:

Lületaşı, yer altındaki sıcak suların hareketleri esnasında meydana gelen tortulanmadan oluşan ve silisit mağnezi¹³ diye de bilinen bir madendir. XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesinde bu madenin elde edildiği bir tek maden ocağı vardı ve o da, Kütahya sancağı dahilinde yer alan Armudili nahiyesinde bulunan lületaşı madeni idi.

l - Alçıtaşı Yatakları:

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında üretimi yapılan madenlerden biri de alçıtaşı idi. Ancak, sözkonusu madenin üretiminin de pek yaygın olmadığı ve sadece iki yerde üretildiği bilinmektedir. Elimizdeki defterde yer alan kayıtlara göre alçıtaşının üretildiği başlıca maden ocakları şunlardı: 1 -Karadeniz boğazında Rumeli tarafında Kemerler civarıyla, Azatlu Baruthanesi civarında bulunan maden ocakları. 2 - Yine, aynı boğazın Anadolu yakasında Arnabud köyü civarında bulunan ve aynı zamanda beyaz, kırmızı ve sarı boya madeni de elde edilen maden ocağı. 3 -Boğaz içinde Kilyos kalesi civarında Berli köyünde bulunan alçı madeni.

m - Boya Madeni Yatakları:

Osmanlı sanayiinde kullanılan boya maddelerinin tabii yollardan elde edildiği bilinen bir husustur. Bu yollardan biri de birtakım renklerin topraktan elde edilmesidir. Bu çerçevede XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı ülkesinde çeşitli renkteki boyaların elde edildiği başlıca maden ocaklarının isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1 - Asi-i Mihaliç kazasında mevcut olan *yeşil boya* madeni. 2 - Arnabud köyü hududlarında bulunan *sarı toprak* madeni. 3 - Yine Arnabud köyü dahilinde bulunan *ak toprak* madeni. 4 - Karadeniz boğazının Rumeli tarafında Kemerler ve Azatlu baruthanesi civarlarında ve

¹³ Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-i İktisâdîsi*, Dersaadet, 1331, s. 187.

yine boğazın Anadolu yakasında Arnabud köyünde ortaya çıkan *beyaz, kırmızı ve sarı boya* madenleri. 5 - Üsküb sancağında bulunan *kırmızı boya* madeni. 6 - Pırlepe kazasında bulunan Demirbozan *kırmızı boya* madeni.

n - Siyah Pukalı (بوقالی) Şişesi Madeni:

Muhteviyatı ve özellikleri hakkında şimdilik ayrıntılı bilgi sahibi olamadığımız ancak, elimizdeki defterde zikredildiği kadarıyla cam fabrikalarının hammaddesini oluşturan bu madenin, sözkonusu dönemde Osmanlı imparatorluğunda üretildiği bir tek maden ocağı vardı. Bu ocak da, Midilli adasında Molva kazasına bağlı Mertos köyü civarında bulunmakta idi.

o - Diğerleri:

Üzerinde durduğumuz defterde, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde bütün bunlardan başka, elde edilen ürününün cinsi hakkında bilgi verilmeyen ancak faaliyetde bulunduğu anlaşılan bazı maden ocaklarının isimlerine de yer verilmiştir. Bunlar da, Ardahan kazasında, Arif Palangası civarında ve Kemah kazası Urkan köyünde bulunan maden ocakları ile Sığla sancağında bulunan Anberkaya madenidir.

C - XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Madenlerinin İşletme Durumları:

Görüldüğü üzere XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında birçok çeşit madenin üretimi sözkonusudur. Ancak, yukarıda vermiş olduğumuz listelerden de anlaşılacağı üzere zikredilen maden çeşitlerinin bir kısmı müstakil maden ocaklarından değil de, aksine birkaç maden üretimi yapılan bazı ocaklardan elde edilmektedir. Bu noktadan hareketle, elimizdeki deftere bir göz attığımızda, 1857 yılında Osmanlı ülkesinde mevcut olan maden yataklarının sayısının 72 olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu sayı, bizim yukarıda vermiş olduğumuz listelerde yer alan sayıya göre oldukça az görünebilir. Bunun yegane sebebi, yukarıda değinmiş olduğumuz husustur, yani bir maden ocağından çeşitli cinste madenin üretilmesi durumudur.

Sözkonusu dönemde Osmanlı ülkesinde mevcut olan maden ocaklarının genel durumları hakkında göze çarpan başlıca hususlar da şunlardır:

kalan 52 adet maden ocağının 33 adedi ise, "hums nizamı"¹⁴ gereğince başkalarınınca işletilmektedir. Yani, işletmeci olan kişi veya gruplar, ürettikleri madenin 1/5'lik bir bölümünü karşılıksız olarak devlete vermek sureti ile işletme imtiyazını almışlardır. Söz konusu maden ocaklarından 12 adeti ise, belirli bir süre için yine belirli bedeller karşılığında talip olanlara verilerek işlettirilmektedir¹⁵.

Ancak, gerek hums nizamı üzere ve gerekse belirli bir bedel karşılığında olmak üzere işlettirilen 45 adet maden ocağının işletme imtiyazını alanlara baktığımızda dikkat çekici bir durum ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, bu maden ocaklarının büyük bir kısmının işletme imtiyazının gay-i müslimler tarafından alınmış olduğu görülmektedir. Bunu sayı ile verecek olursak, 26 adet maden ocağının gay-i müslimler tarafından işletilmekte olduğunu belirtmeliyiz. Ki, bu oran müslümanlar tarafından işletilenlere göre, % 50'den fazladır. Ve yine, bu maden ocaklarının, gerek müslim ve gerekse gay-i müslimlere işletme imtiyazlarının birbuçuk ile yirmi yıl arasında değişen ama genelde on yıl civarında seyreden süreler için ihale edilerek verilmiş olduğu görülmektedir. Bu ise, klasik Osmanlı madencilik rejiminde maden işletmeciliği açısından büyük oranlarda sapmayı ifade etmektedir. Çünkü, klasik Osmanlı madencilik rejiminde madenler, genellikle devlet tarafından idare edilmekte ve işletilmekte idi.

Geriye kalan maden ocaklarından iki tanesi ise, basma fabrikası ile harbiye tarafından idare edilmektedir ki, bu iki maden ocağını, Kütahya sancağında bulunan krom madeni ile Sivas eyaletinde bulunan demir madeni oluşturmaktadır.

Beş adet maden ocağı ise, elde edilen ürün miktarlarının yapılan masrafları karşılayamaması ve cevherlerinin yetersizliği gibi sebeplerle kapatılma durumuna gelmiş olmasından dolayı, irâde-i seniyye gereğince imalatı durdurulmuştur. Bunlar ise, Biga sancağındaki Balya madeni, Keban madenine bağlı olarak üretim faaliyetinde bulunan Perçeman madeni, Selanik sancağındaki Sidrekapsa madeni, Konya sancağındaki Bozkır madeni ve İzmir eya-

¹⁴ Hums nizamı, madenlerde üretimi gerçekleştiren madencilerin üretmiş oldukları ürünün beşte birlik bir kısmını devlete vergi olarak vermeleri şartıyla faaliyette bulunmalarına ruhsat verilmesinden ibarettir. Bu konuda bilgi için bkz., Başbakanlık Arşivi *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi*, belge nu. 27774.

¹⁵ Bedel sistemi, 1830'lu yıllardan itibaren uygulanmaya başlanan bir sistemdir.

letindeki Nif madenidir. Biz burada bahsi geçen madenleri yukarıda ürün cinslerini vermiş olduğumuz maden ocakları listesine almadık.

Sonuç:

Yukarıda verilen bilgilerden sonra şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Herşeyden önce, ele alınan dönemde Osmanlı toprakları, büyük bir kısmı Anadolu'da olmak üzere önemli bir maden zenginliğine sahiptir ve bu zenginlik, hem madenlerin çeşitliliği, hem de ocak sayısı açısından geçerlidir. Dolayısıyla, bir araştırmada, Osmanlı Devleti'nin madencilik açısından kalay dışında kendi kendine yeter durumda olduğu şeklinde belirtilen görüşün¹⁶ geçerliliği bir daha açıkça ortaya çıkmış bulunmaktadır. Çünkü vermiş olduğumuz listelerde Osmanlı Devleti'nin kalay dışında her türden madeni üretir durumda olduğu açıkça ortadadır.

Ancak, değiştirdiğimiz bu müspet durum karşısında, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı madenciliği açısından kendisini hissettiren bazı problemler de yok değildir. Nitekim, elimizdeki defterde yer alan kayıtlarda yer aldığı kadarıyla bu dönemde, maden işletmeciliği açısından klasik tarzdan birtakım sapmalar ortaya çıkmaya başlamış ve Osmanlı ülkesindeki madenlerin bazılarının ağırlığını gayr-i müslimlerin oluşturduğu özel müteşebbisler tarafından işletilmesi uygulamasına geçilmeye başlanmıştır. Bu da, kârı birinci plânda gören bazı müteşebbislerin, işletilmesi için biraz fazla yatırımı gerekli kılan maden ocaklarını sermaye bulamamak gibi sebeplerle başkalarına bırakmaları sonucunu doğurmuştur. Ki, bunda, maden ocaklarının verimsizliği de sebep olarak gösterilmiştir.

Yine, elimizdeki defterden anlaşıldığı kadarıyla XIX. yüzyılın ortaları, Osmanlı madencilik sektörüne yabancı yatırımcıların ve dolayısıyla yabancı sermayenin girmeye başladığı bir dönem olmuştur. Bunda kanaatimizce, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ekonomik bunalımın etkisi büyük olmuştur. Çünkü defterde de belirtildiği gibi, maden işletme imtiyazını alan bazı müteşebbisler, bu dönemde işletme sermayesini bulamamaktadırlar ve bu yüzden işletme hakkını elde ettikleri madenleri başkalarına devretmektedirler. Ki, zaten Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı nedeniyle ilk defa 1853'te

¹⁶ R. Murph, *a.g.m.*, s. 980.

yabancılardan borç para almaya başladığı da bilinmektedir. Böyle olunca, elimizdeki defterin kaleme alındığı tarih de, devletin ciddi boyutlu bir ekonomik bunalımı yaşamaya başladığı dönem içerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun ekonomik bunalım nedeniyle boş bıraktığı veya tam olarak ilgilenemediği böyle bir alanın yabancılar tarafından doldurulması süreci başlamıştır.

ANKARA'NIN ESKİ KENT DOKUSUNDA YAHUDİ MAHALLESİ VE SİNAGOG¹

FÜGEN İLTER

Beşyüz yıldan beri Anadolu'yu yurt edinerek Türklerle birarada olan Musevilerin bir kesimi Ankara'da yaşamlarını sürdürmüşler ve sürdürmektedirler.

Ermeni, Rum ve Yahudilerin, Türklerin yanı sıra yer aldığı, etnik ve dinsel yönden kozmopolit bir yapı gösteren Ankara'daki topluluklar, kimi mahallelerde bir arada yaşarken kimi mahallelerde de etnik gruplarına göre yoğunlaşıyorlardı. Böylece Ankara'nın kültürel oluşumunda olduğu kadar, yerleşim dokusundaki katılımları da gerçekleşiyordu.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, henüz bayındırlık atılımları başlamadan, başkent Ankara'da yerleşim alanları, buna koşut olarak da konut sayısı fazla değildi. Ankara daha kentleşmemişti. Az sayıdaki mahallelerden biri de Yahudi Mahallesi'ydi.

Ankara'da Yahudiler

Ankara'da daha Augustus zamanında (İ.Ö. 63 - İ.S. 14) bir Yahudi topluluğunun olduğunu duyuran Galanti, ortaçağda da kentte Yahudi cemaatinin var olduğunu belirtir². Yine, Sultan Murat Ankara'yı aldığı anda (1361), kentte "eski ve küçük bir Musevi cemaatinin bulunduğu" da söz konusudur³.

1492 yılında İspanya'dan, birkaç yıl sonra da Portekiz'den Türkiye'ye göçen Musevilerin (Sefaradların) bir kısmı Ankara'ya yerleşmişlerdir. Gelenler eskiden beri orada yaşayan, Sinagogu da olan bir Yahudi topluluğu bulmuşlardır. Ankara'ya gelen Museviler sayıca çoğalınca, biri İspanya'dan öteki de Portekiz'den gelen Museviler adına iki sinagog sahibi olmuşlardır.

¹ 8-9 Mart 1993 tarihinde Üsküp'te gerçekleşen "The Jews in Macedonia" konulu Uluslararası Sempozyum'da verilen bildirinin genişletilmiş şeklidir.

² A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, s.11.

³ ay.y. s.9 (Yazar bu bilgiyi, İbranice yazılmış bir yayın olan; S.Rozanes'in, Türkiye'de İsraililerin tarihi, cilt I, s.10'a dayanarak verdiğini ay.s.daki 4 numaralı dipnotta duyurur).

Ancak yüzyıl kadar sonra Portekiz Musevilerinin sayıları iyice azalınca, sinagoglarını kapatarak İspanyol Yahudilerine katılmışlardır.

Dili Türkçe olan yerli Museviler, İspanyol Musevilerinin çoğalması, kendilerinin ise sayıca azalmaları üzerine İspanyolca öğrenmek durumunda kalmışlardır⁴.

Geç Osmanlı döneminde, pekçok gezginin Osmanlı topraklarında dolaştığını, gezgin sayısının, özellikle Tanzimat'ın duyurulmasıyla (1839) arttığını belirliyoruz. Bilindiği gibi Tanzimat'la birlikte Osmanlı devletinin yeni bir düzen içine girmesi, getirdiği yeni ve değişik anlayış, toplumda dinsel yapılarla somutlaşırken, çok sayıda gezginin de Anadolu'ya bu arada Ankara'ya gelmesine yol açmıştır. Bizim, Ankara'nın geçmiş yıllarına ilişkin sayısal dö-kümlere ulaşmamızda gezgin notlarının da yeri vardır.

Bu gezginlerden biri Pockocke'dur. Gezgin 18. y.y. ortalarında 100.000 kadar gösterdiği Ankara nüfusunda 10.000'e yakın Hıristiyan olduğunu belirterek "Yahudiler yalnızca 40 ailedir der⁵. Ankara'nın çeşitli yönlerini, özellikle ünlü soflarını dile getiren Evliya Çelebi nüfusa değinirken şunları söylüyor; "... ahalisinin çoğu seyahat ve ticaret yaparlar. Ermenisi, Yahudisi gayet çoktur. Sade Yahudileri oniki mahalledir"⁶. Mordtman ise; "toplam 12.000 evden 80'i Yahudi evidir" açıklamasını getirir⁷. 19. y.y.ın ikinci yarısında Ankara'ya gelen Perrot'un, Ankara nüfusunda Türklere ve azınlıklara ilişkin dökümü şöyledir: 25.000'e yakın Türk, 16.000 Ermeni, 3.000 Rum ve 1.000 Yahudi⁸.

Yeni düzen çalışmalarıyla Osmanlı toplumuna 'Tanzimat'ı hazırlayan II. Mahmut döneminde, 1830'da, Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsayan ilk genel (erkek) nüfus sayımında Ankara'da alınan sonuçlara göre, kent merkezinde; 6108 Müslüman, 5050 reaya (Ermeni ve öteki Hıristiyanlar) ile 135

⁴ A. Galanti, Ankara Tarihi, İstanbul 1950, s. 122. Ayrıca bkz. U. Güldemir, "Son yüzyıl Ankara'sında ilginç olaylar", Başkent söyleşileri, Ankara 1979, s.56.

⁵ R. Pockocke, A Description of the east and some other countries, London 1743-45, 2 Volume, s. 304-305.

⁶ Evliya Çelebi (Çev. Z. Danışman), Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 4. Kitap, İstanbul 1970, s.380.

⁷ A.D. Mordtman, Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus kleinasien (1850-1859). Hannover 1925, s.380.

⁸ G. Perrot, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure, Paris 1864, s.294.

Yahudi bulunmaktaydı⁹. Yukarıda da değinildiği gibi bu sayılar yalnız "erkek" nüfusu veriyordu.

Nüfusa ilişkin notlar, değerlendirmeler sürüp gitmektedir. 19. y.y. sonuna geldiğimizde de Yahudilerin '50 ev olduğu'¹⁰, sayılarının ise toplam 413'ü bulduğu¹¹ duyuruluyor.

Cumhuriyet dönemi öncesi Ankara nüfusuna, azınlıklara bu arada Musevilere ilişkin sayısal bilgi ve dökümler pek birbirini tutmasa da, Yahudilerin Ankara'daki sayısal yerlerini belirlememiz açısından bir ortalamaya yaklaşmamızı sağlayabiliyor. Cumhuriyet döneminin ilk on yıllarında ise Ankara'da 100 kadar Yahudi ailesinin varlığını bunun da 500 kişiye yakın bir toplam verdiğini öğreniyoruz¹². Ankara'da bugün Yahudi sayısı iyice azalarak 100'e kadar düşmüştür¹³.

Yahudi Mahallesi

Ankara'nın Yahudi Mahallesi Samanpazarı'nın altında, Denizciler Caddesi'yle Anafartalar Caddesi arasındaki alandadır. Bitişiği Yeğenbey Mahallesi'dir.

Daha önceleri Musevilerin oturduğu başka mahalleler olup olmadığı araştırıldığında Galanti'nin bir mahalleye daha işaret ettiğini görüyoruz. Burası Hoca Hindi Gayr-ı Müslim Mahallesi'dir¹⁴. Yahudilerle Müslümanların paylaştıkları ya da yanyana yaşadıkları bir mahalle olarak gösterilir. 1830'da yapılan ilk nüfus sayımına ilişkin kayıtlarda ise "Hoca Hindi ve Öksüzce'de olan Yahudiler" açıklamasına rastlanıyor¹⁵.

⁹ M. Çadırcı, "Tarih içinde Ankara", 1981 yılı ODTÜ 'Ankara Semineri' bildirisini. Ankara 1984, s.92. Ayrıca M. Çadırcı, "1830 genel sayımına göre Ankara şehir merkezi nüfusu üzerinde bir araştırma", Osmanlı Araştırmaları I, İstanbul 1980, s. 109-132; M. Çadırcı, Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapıları, Ankara 1991, s. 44-50.

¹⁰ C. Humann-O.Pushstein, Reisen in Kleinasien und nord Syrien, Berlin 1890, s. 196.

¹¹ V. Cuinet, La Turquie d'Asie, Paris 1890, I, s. 283.

¹² E. Mamboury, Ankara, Guide Touristique, Ankara 1933, s.242.

¹³ Ankara Musevi cemaati Başkanı Prof. Dr. Yuda Yürüm'ün verdiği bilgiye göre. Ayrıca; çeşitli yönleriyle Ankara'yı tanıtan bir yayında, Ankara nüfusuna ilişkin bilgiler de bulmaktayız S. Eyice, "Ankara'nın eski bir resmi", Atatürk konferansları IV, '1970', Ankara 1970, s.61-124.

¹⁴ A. Galanti, Ankara Tarihi, I, İstanbul 1946, s.107.

¹⁵ R. Özdemir, XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara (1785-1840), Ankara 1986, s.84. Yazar, 1785-1840 yılları arasında adı bilinen 27 Gayrimüslim mahallesi olduğunu belirterek, burada oturanlar Hıristiyan ya da Musevi idiler demektedir. Yine 23 mahallede de Müslümanlarla Müslüman olmayanlar yan yana yaşıyorlardı diye ekler. Hacendi bu grupta yer alır (s.94-97).

Yukarıda da değinildiği gibi, Samanpazarı'nın altındaki Yahudi Mahallesi, Cumhuriyet sonrası başkent Ankara'nın bayındırlık çalışmaları içinde, büyümenin Çankaya'ya doğru yönelmesiyle, eski kentsel sit alanı bütünü içinde kalarak dokusunu olabildiğince koruyabilmiştir. Ancak unutulmaması gereken, mahallenin 1915-1917'lerde geçirdiği yangınlarda, kuzey kısmının büyük zarar gördüğüdür.

1932'de yürürlüğe giren Jansen imar planında: iki katlı, avlulu konutların/yapıların uygun görüldüğü bir mahalle olarak gösterilmiştir. Ancak Jansen'in 1939'da Türkiye'den ayrılmasıyla söz konusu plan uygulanamamış, bu da mahallede, plansız ve tasarlanandan çok farklı bir büyümenin gerçekleşmesine yol açmıştır. Yahudi Mahallesi çevresinde, dörtten sekize ulaşan çok katlı yapılaşma ise Yücel-Uybadin imar planının uygulanmasıyla oluşmuştur (1957).

Mahalle, Ankara kentsel sit alanı içindeki yerini ise 1980'deki bir kararla almıştır. Kültür Bakanlığı'nca alınan bu karar, Yahudi Mahallesi'ni oluşturan birimlerin yıkılmasını önleyici bir karar olmakla birlikte, aynı yıl içinde açılan Hasırcılar Caddesi, eski mahallenin özellikle batı kanadında, çok sayıda yapının yıkılmasına neden olmuştur. Bundan en çok da konutlar zarar görmüştür.

Ancak 1983'de Anıtlar Yüksek Kurulu'nun sit alanlarında kat sayısını düşürme kararı Hasırcılar Caddesi'ndeki yeni yapılaşmayı iki katla sınırlamıştır¹⁶. Bu da eski dokunun bütünlüğü yönünde olumlu bir yaklaşım olmuştur.

Yahudi Mahallesi, Ankara'nın tarihsel dinsel yapılarından kimini de barındıran bir mahalle olarak ayrıca önem taşır. Bunlar: Örtmeli Mescid, Eskicioğlu Camisi, Leblebicioğlu Camisi yine konumuz yapısı Sinagog olmak üzere, 14. y.y.dan 19.-20. y.y. başlarına uzanan süreci simgeleyen örneklerdir. Bunların dışında, Yahudi Mahallesi'nin Anafartalar Caddesi'ne uzantısının uç yapısı diyebileceğimiz bir de hamam vardır; Bu 16.-17. y.y. yapısı olan Şengül Hamamı'dır.

Ankara'nın bilinen bu tek Yahudi Mahallesi'nde (İstiklal Mahallesi yeni adı olmakla birlikte çevre halkı mahalleyi Yahudi Mahallesi olarak, eski adıyla bilmektedir) artık Yahudiler oturmuyor (Res. 1). Kentte kalan az sayı-

¹⁶ Mahalle dokusunu bir bütün olarak gözden geçiren bir çalışma olarak bkz. (B. Altınsay ve ötekiler, İstiklal Mahallesi, (ODTÜ Ankara, 1988).

daki Musevi, eski mahallelerini bırakarak başka semtlere göçmüştür¹⁷. Mahallede kimi konutlar boştur. Geri kalanlar ise yeni sakinlerini barındırmaktadır (Res. 2). Bitişik düzende dar sokaklara açılan konutlar, genelde iki katlı ve avluludurlar. Avlu kapılarıyla sokağa açılmaktadırlar. Kimi de önündeki küçük taşlı çiviren duvarlarla sokağa bir ölçüde kapanmıştır. Tek ve üç katlı olan konutlar da vardır. Avlu, taşlık ya da bahçelerde çeşme ve havuz bulunabilir.

Zamanında tek bir ailenin barınağı olan bu konutlar, ekonomik güçlüklerle koşut olarak, günümüzde birkaç aile tarafından paylaşılır olmuşlardır. Bu da ortak kullanıma elvermeyen mekanlarda ya değişikliklere ya da yeni mekanlara/eklere yol açmıştır.

Ahşap çatıda kerpiç, tuğla hatta taşla doldurularak farklı malzeme kullanımını getiren konutlarda, bağdadi tekniği de uygulanmıştır. Çoğunda asimetrik olmak üzere simetrik düzene de yer veren önyüzlerde: pencere, kapı, çıkma, çatı gibi öğeler farklı tipler verebilir. Üst kat çıkmalarının üçgen alınlıklarla taçlandığı görülebilen bir özelliktir. Çatılar geniş saçaklıdır. Çıkma eli böğründelere ya da konsollara dayanır. Pencerelerin çoğu giyotin tipte, kimi de kanatlıdır.

Konutlar belirli tek bir plan göstermezler. Genelde: avludan ya da doğrudan taşlığa/sofaya girilir. Bu merkez mekanın yanlarında/çevresinde odalar ve öteki hizmet birimleri yer alır. Bir uçta da üst kata çıkan merdiven bulunur.

Sofa ve odalarda tavanlar düz ve ahşaptır. Odaların kiminde 'gusulhane' vardır. Az sayıdaki örnekte tavanda bezeme görülür. Yine kimi konutta, odalarda sedir ve terek bulunur¹⁸.

Kimi bırakılmış bazıları da bakımsız kalmış konutların bir kesimi Büyükşehir Belediyesi'nin "eski Ankara'da sokak yenileme projesi" uyarınca ele alınmış bulunuyor (1993). Projenin amaçları arasında; eski dokunun canlandırılması ve iyileştirilmesi, kültürümüzün parçası olan tarihsel yapıla-

¹⁷ 'Bu mahalle zamanla boşaldı' diyen Mehmet Kemal, bir kısmının Sıhhiye'ye (Atatürk Lisesi ile İhlamur Sokağı arasında) taşındığını, kiminin de şehre yayıldığını belirtirken "yoksul olanlarınsa İsrail'e gittiklerini söylerler" diye ekler (Türkiye'nin Kalbi Ankara, İstanbul 1983, s.263).

¹⁸ Sokak karakterleri ve konutların mimarlık özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. "İstiklal Mahallesi", değerlendirme paftaları, rölemler.

rın, sahiplerince koruma yönünde özendirilmesi, kültür mirasımızın korunmasına halkın katılımının sağlanması, eski ve tam olarak kullanılmayan bu alanı çevresel oluşumları da göz önünde tutarak yeniden kente kazandırmak olduğu gibi bu amaçların gerçekleşmesinde de Belediyenin öncü bir rol üstlenmesi ana ilkeler olarak belirmektedir. Bu nedenlerle restore edilen Yahudi Mahallesi'nin kimi konutları, içte ve dışta yapılan onarımlarla geçmiş yaşamı canlı tutan belgeler olarak koruma altına alınmaktadır (Res. 3).

Kargı, Eskici, Birlik gibi adlar taşıyan sokaklara anılar yüklü pencerelerle bakan Yahudi konutları arasında, Birlik Sokak'ta, bir de Sinagog vardır (Res. 4). Karşısında da, Sinagogla aynı zamanda ve aynı İtalyan mimar tarafından yapılmış aynı stili yansıtan, sokağın en gösterişli iki konutu bulunmaktadır (Res. 5). Bitişik düzende yapılmış bu iki konut, bir bodrum üzerinde iki katlıdır. Sinagoga dönük yüzlerinde (önyüz), alt katlar girişte sahanlıklı, üst katlar ise ortada kırma çatılı, üçgen alınlıklı ve çıkmalıdır. Simetrik önyüz düzeninde yer alan çok sayıda pencereyle, odalar sokağa açılır (Res. 6). Taşlıktan konutlara, iki yandan sahanlığa ulaşan merdivenlerle çıkılır. Sokağın üst tarafındaki konutun merdiven sahanlığı "kalem işi" bezemeli düz ahşap tavanıyla özellikle ilgi çekicidir (Res. 7). Merdivenler parmaklıklı olup ilginç öğelere sahiptir. Sokağın alt tarafındaki konutun merdiven korkuluğu başındaki aslan plastiği ise bugün artık yerinde değildir. Aynı malzeme, aynı teknik, taşlı sokağın ayıran duvarda olduğu gibi Sinagog duvarında da görülür. Duvarların ortak özelliklerinden biri de, yüksek 'baba'lardır (Res. 8). Her iki konutta da bodrum katları düzgün kesme taşlarla kaplıdır (Res. 9). Taşlık duvarları, merdivenler kesme Ankara taşıdır. Üst katlar ise, sokağın öteki birçok konutunda olduğu gibi ahşap karkaslı - kerpiç dolgu yapıyla ayrı bir teknik uygulama verir. Her iki katta da sofalara açılan karşılıklı odalarda taban ve tavanlar ahşaptır. Katlar arası merdivenlerin de ahşap olduğu konutlarda, bodrum katta kiler, depo gibi hizmet birimleri vardır.

Sinagogu tanıtmaya geçmeden önce, Yahudi Mahallesi'nin günümüz Türk yazınında, yine anıları aktaran söyleşilerdeki yerine kısaca değinmek istiyoruz. "Türkiye'nin Kalbi Ankara" adlı kitabında Mehmet Kemal, çocukluğunun, Yahudi Mahallesi'nin çok yakınında, Denizciler Caddesi'ndeki Küçük Öksüzce Mahallesi'nde geçtiğini anlatır. Yazarın çocukluk anılarında Yahudi Mahallesi'nin yeri büyüktür. Şöyle der bu mahalle için M. Kemal:

"Yahudi Mahallesi Samanpazarı'nın altındaydı. Kurşunlu Camisi'nin önünden çukura indiniz mi, alt baştaki mahallenin tümünde Yahudiler otururdu. Bu mahallede güzel evler vardı. Yahudilerle de Ermenilerle de aramız çok iyiydi". Yazar bundan sonra çocukluk günlerinde Yahudi Mahallesi'nde beraber top oynadığı, birlikte okula gittiği arkadaşlarını anımsar: Yako, Yantof, Raşel, Roza, Salamon, David gibi adlar sayar¹⁹.

Yahudi Mahallesi'nden söz eden romancılarımızdan biri de Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dur. Karaosmanoğlu'nun Ankarası'nda, roman kahramanı Nazif, bir süre bir Yahudi evinde pansiyoner oluşunu anlatırken, "bu, Ankara'da yaşayan bir adam için ne demektir bilemezsin, Ankara'da bunun üstünde bir ikbal hatırdan geçmez" demektedir²⁰. Yine Ankara'ya gelişinde birçok yabancı gibi Taşhan'da kalan Yahya Kemal'e bir arkadaşı, Yahudi mahallesinde çok güzel, mazbut (korunmalı) evler olduğunu, bir oda tutup oraya geçmesini söyler. Bunun üzerine Yahya Kemal bir süre, bu mahallede bir odada oturur²¹.

Yahudi Mahallesi'nin güzel konutlarında ünlü romancılarımız gibi politikacılarımızın da bir zamanlar oturduklarını söyleşilerden öğreniyoruz. 1931-1935 yıllarında Ankara'da değişik evlerde oturan İ.S. Çağlayangil, bir ara Yahudi Mahallesi'nde kirası 30 liradan bir evde yaşamıştır²².

O günün koşullarında böylesi temiz ve rahat konutlarda yaşayan Ankaralı Museviler, mahallede geçen yaşamları süresince, daha çok ticaretle uğraşmışlar, esnafılık yapmışlardır. Yahudilerin 16-17. y.y.larda da sofçuluk başta olmak üzere yine ticaretle uğraştıklarını biliyoruz. Sofların yurt dışına gönderilmesinde etkin yeri olan Museviler, ticaretin iyi gitmesine koşut olarak, yaşamlarını da iyi koşullarda sürdürmüşlerdir. Ancak 18 y.y.da ekonomideki bozulmalar Yahudileri de etkilemiş, işlerin durgunlaşması, birçok ailenin başka yerlere göçmesine neden olmuştur. 20.y.y.ın ilk yarısında mahallede oturan Yahudi erkekleri ticaret yaparken, kadınların kiminin de dikiş diktiği, terziilik yaptığı bilinmektedir. Yahudilere yakın oturan Türkler, birlikte geçirdikleri günleri sevgiyle anmaktadırlar. Yahudi ustasından marangozluğu öğrenen bir Türk, geçmiş günlerin dostluklarla güzelleştiğini, ustasından çok şey öğrendiğini anlatırken duygularını gizleyemiyordu.

¹⁹ M. Kemal, a.g.y., s. 48, 262-263.

²⁰ Y.K. Karaosmanoğlu, Ankara, İstanbul, 1983, s. 28. *

²¹ F. Bayramoğlu, "Bir eski Ankara vardı", Başkent söyleşileri, Ankara 1979, s. 14.

²² İ.S. Çağlayangil, "Geçmiş yıllarda Ankara", Başkent söyleşileri, Ankara 1979, s. 110.

Yahudi ve Türklerin yaşamları dostlukla sürerken, bilimsel birikimlerinden yararlandığımız birçok Musevi bilim adamının İstanbul gibi Ankara'da da yaşadığını biliyoruz. Bunlardan; Ankara Üniversitesi'nde hizmet veren Prof. Landsberger'i, Gerngross'u, Prof. E. Reuter'i, Prof. E. Hirsch'i, Ruben'i, ayrıca Samoil Abranavel'i anmak istiyorum. Devlet kuruluşlarında değerli hizmetler veren Karl Ebert'i, Prof. Eckstein ve Melchior'u yine Dr. Franz Hillinger ile Dr. Baeher ve Bodenheimer'i de burada belirtmeliyim²³.

Sinagog

Sinagog; yukarıdan, Anafartalar Caddesi'ndeki Çocuk Esirgeme Kurumu'nun yanından merdivenlerle inilen çukurun alt ucunda, mahalleyi oluşturan konutlar arasında yer almaktadır (Res. 10). Aşağıdan gitmek istendiğinde ise; Denizciler Caddesinden Leblebicioğlu Camisi'nin yanından sapılarak önce Kargı Sokak'tan geçiliyor ve Birlik Sokağa dönülüyor²⁴. Sokağın sağ tarafında, avlusu yüksek duvarlarla çevrili Sinagoga ulaşıyor (Res. 11). Karşısında, yani sokağın öte yakasında, 1907'de Sinagogla aynı zamanda yapılmış, yukarıda değinilen iki görkemli konut bulunuyor (Res. 12). Sinagogun üst tarafından yapıya bitişik olarak yapılmış okul - Ravza-i Terakki - ise bugün ortadan kalkmıştır. Sinagogla aynı zamanda yapılmış olan okuldan, yalnızca, Birlik Sokağı'na bakan ahşap kapısı kalmıştır (Res. 13). Oysa Ravza-i Terakki'nin Ankara'nın kültürel gelişiminde özel bir yeri olduğunu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında durumu iyi olan ailelerden kiminin, çocuklarını, Fransızca öğrenmeleri için paralı olan bu okula gönderdiklerini öğreniyoruz²⁵.

²³ Bu konuda bkz. A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, s. 138-139. Ayrıca; D. Ceyhan, Ah, Şu Biz "Kara Bıyıklı" Türkler, Ankara 1994, s. 146-154, 218-267.

²⁴ Bu sokaklarla birlikte Yahudi Mahallesi, eski Ankara'nın "Aşağı yüz" diye adlandırılan bölümü içindedir. Daha XVII. y.y.dan başlayarak XIX. y.y.ın ortalarına dek, kentün iki semte ayrıldığını öğreniyoruz. Merkezde Kale'nin yer aldığı yerleşme alanı "Yukarı yüz" diye tanımlanırken, Anafartalar Caddesi'nin altundan, Hacı Bayram Camisi - Karacabey Külliyesi'ne uzanan alan ise "Aşağı yüz" diye adlandırılıyordu (R. Özdemir, a.g.y., s. 98).

²⁵ M. Kemal, a.g.y., s.263. C. Külebi'nin sanatçılara ilişkin bir değerlendirmesinde de azınlık okullarıyla ilgili olarak kısa bir açıklama buluyoruz. Şöyle diyor Külebi: " ... Cumhuriyet'ten önce sanatçıların tümü, azınlık okullarında okumuşlar, bey çocukları. Cumhuriyet'ten sonra ise hep Anadolu çocukları. Bu büyük bir toplumsal oluşum". M.M. Doğan, 'Cahit Külebi ile söyleşi', *Çağdaş Türk Dili*, Sayı 59, Ocak 1993, Ankara s. 14. V. Cuinet ise, Ankara'daki azınlıklara ilişkin dökümünde; Musevilerin, kız ve erkeklere ait olmak üzere, 1 okulları bulunduğunu belirterek okuldaki öğrenci sayısının 36 olduğunu bildirir. (a.g.y., s. 283).

Restorasyon nedeniyle kapalı olan sinagogun²⁶, düzgün kesme taşlarla yapılmış, yüksek babalarla taçlanmış avlu duvarı, sonradan baba aralarının doldurulmasıyla yapıyı sokağa daha da kapatmış bulunuyor (Res. 14). Sinagogu önden çeviren avlunun kuzeyi ve güneyi, müstemilau (eklentileri) oluşturan yapılarla kuşatılmıştır. Bunlardan biri de, avluya girince, sağda yer alan 'Midraş'dır²⁷. Söz konusu yan mekânların kapıları avluya açılır (Res. 15).

Düzeltilmiş moloz taşla örülmüş, 'kağır' duvarlı, yatay konumdaki sinagog, düzgün olmayan dörtgen (yamuk) bir plana sahiptir (bkz. Plan). Önü avludur. Avluya açılan iki kapıdan, yolun altındaki, (midraşa yakın olan) ana girişi üstlenmiştir.

Sinagog kapısı yalın kuruluşuyla, cepheyi ortalayarak yerleştirilmiştir (Res. 16). Her iki yanında yuvarlak kemerli üçer pencere yer alır. Bu da çok açıklıklı bir önyüz düzeni getirir. Kemer üstleri profilli çevirilerle plastikleşir. Açıklıklar arasında, kemer üzençileri seviyesine dek uzanan plasterler, yukarıya doğru genişleyen profilli başlıklarla sonuçlanır. Ortadaki üç açıklığın üstünde, üçgen bir alınlık yükselir (Res. 17). Alınlık ortasında bir yazıtık vardır. Kapı üstüne gelen panoda İbranice şunlar yazılıdır: "Bütün kavimler bana (Hazreti Süleyman'a) geliniz. 1907"²⁸. Kapı önü sonradan camekânla çevrilmiştir.

Sinagog avlularının bir işlevi de, dinsel günlerden "Sukot bayramında" bir araya gelen Musevilerce, avluda 'Suka' yani çardak/lar kurulmasına olanak sağlamasıdır²⁹. Bu da bize Sinagoglarda avlunun ne denli gerekli ve önemli olduğunu gösterir.

Ankara Sinagogu'nun avlusunda 'ibadet öncesi ellerin yıkandığı' bir de çeşme vardır (Res. 18). Sinagog kapısının karşısında yer alan çeşme, mer-

²⁶ "Sinagog sözcüğü eski Yunanca kökenli olup 'syn' = beraber, 'ago' = getirmek köklerinden oluşmaktadır. Bu da 'beraber olma' anlamına gelir. Sözcüğün İbranicesi ise 'Beth ha - kenesset' dir. Bu sözcük de 'toplanma evi' anlamını verir". (N. Güleriyüz, İstanbul Sinagogları, İstanbul 1992, s. 7). (Günümüzde ibadete açıktır).

²⁷ Midraş ya da 'bet - Midraş', medrese anlamına gelmektedir. Yani bu yapı, Sinagog bahçesinde yer alan dini bir okuldur. (bkz. N. Güleriyüz, a.g.y., s. 124).

²⁸ Y. Yürüm tarafından okunmuştur. 1907 tarihi de İbranice yazılmıştır.

²⁹ N. Güleriyüz avlunun bu işlevini açıklarken; 'Sukot', İbranilerin yüzyıllar önce çölü geççerlerken barınmak için kurdukları 'Suka'lardan (çardaklardan) kaynaklanan bir bayram adıdır. Her yıl Tişri ayında (Eylül) kutlanır. Bayramı andıkları günler süresince Museviler Sinagog avlusuna 'Sukalar' kurarlar. Sukot hem de hasat bayramıdır, demektir (bkz. N. Güleriyüz, a.g.y., s. 11, 125).

merdendir. Dilimli ve köşeleri yuvarlatılmış yalağı, S profilli, yivli iki ayağa oturur. Yatay dikdörtgen biçimli ayna taşını, üstten, kabartmalarla bezeli bir kuşak çevirir (Res. 19). Bezeme, yatay uzantıda çeşitli yönlendirmelerle yan yana yerleştirilmiş C motiflerinden oluşur. Ayna taşının ortasındaki, yanları rozetlerle vurgulanmış yazıttan başka, taşın dışında, üstte, beş satırlık bir yazıt daha vardır. Her ikisi de İbranice yazılmıştır.

Sinagoga baidan, önyüzü ortelayan kapıyla girilir (Res. 20). İçten: 21.00 m.ye güneyde 11.00 m., kuzeyde ise 8.50 m. ölçülerinde olan yapı, bölüntüsüz tek bir nefden oluşur (Plan). Çeşitli motiflerle bezenmiş düz ahşap örtü, teva üstünde yalancı bir kubbeyle yükseltilmiştir. Ortada sekizgen planlı 'teva' (dua okuma kürsüsü), güneyde ise üç basamakla çıkılan, zengin alçı bezemeli 'ehal' (Aron ha-Kodeş), kuruluş ve bezemeleriyle etkileyici öğelerdir³⁰. Güney ve batısındaki çok sayıdaki pencereyle bol ışık alan mekanda, oturma sıraları çepeçevre duvar önlerini kuşatır. Yuvarlak kemerli pencerelerde, kemer içleri renkli camlarla desenlendirilmiştir. Taban mermer döşelidir. Ehalin tam karşısında, kuzey duvarında yer alan koro balkonu, öne doğru çıkmalıdır (Res. 21). Köşeleri yuvarlatılmış yapısı, deliklendirilmiş parmaklığıyla ince bir işçilik sergiler.

Kadınlar mahfeli (Ezrat Naşim) üst katta, doğu ve kuzey duvarı boyunca uzanır. Mahfel düz ahşap tavanlı olup, volutlu başlıkları olan ahşap destekli galeriyle dua salonuna açılır (Res. 22). Destekler arasındaki perde duvarı, üstten kafes örgülü ahşap parmaklığıyla ilgi çekicidir.

Sinagogun bezemeleriyle en gösterişli öğesi 'ehal'dir (Res. 23). Güney duvarını ortalayarak yerleştirilmiştir. 2.60x2.60 m. ölçülerindedir. Yuvarlatılmış geçiş platformundan sonra gelen üç basamakla çıkılır. 'Sefer tora'ların³¹ korunduğu dolapla son bulur (Res. 24). Yanlarda yüksek altlıklar üzerine oturan üçer ahşap sütun vardır. İki katlı başlıklarla düz, ahşap örtüye dayanırlar. Üzerleri alçıyla kaplanmıştır. Altlıklardan başlıklara dek çok zengin bir kabartma tekniğiyle bezenmiş sütunlar, boyanarak, görünüm daha etkileyici kılınmaya çalışılmıştır (Res. 25). Kare kesitli kaidelerin, yüzlerinde

³⁰ Sefarad Musevilerinde adı Teva olan ve salonun ortasında yer alan bu öge, Aşkenaz Musevilerinde 'Bima' adını alır. 'Ehal' ise Sinagogun çok kez bezemelerle vurgulu bir öğesi olup, Kudüs'teki Mabet yönüne bakar. Ehal, içinde Sefer Toralar'ın korunduğu dolabın önünde yapılmıştır. (Geniş bilgi için bkz. N. Gülerüz, a.g.y.).

³¹ Sefer Toralar: Parşömen rulolar üzerine elle yazılmış Tevrat örnekleri.

kusursuz bir kompozisyonla, asma yaprakları ve üzüm motifleri işlenmiştir (Res. 26). Altın yaldızın da kullanıldığı sütunlarda ise çiçekli, yapraklı düzenlemeler helozoni bir yerleştirmeye sıralanmıştır. Başlıklar, volutlarla çevrili akantuslu kompozisyonlarla bezemedeki yerlerini alırlar. Üst parçaların her bir yüzünde ise, çiçek dolgululu yuvarlak rozetler vardır.

Ehalin önyüzü, sütunlar arasında yükselen, Rokoko biçiminde bezenmiş bir alınlıkla taçlanır. Merkezdeki bir vazodan çıkarak yanlara ve yukarılara yayılan yaprak ve çiçeklerin oluşturduğu bezemeyi, tersli yüzülü yerleştirilmiş volutlu C motifleri çevirir. Yanlarda, köşelerde ise bağımsız konumdaki vazolardan çıkan meyveli - yapraklı kompozisyon ilgi çekicidir. Yukarıya, ortaya ise, Hz. Süleyman'ın mührünü veren yıldız - simge eklenmiştir. Alınlık altı kornişte, tek satır olarak İbranice yazı vardır.

Burada ilginç olan, hemen birçok sinagogda da yer alan, ehale çıkaran üç basamaktır. Herhangi bir insan figürüne, figürlü kompozisyona yer vermeyen sinagoglarda, Tevrat'ın kimi konularına simgelerle işaret edilmiştir. Üç basamak, İbrahim'e gelerek karısı Sara'dan bir çocuğu olacağını muştulayan üç meleği simgeleyerek olayı anımsatır³², Ehal, yapısal kurgusu ve bezemeleriyle birçok sinagog içinde seçkin bir yere sahiptir.

³² Bkz. B. Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, s. 117-118. Üç basamaklı çıkışın, ayrıca sinagoga girişlerde de aynı simgesel anlamda kullanıldığına N. Güleryüz tarafından işaret edilir (a.g.y.s. 11). Musevilerdeki birçok bayram da kimi simgelerle kutlanır. Bunlardan biri, 'Pesah' bayramının simgesi olan "Hamursuz (Matsa)"dur. Bu bayram; İsrailoğulları'nın yüzyıllar öncesi Mısır'daki tutsaklıktan kurtulmaları anısına kutlanmaktadır. Mısır'dan çıkarılarken hamurlarını pişirmeye zaman bulamadıklarından, yol boyunca 'Hamursuz' denen mayasız bir ekmek yemek durumunda kalmışlardır. 15 Nisan'da başlayıp 8 gün süren Pesah (Paskalya) bayramlarından birinde (24 Nisan 1948'de), Ankara Valisi Avni Doğan, bayraklarla donatılmış Sinagogda toplanmış olan Ankara Yahudi cemaatini ziyaret etti. Vali, Ord. Prof. Dr. Samuel Aysoy (Abranavel), Başkan Daniel Bahar, cemaatin ileri gelenlerinden Samuel Baruh tarafından karşılandı. Karşılıycılar O'na Ehalin yanında bir yer sundular. Sinagog baş görevlisi Mordehai Motolla, hoşgeldin dedikten sonra, 1492 yılında İspanya'dan sürülüp çıkarılmış Yahudilerin Türkiye tarafından iyi karşılanmasını hiçbir zaman unutmayacaklarını, ülkeye yurtları gibi bağlı olduklarını belirtti. Motolla'nın konuşmasına Vali şöyle yanıt verdi: "Tarih boyunca ulusumuzun uygarlığa hizmetleri büyüktür, bugün de uygarlıkta büyük payı vardır. Bunun içindir ki sempatiyi açıkça söylüyorum. Türkiye Cumhuriyeti, ırk ve din konusunda hiçbir ayırım yapmadan eşit hakları olan bir tek bütün tanır." Vali konuşmasına şu sözleri de ekledi: "Gereksinme olduğunda tümüyle hizmetinizdeyim; gerek iş yerime gerekse evime beni görmeye gelebilirsiniz". Bu kabulden sonra, Vali, kendisine eşlik eden Cemaat Başkanını Sinagogun karşısındaki evinde ziyaret etti. (A. Galanü, *A L'Histoire des Juifs d'Anatolie*, İstanbul 1948, s. 29).

Kenarda bir oturma sırasıyla kuşatılmış 'Teva' ortadaki yalancı kubbenin altındadır. İcini çevreleyen oturma sırasında genelde çocuklar oturur. Bayram günlerinde ise, Haham'a yardım edenler yer alır. Sinagoglarda tevanın ehale bakan yüzü, bir gemi burnu gibi kabul görüp benzer bir biçim yansıtabilir. Ankara Sinagogunda da bu benzerliği bulabiliriz. Söylendiğine göre " ... bu profil, Nuh'un gemisini anımsatmakta; bir diğer rivayete göre ise Sefarad'ları İspanya'dan Osmanlı'ya getiren kadırgaları simgelemektedir"³³. Ankara Sinagogu tevasında, okuma kürsüsünün ehale bakan yüzü, ayrıca kabartma olarak işlenmiş yoğun bir bitkisel bezemeye sahiptir (Res. 27). Panonun ortasında, vazodan çıkan çiçekli yapraklı bir buket, deseni verir (Res. 28). Bunu üstten çeviren yatay kuşakta ise, ortadaki vazodan çıkan üzüm ve asma yapraklı dallar yanlara uzanırlar. Panonun alt köşelerini de kenger yapraklı demetler doldurur (Res. 29).

Düz ahşap örtü, merkezde yalancı bir kubbeye yükselirken, tümüyle boyanarak bezenmiştir (Res. 30). Bez gergi üzerine boyanarak işlenen motiflere, açık mavi renk, fon oluşturur. Çiçekli-bitkisel kompozisyonlar; beyaz, gri, sarı, mavi ve koyu yeşille yapılmış kalem işi bezemelerdir. Desenler ya geometrik panolar, ya da kenarları çeviren kuşaklar içine işlenmişlerdir. Bitkisel desenler dışındaki alanlara ise, altın yaldızlı, küçük yıldız motifler serpiştirilmiştir.

Duvarlardan örtüye geçiş, konsollu kuşaklarla içe doğru uzanan kademeli bir kurguyla olur. Aynı sistem merkezdeki yalancı kubbeye de uygulanmıştır. İçe doğru küçülerek yükselen bu düzende, en içteki sekizgen merkezin hem içi hem de çevresi çiçek ve yapraklardan oluşan demetlerle boyanarak desenlenmiştir. Sekizgen yalancı kubbeyi oluşturan kuşaklardaki kabalara yerleştirilen lambalar, ortadaki avizeyle, aydınlanmanın merkezini oluştururlar.

Anadolu sinagoglarının dikdörtgen planlılar grubunun değişik bir örneğini veren Ankara Yahudi Mahallesi Sinagogu, bezemeleriyle de, bitkisel motifleri esas almış birçok sinagogla benzerlikler gösterir³⁴. Bazılarında görülen peyzajlar burada yoktur. Ancak Tevrat'taki kimi konular; Ehale çıkaran üç basamak ya da Nuh'un gemisiyle bağdaştırılan Teva'nın kurgusu gibi,

³³ N. Güleriyüz, a.g.y.s. 15.

³⁴ Bezemeler açısından karşılaştırma örnekleri olarak bkz. İstanbul - Balat, Yanbol Sinagogu (N. Güleriyüz, s.20), Kuzguncuk, Beth Yaakov Sinagogu (ay. y. s. 54), Edirnekapı, Kasturiya Sinagogu (ay. y.s. 22).

simgelerle anlatılmaktadır. Bu da simgenin anlatımdaki yerine ve gücüne ilgiyi çeker.

Sonsöz olarak; Ankara Yahudi Mahallesi'nin, Sinagog ve çevresindeki konutlarla beraber, Ankara'nın kültür mozaiğinde seçkin bir yer aldığını, giderek silikleşen eski kent kimliğinde korunması ve yaşatılması gereken bir "kentsel sit" olduğunu bir kez daha belirtmek istiyorum.

THE JEWISH QUARTER AND SYNAGOGUE IN THE OLD URBAN CONTEXT OF ANKARA

FÜGEN İLTER

In almost all regions of Anatolia through out the centuries, along with the Moslem population, in the ethnic composition of many cities and peripheric settlements the Greeks, Armenians and Jews had an undeniably important part in the social, cultural and economic structures and relationships.

For centuries, an interrelated way of life has been experienced between communities in the cities and towns, where minorities were in considerable numbers together with the Muslim population. With respect to ethnic groups and religions Ankara had a cosmopolitan structure; in some quarters of the city the different communities used to live in a mixed state, while in others they tended to have an ethnic orientation. Their contribution to the cultural formation and urban context was realized thus.

The Jews in Ankara :

The existance of a Jewish community in Ankara as far back as the reign of Augustus (63 B.C.-14 A.D.) has been established by Galanti, who also pointed out the existance of a community in the city during the Middle Ages¹. It is noted that "a small and ancient Jewish community was present" when Sultan Murat captured Ankara² (1361).

Some of the Jews who migrated from Spain in 1492 and a few years later from portugal (the sefarad) settled in Ankara. The newcomers found there a Jewish community who had inhabited Ankara for a long time and had a synagogue of their own. As the newcomers increased in numbers they built two more synagogues, one for the Spanish immigrants and one for the

¹ A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, p.11.

² *Op.cit.*, p. 9 (In footnote 4 the author gives his source as S. Rozanes, *The History of the Jews in Turkey*, written in Hebrew, vol 1, p.10).

Portugese. However, as the Portugese community decreased considerably after about a century, they closed their synagogue and joined the Spanish Jews.

It became necessary for the Turkish speaking, indigenous Jewish community to learn Spanish as their population decreased and the newcomers increased in numbers³.

During the late Ottoman period many travellers wandered about the Ottoman lands with the object of learning about the place of the minorities within the Ottoman society, the rights which the State recognized for the minorities, and also, to estimate the Muslim and non-Muslim populations. We find that the number of travellers had especially increased after the proclamation of the Reformation Act in 1839.

It is known that the Reformation Act of the Ottoman State involved the adoption of principles towards a new legal order which aimed, among other things, to provide peace and security to the Christian and Jewish subjects as well as the Muslims. This is clearly expressed in the following words of Mahmut II: "I differentiate my Muslim subjects in the mosque, the Christians in the church and the Jews in the synagogue. Otherwise there is nothing to differentiate between them"⁴. This new and different approach was brought to life by the creation of new religious structures and caused many travellers to visit Anatolia and so Ankara. The travellers have contributed to the statistical estimations related to the past of Ankara.

According to one such traveller, Pockocke, the population of Ankara in about the middle of the XVIII. century is 100.000 (!) or so, of which nearly 10.000 are Christians; he notes that the Jews are only about 40 families⁵. On the other hand Evliya Çelebi who recounts the notable characteristics and especially the famous "sof (mohair)" produced in Ankara, describes the population as follows: ".. most of the inhabitants are travellers and merchants. There are many Armenians and Jews. The Jews consist of only

³ A. Galanü, *Ankara Tarihi*, İstanbul 1950, p. 122. Also see U. Güldemir, "Son yüzyıl Ankara'sında ilginç olaylar", *Başkent söyleşileri*, Ankara 1979, p.56.

⁴ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI (Islahat Fermanı Devri '1856-1861'), Ankara 1976, p. 274-275.

⁵ R. Pockocke, *A Description of the East and Some Other Countries*, London 1743-45, 2 Volume, p. 304-305.

twelve quarters"⁶. On the other hand Mordtmann notes that out of 12.000 households 80 are Jewish⁷.

According to Perrot who visited Ankara in the second half of the XIX. century, the proportion of the Turks and the minorities in the population composition is as follows: nearly 25.000 Turks, 16.000 Armenians, 3.000 Greeks and 1.000 Jews⁸.

The first general census of population was taken in 1830 in the reign of Mahmut II, which was the preparation period for the "Reformation" through its search for a new order of things. According to the results of the census in Ankara, in the urban center there were 6108 Muslims, 5050 reaya (Armenians and other Christians) and 135 Jews⁹; these numbers covered only the 'male' population.

The notes and evaluations related to the population went on. At about the end of the XIX. century the Jews were established to be 50 "households"¹⁰, and numbered a total of 413¹¹.

In the period before the Republic in Anatolia, the numerical data related to the minorities and thus the Jews in Ankara are not very consistent. However they are still able to give us an approximate proportion of the "Jewish population" in Ankara.

In the first decades of the Republic we understand that there were about 100 Jewish families in Ankara, a total of about 500 people¹². In relation to this figure it appears that the Jewish population has decreased notably.

⁶ Evliya Çelebi (Çev. Z. Danışman), Evliya Çelebi Seyahaatnamesi, 4. Kitap, İstanbul 1970, p.131.

⁷ A.D. Mordtmann, Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859). Hannover 1925, s.380.

⁸ G. Perrot, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure, Paris 1864, p.294.

⁹ M. Çadırıcı, "Tarih içinde Ankara", paper given at the "Ankara Seminar" organized by the Middle Technical University in 1981. Ankara 1984, p.92. Also see M. Çadırıcı, "1830 genel sayımına göre Ankara şehir merkezi nüfusu üzerinde bir araştırma", Osmanlı Araştırmaları I, İstanbul 1980, p. 109-132; M. Çadırıcı, Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapıları, Ankara 1991, p. 44-50.

¹⁰ C. Humann-O.Pushstein, Reisen in Kleinasien und nord Syrien, Berlin 1890, p. 196.

¹¹ V. Cuinet, La Turquie d'Asie, Paris 1890, I, p. 258-260.

¹² E. Mamboury, Ankara, Guide Touristique, Ankara 1933, p.242.

For the present, the members of the Jewish community in Ankara number only about 100 people¹³.

The Jewish Quarter :

The Jewish quarter of Ankara today is below Samanpazarı in the space between Denizciler and Anafartalar streets. It is adjacent to the Yeğenbey quarter.

Looking for other quarters that were possibly inhabited by the Jews we found out only one that was noted by Galanti. This is the non-Muslim quarter of Hacı Hindi¹⁴ and was described as a quarter where the Jews and Muslims shared the conveniences or lived side by side. In the first population census realized in 1830 there is data related to "Jews in Hoca Hindi and Öksüzce"¹⁵. Eventually the name Hoca Hindi was transformed into Hacendi.

As we noted above, the Jews do no longer live in the only known Jewish quarter of Ankara which is below Samanpazarı (III.1A). The few Jews who remain in the city have moved to other districts of the city¹⁶. Some of the houses in the quarter are empty. Most of them have been sold and now have new inhabitants (III.2). The houses are built adjacently on narrow streets and have courtyards which are closed to the street. The inhabitants' access to the street is through the courtyard gates. Some of the houses are partly closed to the streets by walls that surround their small courtyards at the front. The houses usually have two floors; the top floor contains rooms which open to the hall while on the lower floor the service units such as the kitchen and the storeroom are located.

¹³ Data given by Prof. Dr. Yuda yürüm in relation to the Jewish community in Ankara.

For a publication introducing various aspects of old Ankara see S. Eyice, "Ankara'nın eski bir resmi", Atatürk konferansları IV, (1970), Ankara 1971, p.61-124.

¹⁴ A. Galanti, Ankara Tarihi, I, İstanbul 1946, p.107.

¹⁵ R. Özdemir, XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara (1785-1840), Ankara 1986, p.84. The author notes that between the years 1785-1840 there were 27 non-muslim quarters with established names where the inhabitants were Christians or Jews. He adds that in another 23 quarters the Muslims and non-Muslims lived together. Hacendi was in the latter group (p.94-97).

¹⁶ "This quarter became depopulated in time", relates Mehmet Kemal; he notes that some families moved to Sıhhiye (to the section between Atatürk Lisesi and İhlamur Street), some moved into various parts of the city and "the poorer families are said to have moved to Israel". (Türkiye'nin Kalbi Ankara, İstanbul 1983, p. 263).

A part of the houses, some of which are dilapidated or abandoned, have been included in the "Street Renovation Project in Old Ankara", undertaken by the Central Municipality. The object of the project is, among other things, to improve and revitalize the old urban structure, to encourage the owners of the historical houses which are part of our culture to take better care of them, to encourage people to contribute to the protection of our common cultural heritage, and to reintegrate this ancient and not fully functioning part of the city; the Municipality has taken the lead in order to realize these goals.

The houses of the Jewish quarter are thus being restored and renovated inside out and are taken under protection as living documents of the past (Ill.3).

Among the Jewish houses whose windows nostalgically gaze down the streets which bear names like Kargı, Eskici, and Birlik there is also a Synagogue (Ill.4). Across the street from the synagogue stand the two most handsome houses of the street which had been built at the same time with it, in a similar style and by the same Italian architect (Ill.5). The houses are adjacent and have two floors built on a basement. On the facade which faces the Synagogue, the lower floors have a landing on the entrance. The top floors project out over the courtyard and to the street with rooms with abundant windows built over the landing, at the center there is a folded roof with a triangular pediment (Ill.6). The house is reached from the courtyard by a pair of antithetic staircases that lead up to the landing. The staircase landing of the house on the upper part of the street is especially interesting because of the paintings made in the "kalem işi" technique which ornament its straight wooden ceiling (Ill.7). There are interesting knobs on the staircase banisters. The same materials and technique is observed on the wall which separates the courtyard from the street. This wall has common characteristics with the courtyard wall of the synagogue with respect to material and the knobs used (Ill.8). In both houses the courtyard walls, the staircase and the cellar wall facings are built with smooth cut stones, which is Ankara stone (Ill.9). The building technique used in the upper floors, on the other hand, is the use of a wooden carcass filled with mudbricks. On both floors, the floors and the ceilings of the reciprocal rooms which open to the hall are wooden. The staircase that link the floors is also built of wood; the basement contains the service units.

Before going on to describe the synagogue, I would like to note briefly the place of the Jewish quarter in the modern Turkish literature as it has been reflected in memoirs and was mentioned in interviews and conversations. In his book "Türkiye'nin Kalbi Ankara" Mehmet Kemal describes his childhood which was spent in the Küçük Öksüzce quarter along Denizciler street, near the Jewish quarter. In the recollections of the author about his childhood the place of the Jewish quarter is prominent. M. Kemal relates that "the Jewish quarter was below Samanpazarı. When one descended the slope in front of the Kurşunlu mosque, the quarter that was immediately below was entirely inhabited by the Jews. The quarter contained fine houses. We were on very good terms both with the Jews and the Armenians." The author then remembers the friends with whom he had gone to school and played: Yako, Yantof, Raşel, Roza, Salamon and David¹⁷.

From interviews and conversations we learn that some famous writers and politicians had also lived in the fine houses of the Jewish quarter. One of these writers is Yakup Kadri Karaosmanoğlu. Nazif, one of the characters in his novel "Ankara" relates that he had lived in a Jewish house as a boarder for some time and notes: "You cannot think what that means to a man living in Ankara, no better fortune can be imagined"¹⁸. Again Yahya Kemal, who stayed at Taşhan on his visits to Ankara as most of the strangers did, was advised by a friend to rent a room in one of the very good and comfortable houses in the Jewish quarter. Yahya Kemal acted upon this suggestion and lived for a while in a rented room in the quarter¹⁹. İ.S. Çağlayangil who lived in various houses in Ankara in the years 1931-35 had rented a house in the Jewish quarter for 30 TL²⁰.

The Jews of Ankara who lived in such fine houses were usually engaged in commercial activities and manufacture. The Turks who lived near by relate that the Jewish women sewed well and some worked as seamistresses. Another one, who learnt the art of carpentry from his Jewish master relates today with affection that he had learnt many things from him and the days past were enriched with friendship.

¹⁷ M. Kemal, op.cit., p. 48, 262-263.

¹⁸ Y.K. Karaosmanoğlu, Ankara, İstanbul, 1983, p. 28.

¹⁹ F.Bayramoğlu, "Bir eski Ankara vardı", Başkent söyleşileri, Ankara 1979, p. 14.

²⁰ İ.S. Çağlayangil, "Geçmiş yıllarda Ankara", Başkent Söyleşileri, Ankara 1979, p. 110.

While the people lived amicably together, many Jewish scientists who have contributed to our cultural life and scientific activities have lived in Ankara as well as in İstanbul. I would like to remember here Prof. Landsberger, Gerngross and Ruben who worked for Ankara University, and also Samoil Abravanel. I would also like to mention Karl Ebert, Prof. Eckstein and Melchior and also Dr. Franz Hillinger, Dr. Baehner and Bodenheimer who have made valuable contributions to the state institutions ²¹.

The Synagogue :

The Synagogue is in Birlik street, which is at the end of the slope descended by a staircase near the Institution for the Protection of Children in Anafartalar street; it is built among the houses that form the quarter (Ill.10). In order to reach it from the opposite direction, it is necessary to go through Kargılar street next to the Lelebicioğlu mosque on Denizciler street and turn into Birlik street²² (Ill.11) the Synagogue, whose courtyard is closed in with high walls is at the right hand side of the road (Ill.12). Opposite it, across the street there are the two fine houses built in 1907 at the same time with it and which we have described above. The school "Ravza-i Terakki" which used to be on the other side of the synagogue, built adjacent to it, has been demolished. It was built at the same time with the synagogue but only the wooden gate is left (Ill.13). In the early years of the Republic some families with comfortable circumstances sent their children to this school where the French language was taught and therefore tuition fees were charged²³.

²¹ See A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, p. 138-139.

²² This is included in the part of old Ankara which is known as "Aşağı yüz (Lower part)". We learn that, beginning from the XVII. century up to about the middle of the XIX. century the city was divided into two main districts. In the central urban settlement, the part including the citadel was defined as "Yukarı yüz (upper part); "Aşağı yüz" (lower part) covered the area from down Anafartalar street and extended to the Hacıbayram mosque and the Karacabey complex. (R. Özdemir, *op. cit.*, p. 98).

²³ M.Kemal, *op.cit.*, p. 263. We find a brief note about the minority schools in C.Külebi's evaluation of the artists: "Before the republic the artists have all been educated in the minority schools. Children of the gentefolk. After the republic they are all children of people from Anatolia. This is a significant social development. M.M. Doğan, "Cahit Külebi ile söyleşi." *Çağdaş Türk Dili*, Nr. 59, January 1993, Ankara, p. 14.

In his numerical evaluation of the minorities in Ankara, V. Quinet notes that the Jews had one school, attended by both boys and girls; there were 36 students. (*op.cit.* p.283).

The Synagogue is closed for the moment for restoration purposes. The courtyard wall is built with well cut, regular stones and topped with knobs; however, the space between the knobs were later filled and the courtyard was closed to the street further (Ill.14). The courtyard along the front face of the synagogue is edged with outhouses in the north and south; the doors of these units open to the courtyard (Ill.15).

The horizontal synagogue has stone walls built with irregular stones roughly shaped and is trapezoid in form (Plan). The courtyard is at the front. There are two doors that open to the street; the main entrance is the one down the road.

The synagogue door is constructed simply and placed at the center of the facade (Ill.16). On each side of the door there are three arcshaped windows which result in a facade with considerable blank spaces. The arches are plasticized with profiled contours on the blank spaces. Between the windows the plasters reach to the arch spandrel and end in profiled capitals that widen upwards. On top of the three blank spaces at the middle there is a triangular pediment with an inscription space at the center (Ill.17). The following inscription is written in Hebrew on the pane over the door: "Let all the tribes come to me (Solomon) 1907"²⁴. The entrance was later closed in with glass.

As it is known it is traditional to set up 'Sukas' in the Sukot festival celebrated by the Jews²⁵. At the festival the Jews gather at the Synagogue to set up a Suka, a tent-like shelter at the courtyard. This indicates the significance and necessity of the courtyard as part of a Synagogue.

The courtyard of the Ankara Synagogue also contains a fountain where hands are washed before prayers (Ill.18). The fountain is placed across the Synagogue door and is made of marble. The basin is sectioned with rounded corners and is set on two grooved stands with an 'S' profile. The horizontal, rectangular backstone is surrounded above with an ornamented relief band (Ill.19). The ornamentation consists of the 'C' motif which is placed

²⁴ Read by Y.Yürüm. The date 1907 was written with Hebrew letters also.

²⁵ N. Gülerüz, on explaining this function of the courtyard: the name of the 'Sukot' festival derives from the 'sukos', the tent-like shelters which the Jews had set up on crossing the desert centuries ago. To commemorate this, the Jews set up sukos in the synagogue courtyard for seven days. Sukot also means the harvest festival (see, İstanbul Sinagogları, İstanbul 1992, p. 11, 125).

continuously in various ways on a horizontal direction. Apart from the inscription at the center of the backstone, emphasized with rosettes on either side, there is also a five line inscription above and outside the stone. Both inscriptions are in Hebrew.

The Synagogue is entered from the west, through the main door at the center of the facade (Ill.20). The inside of the building measures 21.00 m long and is 11.00 m at the south, 8.5 m at the north and consists of a single platform without partitions. The straight wooden ceiling ornamented with various floral motifs is heightened with a pseudo-cupola over the 'Teva'. At the center, the octagonal 'Teva (Pulpit)' and the 'Ehal' to the south, which is mounted with three steys are impressive with their structure and ornamentation. The interior is full of light due the many windows in the south and west, the benches surround the spaces in front of the windows. The windows have rounded arches ornamented with stained glass figures. The floor is paved with marble.

The chorus balcony placed opposite the 'Ehal' is projected forward (Ill.21). It displays a fine workmanship with its rounded structure and the railings.

The womens quarter is upstairs and is along the western and northern walls. The quarter has a straight wooden ceiling and opens to the prayer hall through galleries with wooden supports that have voluted capitals (Ill.22). The screening wall between the supports has wooden lattice-work railings at the top.

The most sumptuously ornamented element of the synagogue is the 'Ehal' (Ill.23). It is placed at the center of the southern wall and measures 2.50 to 2.60 m. and is mounted with three steps placed over a wide, rounded platform, calminating with the cabinet where the Sefer Toras²⁶ are placed (Ill.24). At each side there are three wooden pillars set on high pedestals. They reach the wooden ceiling with their two sectioned capitals. The pillars are richly ornamented in the relief technique from the pedestals up to the capitals and are further enhanced with paint (Ill.25). On the faces of the square-sectioned pedestals, a motif of vine leaves and grapes are presented in a perfect composition (Ill.26). A floral composition of flowers and leaves

²⁶ Sefer Tora: Versions of the Old Testament handwritten on parchment rolls (see, N. Güleriyüz, op.cit. p.125).

is spirally arranged on the pillars where gilding was also used. The pillar capitals take their place in the ornamentation scheme with a composition of acanthus motifs surrounded by volutes. The upper section of the pillar capitals have, on each face, rounded rosettes filled with flowers.

The facade of the Ehal is crowned with a pediment ornamented in the rococo style which arises between the pillars. The ornamentation consists of leaves and flowers that emerge from a central vase and spread sideways and upwards; this motif is surrounded with voluted 'C' motifs placed antithetically. On the side corners the compositions formed by individual vases from which leaves and fruit emerge is interesting. The star symbol representing the seal of Solomen is added to the top of the center. On the sub-pediment corniche there is a single line of inscription in Hebrew.

The interesting feature here is the three steps leading to the Ehal, which appears in many synagogues. In synagogues where no figures or figured compositions represented, certain themes of the Old Testament are referred to with symbols. The three steps symbolizes the three angels who came to Abraham with the good news that his wife was with child²⁷. The structure and ornamentation of the Ehal is in the Italian style.

The Teva, surrounded with a row of benches on the outside, is placed below a pseudo cupola. The benches which are placed around its inner side is usually for children, except on the festival days when the assistants of the Rabbi are seated there. The pulpit which faces the Ehal displays concentrated floral ornamentation in relief (Ill.27). At the center of the pane there is a bunch of leaves and flowers placed in a vase (Ill.28). From the horizontal band which is above, grapes and vine leaves emerge from a vase and spread sideways. The lower corners of the pane are filled with similar floral motifs (Ill.29).

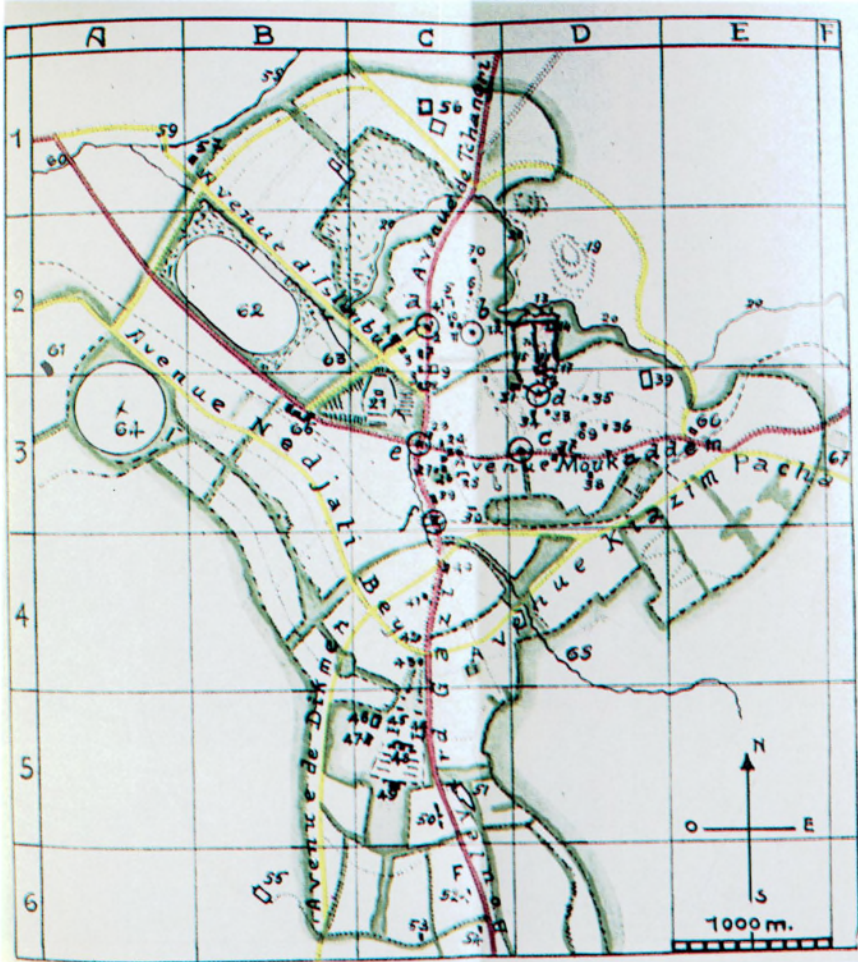
The flat wooden ceiling, which is elevated with a pseudo cupola at the center, is completely ornamented with paintings (Ill.30). The motifs are painted on a stretched cloth base. On a light blue background and using the 'kalem işi' technique the leaf and flower motifs are painted with using white, grey, yellow, blue and dark green colours. The spaces between the floral motifs are spotted with small gilded bosses in the shape of stars.

²⁷ For more details see, B.Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, p.117-118; also, N.Güleryüz, *op.cit.*, p.11.

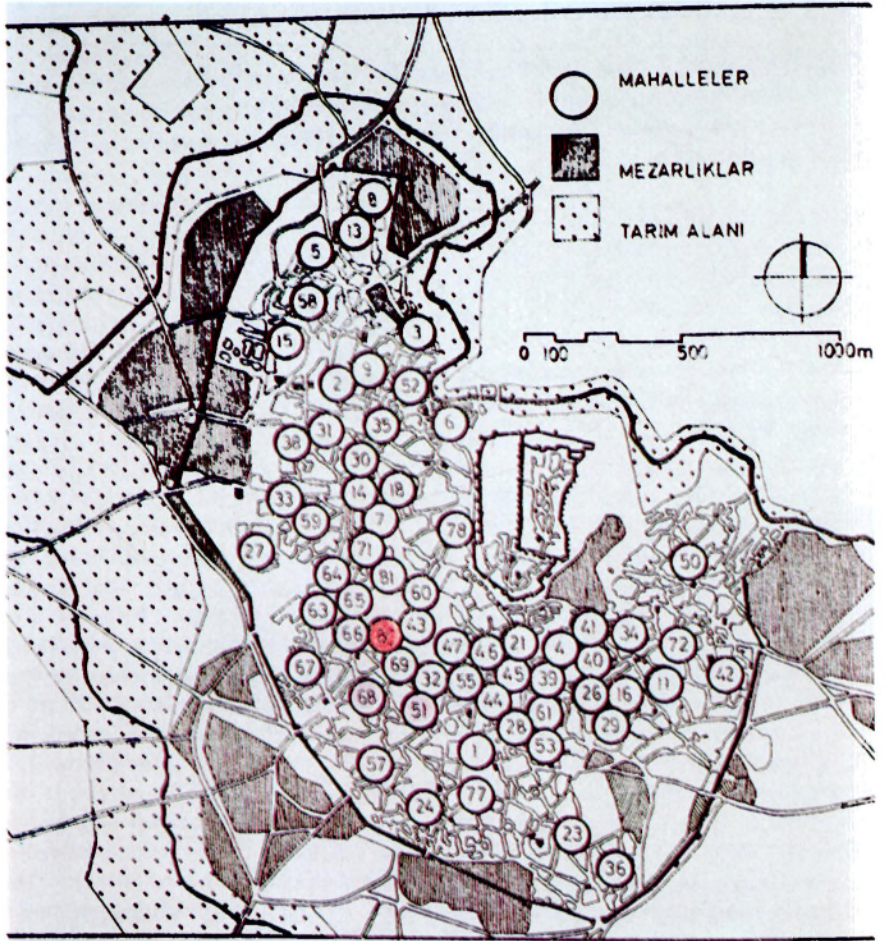
The transition from the walls to the ceiling takes place through a gradual structure where bracketed supporting beams are used. The same technique is used on the pseudo cupola at the center. The arrangement is elevated by gradually narrowing the octagonal center at the heart, the center and the surrounding beams are ornamented with painted bunches of leaves and flowers. The lamps which are hung in to the bosses on the supporting beams of the cupola form the center of the internal lighting system together with the chandelier.

The Synagogue of the Jewish quarter in Ankara is a variation of the group of Anatolian synagogues with rectangular plans and is part of an ornamentation tradition where floral motifs are the main theme. The landscape observed in some synagogues are absent here. However, themes from the Old Testament are expressed symbolically such as the three steps leading up the 'Ehal', or the structure of the 'Teva' which is related to Noah's Ark. This is an interesting example of the place and effectiveness of using symbolism in expression.

In conclusion I would like to emphasize here once more that the Jewish quarter of Ankara, with its houses and Synagogue, is a distinguished part of Ankara's cultural mosaic.

Res. 1 - Ankara Mahalleleri (E. Mamboury'den).
The quarters of Ankara (E. Mamboury).

Res. 1A – Ankara Mahalleleri - (R. Özdemir'den).
The quarters of Ankara - (R. Özdemir).

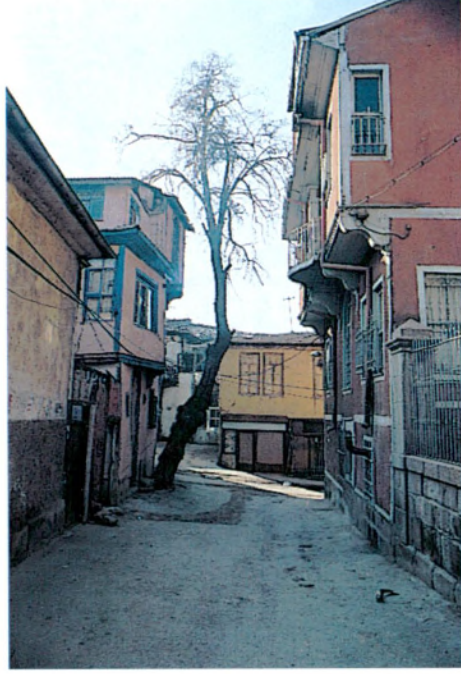

Res. 2 – Yahudi Mahallesi - Konutlardan genel görünüm.
The general view of the houses.

Res. 3 – Yahudi Mahallesi - Konutlar.
The Jewish Quarter - Houses.

Fügen İler

Res. 4 – Birlik Sokak'tan görünüş.
View from Birlik Street.

Res. 5 – Sinagog karşındaki konutlar.
Houses opposite to the Synagogue.

Res. 6 – Sinagog karşısındaki konutlar
Houses opposite to the Synagogue.

Res 7 – Sinagog karşısındaki konutlar – Görünüm.
View from the houses opposite to the Synagogue.

Res. 8 – Merdiven sahanlığının kalem işi bezemeli tavanı.
"Kalem işi" ornamented ceiling from the staircase landing.

Res. 9 – Konuta girişte "babalar" ve "kapı".
Entrance of the house; Knobs and the door.

Res. 10 – Sinagog karşısındaki konutlara yolun üst tarafından bakış.
View from the upper part of the street.

Res. 11 – Birlik Sokak'tan genel görünüm.
"General view of the Birlik Street.

Res. 12 – Birlik Sokak'ta yüksek avlu duvarlarıyla Sinagog.
Synagogue with high walls of courtyard on Birlik Street.

Res. 13 – Ravza-i Terakki (okul) – Ahşap kapı.
The School "Ravza-i Terakki" - its wooden gate.

Res 14 – Sinagog - Genel görünüm.
Synagogue - General view.

Res. 15 – Avlunun sağıında "Midraş".
"Midraş" on the right side of the courtyard.

Res. 16 – Sinagog kapısı.
Door of the Synagogue.

Res. 17 – Önyüz - Üçgen alınlık ve yazıt.
Facade Triangular pediment with the inscription.

Res. 18 – Avluda çeşme.
The fountain on courtyard.

Res. 19 – Çeşme - Ayrıntı.
The fountain – Detail.

Res. 20 – İçte; Teva, bezemeli ahşap tavan ve oturma sıraları.
Inside; Teva, ornamented wooden ceiling and the benches.

Res. 21 – Koro balkonu.
Chorus balcony.

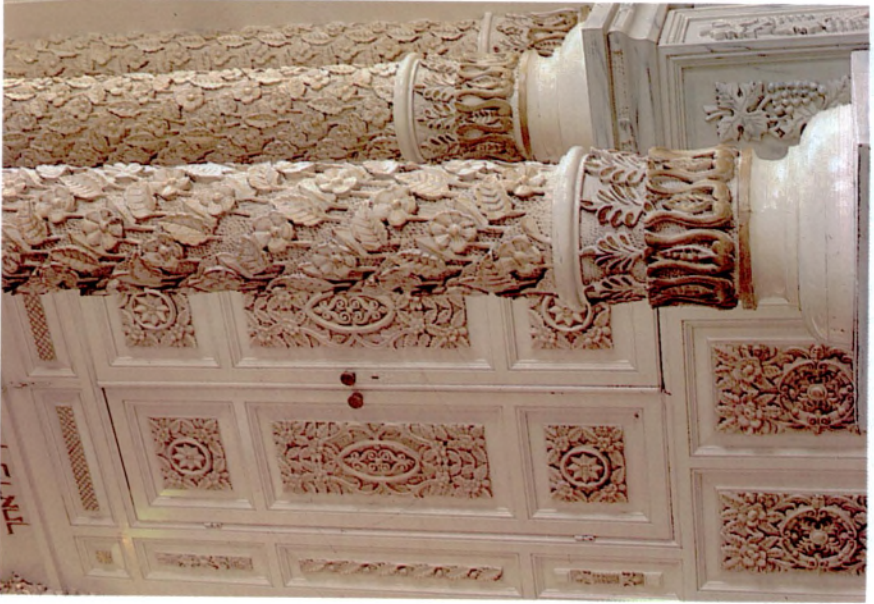

Res. 22 – Kadınlar mahfeli (Ezrat Naşim).
Womens quarter (Ezrat Naşim).

Res. 23 – Ehal.

Fügen İter

Res. 25 – Ehal - Zengin bezemeli sütünlar - Ayrıntı.
Ehal - Richly ornamented Pillars - Detail.

Res. 24 – Ehal - Ayrıntı.
Ehal - Detail.

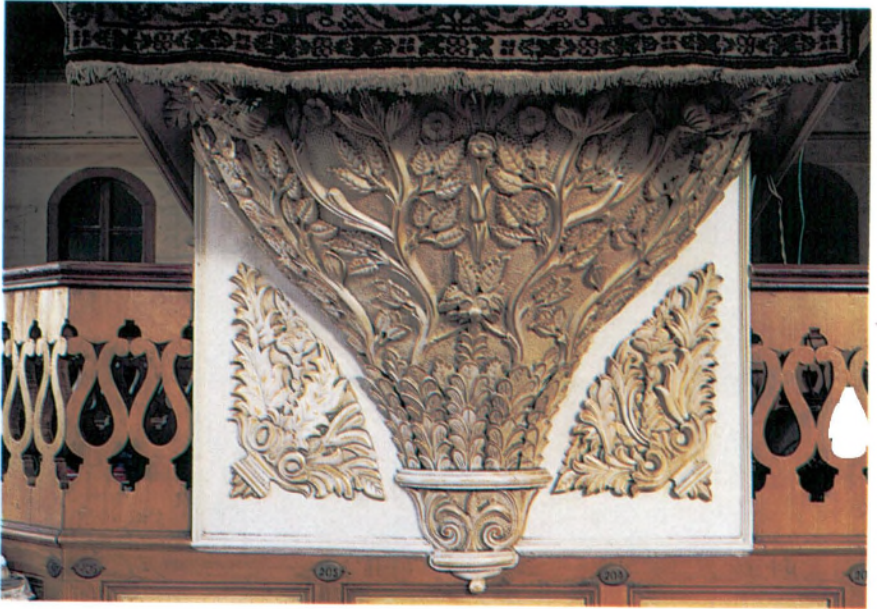
Res. 26 – Ehal - Sütun kaidelerinde asma yapraklı, üzümlü kompozisyon.
Ehal - On the face of pedestals vine leaves and grapes in a perfect composition.

Res. 27 – Teva - Okuma kürsüsünde bitkisel bezeme.
Teva - The pulpit concentrated floral ornamentation in relief.

Res 28 – Teva - Okuma kürsüsü - Vazoda çiçek ve yaprak demeti.
Teva - Pulpit - A bunch of leaves and flowers in a vase.

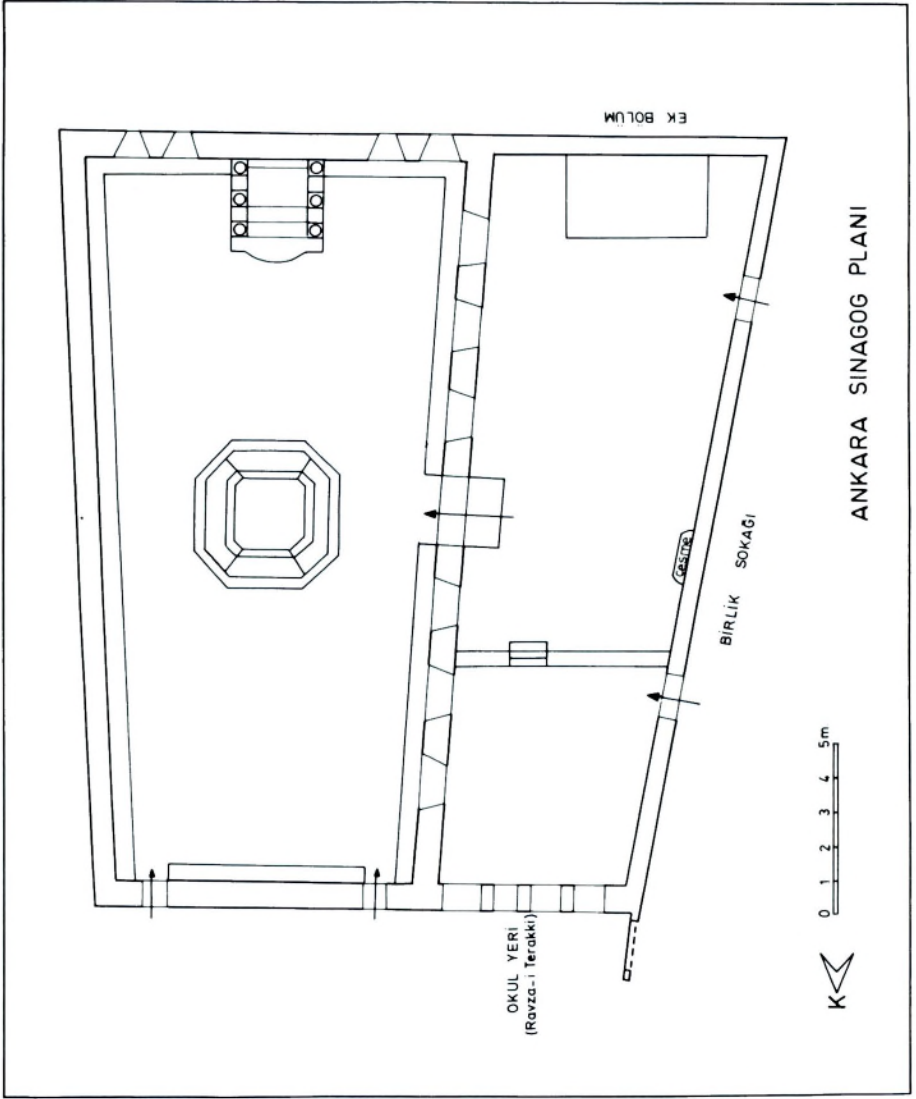

Res. 29 – Teva - Okuma kürsüsü - Ayrıntı.
Teva - Pulpit - Detail.

Res. 30 – Ahşap tavan - Merkezde yalancı kubbe.
Wooden ceiling - Pseudo cupola at the center

Fügen İter

AMERİKAN BELGELERİNDE KIBRIS SORUNU 1958-1959

FAHİR ARMAOĞLU

1954-1959 arasında Türk-Yunan münasebetlerini krizden krize sokan ve etkilerini günümüze kadar sürdüren *Kıbrıs Sorunu*, Yunanistan'ın sorunu 1954 Ağustosunda Birleşmiş Milletler'e götürmesiyle, milletlerarası plâna intikal etmiş ve İngiltere'nin de 1955 Ağustosunda Londra'da düzenlediği Lancaster House Konferansı'na, Türkiye'yi de "taraf" olarak resmen davet etmesiyle de, Türkiye de, başlangıçtan itibaren sorunun içine dahil olmuştur.

Kıbrıs Sorunu'nun, Türkiye-Yunanistan münasebetlerini gerginleştirmeye başlaması da, bu Konferans ile, yani 1955'ten itibaren olmuştur. İki ülkenin de NATO üyesi olması ve NATO savunmasının en stratejik ve önemli *Güney-Doğu Kanadı*'nı teşkil etmeleri, ve aynı zamanda da, Sovyet tehdidinin de 1950'lerde doruk noktasında bulunması, Amerika'yı Kıbrıs Sorunu ile yakından ilgilenmeye sevk etmiştir.

Amerika, 1954-1959 dönemine ait Kıbrıs'la ilgili diplomatik belgelerini iki kaynakta yayınlamış bulunmaktadır.

1955-1957 dönemine ait belgeler *Foreign Relations of the United States, 1955-1957, Volume XXIV: Soviet Union, Eastern Mediterranean* (Washington, D.C., Government Printing Office, 1989; Department of State Publication No. 9699)'ın 269-526'ncı sayfalarında bulunmaktadır.

1958-1960 dönemine ait Kıbrıs diplomatik belgeleri ise, *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume X, Part 1: Eastern Europe Region, Soviet Union, Cyprus* (Washington, D.C., Government Printing Office, 1993, Department of State Publication No. 10040)'ın 564-844'üncü sayfalarında bulunmaktadır. Kıbrıs Sorunu'nun Türkiye bakımından da en kritik ve en önemli dönemi 1958-1959 yılları olduğu ve 1959'da da bir çözüme gidildiği için, biz, önce 1958-1959 belgelerini incelemeyi tercih ettik. Belgeler kitabının başlığında "1958-1960" diyor ise de, belgeler esas itibarıyla 1957 sonundan başlayıp, 1959 başlarına kadar gelmektedir. Yani, bir yıldan biraz fazlasını kapsamaktadır.

Diğer taraftan, incelememizde de zaman zaman değineceğimiz üzere, bazı önemli belgeler yayınlanmamış görünüyorsa da, bunlar, konunun ve işin içyüzünün aydınlanması bakımından ciddi ve önemli bir eksiklik teşkil etmemektedir. Aksine, yayınlanan belgeler, özellikle Yunanistan'ın ve Yunan devlet adamlarının Türkiye ve Türkler hakkındaki duygularını teşhir etmesi ve NATO ittifakı içinde en sıkı bağlarımızın olduğu bir zamanda, Amerika'nın Türkiye'ye karşı iki yüzlü politikasını da göstermesi bakımından son derece aydınlatıcıdır. Bunlardan, özellikle bugün için alacağımız dersler vardır.

1. Foot Plânu ve Amerika

1957 yılının Türkiye'nin Kıbrıs politikası bakımından özelliği, İngiltere Sömürgeler Bakanı Lennox-Boyd'un, 19 aralık 1956 günü Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, İngiltere Hükümeti'nin, "Kıbrıs'taki gibi gayet karışık bir ahali için *self-determinasyon* hakkının tatbiki hususunda, muhtelif hal çareleri arasına Ada'nın *taksimi* hususunun da ithal edilmesi gerektiğini kabul ettiğini" açıklaması üzerine¹, Türkiye'nin de bu tarihten itibaren *taksim tezi* üzerinde yoğunlaşması ve bütün 1957 yılı boyunca, çabalarını bu tez üzerine yöneltmesidir.

Buna karşılık, Yunanistan, "Ada'ya" *self-determinasyon* verilmesi ilkesi ile, Enosis'i gerçekleştirmeye çaba harcarken, İngiltere, önce Ada'da *özerklik* (*self-government*) statüsünü Türkiye ve Yunanistan'a kabul ettirmek için çalışmaktaydı.

Bu arada, 1957'nin Şubat ve Aralık aylarında, B.M. Genel Kurulu'nda yapılan Kıbrıs müzakerelerinde Türkiye'nin pek de başarılı olmadığını belirtelim. Yunanistan bu müzakerelerde, *self-determinasyon* ilkesi için Genel Kurul'da bir hayli taraftar toplamaya muvaffak olmuştur.

Bu gelişmelerin çizdiği çerçeve içinde, 1957 yılının iki önemli olayı, NATO Genel Sekreteri Paul-Henri Spaak'ın, 1957 Mayıs'ında Türkiye'ye "*Bağımsız Kıbrıs Devleti*" formülünü teklif etmesi ve Türkiye'nin bunu reddetmesi², diğeri de, 3 Aralık 1957'de İngiltere'nin, Kıbrıs Valiliği'ne Sir

¹ Lennox-Boyd'un açıklaması için bak.: *Aydın Tarihi*, Aralık 1956, Sayı 277, s. 325 ve Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi, 1954-1959*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1963, s. 277-278.

²Bak.: *Foreign Relations of the United States, 1958-1960: Vol. X, Part 1, p. 564 2 nolu dipnotu*. Spaak "Bağımsız Kıbrıs Devleti" formülünü 1957 Eylülü'nde Yunan Dışişleri Bakanı Averoff ile yaptığı bir konuşmada Yunanistan'a da teklif etmiş de, Averoff, adanın *self-determinasyonunu* kapsamayan bir formülü Yunanistan'ın kabul edemeyeceğini söylemiştir.

Hugh Foot'u ataması ve yeni Vali'nin de Kıbrıs anlaşmazlığı için hemen yeni bir plân hazırlığına girişmesidir.

Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda hazırlanan 2 Ocak 1958 tarihli bir rapor, konuyu tahlil ederken, özellikle bu iki olay üzerinde durmaktaydı³.

Bu rapor hazırlandığında, Sir Foot'un bir plân hazırladığı bilinmekte, fakat içeriği hakkında Amerikan Hükümeti'nin henüz bir bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bu rapor, Kıbrıs sorununun çözümü için, aynı anda iki yolun izlenmesini (double-track) tavsiye etmekteydi. Yani, bir yandan NATO Genel Sekreteri'nin teşebbüsleri desteklenirken, öte yandan da Foot Plânı'na destek verilmeliydi.

Rapora göre, self-determinasyon unsurunu kapsamadıkça Yunanlıların, taksim unsurunu kapsamadıkça da Türklerin Foot Plânı'nı kabul etmeleri çok zordu. Bu sebeple Foot Plânı, hem özerklik (self-government) ve hem de self-determinasyon unsurlarına yer verecek bir yapıda olmalı ve müzakereler de bu yapı üzerinden yürütülmeliydi.

Keza, NATO Genel Sekreteri'nin teşebbüsleri de bu yapıda olmalı, fakat müzakereler, upkî 1954'teki Trieste sorununda olduğu gibi yapılmalıydı. Nasıl, o zaman, Trieste müzakereleri, Trieste'de asker bulunduran Amerika, İngiltere, ve Yugoslavya arasında yapılmış ve İtalya müzakerelerin nihai safhasına katılmış ise, Kıbrıs sorunu da, NATO'nun inisiyatifi ile İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında ele alınmalıydı.

İngiltere Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd, Foot Plânını, Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'a, 10 Ocak 1958 tarihli özel ve kişisel bir mektupla bildirdi⁴. Foot Plânı, Yunan ve Türk Hükümetlerine de bildirilmekle beraber, içeriği hiç bir zaman açıklanmamıştır. Hatta, Selwyn Lloyd, bu plânın metnini mektubuna ilişik olarak gönderdiği halde, Amerikan belgelerinde, mektubun metninin verilmesine rağmen, plânın metni yayınlanmamıştır.

Selwyn Lloyd'un mektubuna göre, Foot, plânı konusunda İngiliz hükümetine gerekli bilgileri verip, onun da onayını alırken, Dışişleri Bakanına,

İngiltere'nin o zaman, Bağımsız Kıbrıs Devleti formülüne sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Bak.: François Crouzet, *Le Conflit de Chypre, 1946-1959*, Bruxelles, 1973, Tome II, p. 970-971.

³ *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, Vol. X, Par 1, p. 564-567 de söz konusu raporun metni verilmektedir. Bundan sonra bu kaynağı ismen zikretmeyip, sadece sayfa numaralarını vermekle yetineceğiz.

⁴ Mektubun metni: p. 567-569.

"terörsüz" bir *beş yıl* sağlanabilirse, Türk ve Rum toplumlarının, aşırı görüşleri bırakıp, birbirleriyle kaynaşabileceklerini söylemiştir⁵.

Foot Plânı'nın içeriği açıklanmamakla beraber, o zaman yapılan yayınlar ve verilen demeçlerden, şu esasları kapsadığı anlaşılmaktadır: Adada, 7 yıl süreli bir özerk yönetim uygulanacaktır. Adada huzuru sağlamak için gerekli tedbirler bu 7 yıl içinde alınacak ve ayrıca, toplumlarla yapılacak müzakereleri kolaylaştırmak için de, 1956 Martı'nda Seychelles adalarına sürülmüş olan Makarios'un Kıbrıs'a dönmesine izin verilecekti. Bu müzakerelerde, ada için bir özerklik anayasası hazırlanacaktı. Bu yedi yılın sonunda, nihâî statü tespit edilirken, her iki taraf için de "self-determinasyon" ilkesi gözönünde tutulacaktı.

Yine Foot Plânı'na göre, İngiltere adadaki üslerini devam ettirecekti. Bu arada, Selwyn Lloyd'un Dulles'a yazdığına göre, taksim'in yerini almak üzere, Türklere adada üs verilebilecekti. İngiltere Dışişleri Bakanı'na göre, Türkler, bir-iki defa, üs verilmesini, taksim'in yerine kabul edebileceklerini *imâ* ("hinted") etmişlerdi.

Selwyn Lloyd, mektubunun sonunda, bu plânın kabulü hususunda Amerika'nın, Türkiye Başbakanı Menderes ile Yunan Başbakanı Karamanlis nezdinde teşebbüste bulunarak, "yeteri kadar devlet adamlığı" ("to be statesmen enough") göstermelerini sağlamasını, aksi takdirde, bu fırsat kaçırılsa, binbir felâketin doğma şansının artacağını kendilerine bildirmesini istemiştir.

İlginç bir diğer nokta da, Selwyn Lloyd'un, mektubunda, Kıbrıs Türk toplumuna da, Rum toplumu gibi, kendi kaderinin tayin etmesi hakkının tanınacağı hususunda, İngiltere'nin Türkiye'ye teminat verdiğini, bu teminattan vazgeçemeyeceklerini, aksi takdirde, Türklerin tepkisi sebebiyle, sorunun daha da çatallaşacağını söylemesiydi⁶.

Foot da, 14 Ocak 1958 günü Amerika'nın Londra Büyükelçisi ile, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda yaptığı görüşmede, Amerika'nın bu plânı desteklemesini ve Türkiye ve Yunanistan'ın da desteklerinin sağlanmasını rica etmiştir⁷.

⁵ P. 568.

⁶ Selwyn Lloyd'un Dulles'a 9 Ocak 1958 tarihli mektubu, p. 568.

⁷ Londra Büyükelçisi Barbour'ın, münhasıran Bakan Dulles'a gönderdiği 14 Ocak 1958 tarihli telgraf, p. 671-573.

Amerika'nın, NATO'nun güney-doğu kanadı endişesi, Amerika'yı bir baskı aracı olarak kullanmak hususunda İngiltere'ye bir koz veriyordu.

İngiltere, Foot Plânı'nı 10 Ocak 1958 günü Türk Hükümeti'ne vermiştir. Lâkin, Türk Hükümeti, aynı anda, Plân hakkındaki olumsuz tutumunu belirtmekten kaçınmamıştır⁸. Bununla beraber, Türk Hükümeti, resmî red cevabını, İngiltere Hükümeti'ne 14 Ocak'ta verdiği bir muhura ile bildirmiştir. Bu muhturada Türk Hükümeti, İngiltere Hükümeti'nin, adanın *bir yıl sonra* taksimine gidileceğini açıklamasını ve adanın nihaî statüsünün müzakeresi için de Yunan ve Türk hükümetleriyle bir toplantı yapmasını, Yunanistan bu toplantıya katılmayacak olursa, İngiltere ile Türkiye'nin, Kıbrıs sorununu kendi aralarında çözmelerini istemiştir⁹.

Türkiye'nin bu cevabını, Selwyn Lloyd, "*olabileceği kadar kötü*" ("as bad as it could be") diye nitelendirmiştir¹⁰.

Bu arada "taksim" ile ilgili olarak ilginç bir noktaya değinelim..

Başkan Eisenhower, 31 Aralık 1957'de Türk ve Yunan Başbakanlarına birer mektup göndererek, Kıbrıs sorununu NATO dayanışması içinde çözmeleri telkininde bulunmuştu. Yunan Başbakanı Karamanlis, bu mektuba 27 Ocak 1958'de verdiği cevapta¹¹, insanlık ideallerinden, milletlerin hürriyetinden dem vurarak, "self-determinasyon" ilkesini savunurken, bir de şantaja başvurmuş ve Kıbrıs sorununun, Balkanlar, Orta Doğu ve "hatta ülkesinin dış politikası" üzerinde çok tehlikeli yankılara sebep olabileceğini bildirmiştir. Yunanistanın tevali edecek olan bu şantajlarına yeri geldikçe değineceğiz.

Fakat Başbakan Menderes'in Başbakan Eisenhower'a 18 Ocak'ta verdiği cevap, daha da ilginç görünüyor. Bu cevabında Türkiye Başbakanı, adanın, Türkiye'nin güvenliği için arzettiği önemi vurgulayarak, adanın statüsü değiştirilecekse, o zaman ada eski sahibine iade edilmelidir, dedikten sonra, *taksim* formülü için de şu ilginç açıklamayı yapıyordu: "*Taksim fikri, Türkiye tarafından ileri sürülmüş bir teklif değildir. Bu fikir Yunanistan tarafından ortaya atılmış olup, İngiltere tarafından da bir kompromi formülü olarak desteklendiğinden, Türkiye tarafından öylece kabul edilmiştir*"¹².

⁸ Bak.: p. 569, 4 no.lu dipnotu.

⁹ p. 574, 1 no.lu dipnotu.

¹⁰ Selwyn Lloyd'dan Dulles'a 16 Ocak 1958 tarihli mektup, 574.

¹¹ Cevabın metni: p. 575-576.

¹² Menderes'in Eisenhower'a 18 Ocak 1958 tarihli mektubu, p. 577.

Belgelerde bu ifade dolayısıyla verilen bir notta (p. 577, 3 no.lu not), Yunanistan'ın *taksim* teklif ettiğine dair bir belge bulunmadığı ileri sürülmektedir.

Halbuki, Türkiye bu iddasını, bir defa değil, bir kaç defa ileri sürmüştür. Hem de İngiltere'ye de atıfta bulunarak.

Meselâ, Türk-İngiliz görüşmeleri dolayısıyla, Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden Londra'ya çekilen 18 Nisan 1958 tarihli telgrafta, Dışişleri Bakanı Zorlu'nun, *taksim*'in, Yunan Dışişleri Bakanı Averoff'un, Atina'daki Türk Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede teklif ettiğini söylediği ifadesi yer almaktadır¹³.

Keza, Başbakan Adnan Menderes'in, Başkan Eisenhower'a gönderdiği 15 Haziran 1958 tarihli mesajda da, "taksim" formülü savunulurken, taksim formülünün ilk defa Yunan Dışişleri Bakanı Averoff tarafında ileri sürüldüğü ve İngiltere Hükümeti tarafından da "tavsiye" ("recommended") edilmesi üzerine, Türkiye'nin, "bir uzlaşmaya ("compromise") varmak amacı ile" ve "büyük fedakârlık pahasına" kabul ettiği bildirilmektedir¹⁴.

Amerikan belgelerinde, Menderes'in bu ifadesi dolayısıyla, bir kere daha not düşülerek (Bak.: p. 653, 4 no.lu not), Yunanistan'ın "taksim" teklif ettiğine dair belge bulunmadığı belirtilmek suretiyle, Türkiye'nin bu beyanları, âdeta bir "yalan" haline getirilmek istenmektedir. Lâkin, bu belgeleri yayımlayan Amerikan Dışişleri Bakanlığı, İngiliz belgelerinden hiç söz etmemektedir ve "taksim" konusu Türkiye ile İngiltere arasında cereyan ettiği halde, bu belgelerde, İngiltere'nin kendisine atfedilen hususta herhangi bir yalanlamasına rastlanmamaktadır. Tarih huzurunda çirkin bir tutum içine giren, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Yunanistan'ın *bedava* avukatlığını yapmış olmaktadır.

Nihayet Amerika'nın Paris Büyükelçiliği'nden Vaşington'a çekilen 25 Temmuz 1958 tarihli bir telgrafta¹⁵, Averoff'un isteği üzerine, Amerikan Büyükelçisi'nin 24 ve 25 Temmuz'da kendisiyle yaptığı görüşmenin raporu verilirken, Büyükelçinin şu sözleri dikkati çekmektedir: "*Averoff'a çeşitli çözümler arasında taksim'i niye kesinlikle dışladığımı sordum ve kendisiyle bu konuda iki yıl önce yaptığım konuşmayı hatırlattım. Verdiği cevap ise,*

¹³ Bak.: Londra'dan Vaşington'a 18 Nisan 1958 tarihli telgraf, p. 601.

¹⁴ Bak.: p. 653.

¹⁵ Telgrafın metni, p. 688-691.

taksim'i Yunan Hükümeti'nin reddetmesinin söz konusu olmadığını, lâkin Kıbrıs Rumlarının bu konuda desteklerini sağlamanın imkânsız olduğunu söyledi".

Averoff'un bu ifadesi de gösteriyor ki, "taksim"i kendisinin veya Yunan Hükümeti'nin reddetmesi söz konusu değildir. Türk yetkililerinin söylediği gibi, taksim'i ilk defa ileri süren Yunanistan'dır, kendisidir.

Amerikan Büyükelçisi'nin, iki yıl önce Averoff ile yaptığı konuşmaya ait belgeyi aradık ise de, bulmamadık. Zira, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, 1956-1957 yıllarına ait Kıbrıs belgelerini, incelememizin başında da belirttiğimiz gibi, yayınlamış bulunmaktadır. Lâkin bu belgeler içinde, Amerikan Büyükelçisinin sözünü ettiği, Averoff ile 18 Ağustos 1956 da yapılan konuşmanın metni ve belgesi bulunmamaktadır. Yani, yayınlanmamıştır. Görünen odur ki, bu konuşmada, Amerikan Büyükelçisi ile Averoff arasında, *taksim* konusu ayrıntılı bir şekilde müzakere edilmiş ve yine anlaşılan odur ki, Averoff taksim formülüne *sert* çıkmamıştır. Keza, Amerikan Büyükelçisi de, taksim formülüne sempati ile bakmıştır.

Kısacası, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, belgeleri manipüle ederek, *taksim* formülünde, o zamanki Türk Hükümeti'ni, "uyduruk bir iddia" da bulunma durumuna düşürme çabası içine girmiştir.

Şimdi, tekrar *Foot Plânı*'na dönelim.

Türk Hükümeti'nin *Foot Plânı*'nı tümenden reddetmesi, diplomatik müzakereleri *Foot Plânı*'nın tamamen dışına kaydırmış görünüyor. Zira, şimdi Türk Hükümeti, *taksim* formülü yerine, politikasını, adada *üs* elde etmeye yöneltmiştir. Çünkü, Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd ve Kıbrıs Valisi *Foot Plânı*'na Türkiye'yi razı etmek için, 26 Ocak 1958'de Ankara'ya geldiklerinde, yapılan görüşmelerde, Zorlu, Kıbrıs Türk Toplumuna da self-determinasyon hakkından (yani taksim) ziyade, adada Türkiye'ye *üs* verilmesi üzerinde durmuştur¹⁶.

Bağdat Paktı toplantısı için Ankara'ya gelen Dulles da, 29 Ocak 1958 günü Başbakan Menderes'le yaptığı görüşmede, Menderes'e, stratejik güvenliği için, Türkiye'nin, Kıbrıs'ın "muhasım" ("hostile") ellere düşmesini önleyecek, kâğıt üstünde garantilere değil, *sağlam* ("dependable") garantilere *hakkı* bulunduğunu söylemiştir¹⁷.

¹⁶ Dulles'in Ankara'dan Vaşington'a 29 Ocak 1958 tarihli telgrafı, p. 582-583.

¹⁷ Dulles-Menderes görüşmesine ait Dulles'in 29 Ocak 1958 tarihli memorandumı, p. 583.

Türkiye'nin bu tutumuna karşılık, Yunanistan da, "enosis" in anahtarı olan "self-determinasyon" isteğinden gerilemeyince, Ocak 1958 sonundan itibaren Kıbrıs'ta hava gerginleşti. Bu defa, Kıbrıs Türkü ile adada İngiliz yönetimi arasında çatışmalar ortaya çıktı. Tabii, EOKA da bundan geri kalmadı. Türkiye'de ise, yurdu baştan başa saran, "Ya Taksim! Ya Ölüm!" mitingleri başladı. Türkiye'nin yüzölçümünün neredeyse her santimetre karesinden "Ya Taksim! Ya Ölüm!" nidaları fişkırmaktaydı.

Bu gelişmeler, Türk ve Yunan görüşlerini de tam bir çatışma içine soktu.

Bağdat Paku toplantılarından sonra, Dulles'in refakatindeki Dışişleri Bakan Yardımcısı Rountree'nin Vaşington'a dönerken, Atina'da Dışişleri Bakanı Averoff ile yaptığı görüşmede, Yunanistan'ın, tutumunu iyice sertleştirdiği görüldü. Averoff, bu görüşmede, Türkiye'nin iki isteği olduğunu, bunlardan birinin güvenlik sorunu, diğersinin ise adadaki Türk azınlığın korunması olduğunu, güvenlik sorununun milletlerarası kuruluşlarla; azınlığın korunmasının ise, kurulacak tarafsız bir komite ile sağlanabileceği gibi, son derece gayri ciddi görüşler ileri sürdü. Yunanistan, Kıbrıs sorunundaki Türkiye gerçeğini bir türlü görmek istemiyordu ve bu tutumunu, denebilir ki, bu güne kadar da sürdürmüştür.

Yine bu görüşmede, Rountree'nin, Averoff'un EOKA üzerinde etkinliğini kullanmasını istemesi üzerine Averoff'un cevabı "EOKA ile hiç bir temasım yok" oldu¹⁸. Averoff, Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı ile resmen alay etmekteydi.

Bundan sonraki gelişmelerde de görüleceği gibi, Yunanistan'ın bu çeşit oyunlarına Amerika'nın gereken tepkiyi göstermemesi, giderek artan Yunan küstahlığını tahrik eden en önemli faktör olmuştur. Nitekim, Rountree ile görüşmesinden sonra, Averoff'un Rountree'ye verdiği 3 Şubat tarihli memorandum, bu durumun açık bir göstergesiydi. Memorandumda şu hususlar belirtilmekteydi¹⁹. Kıbrıs sorununun bugün ulaştığı durumdan Yunanistan sorumlu değildir. Self determinasyon ilkesi ertelenebilir, fakat bu ilkeden vazgeçilemez. Yunan Hükümeti *taksim*'i kabul edemez. Türkiye, Kıbrıs sorununa doğrudan doğruya *taraf* değildir. Bazı çevreler, İngiltere'nin, usanıp adadan çekilmesi halinde, Türkiye'nin adanın bir kısmını işgal edeceğinden

¹⁸ Amerika'nın Atina Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 4 Şubat 1958 tarihli telgraf, p. 586.

¹⁹ Aynı telgraf, p. 587.

söz etmekte iseler de, Yunanistan bunu "cevapsız" bırakmayacaktır. Averoff bu cevabın ne olacağı hususunda en küçük bir işaret söylemiyordu.

Memorandum, Averoff'un Rountree ile görüşmesinden çok daha sertti.

Adadaki çatışmalar dolayısıyla olacak, ve Yunanistan'ın bu tutumun âdeta bir cevap gibi, Kıbrıs Valisi Foot, Kıbrıs Türklerinin şimdi *üs* konusundan vazgeçip, daha şimdiden *taksim* üzerinde ısrar ettiklerini söylemekteydi²⁰.

Taraflar arasındaki durumun bu şekilde zıtlaşması üzerine, İngiltere Dışişleri Bakanı Selwyn Lloyd, Hugh Foot ile birlikte, 11-13 Şubat 1958 günlerinde Atina'yı ziyaret etti. Amaçları, Kıbrıs sorununu, tamamen stratejik faktörler bakımından Yunanistan ile tartışmak ve bu konuda üç devlet (İngiltere, Yunanistan ve Türkiye) arasında bir *üçlü* toplantı düzenlemektir. İngiltere'nin bu teşebbüsüne Amerika da destek verdi²¹.

Atina görüşmelerinde Yunan hükümeti, Foot Plânı'nı ancak *şartlı* olarak desteklerken, Kıbrıs Türk Toplumuna self-determinasyon hakkının tanınmasının *taksim* anlamına geleceğini söyleyip, reddettiği gibi, adada Türkiye'ye *üs* verilmesinin de karşısına çıktı²².

Dulles'in ise, *taksim* yerine Türkiye *üs* verilmesi fikrine dört elle sarıldığı görülüyor. Atina Büyükelçiliği'ne tayin edilen *James W. Riddleberger* ile 11 Şubat 1958 günü yaptığı konuşmada, Büyükelçiye şu noktaları belirtmekteydi: Türkiye, Kıbrıs sorununu bir "güvenlik" sorunu haline getirmekte haklıdır ve bu bakımdan da Türkler tatmin edilmelidir. Bu tatmin ise, kâğıt üzerinde bir garantiden fazla bir şekilde sağlamalıdır. Bu da, muhtemelen, adada Türkiye'ye bir *üs* vermekle mümkün olabilir²³.

Dulles'a göre, *taksim* kötü bir formüldü ve ayrıca, Kıbrıs Türkü de bir azınlıktı.

Bunun üzerine, Riddleberger Dulles'a, Amerika'nın bu soruna girip girmemesi konusunda bir soru yöneltince, Dulles, Amerika'nın bu konudaki etkinliğinin fazla olmadığı cevabını vermiştir. Yani Dulles, Amerika'yı Kıbrıs sorununa fazla bulaştırmak istemiyordu. Dulles, dışarıdan baskı ve "talimat" ile tarafları uzlaşmaya sürüklemek istiyordu.

²⁰ Lefkoşe Amerika Konsolosluğundan Vaşington'a 4 Şubat 1958 tarihli telgraf, p. 587-588.

²¹ İngiltere ile Amerika arasında Vaşington'da toplantı tutanağı, 5 Şubat 1958 p. 589-590.

²² Editorial Note, p. 591.

²³ Editorial Note, p. 591-592.

Yunanistan'ın, adada Türklere üs verilmesine karşı çıkması üzerine, İngiltere, Türkiye'ye, geniş anlamda üs verilmesini yerine, "küçük bir yer" ("enclave") verme taraflısı olmuş ve adanın toprak bütünlüğünü koruma ilkesini benimsemiştir. İngiltere'ye göre, bu, Türkiye'nin güvenliğinin "minimum" garantisi olacaktır. İngiltere, bu hususları hem Türkiye'ye ve hem NATO Genel Sekreteri Spaak'a bildirmiştir²⁴.

Yine İngiltere'ye göre, Türkiye'ye adada üs verme plânı, Türkiye'yi "taksim"den vazgeçirme amacına yönelik bulunuyordu.

İngiltere'nin üs teklifi Türkiye tarafından olumlu karşılanmıştır. Şu şartla ki: 1) Üslerin sayısı üç olacak ve bu üsler şehirlerde bulunacaktır. (İngiltere bunu kabule yanaşmamıştır). 2) Bu üsler ya hemen veya en geç bir yıl içinde Türkiye'ye verilmelidir. 3) Ada için hazırlanacak özerklik statüsü "federal" nitelikli olmalı, yani Türk Toplumuna geniş yetkiler tanınmalıdır²⁵.

Türkiye'nin taksim yerine "üs" formülünü kabul etmekle gösterdiği *esneklik*, Amerika'yı memnun etmiştir²⁶. Ne var ki, İngiltere, Türkiye'nin istediği üs yerlerini kabul etmediği gibi, bu üsler için tanınacak yetkilerin, Türkiye'nin istediği gibi "geniş" olmasının da karşısına çıkmıştır²⁷. Bu sebeple de, Türklerin üsler konusundaki "katı" tutumunu değiştirmesi için, Amerika'dan yardım ve destek istemiştir.

Bu arada Vali Foot, Lefkoşe'deki Amerikan Konsolosu'na, İngiltere'nin Türkiye ile Yunanistan arasında seçim yapmak zorunda kalması halinde, Türkiye tarafını tercih edeceğini söylüyordu²⁸.

Üs'ler konusunun, 1958'in Mart ve Nisan aylarında, Türkiye ile İngiltere arasında çetin tartışmalara konu olduğu ve bir sonuca varılmadığı anlaşılıyor. Türkiye, "taksim" den vazgeçerken, "üs"ler konusunda ayağını sağlam yere basmak ve mümkün olduğunca üs-taksim dengesini kurmak istemiş ve bu sebeple de geniş yetkilerle donatılmış üs ilkesini ileri sürmüştür. Lâkin İngiltere bu "denge"yi kabule yanaşmamıştır.

²⁴Selwyn Lloyd'dan Dulles'a 22 Şubat 1958 tarihli mesaj, p. 583-594.

²⁵Londra'daki Amerikan Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 11 Mart 1958 tarihli telgraf, p. 595.

²⁶Ankara'daki Warren'dan Vaşington'a 13 Mart 1958 tarihli telgraf, p. 596.

²⁷Londra'daki Amerikan Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 29 Mart 1958 tarihli telgraf, p. 598.

²⁸Lefkoşe'den Vaşington'a 17 Mart 1958 günlü telgraf, p. 596-597.

Nisan ayından itibaren de adada EOKA tethişi artmaya başlamıştır.

2. Macmillan Plânı - NATO Müzakereleri

NATO Bakanlar Konseyi'nin 4-7 Mayıs 1958 günlerinde Kopenhag'da yaptığı toplantı vesilesiyle, Amerikan ve İngiliz Dışişleri Bakanları Dulles ve Selwyn Lloyd, Kıbrıs konusunu görüşmek üzere biraraya gelmişlerdir²⁹. Selwyn Lloyd, üsler konusunda Türkiye ile anlaşmanın mümkün olmadığını, çünkü Türk Dışişleri Bakanı Zorlu ile müzakere yapmanın imkânsız olduğunu bildirmiş ve İngiltere'nin şimdi, Başbakan Macmillan tarafından da desteklenen "üçlü condominium" ("tri-dominium") ilkesini benimsediğini belirtmiştir. Yani, ada yönetimine üç devlet, İngiltere, Yunanistan ve Türkiye de dahil edilecekti. İngiltere, her zaman için olduğu gibi, bu yeni plân için de Amerika'nın desteğini istemekteydi.

Dulles ise, bu isteğe verdiği cevapta, taksim de dahil, "yürüyebilecek" her formülü Amerika'nın kabul edebileceğini, lâkin, Türkiye'nin adada hiç bir hukukî durumu olmadığını, ancak "normal bir bağa sahip bulunduğunu, bu sebeple de, adada Türklere üs verilmesini Yunanistan'ın kabul edemeyeceğini³⁰, İngiltere arzu ediyorsa, Amerika'nın mümkün olan her şekilde İngiltere'ye yardım edeceğini bildirmiştir.

Ocak ayında, Ankara'da Başbakan Menderes'e, Türkiye'nin adada sağlam ("dependable") garantilere hakkı olduğunu söyleyen, sanki bu Dulles değildi.

Selwyn Lloyd, bu yeni plânın geliştirilmesi için, İngiltere'nin, 11 Mayıs'taki Yunan seçimlerini bekleyeceğini söylüyordu.

Selwyn Lloyd ile Dulles arasında 6 Mayıs'ta bir görüşme daha olmuş ise de, nedense bu görüşmenin tutanağı, belgeler arasında yayınlanmamıştır.

Bununla beraber, Dulles'in "tri-dominium" ilkesini benimsemesine karşılık, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, bu ilkeye karşı çıkmış ve bu ilkenin uygulanmasının çok çeşitli sorunlar yaratabileceğini, bu sebeple, Türklere "taksim" yerine "bir" üs verilmesinin daha uygun olacağı görüşünü belirtmiştir³¹.

²⁹ Bak.: Memorandum of Conversation, p. 605-606.

³⁰ Atina Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 12 Mayıs 1958 günlü telgraf, p. 608-609.

³¹ Dışişleri Bakan Yardımcısı Herter'den, Paris'te Dışişleri Bakanı Dulles'a, 9 Mayıs 1958 günlü telgraf, p. 607.

Macmillan Plânı adını alacak olan "tri-dominium" plânı, ayrıntılı hale getirildikten sonra, 19 Haziran 1958'de, Başbakan Macmillan tarafından Avam Kamarası'nda yapılan bir konuşma ile açıklanmıştır³². Bununla beraber, Macmillan Plânı'nın Mayıs ayı ortalarından itibaren İngiltere ile Amerika arasında tartışılmaya başlandığı görülmektedir. İngiltere, Macmillan Plânı hakkında Amerika'yı 16 Mayıs'ta haberdar etmiştir³³. Plânın tam metni ise, 3 Haziran'da Vaşington'a bildirilmiştir³⁴.

Macmillan Plânı'nda "tri-dominium" ilkesi şu şekilde öngörülmekteydi: Plân, 7 yıllık bir özerklik dönemini öngörüyordu ve bu süre içinde de İngiliz Valisinin yanında Türk ve Yunan hükümetlerinin birer resmî temsilcisi bulunacak ve bunlar özerkliğin uygulanmasında Vali ile işbirliği yapacaklardı.

Bunun yanında, gerek Türk, gerek Rum toplumlarının kendi yasama meclisleri olacak ve toplumların kendilerine ait hususlarda, bu yasama meclisleri karar verecekti. Adanın dışişleri, savunma ve iç güvenlik işleri, tamamen valinin yetkisinde bulunacaktı.

Plân, 7 yılın sonunda nihai statünün müzakeresini öngörmekle beraber, Türklere adada "üs" verilmesinden hiç söz etmiyordu. Ne var ki, Amerika'nın Londra Büyükelçisi Whitney, 23 Mayıs'ta Vaşington'a gönderdiği ve İngiltere'nin politikasını tahlil eden raporunda³⁵, İngilizlerin, Amerika'nın, Türkleri üs istemekten vazgeçiremeyeceği kanısında olduklarını vurgulamaktaydı. Nitekim, Ankara Büyükelçisi Warren da, 28 Mayıs'ta, Amerika'nın, Türkleri "üs" konusundaki isteklerinden vazgeçirme şansının bulunmadığını Vaşington'a bildirmekteydi³⁶.

Whitney'in, sözünü ettiğimiz 23 Mayıs tarihli raporunda, bir ilginç nokta daha bulunmaktaydı. Whitney'e göre, İngiltere, Türkiye ile Yunanistan arasında bir "tercih" yapmak istemekle beraber, bu tercihi yapmak zorunda kalırsa, stratejik önemi ve Orta Doğu dolayısıyla, Türkiye'ye eğilim gösterecekti ve İngiltere'de askerler de Türkiye'yi tutmaktaydı³⁷.

³² Macmillan Plânı'nın esasları 20 Haziran 1958 günlü *Zafer Gazetesi*'nde yayınlanmıştır. Ayrıca bak.: Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs meselesi, 1954-1959*, s. 460-461; Şükrü S. Gürel, *Kıbrıs Tarihi, 1878-1960*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1986, s. 140-141.

³³ Londra Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 17 Mayıs 1958 günlü telgraf, p. 610-611.

³⁴ Vaşington'daki İngiltere Büyükelçisi'nin Dışişleri Bakanı Dulles'a 3 Haziran 1958 günlü mektubu, p. 617-619; Mektuba ilişkin olan plânın metni: 620-621.

³⁵ Bak.: p. 611-613.

³⁶ Bak.: p. 613, 4 no.lu dipnotu.

³⁷ Bak.: p. 611-612.

İngiltere'nin bu tutumuna karşılık, Amerikan Dışişleri Bakanı Dulles'in ise, tamamen Yunanistan'a eğilim gösterdiği görülmektedir.

Selwyn Lloyd, 23 Mayıs'ta Dulles'a, "Dear Foster" diye hitap eden bir mektup yazarak, güçlüklerinden söz etmişti³⁸. Dulles da bu mektuba, "Dear Selwyn" diye hitap eden bir mektupla cevap verdi³⁹. Dulles, mektubunun daha ikinci paragrafında, "*Şunu bütün samimiyetimle söylemek zorundayım ki, bizim değerlendirmemize göre, plânınız Yunanistan'da ve Kıbrıs'ta şiddetli ("strong") tepkiye sebep olacaktır*" dedikten sonra, bu tepkinin sebebi olarak, Macmillan Plânı'nın, Türk Hükümeti'ni Kıbrıs sorununun *bir tarafı* haline getirdiğini ve bu durumun da, *Türkiye'nin adadaki etkinliğinin artmasına yol açacağını* söylemekteydi. Bu sebeple Dulles, Plân'ın, Yunanistan ve Kıbrıs Rumları tarafından kabulünü kolaylaştıracak şekilde değiştirilmesi imkânlarını sormaktaydı.

Dulles'in bu tutumu üzerine Selwyn Lloyd, Plân'ın tam metnini 3 Haziran'da Dulles'a gönderdiği gibi⁴⁰, bu plânın Yunanistan ve Kıbrıs Rumları için içerdiği avantajları uzun uzadıya izah zorunda kalmıştır. Bununla beraber, bu "havuç" a karşılık, Selwyn Lloyd "sopa" yı da göstermekten geri kalmıyor ve "*arzu etmememize rağmen, plânımız başarılı bir şekilde uygulanamazsa, gerçek ve yakın bir taksim tehlikesi mevcut bulunmaktadır*" diyordu⁴¹.

Selwyn Lloyd'un, yukarda sözünü ettiğimiz, Dulles'a 23 Mayıs tarihli mektubuna göre, Macmillan Plânı NATO Genel Sekreteri Spaak'a da bildirilerek, plânın kabulü için, NATO'nun Türkiye ve Yunanistan üzerinde baskı yapması amacı güdülmüştür. Nitekim, NATO Daimi Konseyi, 10 Haziran toplantısında, Türk ve Yunan görüşlerini dinlemiştir⁴². Fakat bundan daha önemlisi ise, Selwyn Lloyd'un mektubunda belirttiğine göre, NATO Genel Sekreteri, en iyi çözümün, İngiltere ve Türkiye'ye üsler verilerek, adaya, çoğunluk esasına dayanan self-determinasyon ilkesinin uygulanması (yani enosis) olduğu görüşündeydi⁴³.

³⁸ Mektubun metni: p. 614-615.

³⁹ Dulles'dan Selwyn Lloyd'a 27 Mayıs 1958 günlü mektup, p. 615-616.

⁴⁰ Mesajın metni: p. 617-619.

⁴¹ Aynı mesaj, p. 618.

⁴² p. 624, 4 no.lu dipnotu.

⁴³ Bak.: p. 615.

Macmillan Plânı ile ilgili haberler ortalığa yayıldıkça, Kıbrıs'ta da toplumlar arasındaki hava iyice gerginleşmeye başladı. 7 Haziran'da Rum tethişçilerin Türklere karşı bombalı saldırılara başlamaları üzerine, Türkler de aynı şiddette cevap verdiler.

Amerikan tarafının, adadaki bu gerginliği *gayet tarafgirane* bir şekilde değerlendirmesi ilginçtir ve Amerika'nın Yunan ve Rum taraftarlığının gayet ilginç delillerini vermektedir. Şöyle ki:

Amerika'nın Lefkoşe Konsolosu Belcher, 9 Haziran 1958'de Vaşington'a gönderdiği raporunda⁴⁴, olayların sorumluluğunu, İngiliz Valisinin ifadesine dayanarak, Türklere üzerine yıkarken, Türklere "taksim" için son bir huruç hareketi yaptığını ve bunda Ankara radyosunun kışkırtmalarının büyük rol oynadığını söylüyor ve Kıbrıs Türkü'nün Rum tethişine karşı tepkilerini "*utanmaz*" ("shameless") ve "*sorumsuz*" olarak nitelendiriyordu. Fakat Konsolos Bey, EOKA teröründen hiç söz etmemekteydi.

Amerika'nın Atina Büyükelçisi de, Lefkoşe Konsolosu'ndan aşağı kalmadı. Büyükelçi Riddleberger'in 10 Haziran'da Vaşington'a gönderdiği telgrafından⁴⁵ şu pasajları almakla yetineceğiz: "*Bir çok Yunan gazetesinin belirttiği gibi Amerika'nın açık bir tutum almaması, bu son olaylarda etkin olmuştur*". Büyükelçi Vaşington yönetimini, bir bakıma Türkiye'ye "sert" çıkmamakla itham ediyordu. Büyükelçinin şu ifadeleri bunu açıkça göstermekteydi: "*Türkiye'nin haksız istekleri karşısında, Amerika, tarihen benimsenmiş olduğu self-determinasyon ilkesinden vazgeçmemelidir*". Sayın Büyükelçi, Türkiye'nin neden "haksız" olduğuna dair tek kelime söylemez iken, öte yandan açıkça ve hatta resmen Yunanistan'ın "enosis" tezini desteklemekte ve bu desteği, Amerika'nın o muhteşem (!) tarihine dayandırmaktaydı. Halbuki Amerika'nın tarihinde hürriyet, insan hakları, insanlık, bağımsızlık açısından neler (!) yoktu ki!

Nihayet Büyükelçi, bu incelememizde bol bol göreceğimiz Yunan şantajlarından birinin de avukatlığını yaparak, Vaşington'u telâşa vermeye yeltenmekten de kaçınmıyordu: "*Silâhlı şiddet kullanılmasıdaki Türk başarısı karşısında Yunanlıların kızgınlığı o derecededir ki, bu durum, Yunanistan'ın NATO'dan çekilmesine sebep olabilir... NATO hemen harekete geçirilmeli*

⁴⁴ Metin: p. 622-623.

⁴⁵ Telgrafın metni: p. 623-624.

dir". Elçi Bey'in "şartlandırılmış" hafızası, nedense EOKA'nın kaç yıldır yürüttüğü silâhli şiddet eylemlerini hatırlamaya kâfi gelmiyordu.

Kendi adını alan plâna Amerika'nın desteğini sağlamak için, İngiltere Başbakanı Macmillan, 7-11 Haziran 1958 günlerinde Vaşington'u ziyaret etmiş ve 9-11 Haziran günlerinde Kıbrıs için yapılan görüşmelerde de, Macmillan, bu yeni plân için Amerika'nın desteğini sağlamaya çalışmıştır⁴⁶.

Plân'da Türklere üs verilmesinden söz edilmemesini, Macmillan, bu görüşmelerde şöyle açıklamıştır: Türklere adada üs verildiği takdirde, Türkler bu üs'e bir sürü kuvvet yığacaklar ve bu da adada bir Türk-Yunan çatışmasına sebep olacaktır.

Bu görüşmelerde söz konusu olan önemli bir husus, İngiltere'nin, Macmillan Plânı'na Amerika'nın destek vermesiydi. Lâkin, ilginçtir, Dulles, daha bir ay önce Macmillan Plânı, Amerika'ya danışılmadan hazırlandığı için, Amerika'nın kendi prestijini riske edemeyeceğini, fakat bütün NATO üyeleri ile birlikte Amerika'nın da destekleyebileceğini söylemiştir.

Dulles'in bu tutumundan iki sonuç çıkmaktaydı. Birincisi, Amerika'nın giderek Yunanistan ve Kıbrıs Rumları tarafına yönelen bir eğilim göstermeye başlaması, ikincisi de, şimdi Amerika'nın, Kıbrıs sorununu NATO'ya yıkmak istemesiydi. Başka bir deyişle, Amerika, Kıbrıs sorununun inisiyatifi, İngiltere'nin elinden mi almak istiyordu? Münferiden İngiltere'ye söz geçiremeyen Amerika, egemen olduğu NATO'da mı politikasını yürütmek istiyordu? Belli değil.

Gerçekten, Dulles-Macmillan görüşmesinden sonra, Dulles'in bütün rezervlerine rağmen, Amerika, Plân'ın kabulü hususunda Atina ve Ankara üzerinde baskıya geçerken, bir yandan da NATO'ya el atmıştır. Gerekçe ise, Kıbrıs'taki Türk-Rum çatışmaları dolayısıyla Türk-Yunan münasebetlerinin iyice gerginleşmesi ve bunun NATO'nun Güney-Doğu Kanadı'nı etkilemesiydi. Bu sebeple, Kıbrıs sorunu NATO Konseyi'nde 12 ve 13 Haziran 1958 günlerinde olmak üzere iki defa müzakere edilmiş ise de, herhangi bir karar alınmamıştır⁴⁷.

⁴⁶ Görüşmelerin tutanağı, p. 625-627.

⁴⁷ Bak.: Editorial Note, p. 628-629 ve Editorial Note, p. 635.

Atina ve Ankara üzerindeki Amerikan baskılarına gelince:

Belgelere bakıldığında, Yunan Hükümeti'nin, adadaki Türk-Rum çatışmalarını, kendi propagandası için sömürerek, pireyi deve yapmaya ve sanki yıllardır adada hiç EOKA tethişi olmamış gibi, adadaki bütün tethişin sorumluluğunu Türk toplumuna yıkmaya çalıştığı görülmektedir. İlginçtir, adadaki çatışmalar konusunda Amerika'nın da Yunanistan'ı desteklemesidir⁴⁸.

Türk-Yunan gerginliği dolayısıyla, işin içine Başkan Eisenhower da girmiş ve hazırlanan aynı mealdeki birer mektup⁴⁹, 13 Haziran'da, Başbakanlar Karamanlis ve Menderes'e gönderilmiş ise de, bu teşebbüsten de bir sonuç çıkmamış ve her iki taraf da görüşlerinden bir santim bile ayrılmamışlardır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Başbakan Menderes Eisenhower'a 15 Haziran tarihli cevabında⁵⁰, "taksim" formülünün ilk defa Yunan Dışişleri Bakanı Averoff tarafından ileri sürüldüğünü, İngiltere'nin *tavsiyesi* üzerine de Türkiye tarafından kabul gördüğünü söylemiştir. Yani, Türkiye "taksim" üzerinde ısrar etmekteydi.

Yunanistan ise, adadaki çatışmalar karşısında Amerika'nın kendisine eğilim gösteren bir tutum aldığı görünce, tam bir "*şantaj*" politikasına başvurmuştur. Yunanistan'ın tutumunda şu noktalar göze çarpmaktaydı:

1) Averoff, 12 Haziran'da Amerikan Büyükelçisi Riddleberger ile görüşürken, Macmillan Plânı'nın, Türkiye'ye, ada üzerinde hukuki bir statü tanıdığını, Türkiye'nin böyle bir hakkı bulunmadığını, bu hak bir defa tanınırsa, bir daha geri alınamayacağını söyleyerek Plân'a itiraz etmiştir⁵¹.

İkinci olarak Averoff, şantaj yoluna da başvurup, durumun çok ciddi olduğunu, bundan dolayı gerek Yunanistan'ın iç durumunu, gerek NATO çerçevesi içindeki Türk-Yunan münasebetlerinin nasıl bir gelişme göstereceğini söyleyemeyeceğini belirterek, NATO'dan çıkma tehdidinde bulunmuştur⁵².

Averoff, konuşmasının sonunda işi iyice terbiyesizliğe ve küstahlığa dökererek, Amerikan Büyükelçisi'ne, "*Türkler barbardırlar ve barbarlar medeni*

⁴⁸ Bak.: Dulles'dan Atina Büyükelçiliği'ne 11 Haziran 1958 tarihli telgraf, p. 627-628.

⁴⁹ Mektubun metni: Dışişleri Bakan Yardımcısı Herter ile Başkan Eisenhower arasında yapılan telefon konuşmasının tutanağı, p. 641-642.

⁵⁰ Başbakan Menderes'in Eisenhower'a cevabının metni: Ankara'daki Warren'dan Vaşington'a 15 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 652-654.

⁵¹ Riddleberger'den Vaşington'a 12 Haziran tarihli telgraf, p. 631.

⁵² Aynı telgraf, p. 632.

milletler için mümkün olmayan derecede hareket serbestisinden yararlanmaktadır" demiştir⁵³.

2) Yunan Hükümeti, 13 Haziran'da Amerika'ya (muhtemelen İngiltere'ye de) verdiği bir muhtıradaki⁵⁴ şu iddiaları ileri sürmekteydi: a) Kıbrıs adasının Rum halkı, mütemadiyen Türk azınlığın saldırılarına (!) maruz bulunmaktadır. Bu saldırılarda 100'den fazla insan yaralanmış, Ortodoks kilisesi ateşe verilmiş ve Rum mallarına zarar iras edilmiştir. Böylece Rumlar bu şiddet eylemlerinin kurbanı (!) olmuşlardır. b) Yunanistan bu olaylar karşısında kayıtsız kalamaz. c) Bu çeşitli olaylar geçmişte de Ortodoks Ökumenik Patrikliği'ne de yönelmiştir. (1955 Eylül olayları kastediliyor). Bu sebeple, bu olayların tekerrürü (yani 1955 olaylarının tekerrürü) halinde, "Yunan Hükümeti somut tedbirlere başvurmak zorunda kalacaktır". Tabii, bu "somut tedbirler" in ne olduğuna hiç değinilmiyordu. d) Türkiye'deki Rumlar, Lozan Antlaşması çerçevesinde bulunmaktadır ve bu antlaşmanın (yani Lozan'ın) ihlâli halinde Yunanistan gerekli yaptırımlara ("sanctions") başvuracaktır. (Tabii, Batı Trakya Türklerinin yine Lozan Antlaşması ile sahip oldukları haklarından hiç dem vurulmamaktaydı). e) Averoff bu yaptırımları şu şekilde zikretmekteydi: Türkiye ile diplomatik münasebetlerin kesilmesi ve Türkiye ile NATO içindeki bağlar dahil bütün bağların koparılması, ve Batı Trakya ile Oniki Adada'ki "Müslümanların" statülerinin yeniden gözden geçirilmesi.

3) Yunan hükümeti Türkiye aleyhindeki kampanyasına daha da yoğunluk vererek, bu kerre Yunan Kral ve Kraliçesine de şantaj politikasında rol vermiştir. Kral, Amerikan Büyükelçisi'ni Saray'a davet ederek, yanında Kraliçe olduğu halde, kendisine şu hususları belirtmiştir: a) Başbakan Karamanlis, parlamentoda devamlı eleştirilere uğramakta ve istifadan söz etmektedir. İstifa ederse, bu yeni bir seçim demektir ve komünistlerin artan gücü dolayısıyla, yeni bir seçim, ülkenin istikbali için felâket olacaktır. Bugünkü şartlarda hiç bir siyasî lider, Kıbrıs sorununda karar verme sorumluluğunu üzerine alamaz. b) Gerek Kral, gerek Kraliçe, Macmillan Plânı'nı şiddetle eleştirmişlerdir. c) Kral yine Yunanistan'ın NATO'dan çekilme ihtimalinden söz edince, Kraliçe ağlamaya başlamış ve NATO'dan çekilmek-tense, kendilerinin tahttan çekilmelerinin daha iyi olacağını söyleyerek, tam

⁵³ Aynı telgraf, p. 633.

⁵⁴ Memorandumun metni: Riddleberger'den Vaşington'a 13 Haziran 1958 tarihli telgraf, p. 637-639.

bir tiyatro sahnesi yaratmıştır. d) Kral, İstanbul Rumları için endişesini belirtmiş ve onlara bir şey olursa, Yunanistan'da neler olabileceğini tahmin edemediğini söylemiştir. e) Nihayet, Kral, Amerika'dan, Karamanlis'in Parlâmentoda kullanması için, Karamanlis'i destekleyen ve Yunanistan'ın bugüne kadarki tutumunu öven bir deklârasyon yayınlamasını da istemiştir.

Bu arada ilginç bir nokta olmak üzere, Amerika Büyükelçisi, bu telgrafta, Atina'daki Türk Büyükelçisinden de söz ederek, Büyükelçinin, kendisine, Atina'daki Türk Büyükelçiliği'nin camını kıracak bir taşın, İstanbul'da ayaklanmalara ("riots") sebep olabileceğini, bu sebeple Amerika'nın duruma müdahale için kararını vermesi ve gerek Ankara'ya, gerek Atina'ya sert çıkması ("talk sternly") gerektiğini söylediğini bildirmekteydi⁵⁵.

4) Yunanistan, 14 Haziran'da, İzmir'deki NATO karargâhından bütün personelinin geri çektiği gibi, yaptığı bir açıklamada da gerekçe olarak Kıbrıs'ta Rumlara yönelen (!) şiddeti gösterirken, Trakya sınırında bulunan Yunan birlikleri de alarm durumuna geçiriliyordu⁵⁶.

Yunanistan'ın bu şantaj politikası Türkiye üzerinde hiç etki yapmamıştır. Dışişleri Bakanı Zorlu, 15 Haziran'da Amerikan Büyükelçisi Warren ile yaptığı görüşmede şöyle diyordu: "*Yunanistan yıllardan beri adada karışıklıkları tahrik edip durmaktadır. Bu dönemde 30 tane Kıbrıslı Türk öldürülmüştür. Şimdi dört tane Kıbrıslı Rum öldürüldü diye dünya kamuoyu ayağa kalkıyor*". NATO'dan çıkma konusunda da Zorlu, "*Eğer Yunanlılar NATO'dan çıkmak istiyorlarsa, bırakın çıksınlar. Yunanistansız biz daha iyi yaparız. Gerektiğinde biz de NATO'dan çıkarız*" demektedir. Zorlu'ya göre, Türkiye üzerindeki bu baskı, Türkiye'ye yardım yapılmasından kaynaklanıyordu; bu sebeple de, "*Sadece ekmek yer ve turnaklarımızla mücadele ederiz. Fakat hiç bir yabancı baskısını da kabul edemeyiz*" diyordu. Warren'a göre, Zorlu'nun bu sert tutumunun sebebi, dış yardımların Türkiye üzerinde bir baskı vasıtası olarak kullanılması istenirken, öte yandan, konunun NATO'ya getirilerek, NATO'nun da bir baskı aracı olarak kullanılmasına çalışılmasıydı⁵⁷.

İşte bu atmosfer içindedir ki, Türkiye Macmillan Plâm'ını reddetti. Daha yukarda da belirttiğimiz gibi, Başbakan Menderes'in, Zorlu-Warren görüşmesinin aynı günü, yani 15 Haziran'da, Başkan Eisenhower'a gönderdiği cevabi

⁵⁵ Aynı telgraf, p. 644.

⁵⁶ Editorial Note, p. 646.

⁵⁷ Warren'dan Vaşington'a 15 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 647.

mesajda, Türkiye "taksim" konusundaki ısrarlı tutumunu devam ettirmekteydi.

Fakat bu arada, Amerikan yönetiminin bir perişanlığını ve Kıbrıs sorunundaki bilgisizliğini yansıtmak için, ilginç bir noktayı da belirtelim: 14 Haziran 1958 günü saat 15:40 sıralarında Dulles, Başkan Eisenhower'a, başka bir konu için telefon ettiğinde, Eisenhower Kıbrıs gelişmelerini sorunca Dulles da Atina'da Amerika aleyhtarını büyük gösterilerin yapılmakta olduğunu bildirmiştir. Eisenhower ise, Yunanlıların bu kızgınlığını anlayamadığını ifade etmiş ve arkasından da, Türklerin adada 5.000 kişilik zayıf bir azınlık olması dolayısıyla, bu Türkleri başka bir yere (herhalde Türkiye olacaktı) nakledip, onlara daha iyi bir durum ("better position elsewhere") sağlayalım deyince, Dulles, yanında bulunan Bakan Yardımcısı Rountree'ye adadaki Türklerin sayısını sorarak, Eisenhower'a, bu sayının 5.000 değil 160.000 (!) olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Eisenhower, "*Bu durumda Türkleri nakletme işi yatar*" ("that knocks out any resettlement") diye hayıflanmıştır⁵⁸. Bu nakil ile Eisenhower'ın, adayı Türklerden temizleyip, Yunanistan'a "teslim" etmek istediği anlaşılıyor. Bunun dışında, Türkiye'nin, 1955 yılından beri adada 120.000 Türk bulunduğunu ileri sürdüğünü de hatırlatalım.

İşin daha ilginç yanı da, Dulles'in, Eisenhower'a bu 160.000 rakamını verirken, bu sayının, ada nüfusunun % 20'sini teşkil ettiğini söylemesiydi. Yani, nereden bakılırsa bakılsın, Amerikan yönetiminin perişanlığı ortadaydı ve bu perişanlık içinde bu zevat Kıbrıs sorununa çözüm bulmaya çalışıyordu.

Yunanistan'ın Haziran ortalarında yeni bir tutum aldığı görülüyor. Yunan Başbakanı Karamanlis, Amerika'ya "enosis" ile self-determinasyon ve "taksim" formüllerini dışarda bırakan ve sadece "özerklik" formülünü kapsayan bir çözüme gidilmesini, fakat buna karşılık, hem Türkiye ve hem de Yunanistan plânı reddettiğine göre, İngiltere'nin de Macmillan Plânı'nı resmen açıklamaktan vazgeçmesi gerektiğini bildirdi⁵⁹.

İngiltere Başbakanı Macmillan ise, Avam Kamarası'nda kendi plânını açıklamak için yapacağı konuşmayı ertelemesinin mümkün olmadığını, esasen plânın Türkiye ve Yunanistan'a resmen bildirmiş olduğunu, açıklamayı ertelemesinin, İngiliz Hükümeti'ni Parlâmento önünde güç duruma sokacağını bildirip, Yunanistan'ın isteğini reddetmiştir⁶⁰.

⁵⁸ Dulles ile Eisenhower arasındaki telefon konuşmasının tutanağı, p. 645.

⁵⁹ Atina'dan Vaşington'a 15 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 648-650.

⁶⁰ Londra'dan Vaşington'a 16 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 655-657.

Bununla beraber, Kıbrıs sorununun 16 Haziran'da NATO Konseyi'nde ele alınması, yeni bir gelişme ortaya çıkarmıştır. Bu da NATO çerçevesinde *Üçlü* müzakerelerin yapılmasıydı. Hatta İngiltere'nin teklifi üzerine, Macmillan Plânı'nın bu müzakerelerde "*yapıcı tartışmalar için esas*" teşkil etmesi de kabul edildi. Ayrıca, bu yeni prosedürün ayrıntılarını tespit etmek için, İngiltere, Macmillan Plânı'nın Avam Kamarası'nda açıklanmasını 48 saat erteledi⁶¹.

Bunun üzerine, Amerika'nın teklifi ile, *Üçlü* müzakerelerin, NATO Genel Sekreteri veya bir temsilcisinin başkanlığında yapılması esası benimsendi⁶².

Türkiye, NATO çerçevesinde üçlü müzakereleri derhal kabul etti. Fakat bu, Türkiye'nin taksim'den vazgeçmesi anlamını taşııyordu⁶³.

Yunanistan ise, yine bir takım oyunlara başvurdu. Yunanistan, yine şantaj yoluna girip, gerek Kıbrıs'ta, gerek Yunanistan'da durumun tam bir kaos olduğunu, hatta Yunanistan'da bir askerî darbe ihtimali dahi mevcut olduğunu ve bu şartlarda Yunan kamuoyunun, Kıbrıs müzakereleri için NATO'nun himayesini ("aegis") kabul etmeyeceğini, çünkü kamuoyunun NATO'yu "*sömürgeci bir örgüt*" telâkki ettiğini ileri sürmekle beraber, sonunda, *üçlü* değil, ikili yani NATO'nun başkanlığında İngiltere ile *ikili* görüşme ilkesini benimsedi. Bunu yaparken, Yunan Dışişleri Bakanı, daha önceki bildiriminden gerileyerek, "*Kıbrıs Rumları kabul ederse*", Yunanistan'ın "enosis" ve self-determinasyon ilkesinden vazgeçeceğini bildirdi⁶⁴.

Yunanistan'ın *ikili* görüşme isteğindeki amaç, Türkiye'yi Kıbrıs sorunundan dışlamak ve Türkiye'yi yok farzetmekti.

Başbakan Macmillan, nihayet kendi adını taşıyan plânını, Avam Kamarası'nın 19 Haziran 1958 günlü toplantısında açıkladı. Fakat bu arada da yeni görüş ayrılıkları patlak verdi. Türkiye görüşmelerin *üçlü* olarak yapılmasında ısrar ederken, bu müzakerelerde sadece Macmillan Plânı'nın esas alınmasını, Türk ve Yunan taraflarının da müzakerelerde teklifte bulunabil-

⁶¹ NATO'daki Amerikan delegasyonundan Vaşington'a 16 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 658-659.

⁶² Vaşington'dan NATO nezdindeki Amerikan delegasyonuna 17 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 660-661.

⁶³ Bak.: Ankara'dan Vaşington'a 17 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 663-664.

⁶⁴ Atina'dan Vaşington'a 17 Haziran günlü telgraf, p. 662-663.

mesini ileri sürdü⁶⁵. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Macmillan Plânı ne taksim'den ve ne de Türkiye'ye üs verilmesinden söz etmediğinden, Türkiye her iki konuda da teklif yapma hakkını korumak istiyordu.

Tam bu sırada Amerika'nın pişmiş aşı su katmak istediği görülüyor. Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda hazırlanan 20 Haziran 1958 tarihli bir memorandumda, üçlü veya ikili NATO müzakerelerinde tarafların da teklifte bulunması ilkesi desteklenirken, bunun yanında, Macmillan Plânında bazı değişiklikler yapılması da ileri sürülüyordu. Bunların başında da, Macmillan Plânı'ndaki, Vali'nin yanında Türk ve Yunan hükümetleri temsilcilerinin de görev yapmasından vazgeçilmesi gerektiği, bunun, Yunanistan'ın belirttiği gibi, Türkiye'ye Kıbrıs'ta bir "hukukî statü" tanımak olacağı ve ayrıca, nihai çözümün de, Türklere adada üs verilmesi şartıyla, "enosis", yani adanın Yunanistan'la birleşmesinin kabul edilmesi hususu gelmekteydi⁶⁶.

Gerçek şudur ki, Macmillan Plânı, Türkiye ile Yunanistan'ı tam anlamı ile uzlaşmaz bir duruma sokarken, Amerika da, işin her safhasında bir şey ortaya atarak, ortalığı karıştırmaktan geri kalmıyordu. Ne var ki, Amerika'nın Yunanistan'a olan eğilimi, her gün biraz daha belirgin hale gelmekteydi.

3. Gerçekleşmeyen NATO Konferansı

Kıbrıs sorununun NATO içinde ve NATO inisiyatifi ile çözümlenmesi, ilke olarak kabul edilmekle beraber, Macmillan Plânı'nın müzakerelere esas teşkil etmesi konusu, işi sürüncemeye soktu. Bunda, özellikle Yunanistan'ın oyunları başlıca etken oldu. Amerika'nın da Yunanistan'a karşı kesin tavır almaması, Yunanistan'ın oyunlarını daha da kolaylaştırdı.

Şunu da belirtelim ki, Macmillan Plânı'nın açıklanmasından sonra ve 30 Haziran'dan itibaren, adada Türk-Rum çatışmaları yeniden şiddetlendi. Bu ise, Yunanistan'ın şantaj politikasına müsait bir zemin hazırladı.

Temmuz 1958 başlarından itibaren Yunanistan'ın ağırlık verdiği oyun, Türkiye'yi müzakerelerden dışlamak ve Amerika'yı da kendi yanına çekerek, Kıbrıs sorununu Amerika'nın desteği ile kendi lehine çözmeye çalışmak oldu⁶⁷.

⁶⁵ Bak.: Ankara'dan Vaşington'a 18 Haziran 1958 günlü telgraf, p. 669-671.

⁶⁶ Memorandumun metni: p. 672-675.

⁶⁷ Bak.: 5 Temmuz 1958 günü yapılan Averoff-Riddleberger görüşmesi, p. 678-682 ve 10 Temmuzda yapılan Karamanlis-Riddleberger görüşmesi, p. 684-685.

Yunanistan bu oyununda o derece ileri gitti ki, Bağlantısızların liderleri Nâsır ve Tito ile de bir *cephe birliği* kurmak istedi. Yani onları da, Türkiye'ye karşı Kıbrıs sorununun içine sokmak istiyordu. Fakat bu teşebbüsü Amerika tarafından engellendi⁶⁸.

Yunanistan, bir yandan Macmillan Plânı'nın değiştirilmesi için çaba harcarken, bir yandan da Türkiye'ye ada üzerinde hukukî yetkiler verilmesini önlemeye çalışmaktaydı. Zaten Plânı değiştirtmek istemesi de bundandı.

Buna karşılık Türkiye de, "taksim"i, alternatiflerin dışında tutma çabalarını önlemeye çalışmaktaydı⁶⁹. Türkiye'nin bu konuda işini kolaylaştıran da, Macmillan'ın, 19 Haziran'daki açıklamasının sonunda, 19 Aralık 1956'da Lennox-Boyd'un taksim'i de çözümler arasında zikreden beyanının yürürlükte olduğunu belirtmesiydi.

Başlangıçta İngiltere, Macmillan Plânı'nın değiştirilmesine yanaşmadığı için, Yunanistan'ın bu Plânı değiştirme çabalarına Amerika destek vermemiştir. Şimdi Amerika, NATO Genel Sekreteri Spaak'ın *üçlü* müzakereleri gerçekleştirme çabalarını destekliyordu. Yunanistan ise, yakasını NATO'dan kurtarıp, İngiltere ile *ikili* görüşmelere girmenin peşindeydi⁷⁰.

Spaak'ın faaliyetine gelince: Spaak, *üçlü* görüşmeleri gerçekleştirmeyeceğini anlayınca ve Macmillan Plânı'nın da taraflarca benimsenmemesi üzerine, *Buzdolabı İlkesi*'ni ortaya attı⁷¹. Spaak'a göre, şu anda ancak *geçici bir çözüm* mümkündü. Fakat, ister enosis, ister taksim, ister bağımsızlık olsun, bu geçici çözüm, nihaî çözümü etkilemeyecekti⁷².

Spaak, *Buzdolabı* formülünü, 16 Temmuz günü İngiliz, Yunan ve Türk daimi delegeleri ile yaptığı görüşmede kendilerine *resmen* bildirdi. Kıbrıs sorununu "dondurmayı" amaçlayan *Buzdolabı* ilkesi şu noktaları kapsamaktaydı: 1) Şu anda nihaî bir çözüm mümkün değildir. 2) Taraflar geçici bir çözüm üzerinde durmalıdır. 3) Geçici çözüm herhangi bir nihaî çözüme engel olmamalıdır. 4) Geçici çözüm, Kıbrıs'ın özerkliğini genişletmelidir. 5) Anlaşma, Türk azınlığı için kesin güvenlik unsurlarını da ihtiva etmelidir⁷³.

⁶⁸ Bak.: Atina'dan Vaşington'a 1 Temmuz 1958 günlü telgraf, p. 676-677.

⁶⁹ Vaşington'dan Atina Büyükelçiliğine 10 Temmuz 1958 günlü, p. 682-683.

⁷⁰ Bak.: Atina'dan Vaşington'a 15 Temmuz günlü telgraf, p. 686-687.

⁷¹ Spaak'ın bu deyimini, 9 Temmuz günü NATO'daki Amerikan Daimi delegesi Burgess ile yaptığı konuşmada kullandığı anlaşılmaktadır. Bak. p. 681, 10 no.lu dipnotu.

⁷² p. 681, 7 no.lu dipnotu.

⁷³ Anlaşma kelimesini, metindeki "settlement" karşılığı kullandık. Açık olmamakla beraber, bununla da geçici çözüm kastedilmiş olmalıdır.

Spaak, üç ülkenin daimi delegeleri ile 25 Temmuz'da bir toplantı daha yaparak, söz konusu 5 ilkeyi ayrıntılı hale getiren bir belgeyi taraflara vermiş ve tarafların görüşlerini aldıktan sonra, bu belgeyi yeniden düzenlemiştir. Fakat Amerikan belgelerinde bu son belgenin metni veya esasları verilmemiştir.

Bu sırada Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı çirkin bir davranışına daha rastlamaktayız. Türkiye 1957 Ekimi'ndeki genel seçimlerden sonra, karşılaştığı ciddi ekonomik sıkıntılar sebebiyle, dış yardım kaynaklarına ve özellikle Amerika'ya başvurmuştu. Bunun müzakereleri uzun sürdü⁷⁴ ve 21 Temmuz 1958'de Paris'te, Amerika, İngiltere, Fransa ve Almanya arasında yapılan müzakerelerde Türkiye'ye 100 milyon dolarlık bir konsorsiyum kredisi verilmesi kararlaştırıldı.

Bu gelişme üzerine Yunan Kralı, 4 Ağustos'ta Amerikan Büyükelçisi Riddleberger ile yaptığı görüşmede, Türkiye'ye yapılan bu yardım dolayısıyla, Başbakan Karamanlis'in çok canının sıkıldığını ve üzüldüğünü söylemiş ve Büyükelçiden, Amerika'nın bu yardımı, Türkiye üzerinde, Kıbrıs sorununda, bir baskı aracı olarak kullanmasını istemiştir⁷⁵. Riddleberger'in, Kralın bu sözlerine herhangi bir tepki göstermemesi gayet ilginçtir.

Kıbrıs sorununda ise, durum gerçekten çıkmaza girmiş bulunuyordu. Çünkü, Macmillan Plânı Avam Kamarasında açıklanmakla, İngiliz hükümeti bu plâna angaje olmuş duruma gelmişti. Halbuki plân, ne Türk ve Yunan hükümetleri ve ne de Kıbrıs Türkü ile Rum tarafından kabul edilmişti. Hatta NATO Genel Sekreteri bile bu plânın yürümeyeceğini görerek, geçici formül ile *Buzdolabı* politikasına başvurmak zorunda kalmıştı.

Bu sebeple Başbakan Macmillan, 7-9 Ağustos günlerinde Atina'yı ve 9-10 Ağustos günlerinde Ankara'yı ziyaret ettikten sonra, 11 Ağustos'ta da Kıbrıs'ı ziyaret edip, İngiliz yetkililer ve Türk ve Rum liderleriyle de görüşmüştür. Amacı, kendi adını taşıyan plâna, ilgili tarafların eleştirilerini almaktır.

İlginçtir, Macmillan'ın Atina ziyaretini sona erdirdiği saatlerde, Başbakan Eisenhower'ın Lübnan özel temsilcisi Robert Murphy de 9 Ağustos'ta, Karamanlis ve heyeti ile Atina'da görüşmeler yapmaktaydı. Önce Orta Doğu durumunun ele alındığı bu görüşmelerde, Yunan tarafının,

⁷⁴ Bu konuda bak.: Fahir Armaoğlu, *Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı*, BELLETEN, C. LX, Nisan 1996, Sayı 227, s. 203-209.

⁷⁵ Riddleberger'den Vaşington'a 4 Ağustos 1958 günlü telgraf, p. 691-692.

damdan düşer gibi Ortodoks Kilisesi'nin Orta Doğu için önemini vurgulamak istemesi çok ilginçtir⁷⁶.

Kıbrıs sorununda ise, Yunan tarafı, Yunanistan'ın "self-determinasyon" ilkesinden vazgeçerek, İngiliz milletler Topluluğu (Commonwealth) içinde veya dışında, Kıbrıs'a *geniş özerklik* verilmesini kabul etmekle çok tâviz verdiklerini, NATO'nun Avrupalı üyelerinin Türkiye'yi desteklediğini, Amerika'nın ise, bazen tarafsız davrandığını, bazen de Türkiye'yi desteklediğini söyleyerek, Robert Murphy'yi etkilemeye çalıştığı gibi, Averoff da, Başbakan Karamanlis'in kabine içinde çok güç durumda bulunduğunu, son İngiliz plânına kabineyi ikna etmede çok sıkıntı çektiğini, bu hükümet düşerse, yerine gelenin de bu hükümet kadar uzlaşıcı olmayacağını söyleyerek, mütad şantajlarından birine daha başvurmuştur.

Mamafih, Yunanistan'ın bu şantajları, Amerika bir yana, İngiltere üzerinde bile etkisiz kalmamıştır. Macmillan'ın Atina ziyaretinden sonra, İngiltere, Plân'da iki noktada önemli değişiklik yapmıştır: *Birincisi*, 19 Haziran Plânı'nda Vali'nin yanında Türk ve Yunan hükümetlerinin birer *resmî* temsilcisi bulunacak iken, Yunanistan'ın itirazı üzerine, bu temsilciler Valinin yanında bulunmayacaklar, sadece uzaktan birer "gözlemci" olacaklardı. Yunanistan, Türkiye'nin ada ile bağlantısını mümkün olduğu kadar düşük düzeye indirmeye çalışıyordu.

İkinci değişiklik de, yine bu Yunan politikası çerçevesinde yapılmaktaydı. 19 Haziran plânında, adadaki Türklere ve Rumlara, İngiliz vatandaşlığı da tanındığı halde, yine Yunanistan'ın itirazı üzerine, Plân'dan, bu çifte tâbiyet ilkesi de çıkarılıyordu⁷⁷. Zira, çifte tâbiyet, Türk toplumu ile Türkiye arasında kuvvetli ve organik bir bağ meydana getirecekti.

19 Haziran plânında Türk toplumu lehine yapılan tek değişiklik, "ayrı belediyeler"inin kurulmasının kabulü idi⁷⁸.

Macmillan Plânı'nın bu değişikliklerden sonraki yeni şekli İngiltere tarafından 15 Ağustos'ta açıklandı. Bu sebeple buna *15 Ağustos Plânı* denilmiştir. Açıklamaya göre, İngiltere bu yeni plânı 1 Ekim 1958'den itibaren uygulamaya koyacaktı⁷⁹.

⁷⁶ Bak.: Memorandum of Conversation, Athens, August 9, 1958, p. 693-694.

⁷⁷ Selwyn Lloyd'dan Dulles'a 14 Ağustos 1958 günlü mesaj, p. 695-696.

⁷⁸ Bak.: aynı mesaj, p. 696.

⁷⁹ 15 Ağustos Plânı'nın esasları için bak.: Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi, 1954-1959*, s.

15 Ağustos Plânı, gerek Yunanistan'ın, gerek Makarios'un itirazı ile karşılaştı. Türkiye, İngiltere'nin 19 Aralık 1956 tarihli taksim beyanını devam ettirmesi sebebiyle⁸⁰, 15 Ağustos Plânı'nı kabul etti. Hatta Kıbrıs temsilcisi olarak da Lefkoşe'deki Başkonsolosunu tayin etti.

Fakat, Yunanistan'ın bu yeni plânı da kabul etmemesi, Ekim 1958 sonuna kadar devam edecek bir dizi tartışma ve müzakereleri başlattı. Bu dönem içinde, Yunanistan, bir yandan NATO'dan çıkma şantajlarına devam ederken⁸¹, öte yandan Amerika da, Yunanistan'ın âdeta elini ayağını öpercesine, Yunanistan'ı razı etmeyi çalıştı. Amerika'nın Atina Büyükelçisi Riddleberger, neredeyse Yunanistan'ın Vaşington nezdindeki bedava avukatı rolünü oynadı⁸².

⁸⁰ Dışişleri Bakanı Zorlu'nun bu konudaki demeci için bak.: Armaoğlu, *aynı eser*, s. 481; Zafer, 26 Ağustos 1958.

⁸¹ Bu şantajlar için bak.: Yunan Kralı'ndan Başkan Eisenhower'a 20 Eylül 1958 günlü mesaj, p. 703-704; Başbakan Karamanlis'in NATO Genel Sekreteri Spaak'a yine 20 Eylül 1958 günlü mesajı, p. 704 (Editorial Note); 27 Eylül'de Dulles-Spaak görüşmeleri, Memorandum of Conversation, p. 710-711; Amerika'nın NATO delegasyonundan Vaşington'a 28 Eylül günlü telgraf, p. 712-713; 29 Eylül günü Dulles-Eisenhower görüşmesi, p. 715; Eisenhower'ın Yunan Kralı'na 30 Eylül 1958 günlü mektubu, p. 717; Atina'da Riddleberger'den Vaşington'a 2 Ekim günlü telgraf, p. 720; 4 Ekimde Kral Paul-Riddleberger görüşmesi, p. 725, 5 no.lu dipnotu. Bu şantajlar öyle bir hale gelmiştir ki, Yunan Kraliçesi Frederika, Amerika'da bulunduğu bir sırada, Amerika'nın B.M. temsilcisi Henry Cabot Lodge'a 3 Kasım 1958'de yazdığı bir mektupta, Yunanistan'ın en kuvvetli diplomatının Karamanlis olduğunu, eğer Karamanlis hükümeti düşecek olursa, Yunanistan'da Kral ve Kraliçe'den başka, Batı ittifakını destekleyecek kimse kalmayacağını söylemekteydi: H.C. Lodge'dan Dulles'a 3 Kasım 1958 günlü mektup, p. 735.

⁸² Amerika'nın bu tutumu hemen bütün belgelerde yansımaktadır. Bununla beraber, bir iki örnek vermekle yetinelim: Riddleberger, Vaşington'a gönderdiği 29 Ağustos 1958 tarihli telgrafında, Amerika'nın, İngiltere nezdinde teşebbüste bulunup, adadaki Türk temsilcisine geniş yetkiler verilmeyeceği hususunda Yunanistan'a teminat verilmesini isterken (p. 699), NATO Konseyi'ndeki müzakerelerde Amerika'nın tarafsız kalmasını Yunanlıların eleştirdiğini ve böyle devam ederse, Amerika'nın Yunanistan karşısındaki tutumunun da giderek savunulamaz hale geleceğini bildirmekteydi (Riddleberger'den Vaşington'a 26 Eylül 1958 günlü telgraf, p. 709). 29 Eylül 1958 günü Dulles ile Başkan Eisenhower arasında yapılan görüşmede de Eisenhower şöyle diyordu: "Yunanistan, Perikles zamanından beri, yani yüzyıllardan beri, dünyada insan hürriyetinin ve demokrasinin lideri olmuştur. Kıbrıs gibi, nisbeten küçük bir sorundan dolayı dışlanacak (yani NATO'dan) olması, NATO'nun yıkılması demek olacaktır ki, bu da doğru bir şey olmaz" demekteydi. Dahası, Dışişleri Bakan Yardımcısı Herter de Riddleberger'e 2 Ekim 1958 günü gönderdiği bir telgrafta, Yunanlıların İngiliz Plânı'nı kabul etmesini tavsiye ediyor ve "*Gerçekte bu plân, Yunanistan'ın Kıbrıs ve Kıbrıs halkı açısından, uzun vâdeli çıkarlarına hiç bir zarar vermemektedir*" (p. 722) diyerek "enosis" i savunur bir tutum içine girmektedir.

Amerika'nın, bu tutumu için gösterdiği gerekçe, adadaki Rum çoğunluğu dolayısıyla, Yunanistan'ın işbirliği sağlanmadıkça, Kıbrıs sorununun çözümlenemeyeceği idi⁸³. Fakat nedense Amerika adada bir de bir Türk toplumunun varlığını kabulde zorluk çekiyordu.

Buna karşılık, İngilizlerin Türkiye'ye daha yatkın bir tutum içinde oldukları görülmektedir. Özellikle, Türkiye'nin 25 Ağustos'ta, 15 Ağustos Plânı'nı kabul etmesi, İngiltere'yi çok rahatlatmış görünüyor. Bu sebeple, Amerika, Yunanistan lehine bir tutum alıp, 15 Ağustos Plânı'nda da Yunanlıların istediği değişikliklerin yapılmasını (Yunanlılar, özellikle Türk temsilciliği ihdasına karşı çıkmışlardır) istediğinde, İngiltere, "*Esaslı değişiklikler yapmak, bize Türk Hükümeti'nin de işbirliğini kaybettirebilir*" diye cevap vermiştir⁸⁴.

İşin daha da ilginç, İngiltere Sömürgeler Bakanı Lennox-Boyd, Muhafazakâr Parti'nin Blackpool Kongresi'nde 9 Ekim günü yaptığı konuşmada, Kıbrıs'tan "*Türkiye'nin kıyı (offshore) adası*" diye söz etmekteydi.

26 Eylül 1958 günü Dulles ile Selwyn Lloyd arasında New York'ta yapılan görüşmede ise, Selwyn Lloyd Yunanlılardan şikâyet ederek, Türkiye'nin, Kıbrıs Başkonsolosunu temsilci tayin etmekle bir jest yaptığını, Yunanistan'ın ise, Macmillan Plânı'na muhalefetini, Türklerin adada bir varlığa sahip olmalarına dayandırmasının son derece ("most unfortunate") talihsizlik olduğunu, böyle giderse, Türklerin tekrar "*taksim*" tezine dönebileceklerini söylemiştir⁸⁵.

Macmillan da Başkan Eisenhower'a yazdığı 24 Eylül tarihli mektupta, Türkiye'nin Macmillan Plânı'nı kabul etmesinin, çok önemli olduğunu, Yunanlıların, Türkiye'nin bir temsilci tayin etmesine karşı çıkmalarının hiç de gerçekçi olmadığını, çünkü *Türkiye'nin Kıbrıs'la ilgisinin inkâr edilemeyeceğini* söylemiştir⁸⁶.

Fakat, her şeye rağmen, Yunanistan'ı 15 Ağustos Plânı'na muhalefetten vazgeçirmek mümkün olmadı. Ne var ki, Yunanistan bir kere daha şantajını oynayarak, Karamanlis 20 Eylül'de NATO Genel Sekreteri'ne başvurup, İngiltere'nin Macmillan Plânı'nda ısrar etmesinin, Yunanistan'ın NATO'daki

⁸³ Dışişleri Bakanlığı'ndan Atina Büyükelçiliği'ne 27 Ağustos 1958 günlü telgraf, p. 697. Telgraf yine Herter imzalıydı.

⁸⁴ Selwyn Lloyd'dan Dulles'a 13 Eylül 1958 günlü mesaj, p. 701.

⁸⁵ Memorandum of Conversation, p. 706-708.

⁸⁶ Macmillan'dan Başkan Eisenhower'a 24 Eylül 1958 günlü telgraf, p. 705-706.

durumunu değiştirebileceği tehdidini savurdu. Yunanistan şimdi, Macmillan Plâni'nin uygulanmasını önlemek için NATO'dan çıkma şantajını kullanıyordu.

Karamanlis'in bu tehdidi üzerine Genel Sekreter Spaak, 23 Eylül'de Atina'ya gidip, Karamanlis ile görüşmelerde bulunduktan sonra, İngiltere'nin, Macmillan Plâni'nı 1 Ekim'den itibaren uygulamaktan vazgeçmesini ve İngiltere, Yunanistan ve Kıbrıs Türk ve Rum temsilcileri arasında, *NATO'nun himayesinde* toplanmasını teklif etti. Spaak bununla da yetinmeyip, Macmillan Plâni'nda bazı değişiklikler yapılmasını öngören tekliflerde de bulundu. Buna göre, adadaki her iki toplumun da kendi meclisleri olacak, ortak sorunlar için tek bir meclis kurulacak ve toplumların liderleri İngiliz Vali'ye danışman olacaklardı⁸⁷.

Spaak'ın bu teklifleri, NATO Daimi Konseyi'nde 25 Eylül'de yapılan toplantıda Yunanistan tarafından kabul edilmekle beraber, Türk delegesi tarafından reddedildi. Türk delegesi, Spaak'ı Yunan taraftarı olmakla itham etmişti. Gerçekten, Spaak'ın, Atina'yı ziyaret etmesine karşılık Ankara'yı ziyaret etmemesi ilginçti.

Bu suretle, bir bakıma, konu şimdi NATO'ya intikal etmiş olmaktaydı. Bundan sonra NATO Konseyi'nde Kıbrıs sorunu, Spaak'ın teşebbüsleri ile, 29 Eylül, 30 Eylül, 6 Ekim ve 29 Ekim tarihlerinde ele alındı.

İşin içine NATO'nun girmesi üzerine İngiltere, bir yandan 1 Ekim'den itibaren Macmillan Plâni uygulanırken, öte yandan da NATO müzakerelerine devam edilmesi fikrini ileri sürdü⁸⁸.

Bu sırada Amerika, İngiltere ile Yunanistan'ın baskısı altında kalmış görünüyor. Zira Yunanistan, hâlâ NATO'dan çıkma tehdidini sürdürüyor ve Dulles da bu tehdidin "blöf" olmadığı inancını taşıyordu⁸⁹. Bu sebeple, NATO Konferansı (yapıldığı takdirde) bir takım sonuçlara varırsa, Macmillan Plâni'nin da buna göre tâdili görüşünü ileri sürdü⁹⁰.

⁸⁷ p. 704-705, editorial Note.

⁸⁸ Dulles-Selwyn Lloyd görüşmesi, Memorandum of Conversation, September 26, 1958, p. 707.

⁸⁹ Boston'da Spaak-Dulles görüşmesi, Memorandum of Conversation, September 27, 1958; p. 710-711.

⁹⁰ Aynı görüşme, p. 711.

Eylül sonundan itibaren Yunanistan'ın bütün çabası, Türkiye'ye, adada temsil imkânı veren 19 Haziran veya 15 Ağustos Plânı'nın, 1 Ekim'den itibaren uygulanmasını engellemeye ve bu konuda da Amerika'nın desteğini sağlamaya yönelirken, Amerika da İngiltere ile NATO arasında bocalamaya başlamış ve bu da Yunanistan'ın yakınmalarına sebep olmuştur. Hatta Averoff'a göre, Spaak'ın plânında Türkiye'ye Kıbrıs'ta temsil hakkı verilmesinin sorumlusu da Amerika idi⁹¹.

Atina'nın bu şikâyetçi tutumundan Vaşington çok telâşa kapılmalı ki, yine aynı 2 Ekim günü Vaşington'dan Atina'ya çekilen telgrafta⁹², Dışişleri Bakan Yardımcısı Herter, "*Yunanistan'ın bir dostu*" olarak söylemek istiyorum ki, diyerek, İngiltere'den, "*Yunanistan'ın ihtiyaçlarını sempatik bir şekilde gözönünde tutmasını istediklerini*" söyledikten sonra, gerek Yunan, gerek Türk temsilcilerinin, Kıbrıs'ın yönetiminde öyle "egemen" ("sovereign") bir rol oynamayacaklarını belirtiyor ve daha önce yukarda da belirttiğimiz gibi, Macmillan Plânı için, "*Gerçekte bu plân, Yunanistan'ın, Kıbrıs ve Kıbrıs halkı açısından uzun vâdeli çıkarlarına hiç bir zarar vermemektedir*" diyerek Yunanistan'ın "enosis" davasına sırt veriyordu.

Gerek Macmillan ve gerek Spaak Plânı'nda Türkiye'ye, adada temsil hakkı verilmesi, Yunanistan'ın, NATO Konferansı konusunda gerilemeye sevkettiği gibi, şimdi tamamen taktik değiştirerek, Macmillan Plânı'nın müzakeresinden önce, Kıbrıs'ta *bağımsızlık için plebisit yapılması ilkesi'nin* kabulünü istedi⁹³. Esasında, Makarios, 29 Eylül'de Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne yaptığı bir teklifte, Macmillan Plânı'na göre, 7 yıl sürecek olan özerklik yönetiminden sonra adaya *tam bağımsızlık* verilmesini teklif etmişti⁹⁴.

Ne var ki, Yunanistan'ın bağımsızlık için plebisit yapılmasını, her türlü müzakerenin ön şartı olarak öne sürmesi, Vaşington tarafından destek görmedi⁹⁵.

Amerika, Yunanistan'ı, *değiştirilmiş Macmillan Plânı'na* iknaya çalışırken⁹⁶, Türkiye de 7 Ekim'de Amerika'ya âdeta "ültimatom" niteliğinde bir

⁹¹ Riddleberger'den Vaşington'a 2 Ekim 1958 günlü telgraf, p. 719-721, 5 no.lu dipnotu.

⁹² Bakan Yardımcısı Herter'in imzası ile çekilen telgrafın metni: p. 721-722.

⁹³ Atina Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 2 Ekim 1958 günlü telgraf, p. 719-721.

⁹⁴ p. 720, 4 no.lu dipnotu.

⁹⁵ Vaşington'da Herter'den Atina'ya 3 Ekim günlü telgraf, p. 725-728.

⁹⁶ Bak.: Atina'dan Vaşington'a 4 Ekim 1958 günlü telgraf, p. 725-728.

bildirimde bulundu. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri, Amerikan Büyükelçisi'nin deyimi ile, Türkiye'nin "*son sözünü*" söylemek üzere, 7 Ekim akşamı Büyükelçiyi Bakanlığa davet etti⁹⁷. Büyükelçiye şu dört nokta tebliğ edildi:

1) Türkiye, adadaki temsilcisinin yetkilerini azaltan Spaak Plânı'nı kabul etmemektedir.

2) Adanın nihai statüsünün müzakere zamanı şimdi değildir. Kaldı ki, nihai statü konusunda Türkiye ile Yunanistan arasında derin görüş farklılığı vardır. Bu sebeple, Macmillan Plânı çerçevesinde, önce adada bugünkünden daha iyi bir atmosfer yaratılmalıdır.

3) Yunanistan'ın ve Spaak'ın teklif ettiği gibi, NATO Konferansı'na Fransa ve İtalya'nın gözlemci olarak katılmalarını Türkiye kabul edemez. Çünkü bu iki devletin Kıbrıs'la hiç bir ilgileri yoktur.

4) Türk Hükümeti, İngiliz plânına teklif edilecek değişiklikleri, gerekli olduğu ölçüde kabul eder.

Bu hususları bildirdikten sonra, Genel Sekreter Melih Esenbel şu hususları belirtti: Türkiye, NATO'nun, Yunanistan tarafından, kendisine karşı bir baskı aracı olarak kullanılmak istendiğini görmektedir. Bu sebeple, Türkiye, NATO'nun yeni bir Birleşmiş Milletler olmasını arzu etmemektedir. Türkiye, Yunan şantajının, kendisini B. M. veya NATO kerpeteninin iki pençesi arasına almasına izin vermeyecektir.

Bununla beraber, Kıbrıs sorunu NATO'nun Daimi Konseyi'nin 25 Eylül, 30 Eylül, 6 Ekim, 17 Ekim, 23 Ekim ve 29 Ekim toplantılarında müzakere edilmiştir. Konsey, 13 Ekim günlü toplantısında, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan ile, tarafsız bir NATO üyesinin katılımıyla ve NATO himayesinde, bir Kıbrıs konferansı düzenlenmesi kararını almış ve 17 Ekim günlü toplantıda da, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan temsilcilerinin Konferans toplantılarının Brüksel'de yapılmasını kabul etmiştir. 23 Ekim toplantısında da Türkiye daimi delegesi Selim Sarper, Türkiye'nin Kıbrıs için bir NATO Konferansını kabul ettiğini resmen bildirmiştir. Yunan delegesi Melas ise, Yunanistan'ın

⁹⁷ Bu görüşme için bak.: Ankara'dan Vaşington'a 7 Ekim 1958 günlü telgraf, p. 729-730. Şunu da belirtelim ki, Amerikan Büyükelçisi Warren, 6 Ekim 1958 günü İstanbul'a giderek Başbakan Menderes ile görüşmek istediğinde, kendisi kabul edilmediği gibi, bir hayli sert muameleye de maruz kalmıştır. Bak.: Ankara'dan Vaşington'a 6 Ekim 1958 günlü telgraf, p. 727-728.

böyle bir Konferansı kabul etmeyeceğini, lâkin konunun Yunan kabinesi tarafından müzakere edilmekte olduğunu bildirmiştir⁹⁸.

Makarios ise, 26 Ekim'de, NATO himayesinde bir Milletlerarası Konferans veya bir NATO Konferansı kabul etmediğini açıklamıştır. Makarios'a, EOKA lideri Tethişçi Grivas'ın baskı yaptığı belirtilmekteydi⁹⁹. Makarios'un, 29 Eylül'de "Bağımsız Kıbrıs" tezini ortaya attığını hatırlatalım.

Yunan Hükümeti, NATO Konferansı'na katılmayacağını ilk önce Amerika'ya bildirmiştir. Gerekçesi de şuydu: İngiliz ve Türk hükümetleri, Yunanistan'ın son olarak, her türlü müzakereden önce, bağımsızlık için plebisit teklifini kabul etmedikleri gibi, İngiltere Sömürgeler Bakanı da Kıbrıs'tan "*Türkiye'nin kıyı adası*" diye söz etmiştir¹⁰⁰. Bu şartlarda Konferansın başarısızlığa uğrayacağı kesindir.

Yunanistan, NATO Konferansının akim kalması sorumluluğunun kendi üstüne yıkılmasını önlemek için de, Amerika'nın NATO'da yardımını istemiştir. Yunanistan'ın bu isteğini de Dulles'in olumlu bir şekilde karşıladığı görülmektedir¹⁰¹.

Yunanistan, Kıbrıs konusundaki NATO Konferansı'na katılmayacağını, resmen, NATO Daimi Konseyi'nin 29 Ekim günlü toplantısında açıklamıştır. İngiltere Başbakanına göre, Yunanistan'ın bu olumsuz tutumunda Makarios'un etkisi vardı¹⁰². Makarios'un da EOKA lideri Grivas'ın baskısına boyun eğdiğini daha önce belirtmiştik. Kısacası, *Yunan Devleti*, politikasını bir *tethiş liderinin* görüşüne göre düzenlemiş olmaktadır.

Böylece, NATO'nun, Kıbrıs sorununa çözüm bulmak için aylardan beri harcadığı çabalar, Yunan politikasının her gün değişen taktik ve kaprislerinin kurbanı olarak, başarısızlığa uğramaktaydı.

4. Kıbrıs Sorunu Birleşmiş Milletler'de

İngiltere, Macmillan Plânı'nın değiştirilmiş şekli olan 15 Ağustos Plân'ını açıkladığı gün, Yunanistan da Kıbrıs sorununu Birleşmiş Milletler'e

⁹⁸ p. 730, Editorial Note.

⁹⁹ p. 732, 2 no.lu dipnotu.

¹⁰⁰ Atina'dan Vaşington'a 25 Ekim 1958 günlü telgraf, p. 731-732; ayrıca bak. Atina'dan Vaşington'a 10 Kasım 1958 günlü telgraf, p. 736-737.

¹⁰¹ Bak.: Dulles'dan Londra Büyükelçiliği'ne 31 Ekim 1958 günlü telgraf, p. 734.

¹⁰² Başbakan Macmillan'dan Başkan Eisenhower'a 27 Ekim günlü mektup, p. 732-733.

götürmüş ve Genel Kurul'un 22 Eylül 1958 günlü toplantısında Kıbrıs sorunu gündeme alınarak, Birinci Komisyona (Siyasî Komisyon) havale etmiştir. Birinci Komisyon konuyu, 25 Kasım - 4 Aralık 1958 günlerinde müzakere etmiştir¹⁰³.

Yunanistan Birleşmiş Milletler'e bu sefer, "Kıbrıs halkı" için "self-determination" isteği ile değil, sonunda aynı kapıya varacak olan, "enosis" ve "tak-sim" in yasaklandığı, "Bağımsız Kıbrıs" veya "Kıbrıs'ın Bağımsızlığı" tezi ile gitmiştir. Dışişleri Bakanı Averoff, Atina'da Riddleberger ile yaptığı uzun bir konuşmada, *bağımsızlık konusundaki görüşlerini Türkiye'ye de bildirdiklerini*, bağımsızlık anayasasında Kıbrıs Türklerine hükümette nüfusları oranında bakanlık verileceğini, Kıbrıs Türk toplumuna *azınlık haklarının* garantisini, nüfusları oranında parlâmentoda temsil imkânı sağlanacağını, bunun yanında, adada İngiltere ve NATO'ya üs verilerek azınlık haklarının garanti altına alınacağını bildirmiş ve Amerika'nın, *Birleşmiş Milletler koridorlarında* hiç değilse *tarafsız* davranmasını istemiştir¹⁰⁴. Averoff'a göre, Makarios, "enosis" ten vazgeçerek "bağımsızlığı" desteklemekle büyük tâviz (!) vermiş olmaktadır.

Her zaman olduğu gibi, Amerika'nın Atina Büyükelçisi Riddleberger, Amerika'nın Birleşmiş Milletlerde tarafsız kalması hususundaki Yunan isteğini hararetle desteklemiştir. Çünkü, Amerika, daha başından itibaren bu "bağımsız Kıbrıs" fikrine karşı çıkmaktaydı. Bundan dolayı Yunanistan, bağımsızlığın Birleşmiş Milletler *garantisini* altında olacağını ileri sürerek, Türk toplumuna tanınacak *azınlık haklarının* da bu garanti kapsamına gireceğini iddia ediyordu.

Yunanistan'ın Amerika'dan *tarafsızlık* isteğine karşılık, İngiltere de Amerika'dan, birlikte hareket ederek, Amerika'nın, İngiltere'nin teklif edeceği, NATO Konferansı çerçevesinde müzakerelere devam tezini desteklemesini istemekteydi¹⁰⁵.

Gelişmelerin Ankara cephesine gelince: Ankara'daki Amerikan Büyükelçiliği'nin kanaatine göre, herhangi bir plânın yürüyebilmesi için, her şeyden önce, adada EOKA tethişinin önlenmesi gerekliydi. Eğer, İngiltere,

¹⁰³ Bu müzakereler için bak.: Fahir Armağolu, *Kıbrıs meselesi*, s. 498-503.

¹⁰⁴ Atina'dan Vaşington'a 10 Kasım 1958 günlü telgraf, p. 736-739.

¹⁰⁵ 11 Kasım 1958 günü Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan İngiliz-Amerikan görüşmeleri: Memorandum of Conversation, p. 739-741.

ortaya attığı plânı uygulamakta başarısızlığa uğrarsa, Kıbrıs İngiltere için yeni bir "*Filistin*" olurdu. Ayrıca, Türk Hükümeti, Birleşmiş Milletler'de nasıl bir tutum izleyeceğini açıklamakla beraber, Türk Hükümeti, Birleşmiş Milletler müzakereleri öncesi adada yeni durumlar ("excitement") yaratabilirdi. Bağımsızlık konusunda ise, Türkiye'nin birinci derecedeki endişesi *Anadolu'nun güvenliği*, ondan sonra da *adadaki Türk toplumunun korunmasıdır*. Halbuki, Yunanistan'ın bağımsızlık ilkesi, *her iki bakımdan da "kâğıt üstünde garantiler"*den ibarettir ve bu sebeple de kabul edilemez niteliktedir. Ve yine bu sebeple, Türkiye Macmillan Plânı'nı desteklemektedir. Çünkü, bu plân, hiç değilse 7 yıl için İngiltere'nin adada kalmasını öngürdüğü gibi, yine bu Plân gereğince Türkiye, adada resmî bir temsilciye sahip olmakla adaya ayak basmış olacaktır. Nihayet, Lennox Boyd'un 9 Ekim'deki Blackpool konuşması da, Türkiye'nin "taksim" tezinin desteklenmesinden başka bir şey değildir¹⁰⁶.

Ankara'daki Amerikan Büyükelçiliği'nin, bu tamamen Türkiye'ye destek veren görüşlerinin Vaşington'da pek de benimsenmediği anlaşılıyor. Çünkü, 18 Kasım'da Vaşington'da Zorlu ve Dulles heyetleri arasında yapılan bir toplantıda¹⁰⁷, Dulles'in tutumu hiç de Türkiye'ye destek veren bir nitelikte olmamıştır. Zorlu'nun, Türkiye'nin *üçlü* müzakerelere devam görüşünü Amerika'nın destekleyeceğini ümit ettiğini söylemesi üzerine, Amerikan Dışişleri Bakanı, sorunun Birleşmiş Milletler'de çözülemeyeceği, sunulacak çeşitli karar tasarıları karşısında da Amerika'nın nasıl bir tutum alacağını henüz belli olmadığı cevabını vermekle yetinmiştir. Ayrıca, Dulles, Birleşmiş Milletler'de "bağımsızlık" ilkesini kapsayan bir kararı önlemenin de kolay olmayacağını belirtmiştir. Toplantıda hazır bulunan Bakan Yardımcısı Rountree'nin de "bağımsızlık" konusundaki ifadesi de, Dulles'inkinden farklı olmamıştır.

Bu toplantıda, Zorlu'nun, Yunanistan'ın yaptığı bir teklifin Türkiye tarafından kabul edilmesi halinde, Yunanistan'ın hemen bu tekliften vazgeçtiğini, "taksim" in de Yunanistan tarafından teklif edildiği halde, İngiltere ve Türkiye'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine, Yunanistan'ın bundan hemen vazgeçtiğini söylemesi ise, Amerikalılar üzerinde hiç bir etki yapmamıştır.

¹⁰⁶ Ankara'dan Vaşington'a 14 Kasım 1958 günlü telgraf, p. 741-743.

¹⁰⁷ Memorandum of Conversation, November 18, 1958, p. 745-747.

Birleşmiş Milletler müzakerelerine gelince: Genel Kurul'un Birinci Komisyonu'nda 25 Kasım'da başlayan müzakereler, 4 Aralık 1958'de, İran karar tasarısının kabulü ile sona ermiştir. Buna göre, *nihai çizümü de gözönünde tutmak üzere*, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan ile, Kıbrıs'taki iki toplum temsilcilerinin de katılımıyla müzakereler yapılması, *Kıbrıslıların kendi kendilerini yönetmelerinin geliştirilmesi ilkesinin de gözönünde tutulması tavsiye edilmekteydi*¹⁰⁸.

Birinci Komisyon'un bu kararına, Amerika ve Türkiye *olumlu* oy verirken, Yunanistan *olumsuz* oy vermiştir.

Birinci Komisyon'un 4 Aralık tarihli kararı, 5 Aralık'ta Genel Kurul'da, küçük bir ilâve ile aynen kabul edilmiştir. İlâve ise, Genel Kurul'un 26 Şubat 1957 ve 1013 (XI) sayılı kararı olup, "barışçı, demokratik ve âdil" bir çözüm için tarafların çabalarının devam etmesini istemektedir.

Kabul edilen kararlar, herhangi bir plânın müzakeresinde söz etmiyordu. Dolayısıyla bu, İngiltere için bir başarısızlık sayılabilirdi. Keza Türkiye için de. Ne var ki, Türkiye, işin başından beri *üçlü* müzakerelerde ısrar etmekteydi ki, şimdi B.M. bu ilkeyi kabul ediyordu.

Buna karşılık Yunanistan, bu B.M. toplantısından ne "self-determinasyon" ve ne de "bağımsızlık" için somut bir karar çıkaramamıştı.

Bununla beraber, B.M. müzakereleri Yunanistan ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırdı.

5. Züriç ve Londra Anlaşmaları

Averoff ve Zorlu, 4 Aralık 1958 akşamı, Genel Kurul'un 1013 (1957) sayılı kararı çerçevesinde, bir "kompromi", yani bir uzlaşma formülü için görüşmeler yapmaya karar verdiler¹⁰⁹.

Bundan sonra Averoff ve Zorlu, Paris'te 16-18 aralık 1958 günlerinde yapılan NATO Bakanlar Konseyi toplantısı vesilesiyle, 18 Aralık'ta biraraya geldiler. Bu toplantının havasını yansıtan ilginç bir olay ise, Zorlu ve Averoff'un isteği üzerine, Kıbrıs'taki İngiliz valisinin, ölümüne mahkûm edilmiş iki Kıbrıslı Rum tethişçinin ölüm cezalarını hapse çevirmesidir¹¹⁰. Bunun

¹⁰⁸ Fahir Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi*, p. 502-503.

¹⁰⁹ p. 752. Editorial Note.

¹¹⁰ p. 754, 3 no.lu dipnotu.

üzerine EOKA'da 24 Aralık'ta İngilizlere karşı yürüttüğü tethişte, ateşkes ilân etmiştir. İngiltere de bunu cevapsız bırakmamış, 30 Aralık'ta, ölüme mahkûm edilen 4 EOKA tethişçisinin idam cezalarını hapse çevirmişti¹¹¹.

Averoff'un Atina'daki Amerikan Büyükelçisi'ne söylediğine göre, Zorlu geçici bir çözüm yerine, kesin bir çözüm istemekteydi ve yine Averoff'a göre, Türkler bir çözüm istemekte samimiydiler. Keza, her iki taraf da "enosis" veya "taksim" istemiyordu. "Bağımsızlık" tek çözümdü¹¹².

Yine Averoff'un belirttiğine göre, kendisi ve Zorlu yakında İsviçre'de gizli olarak biraraya geleceklerdi; fakat İngiltere'nin nasıl bir tutum alacağı önemliydi.

Bu ilk uzlaşmadan sonra, müzakereler Ankara'ya intikal etmiştir. Ankara'da Türk Hükümeti ile Yunan Büyükelçisi Pasmazoğlu arasında 28 Aralık 1958'de başlayan müzakerelerde, Türkiye'nin üzerinde durduğu hususlar, *Bağımsız Kıbrıs*'ta Türkiye'ye üs verilmesi, Kıbrıs Türk Toplumunun hakları ve güvenliği için garantiler, Türk Toplumunun hükümette, memuriyetlerde ve iç güvenlik kuvvetlerinde temsil edilmesiydi. Bu hususların müzakeresi Ankara'da 4 Ocak 1959'da tamamlanmıştır¹¹³.

Averoff ile Zorlu arasında müzakereler yapılmasına İngiltere, 17 Ocak 1959'da yeşil ışık yakmış ve destek vermiştir. Macmillan, her iki dışişleri bakanına başarılar dilemekteydi. Yalnız, Macmillan'a göre, Türkiye ve Yunanistan önce Kıbrıs'ın iç statüsünü kendi aralarında tespit ettikten sonra, dış sorunlar, yani antlaşmalar ve garantiler konusu *üçlü* müzakerelerde tartışılmalıydı¹¹⁴.

Bu arada şunu da belirtelim ki, Türkiye, "Bağımsız Kıbrıs" ilkesini benimserken, "adanın bağımsızlığı"nu kabul etmiş, yoksa "halkın bağımsızlığı"ndan söz etmemişti. Türkiye için söz konusu olan "Independent Cyprus" idi¹¹⁵.

¹¹¹ p. 755, editorial Note.

¹¹² Atina'dan Vaşington'a 24 Aralık 1958 günlü telgraf, p. 755-756.

¹¹³ p. 757, 3 no.lu dipnotu.

¹¹⁴ Başbakan Macmillan'dan Dulles'a 17 Ocak 1959 günlü mesaj, p. 757-759.

¹¹⁵ Bak.: Averoff-Zorlu görüşmeleri için Paris'ten Vaşington'a 19 Aralık 1958 günlü telgraf, p. 753.

Türk-Yunan müzakereleri 31 Ocak 1959'a kadar devam etti. Bunun üzerine, 31 Ocak 1959'da, iki taraf başbakanlarının biraraya gelmelerine karar verildi¹¹⁶.

Gelişmelerin bundan sonrası için Amerikan belgeleri fazla bir bilgi vermemektedir. Türkiye ve Yunanistan Başbakanları Menderes ve Karamanlis arasında Zürih'te 6-11 Şubat 1959 günlerinde yapılan müzakerelerde, "*Zürih ve Londra Anlaşmaları*" adını alan 7-18 Şubat 1959'daki Londra Konferansı'nda da son şeklini bulan anlaşmalar imzalanmıştır¹¹⁷.

Gerek Averoff ile Zorlu arasındaki ikili temaslardan ve gerek Zürih ve Londra toplantılarında olan bitenlerden, İngiltere'nin Amerika'yı devamlı olarak haberdar ettiği anlaşılmakta ise de, Amerikan belgeleri bu konuda fazla bilgi ihtiva etmemektedir.

6. Kıbrıs Cumhuriyeti ve Amerika

Zürih ve Londra anlaşmalarından sonraki döneme ait olarak yayınlanmış olan belgeler, esas itibariyle, Amerika'nın Lefkoşe Başkonsolosluğu ile Vaşington arasındaki yazışmalara ait bulunmakta ve bu yazışmalarda da, yine esas itibariyle, Kıbrıs'ın içindeki gelişmelere değinilmektedir. Bu gelişmeler, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın hazırlanmakta olduğu dönemle ilgili bulunduğundan, bir geçiş döneminin bütün karışıklıklarını yansıtmaktadır. Bunların bazıları, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bundan sonraki, ilk yıllarının krizlerinin tohumlarını taşımaktadır. Meselâ, "enosis" fikrini terketmemiş olan ve Zürih ve Londra anlaşmalarına cephe alan Grivas ile, sözde istikrar unsuru olmak isteyen Makarios arasındaki mücadele gibi. Keza, Kıbrıs Rumlarının çoğunluğunun "enosis" ten vazgeçmeyip, Makarios'a baskı yapmaları. Ayrı belediyeler konusunda Rum tarafının, bu belediyelerin yetki sınırlarının "idarî" olarak çizilmesi görüşüne karşı, Türk tarafının, bu belediyelere "coğrafi" sınırların çizilmesini istemesi gibi....

¹¹⁶ p. 763, 3 no.lu dipnot.

¹¹⁷ Söz konusu belgeler 4 tanedir: 1) Kıbrıs Cumhuriyeti'nin temel yapısına dair anlaşma; 2) Kıbrıs Cumhuriyeti ile Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında Garanti Antlaşması; 3) Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs Cumhuriyeti arasında İttifak Antlaşması; ve 4) İngiltere Hükümeti'nin Kıbrıs'a bağımsızlık verdiği dair 17 Şubat 1959 günlü Deklârasyonu. Bu belgelerin metinleri için bak.: *Conference on Cyprus (Documents signed and initialled at Lancaster House on February 19, 1959)* Cmnd. 679, London, HMSO, 1959 *American Foreign Policy: Current Documents, 1959*, Washington, D.C., Government Printing Office, 1963; Department of State Publication No. 7492, p. 765-775. Türkçe metinler için bak.: Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskişirt, *Kıbrıs Sorunu*, İstanbul, Hukuk Fakültesi yayını, 1975, s. 262-268.

Bunların ayrıntılarına girmiyoruz. Çünkü, Vaşington'da 4 Şubat 1960'da yapılan Millî Güvenlik Konseyi'nde müzakere edilip, 9 Şubat 1960 günü Başkan Eisenhower tarafından onaylanan "Amerika Birleşik Devletleri'nin Kıbrıs Politikası" başlıklı uzun bir raporun bazı kısımları, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin siyasal sorunları ve geleceği bakımından ilginç tespit ve tahminler ihtiva etmektedir¹¹⁸. Bunların bazı vurucu olanlarını belirtmeyi tercih ediyoruz. Şöyle ki:

1. Kıbrıs, Türk-Yunan ve İngiliz-Yunan münasebetlerinin tehlikeli bir şekilde bozulmasına ve Doğu Akdeniz'deki NATO işbirliğinin sarsılmasına sebep olması dolayısıyla, Amerika için önemli bir konu olmuştur. Kıbrıs'ta varılan uzlaşma, çökecek olursa, bu, hem Yunanistan'daki Batı taraftarı hükümet için felâketli sonuçlar doğurabilir ve hem de Türk Hükümeti için ciddi sonuçlar doğurarak, Türk-Yunan münasebetlerine zarar verebilir. İş bu kadarla da kalmaz, yeni bir karışıklık ve şiddet dönemi, Kıbrıs Rumlarının "enosis" istekleri ile Türklerin "taksim" isteklerini yeniden uyandırabilir.

2. Kıbrıs'ın temel stratejik önemi, adadaki İngiliz üsleri ve bunların Orta Doğu ve Akdeniz'deki askerî harekât bakımından haiz oldukları önem dolayısıyladır. Kıbrıs'taki İngiliz üsleri, Amerika'nın muhtemel Orta Doğu harekâtının dayanağı olacağı gibi, Türkiye'deki Adana Üssü için de bir destek görevi yapacaktır.

3. Kıbrıs'ın bir başka bakımdan önemi de, Amerika'nın adada sahip olduğu telekomünikasyon tesisleri dolayısıyladır. Çünkü bu komünikasyon tesisleri, yabancı yayınların dinlenmesi ve bizim de istihbarat bilgileri toplamamıza yaramaktadır¹¹⁹. Bu tesislerin başka bir yere nakli, paraya ve zamana malolacağı gibi, bölgede bu tesisler için adadan daha uygun bir yer yoktur.

¹¹⁸ National Security Council report: Statement of U. S Policy Toward Cyprus, Washington, February 9, 1960, Kullandığımız kaynak, p. 819-828.

¹¹⁹ Zürih ve Londra Anlaşmalarının imzasından sonra, Amerika hemen harekete geçip, yeni Kıbrıs yönetiminin de bu komünikasyon tesislerinin devamını kabul etmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu konuda bak.: Bakan Yardımcısı Herter'den Kıbrıs Başkonsolosluğu'na 25 Şubat 1959 günlü telgraf, p. 772; Londra Büyükelçiliği'nden Vaşington'a 26 Şubat 1959 günlü telgraf, p. 774-775; Lefkoşe Başkonsolosluğu'ndan Vaşington'a 6 Mart 1959 günlü telgraf, p. 780; Lefkoşe Başkonsolosluğu'ndan Vaşington'a 14 Nisan 1959 günlü telgraf, p. 782; Lefkoşe Başkonsolosluğu'ndan Vaşington'a 21 Ekim 1959 günlü telgraf, p. 795-797; Söz konusu telekomünikasyon tesisleri, FBIS dinleme istasyonu, rôle istasyonları, Amerika'nın Sesi Radyosu olup, bir de Cyprus mines Corporation vardı. (Bak.: Lefkoşe Başkonsolosluğu'ndan Vaşington'a 6 Mart 1959 günlü telgraf, p. 780). Amerika bu kolaylıkları sağlamak için, Makarios'a bir takım ekonomik yardım vaadlerinde de bulunmuştur. Bak.: p. 795, no.lu dipnotu.

4. Asya-Afrika grubu devletlerinin Birleşmiş Milletler'de Kıbrıs için self-determinasyon ilkesini destekledikleri gözönüne alınır, Kıbrıs Cumhuriyeti NATO ile bu Blok arasında bir köprü olabilir ve Kıbrıs bağımsız bir dış politika izleyebilir. (Ne hayal!). Şüphesiz Sovyet Bloku da, hem askerî tesisleri ve hem de telekomünikasyon tesislerini yakından gözetleyebilmek için, hemen elçilik açacaklardır.

5. Kıbrıs halkının tarihte Amerika ile öyle yakın bağları olmamıştır. Kaldı ki, Amerika'nın, Kıbrıs halkının self-determinasyon isteklerini desteklememesi de bu halkın kızgınlığına sebep olmuştur. Fakat şimdi bu tutum yavaş yavaş kaybolmaktadır ve bu sebeple de Kıbrıs hükümeti Amerika ile yakın münasebetler arayacaktır. Bu suretle Amerika, İngiltere'ye karşı bir denge unsuru olacaktır. Bununla beraber, gerek Türk, gerek Rum toplumları, Amerika'nın diğer tarafı tuttuğu duygusuna kapılmaktan geri kalmayacaklardır.

6. Züriç ve Londra Anlaşmaları, nüfusun beşte dördünü teşkil eden Rum çoğunluğu ile, beşte birini teşkil eden Türk azınlığı arasındaki tarihî ayrılığı, nâzik ve karmaşık bir şekilde dengelenmiş bir hükümet yapısı içinde de "müesseseseleştirilmiş" bulunmaktadır yeni Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bir "Kıbrıs Milliyetçiliği" yaratabileceğine dair hiç bir işaret yoktur. Son yılların devamlı gerginliği, ılımlı Kıbrıslıları dahi, aşırı liderlerin kontrolü altına sokmuştur.

7. Kıbrıs Türk Toplumunu, siyasal bakımdan, Rumlardan daha homojen ve disiplinlidir ve bu sebepten de Türk hükümetinin liderliğine tâbi olması beklenir. Buna karşılık, Rum toplumu, kendi içinde bölünmüş durumdadır ve özellikle Kıbrıs komünistleri dolayısıyla, Makarios'un birleştirici ve bir istikrar faktörü olması çok güçtür.

8. EOKA'nın eski lideri Grivas, şu anda Yunanistan'a dönmüş bulunmakla beraber, Yunanistan'ın Kıbrıs politikasını karıştırıcı bir rol oynayabilir. Kendisini, esas itibarıyla, Girne Piskoposu etrafında toplanmış küçük bir grup destekliyorsa da, bağımsızlık mücadelesinin efsanevi kahramanı olarak ilân edilmesini ve bağımsızlığı *enosis* için sadece bir adım olarak gören Kıbrıs Rumlarının çoğunluğunun bu havasını Grivas kullanabilir.

9. Kıbrıs sorununun bugünkü çözümüne Karamanlis sıkı sıkıya bağlanmış görünüyor ve şimdiye kadar Karamanlis'in Grivas'a olan etkin muhalefeti başarılı olmuştur. Fakat Karamanlis Hükümeti düşer ve yerine, bugünkü çö-

zümü kabullenmeyen ve çözüme karşı olan unsurlar gelecek olursa, adada istikrar imkânları iyice zayıflar ve durum süratle kötüye gider.

Bu değerlendirmelerin üzerinden ancak üç yıl geçtikten sonra, bu değerlendirmede ileri sürülen ihtimal ve hatta korkuların gerçekleşmesi, şu sorulara gerekçe olmuyor mu? Özellikle, Amerika'nın Yunanistan'a ağırlık veren politikası, hataların başlıca kaynağını teşkil etmemiş midir? Keza, bugünkü, yani günümüzdeki durumda dahi, Amerika hatalarını devam ettirmiyor mu?

Son bir nokta olarak, Yunanistan'ın, bütün bu gelişmeler içinde izlemiş olduğu şantaj, yani NATO'dan çıkma tehditlerine de değinmek gerekir. Bizim bu belgeler üzerinde yaptığımız tespitlere göre, Ocak 1958 - Ekim 1958 arasındaki *on aylık sürede*, Yunanistan 12 defa NATO'dan çıkma tehdidinde bulunmuştur. Bu tehdit ve şantajların 8 tanesi dolaysız ve açık olarak yapılmış, 4 tanesi de üstü kapalı ve dolaylıdır. Bu şantajlara yeri geldikçe değindik.

Yunanistan'ın bugün de, sadece Kıbrıs değil, genel Türkiye politikasında da aynı şantaj yolunu izlemekte olduğu görülmektedir. Ne var ki, incelediğimiz dönemde bu şantaj ve tehdit politikasını Amerika'ya dayanarak yürütmeye çalışırken, bugün bu politikası için, Amerika'nın yanında, yeni ve ağırlıklı bir faktör olarak Avrupa Birliği'ni de kullanmaktadır. Başarılı olduğu inkâr edilemez. Çünkü, 1958-59'da olduğu gibi, bugün de Türkiye'nin özellikle ekonomik güçlüklerinden ve iç istikrar sorunlarından yararlanmaktadır.

1974 Kıbrıs Harekâtı sırasında Yunanistan NATO'dan çıkarak nihayet blöflerini bir gerçek haline getirmiştir. Ne var ki Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüne "evet" demiştir. Türkiye, ne Kıbrıs konusunda, ne Ege Adaları'nın silâhlendirilmesi, Ege'de karasuları ve kıt'a sahanlığı ve nihayet ne de Batı Trakya Türkleri için, hiç bir tâviz almadan ve herhangi bir *antlaşma* (anlaşma değil) yapmadan, 1980 yılı sonunda Yunanistan'ın bugün Türkiye'ye karşı izlemekte olduğu politika ve Türkiye'nin çıkarlarına mütemadiyen çelme takması, Türkiye'nin yapmış olduğu bu vahim hatanın bir *ödülü* (!) dır. Türkiye'nin 1980'de yapmış olduğu bu hata, bütün Cumhuriyet döneminde dış politikada yapılan en büyük hatadır. Türkiye bu hatayı çok pahalı bir şekilde ödemektedir.

BADEMAĞACI HÖYÜĞÜ (KIZILKAYA) KAZILARI 1993 YILI ÇALIŞMA RAPORU

REFİK DURU

Burdur Bölgesi'nin tarihöncesi kültürlerini araştırmak üzere, başkanlığını yaptığımız bir çalışma grubu, 1976 yılında ön hazırlıklara başlamış, 1976-1977 yıllarında bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde gerçekleştirdiği yüzey araştırmaları sonunda, Kuruçay Höyüğü'nde kazılara başlanmıştır. 1978-1988 arasında devam eden Kuruçay kazılarının bitiminde¹, bölge çalışmalarını Burdur'un güneyinde sürdüren araştırma kurumumuz, Bucak İlçesi yakınlarında yer alan Höyücek Höyüğü'nde kazı yapmağa karar vermişti. 1989-1992 yılları arasında 4 yıl süren Höyücek kazılarından sonra², çalışmalar biraz daha güneye kaydırılarak, bu kesimdeki durumun araştırılması planlandı ve Höyücek'in 20 km. kadar güneyinde ve Antalya Bölgesi'nin kuzey sınırı yakınlarında yer alan Bademağacı Höyüğü, yeni kazı yeri olarak seçildi. Başından beri bölgedeki çalışmalarımızın amacı, Burdur ve yakın çevresini bir bütün olarak, olanakların elverdiği ölçüde taramak ve Anadolu'nun tarihöncesi dönemleri için büyük önem taşıyan bu bölge hakkında, bilinmeyenlere yanıtlar aramak idi. Bu yeni höyüğün kazı yeri olarak seçiminde etken olan bir diğer olgu da, Kızılkaya Höyük adıyla uzun yıllardır bilinen bu höyüğün yüzey buluntularına pek çok yerde referans verilmesi ve bazı yorumlara gidiliyor olmasıydı³. Bölgedeki ön çalışmalar sırasında gezilen ve yüzey

¹ Duru 1994; Duru 1996.

² Duru 1992; Duru 1995; Duru 1995 a.

³ Bademağacı Höyüğü'nün arkeoloji yazımına girişi, Burdur Bölgesi'nde ilk bilimsel yüzey araştırmalarını yapan J.Mellaart ile olmuştur. J.Mellaart, 1958'de ziyaret ettiği ve yüzey malzemesi topladığı merkezler arasında Kızılkaya Höyüğü adında bir höyüğü de saymaktadır (Mellaart 1961:160). Biz 1978-88 yıllarında çevrede yaptığımız geziler sırasında, tabii Kızılkaya Höyüğü'nü de görmek istedik. Ancak Kızılkaya adını taşıyan, Bucak İlçesi'ne bağlı belde yakınlarında herhangi bir höyük olmadığı gibi, yakın çevrede de bu isimde bir höyük yoktu. Burdur-Antalya karayolunda, Uğurlu Beldesi'nin güney çıkışı yakınlarındaki Kızılkaya sapağının sol kenarında ve yolun 40 m. kadar doğusunda, küçük bir tepelik vardı ve köylüler bu tepeye, Kızılkaya'nın Höyüğü veya Uğurlu Höyüğü demektedirler. Ancak bu tepelik üzerinde çok az çanak çömlek vardı ve tepenin bir höyük değil, belki bir tümülüs olması düşünülebilirdi. Daha sonra, J.Mellaart'ın 1958 yılındaki yüzey çalışmalarına katılan Dr.David French ile yaptığımız bir konuşma sırasında, ilk kez kendisi tarafından varlığı saptanan söz konusu höyüğün isminin

malzemesi toplanan höyükte çalışmalara girişmek için, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne 1992 yılında yapılan başvurumuz, Genel Müdürlük tarafından olumlu karşılanmış ve verilen izin ile, 1993 yılında kazılara başlanmıştır. Kazımız Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı (Proje No.702/260495), Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ve Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'nın sağladığı parasal destek ile yürütülmüştür⁴.

Antalya İli'ne bağlı Bademağacı Kasabası/Beldesi sınırları içinde ve kasabanın 2.5 km. kadar kuzeyinde bulunan Bademağacı Höyüğü (Bundan sonra sadece Bademağacı olarak anılacaktır), uzunluğu yaklaşık 8 km., genişliği 6 km. olan, etrafı dağlarla çevrili küçük bir ova içindedir (Lev.1/2)⁵. Antalya-Burdur karayolunun 52. km.sinde, karayolunun 200 m. kadar batısındaki höyük, Toros Dağları'ndan Antalya düzlüğüne iniş için doğal geçiş olanağı sağlayan, modern karayolunun da geçtiği Çubuk Beli'nin, 3-4 km.

yanlış bildirildiğini, Kızılkaya adında bir höyük olmadığını ve J.Mellaart tarafından Kızılkaya ismiyle tanıtılan ve çanak çömleği kısmen yayınlanan höyüğün Bademağacı Köyü yakınlarındaki höyük olduğunu söyledi.

Bölgede araştırmalar yapan Ian A.Todd, Kızılkaya'nın Burdur-Antalya karayolunun 1 km. batısında olduğunu söylemektedir (I.A.Todd, *The Prehistory of Central Anatolia I: The Neolithic Period*, Göteborg, 1980:133). I.A.Todd'un Kızılkaya'nın yerini tarifi, D.French'in söylediklerine ve Bademağacı Höyüğü'nün konumuna tam olarak uymaktadır. Bu durumda arkeoloji yazımına Kızılkaya olarak geçen höyüğün, bizim çalışmakta olduğumuz Bademağacı Höyüğü olduğu kesindir.

⁴ Burada adını saydığım kuruluşların yöneticileriyle, Antalya Müzesi Müdürü, meslektaşım Sayın Kayhan Dörtlük'e, bize her türlü kolaylığı gösteren, Antalya Müzesi'nde görevli arkadaşlarla, kazımıza yakın ilgi gösteren, Antalya İl Kültür Müdürü, meslektaşım Musa Seyirci'ye, kazı kurulumuz adına teşekkürler borçluyum.

Kazılar 23 Temmuz/9 Eylül 1993 tarihleri arasında sürdürüldü. Başkanlığımı yaptığım kazı kurulu Yrd. Doç.Dr.Gülsün Umurtak (Kazı Başkan Yardımcısı), Y.Mimar-Arkeolog Sinan Kayı, Arkeolog-Topoğraf Sabri Akdal, Arkeolog-Fotoğraf Uzmanı Turhan Birgili ile öğrencilerimiz Recep Çömlekçi, Füsün Ergül, Hilâl Kömbe, Mehmet Bağcı, Faruk Demirci, Aysel Şenyakı ve Kent Planlamacısı Özdemir Sert'ten oluşuyordu. İstanbul Arkeoloji Müzeleri araştırmacılarından Metin Gökçay, kazıya, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Uzmanı olarak katıldı. Kazı Kurulu'nun bütün üyelerine, kazılar sırasındaki özverili çalışmalarını dolayısıyla, en içten teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Ekibimiz kampını Bademağacı Beldesi İlkokulu'nda kurdu. Belde'deki 55 günlük misafirlüğümüz sırasında, başta Belediye Başkanı Sayın Enver Karataş olmak üzere, İlköğretim Okulu Müdür Yardımcısı Muhammet Çayır ve diğer görevliler, ekibimize her alanda çok yakın ilgi gösterdiler, yardımlarda bulundular. Belde yöneticilerine içten teşekkürlerimizi sunarız.

⁵ Çanak şeklindeki topografik durumu nedeniyle, eski bir göl yatağı olduğu anlaşılan ova, çevreden taşınan toprakla oluşmuştur.

kadar kuzeyindedir⁶. Yaylanın bu kesiminde, karayolunun doğu kenarında Dağ/Dağbeli Kasabası (Eski ismi Hafızbey/Hafız Paşa Çiftliği) bulunmaktadır.

Höyük, kuzey-güney yönündeki uzun çapı 210 m., doğu-batı yönündeki kısa çapı da 110 m. kadar olan, oval biçimli bir tepedir (Lev.1/1;2/1,2) ⁷. Ova düzleminden hesaplanırsa (Ovanın denizden yüksekliği 780 m. civarındadır.), höyüğün en yüksek noktasının yüksekliği 7 m. kadardır. Höyük'teki en eski yerleşmelerin, ovanın günümüzdeki düzleminin birkaç metre altında olduğunu tahmin ediyoruz. Bu doğru ise, höyükteki birikim konisinin gerçek yüksekliğinin 9-10 m. kadar olduğu söylenebilir.

Tepe üzerinde, irili ufaklı 50 kadar, sakız, menengiç (yabanî antep fıstığı), ahlat ve diğer türde ağaç vardır (Lev.2/1-4).

Kazılar

Kazılara başlamadan önce, höyük yüzeyinde yaptığımız çanak çömlek (çç) toplamasında, pek az parça bulunduğundan, kazı alanlarının seçilmesi konusunda, höyük üzerindeki çç'nin dağılışı durumu hiç yararlı olmadı⁸. Bu bakımdan, kazılacak alanlar, bazı pratik nedenler, kişisel gözlem ve tercihlerimizle saptandı.

1993 kazı döneminde, çalışmalara tepenin kuzey ve güneyinde, iki alanda başlandı (Lev.1/1). A Kazı Alanı adı verilen kuzey açmada, doğu-batı yönünde sıralanan, her biri 10X10 m.boyutunda olan üç plankarede çalışıldı

⁶ Antalya-Burdur karayolunun 50.km.sindeki Bademağacı sapağının 2 km. kadar güneyinde, Antik çağlarda Pisidya'nın sınır kenti olarak kabul edilen, Ariassos kenti bulunmaktadır. Höyüğümüz ve yukarıda saydığımız modern ve antik yerleşme yerlerini içine alan bölge, coğrafi açıdan Burdur yüksek düzlüğünün güney sınırındadır ve kültürel açıdan da Antik Pisidya'nın içinde kalmakla birlikte, bugün idari bakımdan Antalya İli Merkez İlçesi'ne bağlıdır. Höyüğümüz bu konumu ile, Burdur Bölgesi'nin Akdeniz'e doğru olan son ve Antalya düzlüğünden (Antik Pamphylia) Anadolu Yaylası'na çıkıştan sonraki ilk höyük durumundadır.

⁷ Höyüğün orta kesiminde, taş birikimiyle oluşmuş, yaklaşık 2 m.lik bir yükselti vardır. Bu tümseğin höyük ile herhangi bir ilişkisi yok gibi görünmektedir. Burada, büyük olasılıkla bir tümülüs bulunmaktadır. Bu yığıntı ile çok oynandığı ve yakın zamana kadar, bu kesimde kaçak kazılar yapıldığı bilinmektedir.

⁸ Kazılara başlamadan önce, Ankara'da İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nde incelediğimiz bölgenin yüzey malzemesi içindeki Kızılkaya gelişli olarak etiketlenen parçalardan çoğunun benzerini, 1987-1992 yıllarında Bademağacı'nda yaptığımız yüzey araştırmalarında bulamamıştık. Höyük yüzeyinin, bugün böylesi fakir malzeme vermesini açıklamak pek kolay değildir. Büyük ihtimalle 1950'lerden bugüne, höyüğe gelen araştırmacılar ve meraklılar (!), binlerce yılda yüzeye çıkabilmiş olan çanak çömlek parçalarını toplayarak bitirmiş olmalıdır.

(C-5/IV-1, D-1/IV-/1 ve D-2/IV-1 plankareleri-Lev.2/3;6/4). Aralarında 1 m.lik ara duvarların bırakıldığı karelerden merkeze en yakın olan A1 karesinde, tarla düzlemi olan -2.22 m.den başlanarak, -4.27 m.ye, A2 karesinde -4.72 m.ye ve yamaç yakınındaki A3 karesinde de -4.68 m.ye inilmiştir (Derinlikler, höyüğün en yüksek noktası ± 0 m. kabul edilerek ölçülmüştür).

Güneydeki B açması kazıları, doğu-batı doğrultusunda sıralanan 10X10 m.lik, iki plankarede yürütüldü (C-5/V-4, D-1/V-4 plankareleri - Lev.2/4;7/1-3). B1 karesinde inilen en derin nokta, tarla düzlemi olan -3.51 m. den hesaplanırsa, -4.77 m., B2 de ise -4.21 m.lerdi. Böylece ilk yıl, toplam 500 m²lik alanlarda çalışıldı ve tarla düzlemine göre, 1.5-2.5 m. derinleşildi.

Tabakalaşma durumu

Höyüğümüzdeki tabakalaşma durumu hakkında, göreceli olarak küçük alanlarda yapılan ilk saptamaların, ilerideki kazı dönemlerinde açılacak başka açmalardan edinilen bilgilerle değişebileceğini gözönünde tutarak, bu raporumuzda, bu yıl saptanan yerleşmelerin kültürel sıralamasını vermekle yetiniyor, yapı tabakalarının mimarlık açısından kesin şekilde sıralanmasını yapmaktan ve bu tabakaları isimlendirmekten kaçınıyoruz. Aşağıda bu yılın sonuçlarına göre kültürel süreci ve kültür dönemlerinin mimarlık evrelerini (yapı katlarını) veriyoruz:

A1 Kazı Alanı (C-5/IV-1)

a) Yüzey toprağı sayılabilecek ilk 25 cm.de, Geç Neolitik Çağ'a (GNÇ) veya Erken Kalkolitik Çağ'a (EKÇ) ait, açık zemine kırmızı ve kırmızı zemine beyaz boya bezemeli ç ç türlerinin ele geçtiği karışık birikim. Herhangi bir mimari kalıntı yok.

b) Açmanın batı kenarı yakınlarında, yüzeyden 75 cm. derinlikte (-3.00 m.), kuzeydoğu-güneybatı yönünde gelişen ilk temellerle, güneybatı köşedeki temeller (Lev.3/1-koyu renk taşlar;7/4). Alanın kuzey kesiminde, boyalı GNÇ ç ç'si devam ediyor.

c) Alanın ortalarında -3.10 m. ile -3.50 m.lerde, doğu-batı yönünde yapılmış, iki evreli temeller (Lev.3/1-beyaz bırakılmış taşlar;7/4). Alanın kuzey yarısında mimarlık kalıntısı yok. Neolitik'e ait ç ç ve boya bezemeli devam ediyor.

d) -4.20 m.lerde, değişik karakterde ince taş temeller ve kerpiç duvar izleri (Lev.3/2;7/4) ile birlikte, daha erken dönemlerinin, Erken Neolitik Çağ (ENÇ) çç'si

A2 Kazı Alanı (D-1/IV-1)

a) Yüzeyin hemen altında, -2.70 m. ile -3.30 m.lerde, bozuk durumda taş temeller (Lev.4/1;6/1) ve İTÇ çç'si.

b) Höyüğün doğuya doğru alçalmasına uygun olarak -3.00 m. ile -3.70 m.lerde (tarla yüzeyinden 0.70-1.40 m. derinde) daha erken dönem yerleşmelerinin temelleri (Lev.4/2-koyu renk;6/2) ve İTÇ çç'si.

c) -3.63 ile -4.00 m.lerde çok bozuk durumda temeller (Lev.4/2-beyaz bırakılmış;6/2), ve İTÇ çç'si.

d) -4 m.den daha altta, bozulmuş taş temellerle, ENÇ çç'si (Lev. 3/2).

A3 Kazı Alanı (D-2/IV-1)

a) İlk 50 cm.lik birikimde İTÇ çç'si.

b) -3.39 m. ile -4.64 m.ler arasında, A2'nin b evresi duvarlarının devamı olan temeller (Lev.4/2,koyu renk;6/3,4), ve İTÇ çç'si.

c) -4.40 ile -4.60 m.lerde, A2'nin c evresi ile çağdaş olan, planları belirsiz ve bozuk durumda taş temeller (Lev.4/2-beyaz bırakılmış;6/3) ve İTÇ çç'si.

B1 Kazı Alanı (C-5/V-4)

a) Yüzeyin hemen altında temeller (Lev.5/1-koyu renk;7/1), ve İTÇ çç'si.

b) -3.60 m. ile 3.70 m.ler arasında daha eski yerleşmenin taş temelleri (Lev.5/1-beyaz bırakılmış 7/1) ve İTÇ çç'si.

c) -3.90 m. ile -4.30 m.lerde A2 ve A3 Kazı Alanlarının, c evresi ile çağdaş olan temeller (Lev.5/2;7/3) ve İTÇ çç'si.

B2 Kazı Alanı(D-1/V-4)

a) Yüzeye kadar çıkan taş temeller (Lev.5/1-koyu renk;7/2), İTÇ çç'si.

b) 70 cm. derinlikte daha erken dönemin temelleri (Lev.5/1-beyaz bırakılmış;7/2) ve İTÇ çç'si.

Yukarıda verilen bir hayli karışık tabakalaşma durumunu sadeleştirirsek, kazılan alanlardaki en geç yerleşmelerin İTÇ'ye ait olduğunu; A2 ve A3 plankarelerindeki İTÇ yerleşmelerinin şimdilik üç yapılaşma evresi içerdiğini ve bu dönemde, büyük olasılıkla höyüğün orta kısımlarında oturulmayıp, doğu yamaç yakınlarında yerleşildiğini; A2 karesinde inilen en derin düzeye, ENÇ'ye ait temellerin bulunduğunu; B Kazı Alanı'ndaki İTÇ yerleşmelerinde de üç mimarlık evresinin olduğunu söyleyebiliriz. Mimarlık açısından, A ve B açmalarının İTÇ dönemine ait kalıntıları arasında, hemen hiçbir farklılık yoktur.

A1 alanında İTÇ'ye ait ne mimarlık kalıntısına, ne de İTÇ çç'sine rastlanmıştır. Bu çukurda kazı alanının ortalarında, yüzeyden itibaren, herhangi bir yerleşmeye bağlı olmayan, EKÇ ve GNÇ'ye ait çç gelmektedir. Daha aşağıda, GNÇ'nin en az iki yapı katı halindeki yerleşmeleri vardır. A1 karesinde inilen en alt düzlemde, büyük olasılıkla ENÇ dönemi yerleşmeleri başlamaktadır.

Bugün için, her iki çukurdaki mimarlık kalıntılarına dayanılarak yapılacak tabakalaşma durumu şöyledir:

İTÇ (Üç yapı katı - A2-A3 ve B1-B2 Kazı Alanları)

GNÇ / EKÇ (İki yapı katı - A1 Kazı Alanı)

ENÇ (Bir yapı katı - A1 ve A2 Kazı Alanları)

Mimarlık

İTÇ'nin en az üç yapı katı halindeki mimarlık kalıntularından edinilen bilgiler çok fazla değildir. Genel olarak yapıların duvarlarının en alttaki taş temelleri ele geçmiştir. Temeller yanyana iki taşla örülmüştür ve kalınlıkları 30-40 cm. arasındadır. Taş temel dizisinin üzerinde yükselen kerpiç duvarlara ait iz bulunmamıştır.

Höyük yüzeyine çok yakın olan en geç İTÇ yerleşmesinin duvar temelleri, bir hayli bozuk durumdadır (Lev.4/1). Bazı duvarları tamamiyle yok olmuş bir evin tabanı üzerinde, çok sayıda iri küp'e rastlanmıştır (Lev.6/1).

İTÇ'nin ikinci yapı katının oldukça iyi korunmuş olan bir duvarı (Lev.4/2-koyu renk taşlar;6/3), A2'de başlayıp A3'te devam etmektedir. Yer yer 3-5 sırası korunmuş durumdaki bu duvarın dik olmayıp, bütünüyle güneye doğru eğimli-şevli olması ilginçtir. Bunun istenerek mi böyle örüldüğünü, yoksa duvarın ait olduğu yapının yıkılmasıyla ilgili bir husus mu olduğunu anlayamadık.

İTÇ'nin en erken yerleşim döneminin yapılarına ait çok bozuk duvar kalıntıları, A2 ve A3 karesine yayılmış durumdadır.

A açmasında üç ayrı tabaka halindeki İTÇ yerleşmelerinin yapılarından hiçbirisi, tam ve anlaşılır bir plan vermemiştir. Yapılar ya çok bozuktur, yahut temeller kazı alanı dışına çıkmaktadır. Bu nedenle plan özellikleri konusunda söylenecek çok fazla şey yoktur.

B açmasında saptanan İTÇ yerleşmelerinin temelleri, göreceli olarak biraz daha iyi durumdadır (Lev.5/1,2;7/1-3). Bu kesimdeki İTÇ yerleşmelerinde yapıların duvarları, genellikle irice taşlarla örülmüştür (Lev.7/2). B1 karesindeki yapıların taşlarından büyük kısmı, tarla yüzeyine çok yakın oldukları için sökülmüş ve bu nedenle yapıların planları belirsiz hale gelmiştir (Lev.5/1-B1'deki koyu renkli temeller;7/1,2). B2'nin en geç İTÇ yapıları (Lev.5/1 koyu renkli), daha erken bir dönemin temellerinin (Lev.5/1 beyaz bırakılmış temeller) hemen üzerindedir ve yapıların planlarının birbirine çok uyduğu anlaşılmaktadır.

B1'in bu yıl inilen en derin düzleminde, İTÇ'nin üçüncü yapı katına ait iki yapı ortaya çıkartıldı (Lev.5/2;7/1,3). Taş temelleri 35-45 cm. kalınlıkta olan bu yapılardan, açmanın ortalarında yer alan yapının büyük bir kısmı, kazı alanı içinde kalmıştır. Yapı ince uzun dikdörtgen planlıdır ve kapısı güney dar kenara açılmıştır. Odanın doğu duvarının iç tarafında kısa bir duvar çıkıntısı vardır. Bu evin doğu bitişiğindeki yapının bir kısmı kazı alanının dışında kaldığı için, bu ikinci yapının, bağımsız bir ev mi, yoksa batı bitişiğindeki birinci yapının bir eki mi olduğu, kesin olarak anlaşılamamıştır. Bu yapının kapısı da, muhtemelen güney kenardadır. Ayrıca batıdaki evin ön kısmına geçiş için, oda içinden bir ara kapı açılmıştır. İkinci yapının orta kısmındaki bir duvar, orta mekânı ikiye ayırmış gibidir.

İTÇ öncesi yerleşmelere ait mimarlık kalıntularına gelince: A1 alanında 75 cm. ve 1 m. derinliklerde görülen, 40-45 cm. kalınlığında, kuzeydoğu-güneybatı yönünde gelişen iki evreli temellerle, güneybatı köşedeki dik açılı duvarlar (Lev.3/1-koyu renkli temeller), bu karedeki en geç yerleşmenin kalıntılarıdır. Biraz daha derinde bulunan, iki evreli duvarların (Lev.3/1-beyaz bırakılmış taşlar;7/4) güneye bakan yüzlerinde bazı küçük duvar ekleri ile, altına çakıltaşı döşenmiş ateş yakma alanları vardır. Bozuk durumdaki bu temellerin ait oldukları yapıların planları belli değildir.

Aynı plankarede inilen en derin düzlemde, birbirine paralel, tek taşla yapılmış (Kalınlıkları 15-20 cm.), üç taş sırası vardır (Lev.3/2;7/4). 60-65 cm. aralıklarla yapılan ve kuzey uçları aynı hizada kesilmiş olan bu taş sıraları, güneyde kazı alanının dışına çıkmaktadır. Duvar temelleri olup olmadığını bilmediğimiz bu üç taş sırasının hemen doğu bitişiğinde, aynı yönde uzanan, kerpiçten bir duvar vardır. 70 cm. kalınlıktaki bu kerpiç duvarla, ince taş sıraları birbiriyle ilgili olmalıdır. Ancak ızgara planlı gibi görünen bu temellerle, kerpiç duvarın ait olduğu yapı açmanın güney kenarı yakınında bulunmaları nedeniyle, planları konusunda fazla bilgi edinilememiştir.

A2 karesinde -4.70 m.lerdeki kalın temelleri, ENÇ yerleşmesinin bu kesimdeki uzantıları olarak düşünmek, sanırım doğru olacaktır (Lev.3/2;6/2). Ancak bunlarla, ince üç paralel taş temelin ilişkileri anlaşılamamıştır.

Çömlekçilik

İTÇ'ye ait yapı katlarının yıkıntısı içinde ele geçen çç malzemede, genelde birbirinden çok farklı nitelikte mal gruplarının varlığından söz edilemez. Sadece İTÇ'nin en son yerleşim döneminin çç'sinin daha eski İTÇ yerleşmelerinin malzemesinden bazı farklarının bulunduğu, daha kaba ve özensiz yapılmış oldukları söylenebilir. Bu raporumuzda İTÇ çömlekçiliği konusunda ayrıntıya girmeden, genel bir fikir vermek istiyoruz.

İTÇ'nin birinci yapı katının çok iri boy çömlekleri bir yana bırakılacak olursa (Lev.6/1), orta boy çömlek ve derin çanaklardaki dikkat çeken en ilginç özelliklerden biri, kaplara karşılıklı olarak yerleştirilmiş olan, yassı, uzun sap-tutamaklardır (Lev.8/1).

İTÇ'nin daha erken yapı katlarının çç'si, göreceli olarak daha kaliteli yapımlardır. Hamur renkleri çoğunlukla, gri ve grinin koyu tonlarında, daha az sayıda kırmızı/kahverengidir. Astar ve açıklama, küçük kaplarda bir

oranda özenli, iri parçalarda ya çok kötüdür, ya da hiç yoktur. İki kap dışında, bütün kaplar elde yapılmıştır. Çarkta yapılan iki kaptan biri A, diğeri B Kazı Alanı'nda bulunmuştur (Lev.8/8,9;12/3,4). Tek kulplu maşrapa biçimli bu kapların dış yüzlerinde, yer yer kırmızı boya astar ve derince çizgiler halinde çark izleri vardır.

İTÇ çömlekçiliği repertuarındaki kaplardan en çok rastlananların çizimleri, Lev.8'de verilmiştir. Küçük boyda, ince boyunlu, gaga ağızlı testilerle (Lev.8/2;11/2,3), kalın boyunlu, şiş karınlı gaga ağızlı, bodur kaplardan pek çok tüm ve parça bulunmuştur (Lev.11/4). İrice gaga ağızlı testiler daha azdır (Lev.11/5). Çok görülen bir kap tipi, çift kulplu testilerdir (Lev.8/3-5;12/1-2).

Sığ veya derin tabaklar da oldukça yaygındır. Tabaklar, düz basit formlardan (Lev.11/1), yüksek halka dipli ve çan ayaklılara kadar, oldukça değişik biçimler vermektedir (Lev.8/6,7). Bir tabağın dudağı dışında, yatay yerleştirilmiş, iki parmak delikli, karşılıklı bir çift iri tutamak vardır (Lev.8/7).

Üzerinde, içi beyaz madde doldurulmuş derin çizgi süslemesi bulunan, sepet kulplu tuzluk-biberlik, ayrışık bir parçadır (Lev.10/5;13/1).

İTÇ keramiğinde derince çizgi (Lev.8/3;12/2), içi beyaz doldurulmuş derin çizgi (Lev.10/5;13/1) ile, yatay ya da eğik kabartma-oluk tekniği ile yapılmış bir hayli bezemeli örnek vardır (Lev.8/2;11/2-4). İki büyük küpe ait karın parçası üzerinde de, bir daire içine irice bir memecik yerleştirilerek yapılmış, madalyon şeklinde kabartma süsleme görülmüştür (Lev.11/6). Boya bezeme yoktur. Bir gaga ağızlı testi üzerinde görülen belli belirsiz beyaz donuk zig-zag izler, başarısız bir boya bezemeye işaret etmelidir (Lev.11/5).

İTÇ öncesi tabakalarda ele geçen çç, tümüyle değişik niteliktedir. Al plankaresinde, yukarıda belirttiğimiz gibi, yüzeyden itibaren, hiç İTÇ parçası ele geçmemiş, bunların yerine, büyük çoğunluğunu;

- a) Kalın kenarlı, özensiz yapılmış, bazen ağzının iç tarafında yumru çıkıntısı olan,
- b) Kirli bej renkli astar üzerine kırmızı/kahverengi boya bezekli,
- c) Kırmızı astar üzerine kirli beyaz boya bezekli çç türlerinin bulunduğu, karışık nitelikte çç ile karşılaşmıştır.

Kaba işçilikte, özensiz yapılmış birinci mal türü, çoğu kez kalın kenarlıdır. Bazılarının ağızının iç tarafında yumru çıkıntıları vardır (Lev.14/8).

Kirli bej astar üzerine kırmızı boya bezekli mallar, genelde özensiz bir yapımdır. Açıklama iyi değildir; bej astar donuk renktedir ve bu astarın üzerine sürülen kırmızı veya kahverengi boya, astara pek iyi yapışmamıştır. Bu türdeki boya bezemeli kapların hemen tümünü derince çanaklar oluşturmaktadır (Lev.9/5,6;14/3). Bezeme öğeleri genellikle ince veya orta kalınlıkta bandlarla yapılmış, şevron ve girland gibi bezeklerdir.

Kırmızı astar üzerinde kirli beyaz boya bezekli mallar da, çoğunlukla kabacadır. Kaplar üzerine sürülen kırmızı boya astar, kap üzerine sıkıca bağlı olmasına karşın, bezeme için kullanılan kirli beyaz boya, elle oğuşturulunca kolayca silinmektedir. Boya bezekli kaplarda form açısından çoğunlukta olanlar tabaklar, boyunlu testiler ve çömlerdir (Lev.9/8-13;14/4-7). Bezek öğeleri yatay paralel bandlar, şevronlar ve girlandlardır.

Bir tabak parçasının dış tarafına kırmızı zemine bej boya ile, iç yüze ise bej astar üzerine kırmızı boya ile bezek yapılmıştır (Lev.9/7;14/2).

Bir parça üzerinde çentik bezeme vardır (Lev.14/9).

A1 plankaresinde, yüzeyin yaklaşık 1 m.lik üst birikiminde ele geçen çç türlerinin ait oldukları yerleşimlerin tabakalaşma durumları hakkında bilgilerimiz yeterli olmadığı için, aynı karede -3 m. derinliklerdeki duvarların, yukarıda tanımlanan çç ile ilişkileri konusunda kesin bir saptama yapılamamıştır. Bu durumda A1 plankaresinin üst birikimden gelen malzemenin bu alandaki yerleşmelerle ilişkileri konusunda, bugün için herhangi birşey söyleyebilecek durumda değiliz.

A1 açmasındaki mimariye bağlı çç'ye gelince: Karışık birikimin altındaki tabakaların çç'si çoğunlukla kahverenginin tonlarında ve bazen açık gri renkte olup, ince kenarlı, hafif açık, iyi pişmiş bir yapımdır. Biçimlerde çoğunluk hafif S profilli çanaklardadır (Lev.9/1;14/1). Derince çanaklara (Lev.9/2) ve kapanan ağızlı, şiş karınlı küçük çömlere de rastlanmaktadır (Lev.9/3,4). Kaplarda kulp yoktur; kulp yerine dikine yerleştirilmiş, delikli silindirik tutamaklar kullanılmıştır (Lev.9/2-4). Bu grup çç'de bezemeye rastlanılmamıştır.

Küçük buluntular

İTÇ katlarının önemli küçük buluntuları, pişmiş topraktan, üzeri derin çizgili bir idol (Lev.13/2), taştan bir damga mühür (Lev.10/2;13/3), tunçtan bir hançer (Lev.10/4;13/4)⁹ ve altın kulak tıkaçıdır (Lev.10/3;13/5). İnce altın lavhadan yapılan ve içi siyah bir madde dolu olan kulak tıkaçı, B1 plankaresinde, temel taşlarından birinin üzerinde bulunmuştur ve herhangi bir gömü ile ilgisi yoktur.

A1 plankaresinde, yüzeyin 50 cm. kadar aşağısında bulunan bir figürin başı (Lev.10/1;14/10), bu alandaki taş temelli yapılarla çağdaş olmalıdır.

Karşılaştırmalar

Bademağacı İTÇ tabakalarının çç ve diğer küçük buluntuları, ağırlıklı olarak Elmalı Bölgesi ve genelde de Batı Anadolu'nun diğer İTÇ merkezlerinin malzemesi ile yakın benzerlikler içindedir. Aşağıda bu benzerliklerden bazılarını veriyoruz.

Bademağacı ile Karataş-Semayük-Bağbaşı arasında:

- Üzeri yatay veya eğik kabartma-oluk bezemeli, gaga ağızlı testicikler (Lev.8/2;11/2-4;krş.*Mellink 1965:Pl.62/20,21*),

- İki kulplu testiler (Lev.8/3-5;12/1-2;krş.*Mellink 1967:Pl.83/45*),

- Tuzluk-biberlikler (Lev.10/5;13/1;krş.*Mellink 1966:Pl.61/30; Mellink 1969:Pl.77/35*),

- Çarkta yapılmış tek kulplu maşrapalar (Lev.8/8,9; 12/3, 4;krş.*Mellink 1964:Pl.80/14,15;Mellink 1965:Pl.61/12*),

- Ortası sivri çıkıntılı, yuvarlak madalyon kabartma (Lev.11/6;krş.*Mellink 1966:Pl.60/22;Mellink 1967:Pl.84/51;Mellink 1968:Pl.83/24,26,27*),

⁹ Bu hançerin kimyasal analizi, Boğaziçi Üniversitesi Arkeometri Araştırma Merkezi'nde Prof.Dr.Hadi Özbal tarafından yapılmıştır. Sonuçlar şöyledir:

Eser element	Au	Ag	Sn	Pb	As	Sb	Ni	Zn	Co	Fe	Cu	Bi
Oran %	Bakılmadı	0.24	1.14	0.16	11.03	0.21	0.11	0.06	0	0.28	76.5	0

H.Özbal'ın raporunda analiz sonuçlarının son derecede ilginç olduğu bildirilmektedir. Özellikle arsenik'in %11.03, kalay'ın %1.14 oranında çıkması, hançerin çok özel bir alaşımdan yapıldığını göstermektedir. Eserin ileride metalografik analizi de yapılacaktır.

Meslektaşım Sayın Hadi Özbal'a içten teşekkürlerimi sunarım.

- Damga mühürler (Lev.10/2;13/3;krş.*Mellink 1965:Pl.64/33 a,b;65/37 a,b*),

- Hançerler (Lev.10/4;13/4;krş. *Mellink 1967:Pl.77/18;Mellink 1969:Pl.74/21,22*),

- Altın kulak tıkaçları (Lev.10/3;13/5;krş.*Mellink 1969:323,Pl. 74/16*).

Bademağacı ile Beycesultan arasında:

- Uzun yatay ve iki delikli tutamaklar (Lev.8/7;krş.*Lloyd-Mellaart 1962:P.17/5*),

- Tuzluk-biberlikler (Lev.10/5;13/1;krş.a.y.:P.14/32;P.20/3),

- Çarkta yapılmış tek kulplu testiler (Lev.8/8,9;12/3,4; krş.a.y.:P 48/18,19;P.56/17).

Bademağacı ile Yortan-Troya arasında:

- Çift kulplu testiler (Lev.8/3,4;12/1-3;krş.*Kâmil 1982:Tip XIII, Pl.XIV/226,227*),

- Çarkta yapılmış tek kulplu testiler (Lev.8/8,9;12/3,4;krş.*Podzuweit 1979:Taf.7/Ia,b,IIa,c1;Blegen 1950:Lev.370a-Tip A-38,A-39,A-43;Lev.378, 36.1154,36.845*),

- Tuzluk-biberlikler (Lev.10/5;13/1;krş.*Kâmil 1982:fig.98/38,39*),

- Hançerler (Lev.10/4;13/4;krş.*Stronach 1957:96,97*).

Batu Anadolu'nun bu önemli merkezlerinin dışında, altın kulak tıkaçlarına, Batı Anadolu'nun ve Orta Anadolu'nun değişik merkezlerinde (*Duru 1972;Seeher 1992:12*); tuzluk-biberliklere, Tarsus Gözlükule (*Goldman 1956:Fig. 260/36;278/262*) ve Mersin Yumuktepe'de (*Garstang 1953:fig.127/5*); gaga ağızlı, bazen üzerleri kabartma-oluk bezemeli, küçük gaga ağızlı testiciklere Kuruçay'da (*Duru 1996:Lev.121/1-20;141/1-11*) ve pek çok Batı ve Orta Anadolu İTÇ merkezinde rastlanır. Bademağacı'nda sık görülen derin çizi bezeme de, Anadolu İTÇ'sinin çok yaygın bir süsleme uygulamasıdır.

Bademağacı'nın İTÇ öncesi yerleşmelerinin buluntuları ile yörenin diğer merkezlerinin buluntuları arasındaki ilişkilere gelince: Höyüğümüzün en üstteki karışık birikiminden gelen, boya bezemeli ve ağız yumrulu çç tü-

rünün benzerleri, Höyücek'te de, Bademağacı gibi, herhangi bir yapı katına bağlı olmaksızın bulunmuştur (Lev.14/8; *Duru 1992*:555 vd., Lev.9/5-8;10/1-3;11/1,2;17; *Duru 1995*:Lev.12/1; *Duru 1995a*:Lev.26;29/4;31/1,2;32-35). Kuruçay'da ağız yumrulu kaplara ait az sayıda parça, GNÇ ve EKÇ yerleşmelerinde ele geçmişti (*Duru 1994*: Lev.66/4,5;94/4; 128/4,5; 129/1; 153/1). Burdur Bölgesi'nde, Kuruçay ve Höyücek dışında, bildiğimiz kadarı ile şimdiye kadar başka bir merkezde, yukarıda sözü edilen çç türüne benzeyen malzemeye rastlanmıştır.

A açmasının daha derin katmanlarında ve mimarlığa bağlı olarak ele geçen malzeme arasındaki, dikine delikli silindirik tüp tutamaklar, S profilli kâse ve çanaklar, başta Burdur Bölgesi olmak üzere, hemen bütün Batı Anadolu Neolitik merkezlerinin ortak tutamak tipidir (Lev.9/2-4; *Duru 1994*:23 vdd.). Kapanan ağızlı kap profilleri için de benzer şeyleri söyleyebiliriz. Çok geniş bir bölgeye yayılmış durumdaki bu tür özellikleri, kesin sonuçlara varmak için kullanmak istemiyoruz.

Kazılar sonunda saptanan yerleşme süreci konusunda bazı gözlemler ve yerleşmelerin tarihsel konumları

İlk kazı döneminin sonunda, Bademağacı'nın sakladığı kültürlerin niteliklerini saptamak ve bu yerleşmenin genel değerlendirmesini yapmak elbette doğru olmayacağı gibi, mümkün de değildir. Neolitik'e ait olduğu anlaşılan en erken yerleşmenin arkeolojik belgelerinin, hem Burdur Bölgesi'nin, hem de Anadolu'nun diğer kesimlerindeki çağdaş kültür dönemlerinin malzemesi ile sağlıklı karşılaştırmalar yapmak için yeterli olduğunu söyleyemeyiz. 1958'de J.Mellaart'ın Bademağacı'nda (Kızılkaya) topladığı yüzey çç'si içinde, bu yıl inilen en erken yerleşmelerin malzemesi ile benzerlik gösteren az sayıda parça vardır (*Mellaart 1961*:166 vdd., Fig.6). J.Mellaart bunları ENÇ olarak tanımlamaktadır. Henüz Neolitik çağ çömlekçiliğinin özelliklerinin iyi bilinmediği bir tarihte yapılan bu değerlendirme, sanırım doğrudur.

A1 alanındaki karışık katmanda bulunan malzeme içindeki kırmızı astar üzerine beyaz ve bej astar üzerine kırmızı boya bezemeli çç, yapım ve bezeme uygulaması açısından değerlendirilirse, Hacılar-Kuruçay grubunun Neolitik ve EKÇ'in erken dönemlerinin boya bezekli keramiği ile kısmen çağdaş olduğu ve bu nedenle, karışık katmanın tarihsel konumu için, kabaca 6. bin yılın son yarısının doğru olabileceğini düşünüyoruz.

A1 plankaresinin en alt düzeyindeki yerleşmenin, J.Mellaart'ın daha önce söylediği döneme, ENÇ'ye ait olduğunu ve 7. binyılının ortalarına tarihlenmesinin doğru olacağını düşünüyoruz.

Bademağacı'nın son dönem yerleşmeleri ile ilgili çç ve diğer buluntuların, komşu çağdaş merkezlerin buluntularıyla yukarıda kısaca vurgulanan analogik ilişkileri, bu üç ayrı yapı katının İTÇ I'in ortaları ile İTÇ II'nin ilk yarısına tarihlenmesini gerektirmektedir. Yalnız bu konuda ilginç bir saptama da şudur; Bademağacı'nın bazı buluntularının benzerleri, Batı Anadolu'nun başka merkezlerinde İTÇ I'de ele geçmiş iken, aynı dönemin bazı buluntuları, İTÇ II'de ve hatta bir-ikisi de İTÇ III'de bulunmuştur. Bademağacı'nın 3 ayrı yerleşme katının tüm İTÇ'yi içine alması sözkonusu olamayacağından, diğer kazı yerlerindeki benzer buluntularla tarihsel paralellikler kurulmak istenirse, bazı karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Bu söylediklerimizin en çarpıcı örnekleri şunlardır; Lev.8/7'de verilen yatay tutamaklı, çan ayaklı tabaklarla tuzluk-biberlikler, Beycesultan'da sadece İTÇ I'de bulunmuştur (*Lloyd-Mellaart 1962:P.17/5;P.14/32;P.20/3*). Bademağacı'nda bu kaplar ile bir arada bulunan, kabartma madalyon bezeği ise (Lev.11/6) Semayük'te İTÇ II'de görülmüştür (*Mellink 1966:Pl.60/22;Mellink 1967, Pl.84/51;Mellink 1968:Pl.83/24,26,27*). Yukarıdaki örnekler ile aynı yerleşme katında bulunan, iri kulplu maşrapalar ise (Lev.8/8,9;12/3,4), çarkta yapılmışlardır ve bu kapların paralelleri, Semayük'te İTÇ II ve III, Beycesultan ve Troya'da İTÇ III'e ait yerleşmelerde bulunmuşlardır¹⁰.

Yukarıda söylediklerimizin ışığında, Bademağacı İTÇ yerleşmelerinin tarihlendirilmesi konusunda bazı çelişkilere yanıt aranmalıdır. Bademağacı'na yabancı gibi görünen çarkışi maşrapalar, A ve B Kazı Alanlarında ayrı ayrı bulunmuşlardır ve her ikisi de mimarlığa bağlı olarak *in-situ* idiler. Çömlekçi çarkında yapılmış malların Anadolu'da ortaya çıkışı için ortak kabul, İTÇ II sonu ve İTÇ III başlarıdır. Çarkışi yapımların Anadolu'da görülmesinin kültürel konumlarının doğru olması halinde, Bademağacı İTÇ yerleşmelerinin hiç olmazsa son iki katının İTÇ III'den daha erken olması düşünülemez. Ve buna bağlı olarak, şimdiye kadar İTÇ'nin eski dönemlerinin özelliği gibi görünen kap şekillerinin, tutamak vd. uygulamaların da, İTÇ III'e kadar sarkması gerekmektedir. Bunların yanı sıra, Bademağacı İTÇ buluntuları ara-

¹⁰ Çarkışi maşrapaların tarihlenmesi ve diğer ayrıntılar için bkz. *Duru 1997*.

sında, Batı Anadolu İTÇ III çömlekçiliğinin hiçbir özelliğinin, tipik örneklerinin olmaması nasıl açıklanmalıdır? Acaba çömlekçi çarkının bu yörede görülmesi İTÇ III'den önce mi olmuştur? Yoksa İTÇ'de Batı Anadolu'nun güneydoğu kenarında kalan, gelişmeleri geriden izleyen bir merkez olarak, Batı Anadolu'nun İTÇ I ve II dönemlerinin çömlekçilik özellikleri, burada İTÇ III'e kadar devam mı etmiştir? Biz bu önemli soruya, bugün için, güvenilir bir yanıt bulmanın olanaksız olacağını düşünüyoruz. Belki de ileride bazı kronolojik düzeltmelerin yapılması gereği gündeme gelecektir.

1993 kazı dönemi sonunda elde edilen ilk bilgiler, Bademağacı kazılarına başlamak için öngörülen bazı gerekçelerin, pek yanlış olmadığını göstermiştir. Özellikle Höyücek kazılarıyla, bölgedeki Neolitik dönem kültürlerinin bazı özgün nitelikleri konusunda öğrenilenlerin, Bademağacı kazılarıyla biraz daha açıklığa kavuşacağı olasılığının kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin kırmızı astar üzerine kirli beyaz/bej boya bezekli çç türü ile, yumrulu ve ağız içi tutamaklı çömlekçilik geleneğinin, bölge içindeki zamansal yeri, sanıyoruz bir süre sonra, kazıların gelişmesine paralel şekilde, doğru olarak öğrenilebilecektir.

Bizce bu yılın en önemli saptamalarından biri, inilen en derin yerleşim evresinin ilginç mimarlık özelliklerinin, şimdiye dek oldukça iyi bilindiğini sandığımız, Burdur Bölgesi Neolitik mimarlığından tanınmıyor olmasıdır. Çanak çömlek bulgularına dayanarak, Neolitik Çağ'ın erken dönemlerine ait olduğunu tahmin ettiğimiz bu yerleşmelerin, önümüzdeki çalışma dönemlerinde, daha geniş alanlarda araştırılarak, niteliklerinin daha iyi anlaşılabilceğini sanıyoruz.

Yukarıda söylediğimiz gibi, eğer A1 plankaresindeki en eski yerleşmeler gerçekten Neolitik'in erken bir dönemine ait ise, ana toprağa kadar olan, yaklaşık 5-6 m. kalınlığındaki birikimin, bu çağın belki de başlarına ait çok sayıda mimarlık evresini saklamakta olduğu kesindir. Böylece bölgenin Hacılar, Kuruçay ve Höyücek'ten oldukça iyi tanınan 'Neolitik Yaşamı'nın daha erken dönemlerinin ara evreleri anlaşılır hale gelebilecek ve Burdur Bölgesi'nin kuzey kesimi ile güney kesimi arasındaki kopuklukların ve farklılıkların kökenine de, belki bu sayede, bir oranda inilebilecektir.

Bademağacı'nda ileride yapılacak kazılarda alınacak sonuçlar ne olursa olsun, Batı Anadolu'nun Neolitik ve EKÇ dönemlerinin en iyi araştırıldığı kesim olan Burdur Bölgesi, Anadolu'nun batı bölümünün tarihöncesi uygar-

lıklarının bir oranda aydınlanmasında çok önemli bir rol oynayacaktır. Yörenin kendine özgü bazı nitelikler taşıyan Neolitik sürecinin, Anadolu'nun diğer kesimlerinin Neolitik'inden, özellikle Konya Ovası Neolitik'inden farklılıkları, Bademağacı kazıları ile daha iyi anlaşılabilir hale gelecektir. Ayrıca vurgulamak gerekir ki, Antalya Bölgesi gibi, Paleolitik'in hemen sonrası dönemlerde büyük değişim ve gelişimlerin, göreceli olarak iyi izlenebildiği bir bölgenin, Karain, yahut Mezolitik içinde çanak çömlek yapımının ilk denemelerinin yapıldığı Beldibi gibi, Neolitik öncesi basamakların saptandığı merkezlerin kuş uçuşu sadece 10-40 km. uzağında bulunuyoruz. Tarım için elverişsiz ve verimsiz Akdeniz sahil şeridinden, Toros Dağları'nın kuzeyine geçerek, tarımı yayla koşulları içinde daha iyi uygulama olanağı bulan insanların, Bademağacı'nın içinde yer aldığı küçük ovayı, tarım pratiğini geliştirmek ve buna bağlı olarak bölgeyi ilk köylerini ve giderek kasabalarını kurmak için uygun bulmuş olmaları büyük olasılıktır¹¹. Bu varsayım doğru ise, Bademağacı Höyüğü'nün de, özellikle en eski yerleşme katlarının, tarım/üretim ekonomisine geçişin saptanabileceği en erken merkezlerden biri olarak, bir anahtar yerleşim olmasını kuvvetli bir ihtimal olarak görmek mümkündür. Bir başka anlatımla, Burdur Bölgesi'nin özgün Neolitikleşme sürecinin ilk dönemlerinin Bademağacı'nda izlenebileceğini düşünüyoruz. Önümüzdeki yıllarda bütün bu olasılıklar ve sorunlar gündeme gelecek ve yeni çözümler veya açıklamalar aranacaktır.

¹¹ Burdur Bölgesi'nin kuzeyinde, Isparta İline bağlı Baladız/Baradız İlçesi yakınlarındaki bir tepede, 1937 ve 1944 yıllarında bulunmuş bazı mikrolitlerin Mezolitik'e ait olduğu söylenmiştir. Bu buluntu topluluğu, yayla kesiminde de Mezolitik aşamada olan toplulukların varlığına işaret etmektedir (S. Harmanakaya ve O. Tanındı; *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. Baladız-Baradız maddesi, İstanbul, 1996). Ancak bu buluntuların Akdeniz sahil kesimi ile ilişkileri ve taş endüstrileri arasındaki eskilik yenilik konuları üzerindeki saptamalar kesinlik kazanmamıştır.

Yararlanılan Kaynaklar

Blegen,C.,C.L.Caskey, M.Rawson ve J.Sperling;*Troy I. General Introduction.*

1950 *The First and Second Settlements*, Princeton.

Duru,R.;"Anadolu'da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları ",

1972 *Bellekten*,XXXVI:123-135.

_____;"Höyücek Kazıları- 1989",

1992 *Bellekten*,LVI:551-566.

_____ ; *Kuruçay Höyük I. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri.*

1994 *Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri.*

(*Results of the Excavations 1978-1988. The Neolithic and Early Chalcolithic Periods*), Ankara.

_____;"Höyücek Kazıları- 1990",

1995 *Bellekten*,LVII:725-750.

_____;"Höyücek Kazıları- 1991/1992",

1995 a *Bellekten*, LIX:447-490.

_____ ;*Kuruçay Höyük II. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri.*

1996 *ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri.*

(*Results of the Excavations 1978-1988. The Late Chalcolithic and Early Bronze Settlements*), Ankara.

_____ ; "Bademağacı Höyüğü'nün (Kızılkaya) İlk Tunç Çağı Çömlekçiliği

1997 ve Çarkışı İki Maşrapa Hakkında Bazı Düşünceler",

Prof.Dr.Halet Çambel'e Armağan, İstanbul (Baskıda).

Garstang,J.;*Prehistoric Mersin:Yümük Tepe in Southern Turkey*,

1953 Oxford.

Goldman,H.;*Excavations at Gözülü Kule, Tarsus II. From the Neolithic*

1956 *through the Bronze Age*, Princeton.

Kâmil,T.;*Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*,

1982 Oxford (BAR, 145).

Lloyd,S. ve J.Mellaart;*Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze*
1962 *Age Levels*, London.

Mellaart,J.;"Early Cultures of the South Anatolian Plateau",
1961 *An.St.*,XI:159-184.

Mellink,M.;"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1964",
1965 *AJA*,69: 241-251.

_____;;"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1965",
1966 *AJA*,70:245-257.

_____;;"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia,1966",
1967 *AJA*,71:251-267.

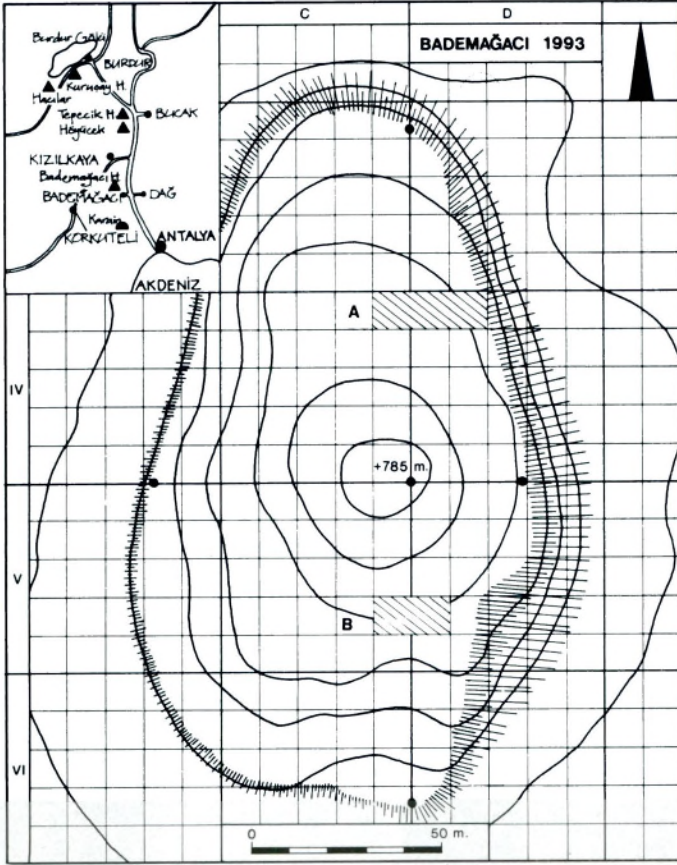
_____;;"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1967",
1968 *AJA*,72:243-259.

_____;;"Excavations at Karataş-Semayük in Lycia,1968",
1969 *AJA*,73:319-331.

Podzuweit,C.;*Trojanische Gefaessformen der Frühbronzezeit in Anatolien,*
1979 *der Aegaeis und angrenzenden Gebieten*,Mainz.

Seeher J.;"Die Nekropole von Demircihüyük-Sarıket. Grabungskampagne, 1991"
1992 *Istanbuler Mitteilungen*,42:5-19.

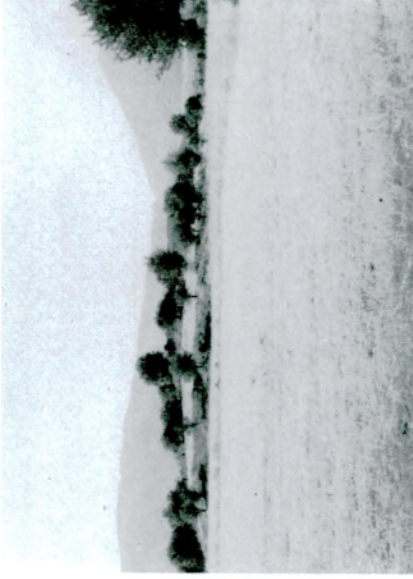
Stronach,D.B.;"The Development and Diffusion of Metal Types in Early
1957 *Bronze Age Anatolia*", *An.St.*,VII:89-125.

Levha 1/1 - Bademağacı Höyüğü'nün topografik haritası ve kazı alanları .

Levha 1/2 - Bademağacı'nın içinde bulunduğu ovanın, Çubuk Beli'nden görünümü.

Levha 2/2 – Höyüğün Antalya-Burdur karayolundan görünümü.

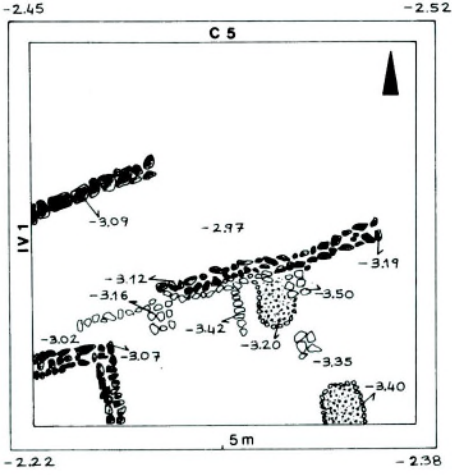
Levha 2/4 – B Kazı Alanı

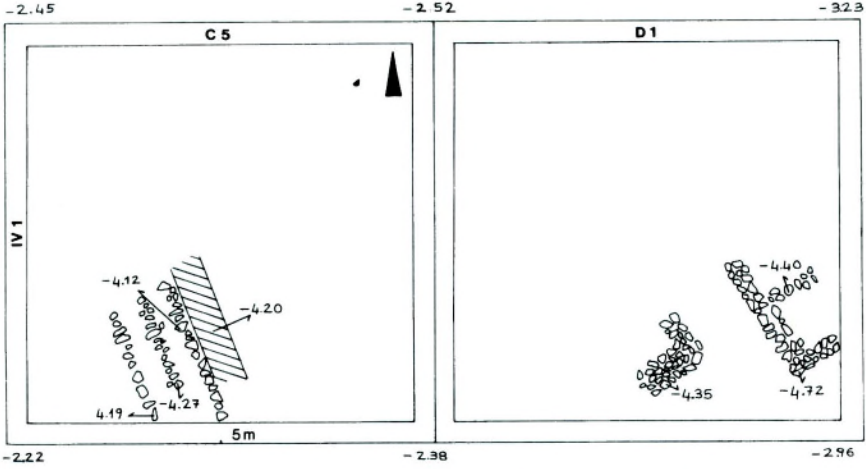
Levha 2/1 – Höyüğe batıdan bakış.

Levha 2/3 – A Kazı Alanı ve kuzeye bakış.

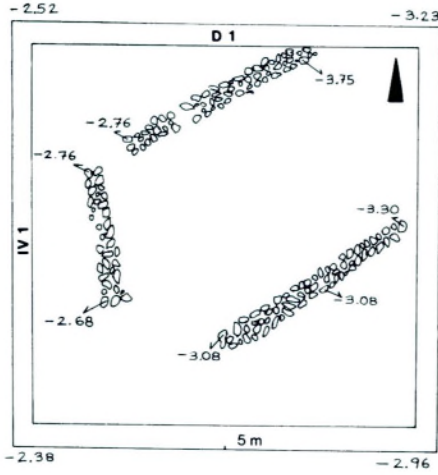

Levha 3/1 – A1 karesindeki en geç yapıların temelleri (GNÇ/EKÇ).

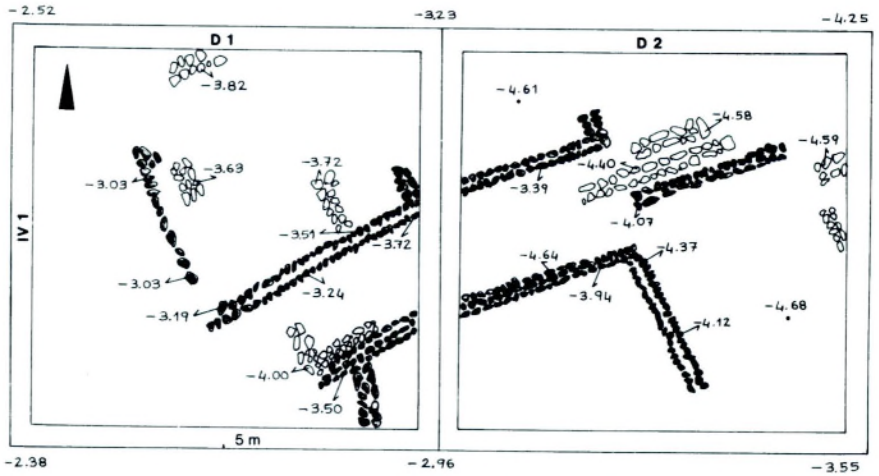

Levha 3/2 – A1 ve A2 karesindeki ENÇ yapılarının temel kalınlıkları.

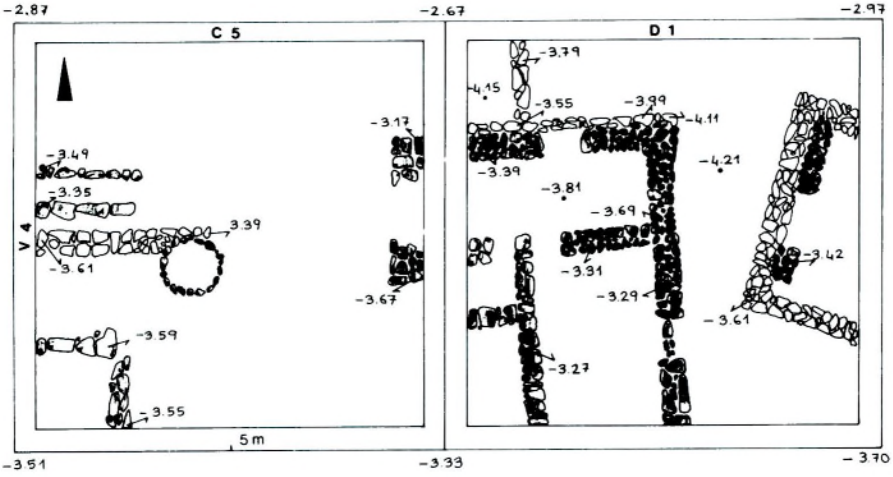
Refik Duru

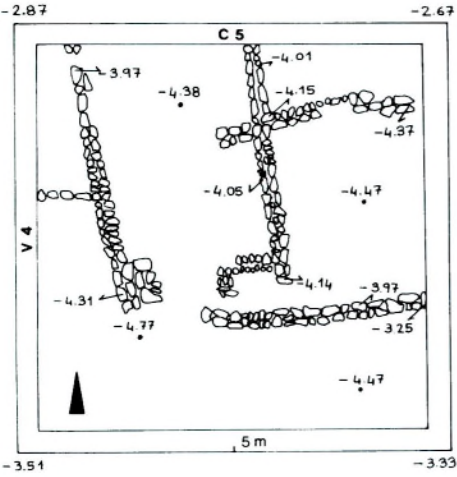
Levha 4/1 – A2 karesindeki en geç İTÇ yerleşmesinin temelleri.

Levha 4/2 – A2 ve A3'teki daha erken İTÇ yerleşmelerinin temelleri.

Levha 5/1 – B1 ve B2 karelerindeki en geç İTÇ yapıların temelleri.

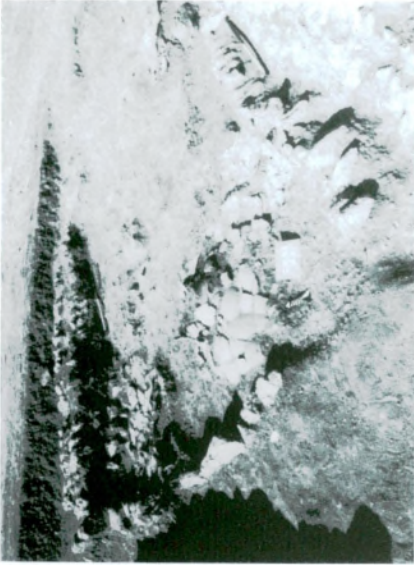
Levha 5/2 – B1 karesindeki en erken İTÇ yapısının temelleri.

2

4

1

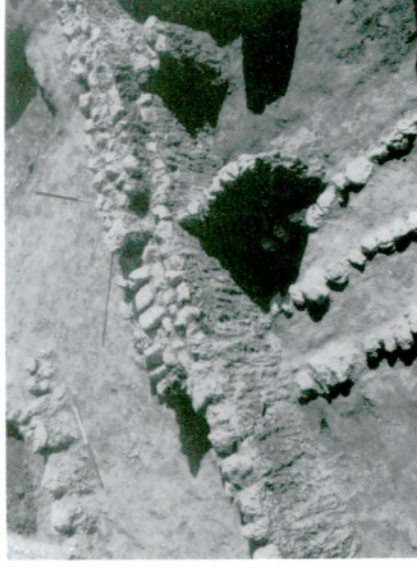

3

Levha 6 - A Kazı Alanı'ndaki İTÇ yapılarına ait temeller (1-4).

2

4

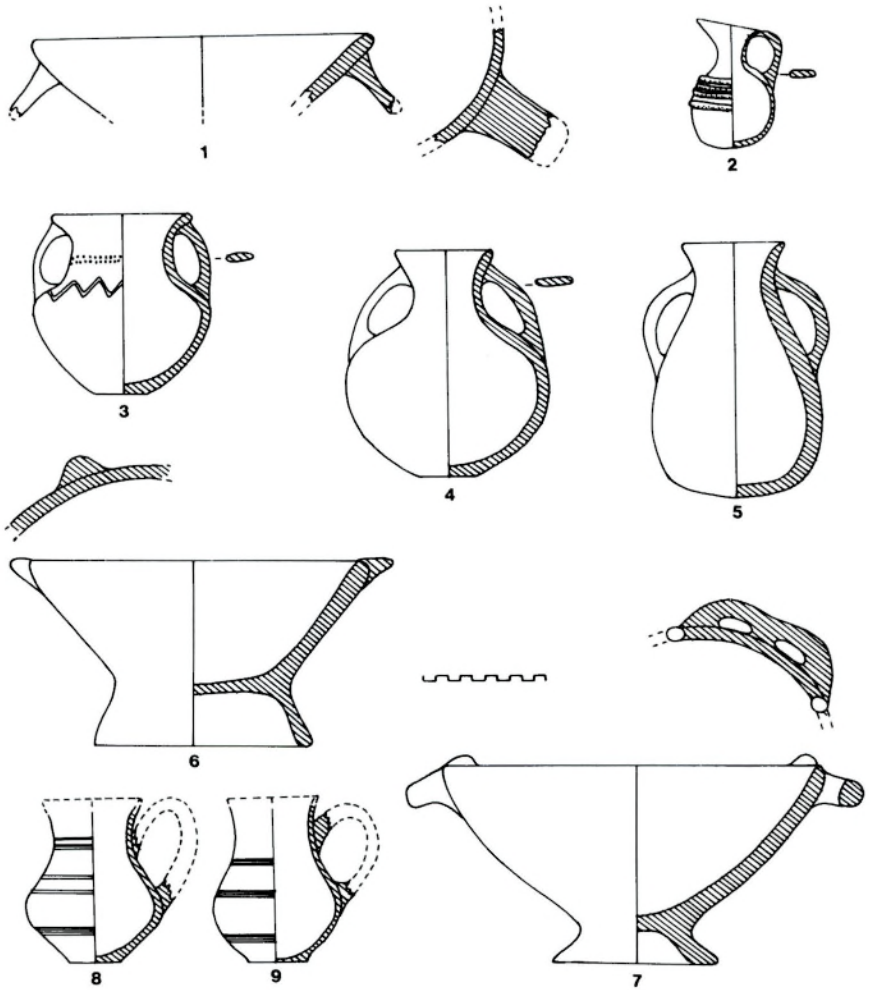

1

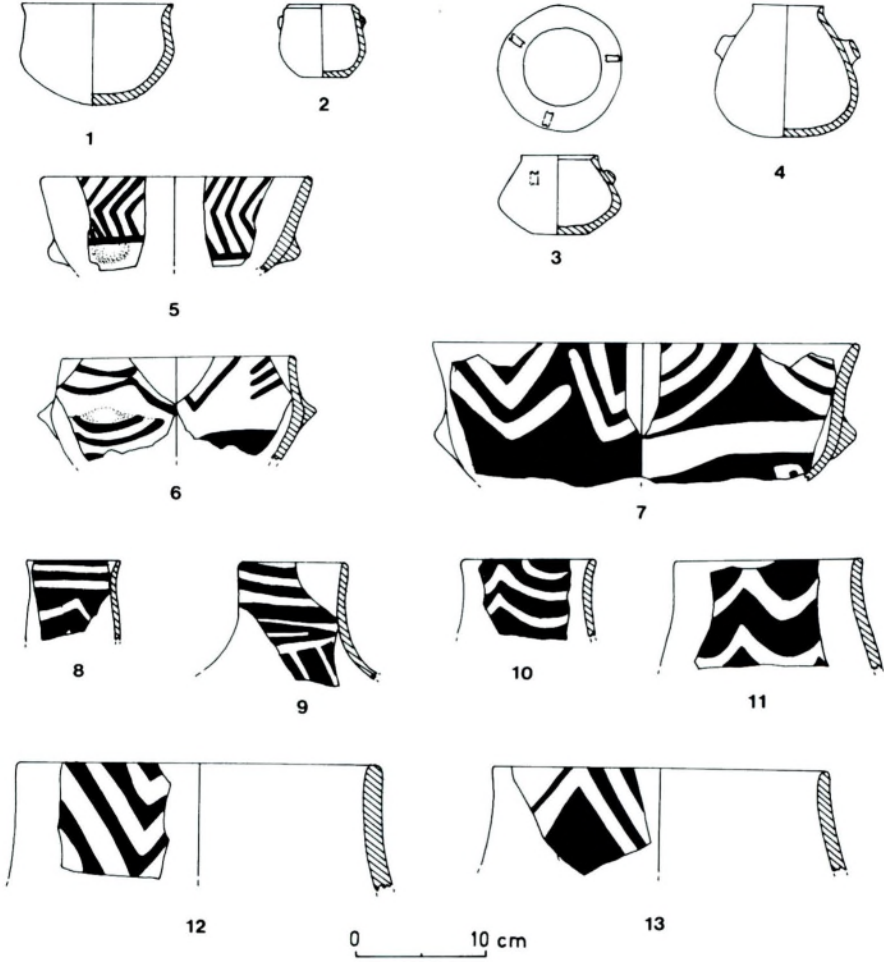

3

Levha 7 - B Kazı Alanı'ndaki İTÇ yapılarına ait temeller (1-3), A1 karesindeki EKÇ/GNÇ ve ENÇ yapılarına ait temeller (4).

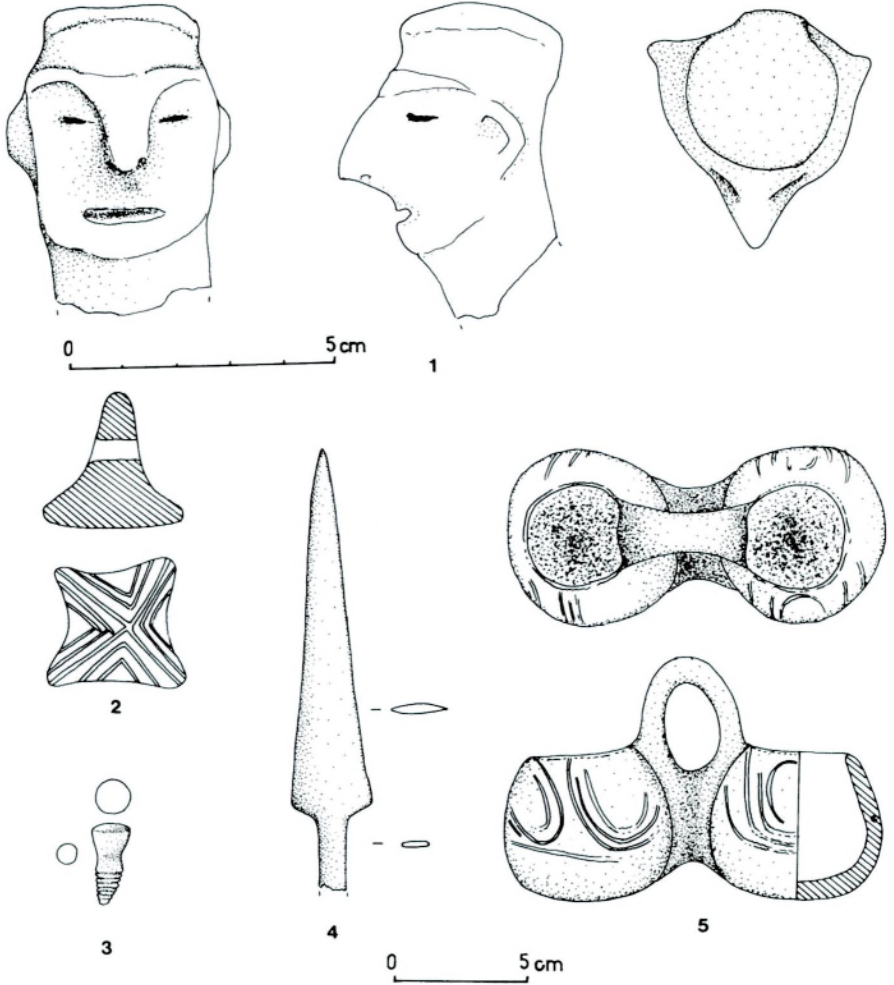

Levha 8 - İTÇ yerleşmelerinde ele geçen çanak çömlekten bazıları .

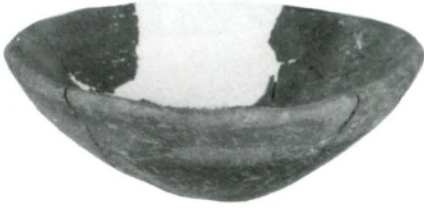

Levha 9 – A1 plankaresinde bulunan ENÇ/GNÇ kapları (1-4) ve EKÇ/GNÇ'ye ait bazı boyalı parçalar (5-13).

Refik Duru

Levha 10 – EKÇ/GNÇ'ye ait (!) bir figürin başı (1), İTÇ'e ait bir mühür (2), altın kulak tıkaçı(3), mızrak ucu (4) ve tuzluk biberlik (5).

1

2

3

4

5

6

Levha 11 - İTÇ kaplarından bazıları (1-5) ve bir grup kap parçası buluntu durumunda (6).

1

2

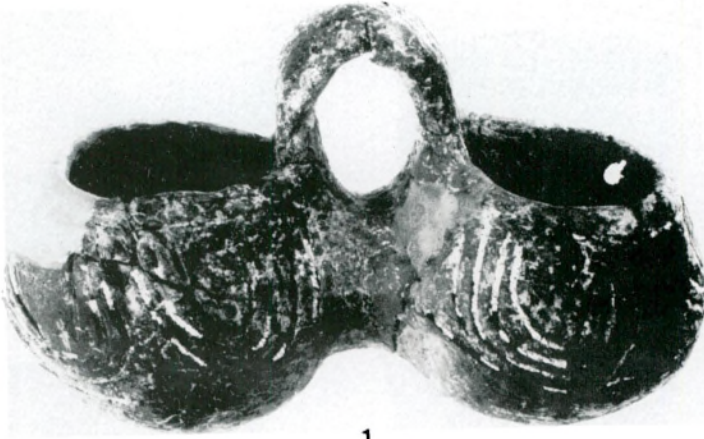
3

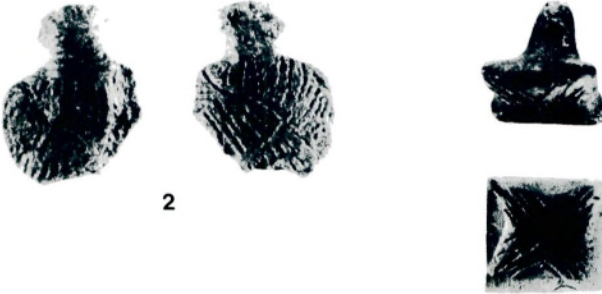
4

Levha 12 - İTÇ çömleklerinden bazıları (1-2) ve çarkta yapılmış tek kulplu maşrapalar (3-4).

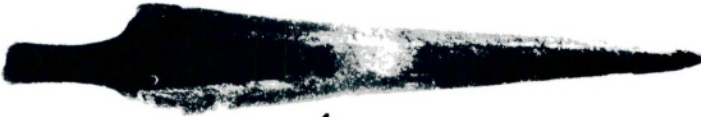

1

2

3

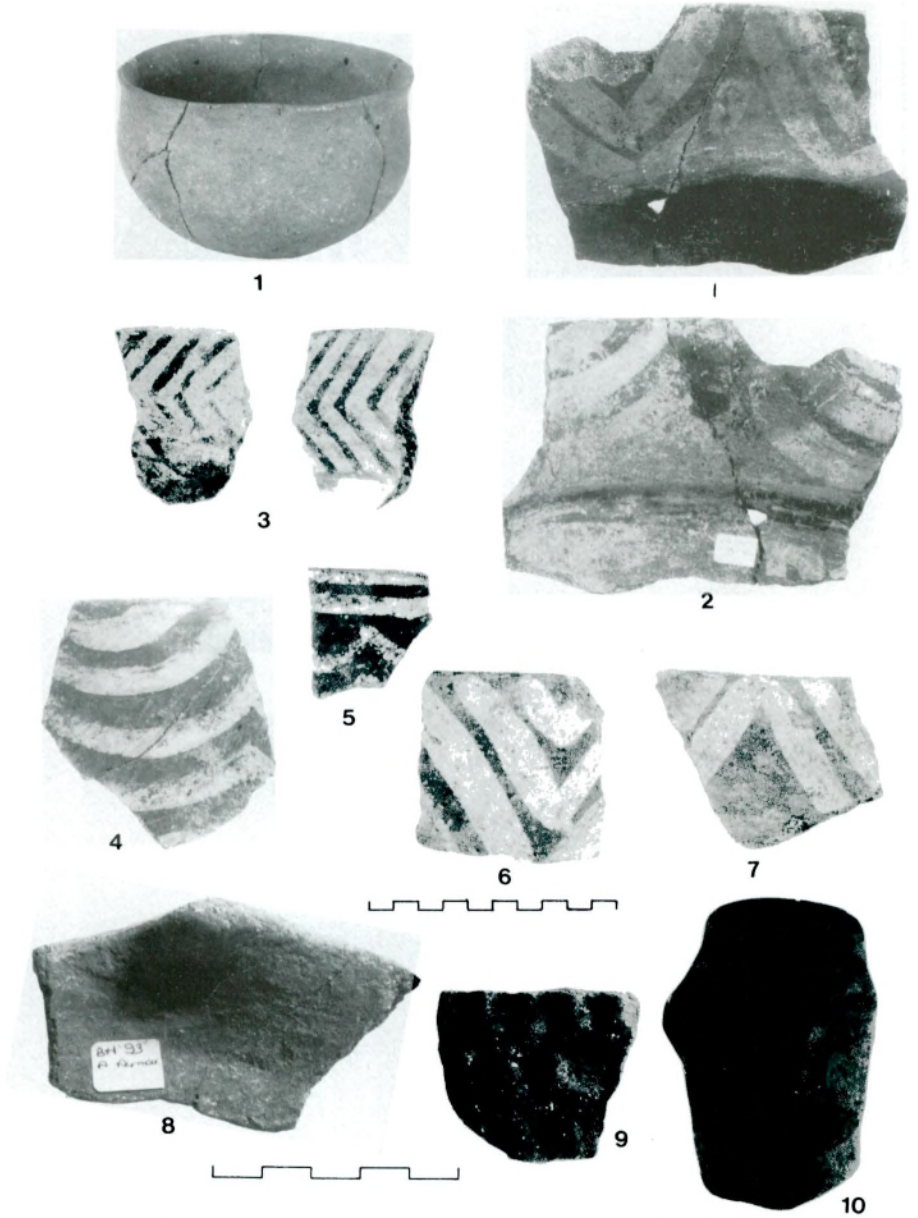
4

5

Levha 13 – İTÇ'ye ait buluntulardan tuzluk-biberlik (1), idol (2), mühür (3), mızrak ucu (4) ve altın kulak tıkaçı (5).

Levha 14 – GNÇ'ye ait bir kâse (1), EKÇ/GNÇ'e ait karışık malzeme arasındaki boyalıları (2-7), ağız içinde tutamağı olan çanak parçası(8), çentik bezemeli parça (9) ve pişmiş topraktan figürin başı (10).

Ceviriler:

TARİH VE SÖYLENTİLERDE MİHALBEY OĞULLARI

Yazan: YORDAN TRİFONOV
Çeviren: TÜRKER ACAROĞLU

TRİFONOV, Yordan Ts. (1864-1949), Bulgar yazarı, Bulgar Bilimler Akademisi üyesi (1906). Plevne'de doğdu. Sofya I. Erkek Lisesi'nde uzun yıllar öğretmenlik yaptı. Sofya Üniversitesi'nin onursal doktoru oldu (1938). Dilbilim ve tarih alanında çalışmaları var. Başlıca araştırmaları: "Eski-Bulgar dilinde fiil çekimleri kaç tane ve nasıl olmalıdır?" (1898), "XVIII. yy.'ın ikinci yarısından kalma tarihlerimizde İkinci Bulgar Krallığının başlangıcı" (1909), "Papaz Kozma'nın sohbeti ve bunun yazarı" (1911) vb.

Türk egemenliği döneminde Bulgaristan'ın birçok yerinde *Mihalbeyoğlu* soyadını taşıyan beyler yaşamıştı. Bunlar arasında ilk doğan çocuklar *vakıfların mütevellisi* (dinsel, eğitsel, hayri, toplumsal kurumların; cami, okul, imaret, köprü, çeşme vb. gibi yapıların masrafları karşılığı olarak vasiyet edilmiş emlak müdürü) olurdu. Vakıf gelirlerinin bir bölümü de, vakıfnameler hükümlerine göre, mütevellilerin ve ailelerinin geçim masraflarına harcanırdı. *Mihalbeyoğlu* adı Bulgarların da dikkatini çekmekten uzak kalmamıştır; çünkü bu, yalnızca Hıristiyan olmak şöyle dursun, aynı zamanda bir Bulgar adı gibi görünmüştür. Bu soyadıyla anılan beyler de kökenlerinin Hıristiyan olduğunu, İslâm dinini yüzyıllar önce kabul etmiş bulduklarını bilirlermiş. İçlerinden birçoğu da, tıpkı Bulgarlar gibi, ilkönce *Mihal* adını taşıyan dedelerinin Bulgar olduğuna inanırlarmış.

Bu yüzden, daha XVII. yy. ortalarında (1659) bir Bulgar olan katolik piskopos Filip Stanislavov, Kongreye verdiği bir raporda Plevne'den söz ederken, bu kentnin vaktiyle Bulgar prensi Mihal'in yönetim merkezi (olım residentia Mihaelis Bulgarorum Principis) olduğunu söyler. Yakın Bulgar halkı üzerinde bu inanış önceleri memnurluk, daha sonraları esef ya da tepki uyandırmıştır. Daha meraklı olanları, beylerde Bulgar döneminden

kalma bir şeyler bulunup bulunmadığı sorununu merak ederlerken, bir bölümü de beylerin Bulgarlıklarını unutarak halka, tıpkı öteki Türkler gibi, baskı yaptıklarından dolayı hoşnutsuzluklarını belirtirlermiş.

Bulgar edebiyatında Mihalbeyoğulları dikkatini çekmiş ilk yazar Rakovski'dir. *Gorskiy pıtnik* (Dağ yolcusu) adlı kitabının 28-29 sayılı notlarında Edirne, Bela, İhtiman ve Plevne'deki Mihalbeyoğulları'nı anar. Rakovski, Mihalbeyoğulları'nın kökenlerini yanlış olarak, Bela'da doğup 1598 yılında Türklerle çarpışan bir Mihal Bey'in soyundan sayar. Mihalbeyoğulları'nın dedesini, gerçekten o yıl Türklerle savaşan Eflak voyvodası *Mihail Hrabri* (Vityazul) ile karıştırdığı apaçıktır. Ancak, Mihalbeyoğulları tarafından yönetilen vakıflar, özellikle Edirne vakfı üzerine Rakovski'nin - kendi dönemine göre, yeterli derecede bilgisi bulunduğu kuşkusuzdur. Mihalbeyoğulları kuşağının düzmece dedesi üzerine Rakovski şöyle yazar: "1596 yılı yazında bağlaşık Bulgarların başka bir sergerdesi, bugün Tırnova yakınında küçük bir köy olan Bela'da doğan *Mihay Bey*, ün kazanmıştır. Türklerle birlikte Macarlara karşı savaşmış, bu savaşta parlak bir biçimde kendini göstermiştir. O sırada tanınmış bir kent olan Bela, sultan tarafından kendisine ihsan buyurulmuştur. Bir süre sonra Türkler onu zehirlemiş, çocuklarını Türkleştirmiştir. Onların soyundan kimileri bugün bile hâlâ, bağlaşık Bulgarlardan asker devşirici demek olan *çeribaşı* denilen eski bir ayrıcalıkla Tırnova sancağının Bela ve Letnitsa köylerinde hüküm sürmektedir. *Mihalbey* adından birçok anı ve iz kalmıştır. Yukarı Samakov yakınındaki birkaç Bulgar köyünden oluşan küçük bir sancak olan İhtiman'da bugün bile *Mihalbeyoğulları* adını taşıyan büyük bir konak bulunmaktadır. Bunların, adı geçen Mihalbey'in Türkleşmiş torunları olduğu anlaşılmaktadır." En ayrıntılı bilgiyi, Rakovski, Edirne vakfı üzerine verir. Bunun için şöyle yazar: "Edirne kentinde Tunca (Bulgarcası Yavoritsa) ırmağı üzerinde bugün bile *Mihalbey köprüsü* adı verilen bir taş köprü vardır. Köprü yanında, kuzey yönünde *Mihalbey imareti* sayılan bir cami bulunmaktadır. Bunun Bela'ya uzak olmayan Plevne kentinde belirlenen bir geliri vardır. Onun varisleri bu gelire geçinmekte, belli bir parayı düzenlice almaktadır." Edirne'deki imarete (yetimlerevi) verilen besin maddelerini ayrıntularıyla anlattuktan sonra, Rakovski: "Bu gibi imaretin vb. eski beratlarını (evrakını) araştırmak ilginç, önemli, memnunluk verici bir şey olurdu. Bunlardan, bizim Bulgar geçmişimiz üzerine birçok madde çıkarmak olanağı vardır" diyerek, sultanlar tarafından imaretlerin kuruluşu ve yönetimleri konusunda verilen beratların kendi tarihimiz için olan önemini başarıyla açıklamaktadır.

Mihalbeyoğulları ile çokça ilgilenmiş başka bir Bulgar yazarı da P. R. Slaveykov'dur. Bulgar tarihini oldukça iyi bildiği, bir de Türkiye tarihini epey anladığı için, Slaveykov, *Mihalbey*'in 1596 tarihinde yaşadığını kabul etmemiş, onu Eflak voyvodası *Mihail Hrabri* (Yiğit Mihail) ile asla karıştırmamıştır. Slaveykov da *Mihalbeyoğulları* tarihinin aydınlanması için, onların yönettiği vakıflar üzerine bilgilerden yararlanmayı denemiştir. Böyle bilgileri de en çok yine Edirne vakfı üzerine bulmuştur. Bunlarda Rakovski'de bulunmayan önemli bir açıklamaya rastlarız; o da şudur: Edirne'deki Mihalbey camisinde *Mihal Bey*'in, aynı zamanda *Nadir Bey*'in mezarları bulunmakta imiş. Slaveykov, ancak gerçekte tam tersi olacak yerde, Nadir Bey'i Mihal Bey'in babası saymak konusunda yanılmıştır. Slaveykov şöyle yazar: "Mihal Bey'in Edirne'deki cami ve köprüsü şimdiye dek bilinmektedir. Son savaştan önce (1877-78 yılındaki Türk-Rus savaşı söz konusu ediliyor) camide onun mezarı ile babası Nadir Bey'in mezarı görülürdü. Şimdi yerli yerinde midir, bilmem. Hem niçin kendisine *Mihal Bey*, babasına da *Nadir Bey* denir, bu da daha aydınlanmamıştır." Bununla birlikte, Slaveykov, Tırnova ve Plevne mütevellilerinden, kökenlerinin sözde daha Türklerin geldiği ilk dönemlerde Türkleşmiş olan Tırnova'daki kral ailesinden gelen *Gazi Mihal Bey*'den olduğunu işittiğini kaydeder. Aynı mütevelliler kendisine muhafaza ettikleri bir takım "krisovul"lardan da söz etmişlerse de o bunları görmemiş. Verdikleri bilgiye dayanarak, Slaveykov, bir Türk tarihinde sözü edilen "*Bulgar Mihal Bey*"'in Kral İvan Şişman'ın oğullarından biri olacağını kabule hazır bir durum takınmıştır: "Biz de olası görürüz" diye yazar, "sakın, o, Şişman'ın Nadir Bey adı altında gizlenmiş başka bir oğlu olmasın?". Bu bilgiyi verdiği aynı makalenin az yukarısında, Slaveykov, şöyle yazar: "Şu kadar var ki, İvan Şişman ile Edirne'deki Gazi Mihal Bey, baba-oğul değillerse, söylentilerden ve vakıflarından anlaşılabilceği üzere, çok yakın hısım-akraba olacaklardır."

Mihal Bey'in Bulgar soyundan geldiği fikrinin Plevne ve Tırnova'da bulunan torunlarından kimilerince de herkese duyurulduğunu şu bilgi bize göstermektedir: Plevne'yi 1781 yılında ziyaret etmiş olan Alman gezgini *Kanitz*, o zamanki müteveli *Ömer Bey*'den ve büyük servetinden söz ederken, büyük dedesi olan *Gazi Ali Bey*'e Sultan Murad'ın Hıristiyanlıktan dönme karşılık 18 köy ihsan eylemiş bulunduğunu sözlerine ekler. O halde, *Kanitz*'in Plevne'de dinlediği bu söylentiye göre, *Mihal Bey*, Sultan Murat döneminde yaşamış ve İslâmlığı kabul etmiştir. *Ömer Bey*'le birlikte, *Kanitz*, *Nuri Bey* ile *Mahmut Bey* adlarında iki kardeşten de söz eder; onla-

rın bir Bulgar voyvodasının soyundan geldiğini, soyluluk beratını kıskançlıkla muhafaza ettiklerini bildirir. Böyle bir şeyi, Bulgar bağımsızlığından önce Tırnova'daki beyler soyundan gelme bir delikanlı da İstanbul'daki Rus Elçiliği memurlarına aktarmıştır. Buna ilişkin bilgiyi bize *Konstantin Jreçek* anı defterinde bırakmıştır. Jreçek şunları yazar: "Viskovski, bana Tırnova ve Plevne'deki *Mihalbeyeoğulları*'ndan söz açıyor; bu eski soydan iki kardeşin (iki beyden söz ediliyor) Tırnova'da sözde 60.000 frank değerinde mobilyası bulunan küçük bir sarayları varmış. Eski tirşeler, taç, Bulgar asası vb. bunlara benzer nesne bulunduğunu söylüyor. Bu genç (küçük kardeş) ağabeyi ile geçimsizlik yüzünden açtığı bir dava için İstanbul'a gitmiş, orada kendisini Rus Elçiliğine götüren Viskovski ile tanışmış. Viskovski, kavas Hristo ve genç Bey'i, Rus elçisi İgnatiev* Tırnova'ya göndermişse de yaz olduğundan delikanlının kardeşi çiftlikleri dolaşmaya çıkmış, zavallı delikanlı hastalanmış, geziden de bir sonuç alınamamış; her üçü (Viskovski, Hristo ve Bey) birlikte bir fotoğraf da çektirmişler. Daha önce konsolos *Raçinski* onlarla görüşerek bu nesnelere satın almak istemişse de fırsatı kaçırmıştır."

Mihalbeyeoğulları'nın Bulgar soyundan oldukları üzerine kimi Tırnovalılar arasında yayılmış olan inanış, en dolgun bir biçimde, *Ts. Ginçev* tarafından "*Ganço Koserkata*" öyküsünde verilmiştir. Bakınız, öyküde ikinci derecedeki birkaç kişiyi Ginçev nasıl konuşturmuştur: "Bu bolluğa bakarak (Bey'in sofrası için hazırlanan yemeklerden söz ediliyor) : – Ne de olsa hep Bey işi, dedi dervişler. Cennet yeryüzüne çıkmış da onların olmuş. Bizimki ise, ye ekmek kurusunu, iç suyu!...– Bu servet ona eski Bulgar Beyliğinden kalma, dedi Dişli Dimitri, babasının zorla nasıl Türkleştirilmiş olduğunu anımsayarak, sözlerine şunları ekledi: Yoksa, o bunu kendi alınteriyle mi kazanırdı!... – Nasıl, yoksa Raşit Bey Bulgar mı? diye sordu küçük derviş, Bağdat taraflarında doğmuştu, Tırnovalıları pek az tanırdı. Şaşılacak şey!... Bense onu aslen Türk sanırdım...– Burada gördüğün beylerin hepsi Bulgar dönmesidir... Bu beyler (*Mihalbey* diye çağırıldıklarını işitmez misin?) Bulgardırlar, vaktiyle Türkler Bulgaristan'ı fethettiği sırada Türkleştirilmişlerdir; o zaman büyük dedeleri İslâmlığı kabul ederek köyleleriyle çiftliklerini ve topraklarıyla köylülerini kurtarmışlardır." Tırnovalı Türklerin ağzından nakledilen bu konuşmada, *Mihalbeyeoğulları*'nın Bulgar

* *İgnatiev*, Kont Nikolay Pavloviç (1832-1908), Rus generali ve diplomatı. Türkiye'deki elçiliği sırasında (1864-77) Bulgarları savunmadaki çabalarıyla tanındı. Bağımsız Bulgar kilisesi oluşmasına yardım etti. Tür-Rus savaşına katıldı. Ayastefanos anlaşmasını Rusya adına imzaladı (3 Mart 1878). Çeviren.

olduğu inanişinin kaynağı da belirtilmiştir. Bu kaynak, Türkler ve Bulgarlara, onların Bulgarlıkları kabul edilmezse anlaşılmaz gibi görünen soyadlarının ta kendisidir. Bu soyadı, yalnızca Plevne ve Tırnova'da değil, onu kullanan beylerin bulunduğu başka yerlerde de nüfuzlu olmuştur. Böylece, İhtüman vakfı mütevellisi Ragıp Efendi tarafından 1889 yılında vakıf emlakine karşılık olarak gösterilen verginin kabulü ve onanması üzerine Bulgar Maliye Bakanına verilen bir dilekçede deniliyor ki: "Böylece Bulgar soylu olduğunu bizzat Gazi Mihal Bey'in kendi sanının doğruladığı 700 yıllık bir aileyi yıkıntudan korursunuz."

Mihalbeyoğulları'nın Bulgar kökenli oldukları üzerine babalarımızın, dedelerimizin beslediği derin güven, bizi onların gerçek kökeni sorununu incelemeye, içlerinden en büyüklerine ilişkin tarihi bilgi araştırmaya götürecektir. Aynı zamanda, halkın hayal etme gücünde bu beylerin dedesinin efsanevi bir kahramanın çizgilerini kazanmış olmak niteliği de bizi buna özendirmelidir. Bulgar bağımsızlığından çok önceleri Plevne'de şu söylenti vardı: "Saray" kalesini bizzat inşa eden *Mihal Bey* büyük bir kahramanmış, Tanrı'nın buyruğu ile Türklere yenilince, ölüm halinde yaralı olarak Vid suyuna dek koşmuş, düşüp ölmüş, düşmanları da kendisine yetişmiş, böyle bir kahramanın kendi adamları olmasını arzu eden Türkler, onun kendisini değil, ancak mezarını Türkleştirmişler.

Ancak, *Mihal Bey* gerçekten Bulgar mıdır? Yoksa, halkın hayal etme gücü, kahraman dedelerimiz bulunduğu sonucunu çıkarmak konusundaki güçlü arzusunu tatmin etmek için, ondan bir Bulgar kahramanı mı yaratmıştır? Bulgar idiyse, emlakî nerededir? Yok, değilse, bu aile neden *Mihalbeyoğulları* soyadını taşır?

Tarihsel araştırmalar, *Mihalbeyoğulları*'nın Bulgar soyundan oldukları inanişinin bir masaldan başka şey olmadığını göstermektedir. Bu beylerin dedesi, Bulgaristan'ın Türklerin eline geçmesinden yüzyıl önce bizim topraklarımızda değil, Anadolu'da (Küçük-Asya) yaşamıştır. Adı gerçekten *Mihal Bey* imişse de Bulgar değil, Bizanslı imiş. Aynı adı taşıyan bir torunundan ayırdetmek üzere, Türk tarihçileri ona doğrudan doğruya *Köseihal Bey* derler. Acaba, onun damarlarındaki kan Rum mu, Karamanlı mı, yoksa Slav ve bölümsel olarak Bulgar mı idi? Belli değildir. Önemli olan nokta, herkesin onu Bizanslı saymış olmasıdır.

Kösemihal Bey; Türk-İslâm Devleti'nin kurucusu, Bulgaristan'ın fethine başlayan Sultan I. Murad'ın dedesi ve bu işi tamamlayan Sultan I. Bayazıd'ın büyük dedesi olan Sultan Osman'ın (1300-1326) çağdaşdır. O, Anadolu Olimp'i Uludağ'ın ovalarında Kirmenkia müstahkem mevkiini yöneten ufak bir Anadolu memuru idi. İlk zamanlarda, babası Ertuğrul'a bir komutan olarak hizmet eden Osman'ın düşmanı idi, ama daha sonra onunla birleşti. Osman o zamanki ufacak Türk Devleti'nin başına geçince, onun en yakın dostu, danışmanı, savaş arkadaşı oldu. Yeni sultan küçük devletine İslâmlığı kabul ettirirken, Mihal de onu izleyerek bütün ailesiyle birlikte Müslüman oldu. Böylece *Bizanslı Mihail*, *Türk Mihal Bey* oldu.

Kösemihal Bey Türk Devleti'nin kurucularından biri olduğu için, onun oğulları iki yüzyıl süreyle bu devlette önemli askeri görevler üstlenmişler, kentler ve köylere egemen olmuşlar, kimisi bunları vakıflara çevirmişlerdir. Bu durum, *Mihalbeyoğulları*'nın kökenini Sultan Osman'ın dostu ve savaş arkadaşından aldığı gösteren en iyi ipuçlarından birisidir. Daha Türk Devleti sınırlarını Balkan yarımadasında genişletmezden önce kurulmuş olan akıncılara (özel bir tür suvari askeri) başkan olmak ayrıcalığı, bu beylerde kalmıştır. Akıncılar ilkin Osman'ın oğlu, kardeşi Sultan Orhan'ın başveziri *Alâeddin* tarafından kurulmuştur. Bunlar keşif yapan, düşman ülkelerini kırıp dökken, buralarda ulaşım ve haberleşmeye engel olan özgür bir süvari örgütüydü. Geçimlerini başlıca düşmandan yağma ile sağladılar, düzenlice bir aylık almazlardı. İki yüzyıldan artık bir süre, bunlara başkan olarak *Kösemihal Bey*'in torunları içinden atamalar yapılmıştır. Gerçekten, bu atamalar mekanik bir biçimde olmuyordu: akıncıbaşları, sultanlar tarafından değer ve yararlıklarına göre seçilirdi; şu kadar var ki, sultanlar bu seçimi yalnızca *Mihal Bey*'in sayısız torunları arasından yapardı. Bu ise, *Mihal Bey*'in *Kösemihal Bey*'den başkası olamayacağını gösterir; çünkü akıncılar, daha önce de belirtildiği gibi, Bulgaristan'ın fethinden önceye rastlamaktadır.

Bununla birlikte, *Mihalbeyoğulları*'nın Bulgar soylu oldukları inancı, hattâ *Kösemihal Bey* üzerine bilgileri bulunan kimselerde bile, öylesine güçlü bir yer tutmuştur ki, ilkin *G. Dimitrov* tarafından "*Bulgaristan Prensiği*" adlı kitabında (bak. c. II, s. 26-27) açıklanmış olan şu fikrin doğmasına neden olmuştur: Sözde, *Kösemihal Bey*; Kral Asen'in erkek torunları bitip tükendikten sonra Bulgar tahtını işgal etmek isteyen, ancak 1257 yılında boyarların seçtiği Konstantin Tihov tarafından yenilgiye uğratılarak Bizans'a kaçan, İvan II'nin damadı *Miço*'dan başkası değilmiş! Ancak, bu,

hiçbir asıl ve esasa dayanmayan bir fikirdir; hattâ ikisinin hüküm sürdükleri yer de aynı değildir. *Miço*'nun Bizanslılardan geçimini sağlamak için almış olduğu topraklar, Çanakkale boğazının batı ağzında, Ege denizine dökülen Skamandra (bugünkü Mendera) ırmağı vadisinde bulunuyordu; *Kösemihal Bey*'in yönettiği Kirmenkia müstahkem mevki ise, *Miço*'nun topraklarından doğuda 250 km'yi aşkın uzaklıkta, Anadolu Olimp'i (Uludağ) ovalarındaydı. Bundan başka, *Miço* ile *Kösemihal Bey*, hem karakter, hem de yaşayış dönemi bakımından apayrıdırlar. Birincisi yumuşak yaradılışlı ve zayıf, ikincisi ise sert ve enerjiktir. *Miço* ile savaşıma girişen Konstantin Tihov'u boyarlar 1257'de kral seçtiklerinde, *Miço* artık olgunluk çağında bulunuyordu. Oğlu İvan 1279 yılında imparator *Mihail VIII. Paleolog*'un kızıyla evlenip Rum askerlerinin başında Tırnova'da görüldüğü, yurttaşları kendisini *İvan Asen III.* adıyla Bulgar Kralı olarak tanıınsınlar, diye zorladığı vakit, *Miço*'dan hiç söz edilmemektedir; çünkü artık yaşamadığı anlaşılıyor. *Kösemihal Bey* ise, daha önce söylendiği gibi, ta 1308 yılında bütün ailesiyle birlikte İslâmlığı kabul etmiş, bundan uzun süre sonra da Sultan Osman'la birlikte iş görmüştür. İmparatorla akraba olduktan sonra *Miço*'nun soyu ilerlemiş, Bizans'a Asan (Asen) adını taşıyan bir dizi memur vermiş, hattâ İstanbul'un fethine dek etkin bir rol oynamıştı. *Mihalbeyoğulları* ise, bu sıralarda akıncıların başında olarak, Balkan yarımadasını Türklerin yararına fetih ve istila için onlarla işbirliği yapıyorlardı.

Ancak, *Mihalbeyoğulları* adıyla, akıncıların yanıbaşında, vakıflar da vardır; bunlarsa, doğrudan doğruya *Kösemihal Bey*'e bağlanamaz. Edirne vakfı, bunlar arasında ilk planda gelir. Daha önce de belirtildiği üzere, bu vakfın camisi *Mihalbey Camisi*, Edirne'nin merkezini Yıldırım varoşuna bağlayan Tunca Köprüsü de *Mihalbey Köprüsü* adını taşır. Bunları yaptırmış olan, adını taşıdıkları kişi *Kösemihal Bey* olamaz; çünkü o Türkler Edirne'yi fethetmezden önce yaşamış olduğundan, burada emlak sahibi olup vakıf bırakmamıştır. Bunlar, *Kösemihal Bey*'den daha sonra yaşayan bir başka *Mihal Bey*'den kalmış olsa gerektir. Edirne vakfının *Mihalbey* adını *Mihalbeyoğulları* adının kısaltılmış biçimi olmak dolayısıyla taşıdığı da düşünülebilirdi; ama bugün artık XV. yüzyıl başında gerçekten *Gazi* unvanlı *Mihal Bey* adında bir Türk komutanı yaşamış olduğunu bildiğimiz için, tümüyle yerinde olmasına karşın, şimdi bu zan yararsız görülmektedir. *Mihalbeyoğlu Gazi Ali Bey*'in 1496 yılında oluşturduğu, müteveffa *D. İhçiev*'in Bulgarca'ya çevirerek "*Minalo*" (Geçmiş) dergisinde (sahibi ve yazarı Balasçev, yıl I, kitap III) yayınladığı Plevne vakfı vasiyetnamesi açıkça

gösteriyor ki, vasiyet eden Gazi Mihal Bey'in torunu imiş. Burada şöyle deniyor: "Alâeddin Ali Bey, merhum Nadir Bey'in oğludur; bu da Gazi Mihal Bey'in öz oğlu idi." Aynı vasiyetnameye yapılan bir ekte de şöyle denilmiştir: "İlerisi için bu vakfın hakiki mütevellisi olarak, vakfedenin arzusu veçhile, merhum Ali Bey'in en yaşlı oğlu Hasan Bey'i tayin ederim; Ali Bey merhum Nadir Bey'in oğlu, bu da Gazi Mihal Bey'in oğlu idi." Gerçi, Plevneli mütevelliler tarafından Sofya'daki Vakıflar Komisyonuna gösterilen vasiyetnamenin yazma aslı şimdi elde değildir; İhçiev'in çevirdiği nüshası da ortada yok. Ancak, çevirinin tam doğruluğundan kuşku duysak bile, bu kuşku adlara dek varamaz, belki vasiyetnamenin öteki ayrıntılarına ilişkin olabilir. Bunun verdiği bilgi, P.R. Slaveykov'un Edirne'deki Mihal Bey camisi yanında iki mezar, biri Mihal Bey'in, öteki Nadir Bey'in, yani baba ile oğlunun mezarları bulunduğu üzerine verdiği haberi doğrulamaktadır. *Gazi Alâeddin Ali Bey*'in mezarı ise, Plevne'deki Gazi camisi bitişiğinde imiş. Bundan dolayı, Edirne'de, artık Türklerce fethedildikten sonra *Gazi Mihal Bey* adında bir Türk komutanının yaşamış bulunduğundan kuşku duyulamaz. Az aşağıda görüleceği üzere, onun soyundan olmasına karşın, *Gazi Mihal Bey*, *Kösemihal Bey*'le karıştırılmamalıdır.

Buna göre, yalnızca şunu soruşturup araştırmak kalıyor: Acaba, Gazi Ali Bey'in dedesi, Edirne vakfının kurucusu olan bu *Mihal Bey*, gerçekten *Kösemihal Bey*'in soyundan mı, yoksa yeniden Türkleşmiş bir adam mı, belki de bir Bulgar mıdır? Yukarıda belirtildiği üzere, P.R. Slaveykov sonuncu fikrin kabulü gerekir, düşüncesindeymiş. Gazi Ali Bey'in vasiyetnamesindeki bir nokta da bu fikri sağlamlaştırır niteliktedir; çünkü, şöyle buyuruyor: "*Ali Bey*, dedeleri ve babaları İslâm dinini kabul etmiş uluğ ve fedakâr biridir." Ancak, son sözlerin genel bir basmakalıp olduğunu, yalnızca şunu belirtmek istediğini görmek pek zor değildir: Ali Bey ilkin Hıristiyan olan bir soydan gelmiştir, çünkü bu beyin fazla babası yoktur, işte babası Nadir de Türk adı taşımaktadır. Dedesi yeniden Türkleşmiş bir adam olsaydı, vasiyetname bunu böyle genel nitelikte sözlerle, dolaylı anlatımla değil de açıkça gösterirdi. Bundan dolayı, *Gazi Mihal Bey* yeniden Türkleşmiş biri değil, *Kösemihal Bey*'in soyundan gelmiştir. Bunu bize tarihî bilgiler de gösteriyor: Sultan II. Murad (1421-1451) dönemindeki akıncıbaşının adı *Mihal Bey* idi. 1422 yazında bu sultan, amcası Mustafa'yı kendisini tahttan indirmek konusunda özendirip kışkırtan Bizanslılardan öç almak amacıyla İstanbul'un fethine karar verince, ilkin *Mihal Bey*'i 10.000 akıncı ile yolları keşif ve tarama için göndermiştir. Giden akıncılar da gerçekten önlerindeki her engeli temizle-

mişlerdir: Düşmanın ülkesini, hattâ İstanbul surlarına dek kırıp dökmüş, ekinleri yakmış, köyleri yıkmış, genç kız ve delikanlıları zorlamış, halkı köleliğe sürüklemiştir. *Mihalbeyoğulları*'nı daha çok yalnızca soyadlarıyla anan Türk Devleti tarihçisi *Hammer*, kimi zaman bu adı *Mihalbeyoğlu* değil de *Mihalbey* biçiminde kullanır: "Haziran ayı başında ilkin *Mihalbey* onbin akıncının önünde olarak İstanbul kapılarına doğru yola çıkmıştır." Burada ise, söz konusu olan yeni bir dönme (İslâmlaşmış Türkleşmiş adam) değil, *Kösemihal Bey* soyundan gelme bir komutandır. Buna bize, Sultan II. Murad'ın saltanatı döneminde iç taht kavgalarında *Kösemihal Bey*'in başka bir torununun da-yine bir akıncılarbaşı olan *Mehmet Mihalbeyoğlu*- rol almış olması da gösteriyor. Bu sonuncu, Sultan Musa'nın (Bulgar halk türkülerindeki *Muso Keseci-ya*) kısa süren saltanatı sırasında beylerbeyi imiş; Sultan Bayazıd'ın oğulları olan kardeşler arasındaki savaşında, galip Mehmet I. kendisini Tokat kenti kalesine hapsedtiğinde, onun yanında sadık tek arkadaş olarak kalmıştır. Sultan II. Murat amcası Mustafa ile savaşırken, *Mehmet Mihalbeyoğlu*'yu serbest bırakmış, onu kendisine sadık kalan, Anadolu'da öteki iddialı tarafa karşı koyan akıncılara komutan yapmıştır. Bundan az sonra serbest kalan *Mihaloğlu*, Sultan II. Murad'a önemli bir hizmette bulunmuştur. Sultanın askeri Anadolu'da Mustafa'ninkine karşı dururken, aralarını ancak bir dere ayırdığından, *Mehmet Mihalbeyoğlu*, geceleyin dere kıyısında ayağa kalkarak yüksek sesle Mustafa'nın ordugâhından eski maiyet akıncılarını Mustafa'yı terkedip meşru sultanın tarafına geçmeleri için çağırmağa başlamıştır. Eski komutanlarını ölmüş sanan akıncı büyükleri onun sesini duyunca harekete gelerek hemen Murad'ın tarafına geçip sözünü dinlemişlerdir. Bu da Mustafa'nın tarafında bir kargaşalık doğurarak yenilgisini hazırlamıştır. Bu *Mehmet Mihalbeyoğlu*'nun mezarı için de ünlü Türk gezgincisi *Evliya Çelebi* Plevne'de bulunduğunu söyler. Proavadı'dan söz ederken, *Evliya Çelebi* şöyle yazar: "Daha sonra 814 (1411) senesinde Musa Çelebi, Plevne'de metfun bulunan *Mihalzade Mehmed Bey*'in muaveneti sayesinde bu yerleri zaptetmiştir." Şu halde, Plevneli *Gazi Ali Bey*'in dedesi olan *Gazi Mihal Bey* ile *Mihaloğlu Mehmet Bey*'in akrabası, yani hep *Kösemihal Bey*'in torunları olduklarından kuşku duyulamaz. Ancak, her ikisinin de hep akıncılara komuta etmiş olmak durumuyla birleştirilince, bu *Mihal Bey*'in Bulgar soyundan yeni bir dönme olduğu yolundaki varsayımı olamaz (muhal) kılıyor.

Plevneli *Mihalbeyoğulları*'nın *Kösemihal Bey*'le olan ilişkileri bir beratla da onaylanmaktadır: bu, onlardan biri tarafından muhafaza edilmiş, onun

diktesiyle *K. Vilev* tarafından Bulgar harfleriyle bir sureti çıkarılmış, bundan sonra da Türkçe'yi çok iyi bilen *D. 'G. Gacalov* tarafından Bulgarcaya çevrilmiştir. Hicri 793 Muharrem ayı (Milâdi 1390 Aralık ayı) tarihini taşıyan berat, Edirne'de Yıldırım Bayazıd I. tarafından *Kösemihaloğlu Gazi Ali Bey*'in (bu, daha sonraki Plevne vakfı kurucusu olan adaşı *Gazi Ali Bey*'in büyük dedesi olsa gerektir) Bayazıd'ın babası Sultan I. Murad Hüdavendigâr'ın öldürüldüğü Kosova ovasındaki ünlü savaşta *Ali Bey*'in göstermiş olduğu yiğitlik ve arkadaşlığı anımsatmak ve ödüllendirmek üzere verilmiştir. Bu beratla Sultan I. Bayazıd, *Kösemihaloğlu Gazi Ali Bey* ve torunlarına sonsuza değin sancak taşımak (büyük sancak yönetmek) hakkını bahşetmiştir. Sultanın oğulları, bu hakkı kazanmış olan kahramanın kuşağından geri almamaya yemin etmektedirler.

Ancak, burada bir soru akla gelebilir: 1422 yılında İstanbul'a karşı akıncıları yöneten, Plevneli *Gazi Ali Bey*'in dedesi olan *Mihal Bey*, yeniden Türkleşmiş biri değil de *Kösemihal Bey*'in soyundan gelmişse, "*Mihail*" adını nasıl taşıyabilir? Söylediğimiz gibi, işte Türklerle Bulgarlarca halk arasındaki biçimi, yani "*Mihal*" biçimiyle kullanılan bu addır ki, şunu-bunu *Gazi Mihal Bey*'in Bulgar soylu olduğunu zannettirmeye dek götürmüştür. Gerçekte ise, bu bir İslâm için, çokluk kaçındığı halde, olanaksız değildir. Gerçekten, İslâmlar çocuklarına madde-dışı olan meleklerin adını vermemekte, ancak kimi zaman "*Mihail*" adı doğrudan doğruya bilinen meleğin adı olarak değil de büyük baba adının yinelenmesi olarak görülmektedir. Bulgaristan'daki müftülerden birine bir Müslümanın "*Mihail*" adını alıp alamayacağını sorduğumuzda, o bize olumsuz yanıt verdi; ancak, meleğin adını anımsatınca, aynı kişi onun "*Mikâil*" olduğunu, söz konusu olan o ise, bunun bir Müslümana da verilebileceğini söyledi. Bunu kendisine neden sorduğumuzu açıklayınca, *Mihail Bey* ailesinin "*Mihail*" adını büyük dedesinin adı olarak verebilmiş olduğunu, sonradan bunun halk arasında "*Mihal*" biçiminde söylenmiş olacağını kavradı. Doğal olarak, "*Mihail*" ile "*Mihal*"ın aynı ad olduğunu açıklamaya gerek bile yok. *Gazi Mihail Bey*'e bu ad *Kösemihal Bey*'in onuruna verilmiş olması en akla yakın olanıdır. Acaba, bu soyda aynı ad daha sonra da yinelenmiş midir? Bilmiyoruz. Nasıl ki, Kavarna dolayındaki *Mihalbey* köyünün adını *Gazi Mihal Bey*'e mi, yoksa aynı adı taşıyan başka bir *Bey*'e mi borçlu olduğunu da bilemediğimiz gibi... Ancak, hiç kuşku yok, kitabi-İslâmi biçimiyle "*Mikâil*" adı artık şanlı Müslüman tarafından kullanıldıktan sonra her Türk'e verilebilir.

Böylece kabul etmeliyiz ki, XV-XVI. yüzyıllarda Türkiye tarihinde "*Mihalbeyoğlu*" soyadıyla anılan komutan ve büyük memurların çoğu gibi, bizim (Bulgar) topraklarımızda-göç etmelerine değin- aynı adı taşımış olan beylerin çoğunluğu da hep *Kösemihal Bey*'in soyundan gelmektedirler. Başka bir "*Mihail*" soyundan gelme kimi beyler bulunsa bile, bunlar az sayıda olmalıdır.

Sayırsız *Mihalbeyoğulları*'ndan bizim tarihimizde başlıca adı anılmaya değer bulunanlar, vakıflar kurmuş olanlardır; çünkü çeşme, köprü, kaldırım (yol), orman, mera vb. gibi vakıf tesislerinin birçoğundan Bulgar halkı da yararlanmıştır. Bunlar arasında ilk planda Edirne vakıflarını anmalıyız. Bunların kurucuları, daha önce söylendiği gibi, *Gazi Mihal Bey* ile oğlu *Nadir Bey* (ki mezarları birincinin camisinde bulunmaktadır) imiş. Edirne'deki vakıflarına ne gibi emlak ve akar vasiyet edilmiş? belli değildir; çünkü her ikisinin de vasiyetnamesi bugüne intikal etmemiştir. Ancak, bu gibi emlak ve akarın varlığından kuşku duyamayız; çünkü, vakfın kendisinin varlığını bir yana bırakalım, Plevneli *Gazi Ali Bey*'in 1505 yılında vasiyetnamesine yapılan bir ekte bunlardan söz edilmektedir. Bu ekte göre, sonuncu *Hasan Bey*'in oğlu, yalnızca babasının vasiyet ettiği vakfa değil, "aynı zamanda dedesinin ve büyük dedesinin vasiyet etmiş oldukları emlak ve akara da" müteveli olmaktadır ki, Hasan Bey büyüene dek bunların mütevellisi *Karagöz ibn Abdullah* adında biriymiş. *Gazi Mihal Bey*'in vasiyetnamesinin yazıldığı tarihte artık *Gazi Ali Bey* doğmuş, büyük babasının kurduğu vakıflar üzerindeki mütevellilik hakkı onun kuşağına bırakılmış olduğu anlaşılıyor. Bu vasiyetname hükmü yürürlükte iken, XIX. yy. başında Edirneli *Mihalbeyoğulları* ölüm dolayısıyla Edirne vakıf idaresine son verince, bunun mütevelliliği Sultan II. Mahmud'un izniyle Plevneli *Mihalbeyoğulları*'ndan bir kadına geçmiş, çünkü ailede ilkin doğmuş bir erkek çocuk yokmuş. Sultanın bir beratıyla müteveli olarak Fatma Hanım tayin edilmiş, onun "kaymakam"ı olarak da oğlu *Mirî* (Emir yerine kullanılan resmi bir unvan) *Osman* "kapucubaşı" rütbesiyle nasedilmiştir. O yüzden, Plevne ile Edirne vakıfları "*Mihail Bey, Gazi Ali Bey ve Süleyman Bey vakfı*" adıyla biraraya toplanmıştır. Plevne vakfı Plevne kenti ile 20 köye, Edirne vakfı da sayı ve adlarını bilmediğimiz başka birkaç köye malik bulunduğu için, Edirne'deki Evkaf Müdürü gelirlerin toplanması ya da hesapların tutulması kendisince yapılmak gerektiği iddialarında bulunduğundan, müteveli *Osman Bey*'in şikâyeti üzerine, Sultan Abdülmecit 18 Mart 1847 tarihli özel bir beratla vasiyetnameye göre ayrıcalıklı hakları olan vakfın işlerine hiç kimsenin müda-

hale etmemesi, ancak hesapların denetim için bizzat mütevellisi tarafından İstanbul'a gönderilmesini buyurmuştur. Bu gibi beratlar, daha sonraları da çıkarılmıştır. Plevneli mütevelliler aynı zamanda Edirne vakfı mütevellisi de olduklarından, yeni kurulan Sultan II. Mahmut vakfı için belli bir para (meblâğ) ödemelerine karar verilmiştir.

Ola ki, *Mihalbeyoğulları* kendi soylarını yerli, Gazi Mihal Bey'in oğlu olduğu söylenen *Mahmut Bey* vakfı kurucusuna çıkarırlar. Vakfın adı "Mahmut Bey veled-i Gazi Mihal Bey" imiş. Buna İhtiman kenti ile (Belitsa ve Muhovo gibi yalnızca ikisinin adı Bulgarca olan) 10 köy dahilmiş. Bu durum gösteriyor ki, İhtiman dolayları artık XV. yy.da, biraz aşağıda söyleneceği gibi, vakfın kuruluşu sırasında Türklerle şenelmış. İhtimanlı Mahmut Bey kimdir, vakfettiği köyler kişisel hizmetlerine karşılık ona Sultan tarafından mı verilmiş, yoksa babasından ya da dedesinden mi miras kalmış ? belli değildir. Onun, gerçekten, vakıf adının dediği gibi, Gazi Mihal Bey'in oğlu olduğu da belirsizdir; çünkü, vakıf belgelerinde "oğul" adı toruna, hattâ daha uzak soya da verilmektedir. Böylece, Gazi Ali Bey için çokluk Gazi Mihal Bey'in "oğlu" olduğu söylenir; oysa o gerçekte onun torunudur. Bu durum biraz da Kösemihal Bey'in vasiyet ettiği bütün vakıfların İstanbul'da Evkaf Nezareti arşivinde "*Mihalbeyoğulları vakfı*" genel adıyla gösterilmiş olmasına borçludur. Plevneli mütevellilerin kaymakamı tarafından Bulgaristan Prenslığı kançılıryasına 14 (26) Kasım 1884 tarihinde verilen bir dilekçede Gazi Ali Bey'in kardeşinin Samakov'da yaşadığı, onun vakıf üzerinde ayrıcalıklı hakları bulunan üç kişiden biri olduğu, öteki ikisinin Plevne'de Gazi Ali Bey ile Tırnova'da Firuz Bey oldukları belirtilmektedir (yalnızca o sıradaki Bulgar Prenslığı topraklarında bulunan vakıflardan söz ediliyor). Bu duruma göre, belki, Samakov'da yaşamış bulunan İhtiman vakfı kurucusu gözönüne alınmış olabilirse de adı geçen kaymakamın iddiasını neye dayandığı belli değildir. Ancak, vasiyetnamenin ortada bulunmayışı yanında, yalnızca adından kurucusu olan Mahmut Bey'in Gazi Mihal Bey'in oğlu olduğunu kesinlikle kabul edememeliğimize karşın, bizi onun gerçekten ya oğlu, ya torunu, dolayısıyla Gazi Ali Bey'in yakın akrabası olduğunu doğru bulmaya götüren bir neden var ki, o da bıraktığı vakfın büyüklüğüdür. Bulgar bağımsızlığından önceki sayısız vakıflardan XVI. yy. da *Piri Paşa* (Filibe, Varna, Silistre vb. dolayındaki köyler), *Sokullu Mehmet*, *Rüstem Paşa* vb. gibi yalnızca vezirler tarafından kurulmuş olanların birçok köyü vardır. Beyler tarafından vasiyet edilmiş en büyük vakıflar, XV. yy.da kurulmuştur. Sultan Murad'ın bir komutanı olan *Gazi Evronos Bey*'in (Selanik, Serez,

Rodoplar vb. dolayındaki köyler), *Gazi Ali Bey*'in (Plevne kentiyle birlikte yirmi köy, ayrıca Lofça yakınındaki kimi köyler), *Firuz Bey*'in (Tırnova bölgesinde dört köy) vb. vakıfları böyledir. Bu sonunculara, büyüklük bakımından Gazi Evronos Bey ile Gazi Ali Bey'inkilerden sonra gelen İhtıman vakfı da dahildir. 1883 yılında İhtımanlılar K. Jreçek'e vakıf camisinin Gazi Mihal "Paşa" tarafından Bulgaristan'ın fethinden hemen sonra yaptırılmış olduğunu nakil ve hikâye etmişlerse de bu, *Gazi Mihal Bey* dönemine yakın kimselerce anlaşılabilir bir sözdür. Kimileri de bunu Jireçek'e sözde cami ilkönce kiliseymiş biçiminde anlatmışlardır; oysa bunu, inşa tarzı kadar, planı ile kapılar üzerindeki (Arap stili) kırık kemerler de yalanlamaktadır. Bu söylentiden anlaşıldığına göre, Milli Müze Yıllığı'nda (1921) *Kr. Miyatev*'in epey ayrıntılı biçimde yayınlamış olduğu bu camiyi XV. yy.a dek çıkarmak gerekecektir.

Araştırmamızın baş tarafında andığımız gibi, *Mihalbeyoğulları* üzerine Bulgar bağımsızlığından önceleri Tırnova'da da söylentiler dolaşmıştır. Ancak bura beylerinin *Mihalbeyoğulları* ile olan ilişkileri, böyle bir takım ilişkiler var olmuştusa, uzak olmak gerekir. Orada "*Mihalbey*" ya da "*Mihalbeyoğlu*" adında bir vakıf mevcut olmamıştır. 1808 yılından kalma *Süleyman Paşa*, 1807 yılından kalma *Hacı Fezullah* vb. gibi vakıfların çoğu yenidir; bunlar kahvehane, fırın vb. binaların gelirini alırlar; bu gelirlerin bir bölümü cami ve medreselerin, ancak başlıcası çeşmelerin masrafını görür. Ama *Firuz Bey* ile oğlu *Gazi Ali Firuz Bey* tarafından kurulan vakıf büyük ve eskidir. *Gazi Ali Firuz Bey* 1436 yılında Hisar'da, belki vaktiyle Ermiş Petka kilisesinin bulunduğu yerde güzel bir cami de yaptırmıştır. Bu cami ile "*Firuz Bey köprüsü*" denilen Türk mahallesi yanındaki Yantra ırmağı köprüsü için; Murat Bey ya da Gorni-Turçeta (Yukarı-Türkler, şimdiki Bela-Çerkova), Mihaltsi (Mihaller), Pavlikâni ve Omur-Bey ya da Dolni-Turçeta (Aşağı-Türkler, şimdiki Stambolovo) köylerinin onda bir gelirinden bir bölümü kullanılmış. *Murat Bey* ile *Omur Bey*, öteki sebepler yanında, topraklarının satış senetlerinden de anlaşıldığı üzere, *Firuz-Bey*'in soyundan imişler. Özellikle Mihaltsi köyündeki kimi söylentiler onların kökenini *Gazi Mihal Bey*'e de bağlarsa da bu söylentiler, başlıca köyün adına borçlu görünüyor. Oysa bu yer adının *Gazi Mihal Bey* ile bir ilgisi ve ilişkisi yoktur; çünkü, böyle olunca, *Mihaltsi* değil, upkı Kavarna yakınındaki adı geçen köy gibi, *Mihalbey* olması gerekirdi. Adı geçen dört köyün beylerinin *Gazi Mihal Bey*'le akrabalık ilişkileri bulunduğu inancı, *Mihaltsi* köyünden bu beylerin çokluk yaşadığı Tırnova'ya da geçmiştir. Aynı inanış, Türkiye'nin savaştığı

komşu Hıristiyan devletlerinden yağma olarak getirilmiş olması olası kimi Hıristiyan boyar eşyasınca da pekiştirilmiş bulunacaktır. *Firuz Bey*'in son iki torunundan biri olan *Şükrü Bey*, köylülerin önünde, hele içki içtiğinde, kendi Bulgar soyundan söz etmeyi severmiş. Ailesinin şiddetle muhafaza ettiği küçük bir kandili de anarmış. Bu, onların herhangi bir dedesinin ya da büyük dedesinin bir Bulgar kızını kaçırıp Türkleştirdiği düşüncesini akla getirir. Böyle bir şeyi, *Ts. Ginçev*"Ganço Koserkata" adlı öyküsünde üstü örtülü olarak anlatır. *Aliman Ali Bey*'in karısı olan Bulgar kızı Trufana, Mihaltsi köyünde de anımsanır. Sonunda söz konusu inanış, Plevneli *Mihalbeyoğulları*'ndan kadınlarla evlenmelere de borçlu olabilir. Nasıl olursa olsun, ancak Tırnova'da eski zaman *Mihalbeyoğulları* bulunmuş değildir. Bizzat büyük dedeleri *Firuz Bey*'in *Kösemihal Bey* soyundan olduğu ispatlanırsa, ancak bu durumda oralı beylerin *Mihal Bey*le ilişkisi olabilir. Böyle bir şey, yukarıda da söylediğimiz gibi, Plevneli mütevellilerin kaymakamı tarafından Bulgar Prensiği kançılıryasına 14 (26) Kasım 1884 tarihinde verilen bir dilekçede iddia olunmuştur. Ancak kaynaklarda bu soruna ilişkin bir kayıt yoktur ya da henüz bilinmemektedir. Öte yandan, Tırnovalı beylerin Bulgar bağımsızlığından sonra kendi vakıflarının da (ayrıcalıklı) olduğunu ispat için kendilerini *Mihal Bey* soyundan göstermekte çıkarları vardır; çünkü Plevneliler gibi eski beratları ortaya koyamamışlardır.

Bundan başka, onların Plevneli *Mihalbeyoğulları* ile olan akrabalık ilişkileri, *Rakovski*'nin Bela'da ve Letnitsa köyünde *Mihal Bey*'in bir takım torunları üzerine dinlediği öykülere de borçlu olabilir. Onun bu öyküleri kimden dinlediği belli değildir. Bugün Bela'da hiçbir *Mihalbeyoğlu* anımsanamamaktadır. Bulgar bağımsızlığından önce oradaki son beyler, şimdi konağı Kurtarıcı Çar Aleksandr II. oturduğu için müze durumuna getirilen *Mehmet Bey* ile onun kardeşinin oğlu *Süleyman Bey* imiş. Bunların tarla, Yantra ırmağında değirmen, orman vb. gibi birçok mal ve mülkü varmış; ama *Gazi Mihal Bey* soyundan olduklarından hiç kimse söz etmemiştir. Bela'da sonununun adını taşıyan bir vakıf da bulunmuştur.

Kentlerimizde vakıflar kurmuş, böylece adlarını tarihimize bağlamış *Mihalbeyoğulları* içinde en dikkate değer, en ünlü olanı Plevneli *Gazi Ali Bey*'dir. Tarihî bilgilerle de karşılaştırması yapılmış olan vakıfla ilgili vasiyetnamesi, bize onun kim ve nasıl bir kişi olduğunu, neden "*Gazi*" unvanını taşıdığını, kurduğu vakfa Plevne, Niğbolu ve Vidin'deki emlak şöyle dursun, Plevne kentinin ve Plevne ile Lofça çevresinde, hattâ Trakya'da 27 köyün oş-

rünü nasıl vakfedebilmiş olduğunu anlamak imkanını verir. 30 yılı aşkın kardeşi *İskender Bey*'in yardım ettiği *Gazi Ali Bey*, Sultan II. Mehmed'in Eflâk, Buğdan, Macaristan ve Venedik ile yaptığı savaşlarda akıncıların başkomutanlığı görevini görmüş. Birçok zafer kazanmış, sayısız insanı köle etmiş, vakıf yoluyla ardıllarına bıraktığı büyük servetler toplamış. Vakıf gelirlerinin çokluk tümüyle dinî ve toplumsal kurumlarda yapı inşaatına değil, büyük, hattâ kimi zaman en büyük bölümünün vasiyet edenlerin mirasçılarının geçimlerine ayrılmış ve belirlenmiş olduklarını kaydetmeliyiz. *Gazi Ali Bey*, varislerine gelirin üçte birini bırakmış, öteki üçte birini hayır işlerine ayırmışsa da, yine vakfettiği emlak ile, soyunu hacizlerden ve Sultan iradesiyle arazinin başkalarına devredilmesinden korumuştur. Hep varislerin en yaşlı olan vakıf müdürü (mütevelli), Plevne'de ve bütün sancakta en önemli kişi sayılmış, halkın ekonomik ve dinî hayatı üzerinde etkili olmuştur. Bu sebeple, *Gazi Ali Bey*, kurduğu vakıfla tarihimizde ister istemez bir yer almıştır.

Gazi Ali Bey ile kardeşi *İskender*'in adları, ilkin 1462 yılında Sultan II. Mehmed'in Tsepaş (cellât, kazıklı voyvoda) denilen Eflâk Voyvodası *Vlad Drakul* (Diyavol)'a karşı açtığı seferde anılmaktadır. Sefer, aynı zamanda voyvodayı 20.000 kişiyi kazığa çakmak, haça germek, canlı canlı yakmak vb. gibi akıl almaz cinayetlerinden dolayı cezalandırmak için göze alınmıştır. Gerçi sefer pek başarılı olmamışsa da, *Mihalbeyoğlu* kardeşlerin akıncıları görevlerini yapmışlardır; çünkü düşman ülkesini yakıp yıkmışlar, böylece voyvodadan bir yıl önce kuzey Bulgaristan'ı işgal ve istilâsı sırasında götürdüğü birçok tutsakla birlikte yaptığı zulümlerin, kırıp dökmelerin öcünü almışlardır. *Ali Bey*'in aynı akıncıları, 1466 yılında Semenderova yakınında Macarlardan önemli bir zafer kazanmış, hattâ *Matea Korvin*'in yakın akrabası olan *Mihail Silagi*'yi de tutsak edebilmişlerdir. Ancak, 10 yıl sonra aynı yerde iki *Mihalbeyoğlu* kardeş, Macar voyvodası olan *Peter* ve *Françisk Dosi* kardeşlerce yenilmiş olduklarından, *Ali Bey* Tuna'daki Türk gemilerine ancak kaçabilmiştir. 1477-78 yılında *Mihalbeyoğlu* kardeşler akıncılarıyla Venediklilere karşı savaşmışlar, İzonto ırmağı bölgesini yağmalayıp yıkmışlardır. 1479 yılında II. Mehmet Transilvanya'ya taarruz kararını verince, o sırada Niğbolu Sancakbeyi olan *Ali Bey* bu bölgeyi Eflâk'tan vurmak üzere askerlerini Niğbolu'da toplamıştır. Eflâk Voyvodası *Genç Basarab* III.'ün İstanbul'dan dönmekte olan elçilerini, bütün asker Tuna'yı geçinceye dek hazırladığı seferi haber vermesinler, diye tutuklamıştır. Ordusunu Eflâk'a

naklettikten sonra, *Ali Bey, Braşov'a* (Kronştad) doğru harekete hazır görününce, Eflâk voyvodası ile boyarları ayaklarına kapanarak, Braşovlular kendilerinin dostu olduğu için bunu yapmamasını rica ettiklerinden, o da askerini Sibin'e doğru çevirmiştir. Aslında buradan geçmesi de gerekiyordu, çünkü Türk askerleri Transilvanya'nın batı bölümünde toplanıyordu. 13 Ekim'de Türk ordusu korkunç bir yenilgiye uğramış olmasına karşın *Ali Bey* yılmamış, ertesi yıl (1480) kardeşi İskender'le birlikte Moldavya'ya karşı açılan sefere katılarak burayı akıncılarıyla yağma edebilmiştir. 1482 yılında Türk tahtına Sultan II. *Bayezid* çıkınca, *Ali Bey* Eflâk voyvodası aracılığıyla ateşkese hazır olduğunu belirtmiş, gerçekten Sultan da gerek Moldavyalılarla, gerekse Transilvanlılarla barış yapmıştır. Çünkü Eflâk voyvodası papaz *Vlad*'ın Braşovlulara gönderdiği bir mektupta denildiği üzere, Türkler de artık çeşitli cephelerde savaşmaktan yorgun düşmüşlerdir. Zamanı tam olarak belli değilse de, bundan bir süre sonra, *Mihalbeyoğlu Ali Bey* Niğde sancağını terketmiş, buraya ancak 1492 yılında yeniden dönmüştür. Niğbolu'dan ayrıldıktan sonra nerede vakit geçirmiş olduğu iyice bilinmiyorsa da, Vidin'de bulunan, ora vakfına vasiyet ettiği birçok emlâk düşünülecek olursa, bir süre için Vidin Sancakbeyliği etmiş olacağını kabul eylememiz gerekir. Niğbolu'da bulunduğu sürece, *Ali Bey* Eflâk'ta olup biten işler üzerinde güçlü etkilerde bulunmuştur; voyvodalar da onun dostluğunu ararlar, onunla övünürlermiş. Bu etki daha iyi anlaşılacak üzere, o sıralarda Niğbolu sancağının kuzey Bulgaristan'ın Rusçuk, Tutrakan, Hezargrad (Razgrad), Lom, Ivraça ile birlikte bütün orta bölümünü, hattâ güneyden de bir bölümü, özellikle Eski-Zağara ile İslimye'yi kapsadığını gözönüne almak gerekir. 1492 yılından sonra *Gazi Ali Bey* artık görevden çekilmiş olacaktır; çünkü 1496 yılında kurduğu vakıf üzerine vasiyetnamesini hazırlamıştır.

Yukarıda söylendiği üzere, *Ali Bey*, Plevne vakfına Niğbolu ve Vidin'deki emlâktan başka Plevne kentinin, Plevne ile Lofça dolayındaki 27 köyün, hattâ kısmen Trakya'daki kimi köylerin onda bir gelirini vasiyet etmiştir. Bu vakfa ilişkin olarak, tarihimiz için en ilginç sorun şudur: Acaba bütün bu köyler Sultan tarafından yalnızca *Gazi Ali Bey*'e mi, yoksa babasına ve dedesine mi verilmiştir? Özellikle, ne gibi hizmetlere karşılık olarak verilmiştir? Acaba Eflâk, Macaristan ve Venedik'le olan savaşlara karşılık mı, yoksa Bulgaristan'ın fethi sırasında *Mihalbeyoğulları*'nın yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak mı verilmiştir?... Sonuncusu gerçekleşirse, o zaman Plevne vakfi-

nın kökeni üzerindeki sorunun aydınlatılmasıyla birlikte, Bulgaristan'ın Türklerin eline geçmesine ilişkin kimi ayrıntılar da aydınlanabilir.

Gazi Ali Bey'in babası üzerine bilgimiz yoktur; çünkü, yukarıda söylenildiği gibi, Türkiye tarihinde *Mihalbeyoğulları* çokluk soyadlarıyla anılırlar. Bu nedenle babasının Plevne ile nasıl bir ilişki kurmuş olduğunu bilemiyoruz: Sultandan mı kimi köyler almış, yoksa bunlar babası *Mihal Bey*'den mi kendisine miras kalmış? belli değildir.

Ancak *Mihail Bey* üzerine *Evliya Çelebi*'nin "*Seyahatname*"sinde (cilt VI) bilgi vardır; bu da belki daha eski bir Türk tarihinden aktarılmış olacaktır. *Evliya Çelebi*, Lofça kentinin Sultan I. *Murat* döneminde *Gazi Mihal Bey* tarafından zaptedilmiş olduğunu söyler. Burada, sonuncunun Kosova savaşına katılan *Kösemihaloğlu Gazi Ali Bey* ya da onun kardeşi ile karıştırılmış olacağı aklı gelir. Gerçekten, aynı *Evliya Çelebi*'nin verdiği başka bir bilgi: sözde bir süre sonra Lofça'nın yeniden Hıristiyanların eline düştüğü, büyük çabalarla ancak Sultan II. *Bayezid* döneminde geri alınabildiği üzerine bilgi doğru değildir; Karadağ'da başka bir Lofça ile karıştırılmasına borçludur. Ancak, bizim Lofça'nın *Gazi Mihal Bey* tarafından fethedildiği üzerine bilgiyi, Plevne vakfına bırakılan köylerin bulunduğu mevki de doğrulayıp sağlamlaştırmaktadır. Bu köyler Plevne ile Lofça arasında bulunmaktadır. Sultanlar ise, komutanlarına, başlıca onların fethetmiş olduğu yerlerden arazi verirmiş. Böylece, *Evrenos Bey* başlıca kendisince fethedilen güney Makedonya'da araziye sahip olmuştur. Nefs-i Plevne kenti, ikinci *Gazi Ali Bey*'in yaşadığı çok daha önceleri *Mihalbeyoğulları*'na ihsan edilmiştir; çünkü, *Evliya Çelebi*'nin dediği gibi, Sultan *Musa*'nın beylerbeyi ve, daha önce gördüğümüz üzere, Sultan II. *Murad*'ın en yakın dostu olan *Mehmet Mihalbeyoğlu*'nun mezarı orada bulunmakta imiş. Tuçenişka deresinin aktığı Plevne'nin Kayalık (Kamenits) vadisi boyunca kimi köylerde muhafaza edilen bir söylenti de dikkate değer. Bu söylentiye göre, *İvan Şişman* bir süre bu Kayalık'ta gizlenmiş, sözde burada intihar etmiş. Bütün bunlar, *Mihal Bey*'in ya *Şişman*'a karşı olan savaşa ya da Niğbolu yakınında Macar Kralı *Sigzmund*'a karşı yapılan savaşa katılıp *Murat* ya da *Bayezid*'e değerli hizmetlerde bulunarak, bunlara karşılık olarak Plevne kenti ile çevresindeki birçok köye kavuştuğunu aklı getiriyor. Bu köylerin durumu bize Türk darbesinin Plevne üzerine geldiği yönü, yani Lofça'dan Çernelka ve Vit yolu ile geldiğini göstermektedir. Yoksa, Plevne vakfına Lofça'ya pek yakın olan köyler de, hattâ kentten 4 - 5 km. güney-doğuda bulunurken şimdi yitip gitmiş olan

Slivyak köyü gibi, ondan biraz daha güneyde bulunan köyler de dahil olmak için sebep yoktur. *İhçiev* de bu köyün adını İslivyak okuması gerekirken, yanlış olarak Usloyak diye okumuştur (Her ikisi de Arap harfleriyle bir ve aynı biçimde yazılır).

Gazi Ali Bey'in vasiyetnamesinde, gerçekten, Slivyak köyünün anıldığını bize aynı vasiyetnamede anılmış olan Keşişlik ve Vladigina mevkileri göstermektedir. Sözüme şu da ekleyelim: Slivyak, Smoçan ve öteki Lofça köy ve mevkileri *Gazi Ali Bey*'e veraset yoluyla dedesi *Gazi Mihal Bey*'den geçmiştir. Bundan dolayı, sonuncunun Lofça ile Plevne'nin fethine katıldığını, ilk kentten daha güneyde bulunan köylere de malik olduğunu kabul ettikten, öte yandan Karlıova (Karlovo) çevresinin *Karlızade Ali Bey* tarafından daha 1399 yılında vasiyet yoluyla vakfedilmiş olduğunu (bunun vasiyetnamesi de *D. İhçiev* tarafından "Minalo" (*Mazi*) dergisinde, yıl I, kitap IV'te yayınlanmıştır) bildikten, Lofça taraflarında bu kenti yeniden zaptedecek bağımsız Hıristiyanlar bulunamayacağını anladıktan sonra, biz sözde Lofça'nın Türklerce kesin olarak ancak Sultan II. *Bayezid* döneminde fethedildiği haberine inanacak denli safdil olamayız. Gerçekten, ardında fethedilmemiş bir Lofça kenti dururken, *Gazi Ali Bey* Niğbolu sancağını nasıl yönetebilir, akıncılarını ta İzonto taraflarına dek nasıl gönderebilir? Hattâ İstanbul bile bunu yapamamışken, Lofça nasıl direnebilir? Gerçekte Lofça daha Tırnova'nın düştüğü sırada ya da hattâ ondan önce düşmüş olacaktır. Slivyak köyü de XVI. yy.daki edebiyat etkinliğinin merkezi olan Tastreb manastırıyla birlikte, Plevne mütevellilerinin koruması altında bulunduğu için vakfa dahil edilmiştir.

Her halde; Plevne, Lofça, İhtiman ve Edirne yöreleri birkaç yüzyıl boyunca *Mihalbeyoğulları*'na bağlı kalmakla, buralarda dinsel ve hayır kurumları ve yapılar kurduklarından, bu büyük ailenin ataları tarihimizde yer tutmakta hak sahibidir.

Kitap Tanıtma:

Veli Sevin, *İmikuşağı I* (6.-1. Yapı Katları), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi 6-Sa. 47, Ankara 1995, 153 sayfa+55 resim, 61 levha.

Kitap, önsöz, resim, levha ve kısaltmalar listesi ile girişi izleyen 6 bölüm halinde düzenlenmiş; arkada ise kod (buluntu yeri) listesi, bibliyografya, dizin ve levhalar verilmiştir.

Kitaptaki 55 resim, İmikuşağı ve çevresinin haritaları, tabakaların planları ve bazı rekonstrüksiyonları, çanak çömleği ile küçük buluntularından oluşmaktadır. Levhalar bölümünde ise 9 renkli ve 114 siyah beyaz görüntü yer almaktadır.

İlk kazı deneyimlerimizin zorlu mekanları ile birlikte Karakaya baraj sularının altında kaybolan, ancak elimizdeki ilk kitabı dolayısıyla görüntüleri tekrar gözümüzde canlanan İmikuşağı höyüğü, belki de eski öneminin aksine son zamanların talihsiz yaşadığı için üç yıl gecikme ile 1981 yılında kazılmaya başlandı. Fırat'ın doğu kıyısında yer alan en büyük boyutu höyük olmasına karşın, çalışacak işçisi, Fırat dışında suyu, barınacak mekanları olmayan, 9 hanelik İmikuşağı adlı köyün hemen yanında yer alması bu gecikmeyi anlaşılır kılmakta idi. Bu güç koşullar altında başlayan kazının kampı, öğrencisi olmayan bir ilkokul, çadırlar ve yarısı yıkık, terk edilmiş evlerden oluştu. İşçi olmadığı için kazı çalışmaları çoğunlukla öğrencilerin işgücü ile yürütüldü. 1981-1986 yılları arasında 6 dönem süren bu kazıda, bir çoğu şimdi değişik üniversitelerde araştırma görevlisi veya öğretim üyesi olarak görev yapmakta olan toplam 57 öğrenci, "işçi", açma başkanı, restoratör, çizimci olarak çalışmış; bu özelliği ile de İmikuşağı adeta bir "kazı okulu" görevi görmüştür. Yazar önsözde bu sözünü ettiğimiz olayların bireylerini de sıralamakta.

Giriş bölümünde Prof. Dr. Veli Sevin, İmikuşağı'nın yeri, höyüğün boyutları, önemi ve kazı dönemindeki (1981-1986) durumundan söz ettikten sonra höyüğün tabakalaşmasını vermektedir.

İdari olarak Elazığ'a bağlı olan İmikuşağı, Malatya'nın 26 km. kuzeyinde, Baskil ilçesinin ise 56 km. batısında bulunması nedeniyle ilişkilerini aradaki Fırat nehrine rağmen Malatya ile sürdürüyordu.

Boyutları 100X110 m. kadar (terasları ile 150X200 m.), deniz seviyesinden yüksekliği ise 673.54 m. olan höyük, Fırat nehrinin doğu kıyısında konglomera bir yükselti üzerinde yer almaktadır. İmikuşağı Eski Çağ'da Fırat'ın yatağının genişleyerek adacıklar oluşturduğu ve özellikle yaya geçişi için uygun olduğu bir noktada kurulmuştu. Bu nedenle de prehistorik dönemlerden Roma İmparatorluk Çağı'na kadar kesintisiz yerleşim görmüştü. Höyüğün kurulduğu alan Kültepe ve Urartu metinlerinde Şupa ya da Şupa (ne), Klasik dönemde ise Sophene adlarıyla anılmakta idi. İmikuşağı ve çevresinin I. binyılda önce Malatya (Urartu Melitia) Krallığı'na, 8. yüzyıl ortalarından 7. yüzyıl ortalarına kadar Urartu Devleti'ne; 6. yüzyıl ortalarından itibaren de Akhaimenidler'e; 4. yüzyılın ikinci yarısında ise Büyük İskender ve Seleukosların eline geçtiği belirtilmektedir.

Höyükteki tabakalaşma ise şu şekilde verilmektedir:

<u>Yapı Katı</u>	<u>Dönemi</u>
1	Orta Çağ
2	" "
3 b-a	" "

4 b-a	Hellenistik
5 b-a	Geç Demir Çağı
6 c-a	Erken/Orta Demir Çağı
7	Son Tunç II (Hitit İmparatorluk Dönemi)
8	" "
9	Son Tunç II-Son Tunç I geçiş (Eski Hitit Devleti Dönemi)
10 d-a	Son Tunç I (Eski Hitit Devleti Dönemi)
11	Son Tunç I?
12	Orta Tunç II (Koloni Çağı, geç evre)
13	" "
14	Orta Tunç I

Ayrıca höyükte İlk Tunç ve Son Kalkolitik Çağı'nın da temsil edildiği yönünde bulguların varlığı bildirilmektedir.

Birinci bölümde İmikuşağı höyüğünün kurulduğu alanın coğrafi olarak iki yönüne değinilmiş: Batu ve kuzeybatıyı sınırlayan Fırat yatağındaki sulu ekim yapılan adacıklar ile doğu yönde kuru tarımın yapıldığı kuzeye doğru giderek yükselen araziler.

İkinci bölüm kazı sistemi ve seramiğin incelenme yöntemlerine ayrılmış. Burada önce İmikuşağı höyüğündeki kazı çalışmalarının öncelikleri ve bunların ne oranda gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır. Bölgede hemen hiçbir höyükte saptanamamış olan ikinci bin yıla ilişkin tabakaların kesintisiz olması bunların daha detaylı bir biçimde yatay açmalarla incelenmesinin gerekçesi olarak verilmektedir. Çanak çömleğin yerlerini belirlemek için kod sistemi uygulanmış ve 6 yıl süren çalışmalarda 42 200'ün üzerinde parça, hem istatistik ve hem de tarihlleme ve değerlendirme amacıyla incelenmiştir.

Üçüncü bölüm İmikuşağı'nın 6. yapı katına ayrılmıştır. Bu yapı katı höyüğün doğu kesimi boyunca uzayan 3 evreli bir tahkimat duvarı ile temsil olunur. İkinci bin yılın sonlarına tarihlenen 7. yapı katına son veren bir yangının üzerine kurulmuş olan sur 1.50-1.80 m. kalınlığında ve en sağlam noktasında 2 m. kadar yüksekliğinde saptanmıştır.

Fırat kıyısında Malatya/Arslanteppe ve Değirmenteppe örnekleri ile karşılaştırılan İmikuşağı 6. yapı katı, Urartu yazılı belgelerinde Melitia olarak adlandırılan Malatya Krallığı'nın bir ön karkolu olarak yorumlanmaktadır.

Bu yapı katında ele geçen çanak çömlek arasında en belirgin grubu ise Elazığ bölgesindeki Erken Demir Çağı Tabakalarından tanıdığımız ağız kenarının altı birkaç sıra yatay oluklarla bezemiş örnekler oluşturur. Ayrıca Orta Anadolu Demir Çağı etkilerini taşıyan bazı parçalara da rastlanmış olduğu belirtilir.

Kalenin tarihlmesi ise özellikle çanak çömlek malzemeye dayanılarak yapılmakta ve Erken Demir Çağı sonları ile 8. yüzyıl ortaları arasına -Urartu egemenliği öncesine- yerleştirilmektedir.

Bilindiği üzere Urartu Krallığı'nın batıya açılması 8. yüzyıl başlarında Menua döneminde başlamıştır. Elazığ ve çevresindeki ilk yapılaşma girişimlerinin ise, yazıtlarla belgelenen Palu ve Bağın örneklerinde olduğu gibi, Murat nehrinin kuzeyinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Açık olmamakla birlikte Minua (ca.810-785/780) dönemi yazıtlarından, Elazığ ovasına lokalize edebileceğimiz Alzi (Til-Enzit, modern Doğankuş) ve çevresinin de egemenlik altına alındığı

anlaşılmaktadır. Bu ovadaki Harput kalesi de Alzi ülkesini denetlemek için yapılmış olmalı. Ancak bu dönemdeki sınırların batıda Fırat'a kadar uzandığını söylemek oldukça zordur. Urartu Krallığı ancak 8. yüzyıl ortalarında II. Sarduri (756-ca. 730) döneminde bütün Fırat kav-sini kontrol altına almış ve -İzoli yazıtında da belgelendiği üzere- bir Urartu kralı ilk kez Fırat'ı geçmiştir.

Höyük üzerinde kurulmuş bulunması, taş işçiliği ve inşa tekniği gibi özellikleri ile Urartu kalelerinden belirgin bir biçimde ayrılan İmikuşağı Demir Çağı kalesi, II. Sarduri döneminde son bulmuş olabilir. Prof. Dr. Veli Sevin'in haklı olarak işaret ettiği gibi, Fırat üzerindeki geçiş noktaları bu kez, yer seçiminde ana kayayı temel alan ve burasını basamaklar, sarnıçlar, sur temel yatakları açarak işleyen Urartular tarafından İzoli (Habibuşağı), Kaleköy ve Maltepe'de ya-pılan sınır karakolları ile kontrol altına alınmıştır.

İmikuşağı 6. yapı katı suru, Urartu öncesi döneme tarihlenmesi yanında topoğrafik ko-numu ve inşa teknikleri bakımından da bize Doğu Anadolu ve Kafkasya'da varlığı bilinen ve "Cyclopean" denen yapıları hatırlatmaktadır. Bilindiği üzere Kafkasya'da, İmikuşağı 6. yapı katı surunda olduğu gibi topoğrafik yapıya uygun olarak planlanan, az işçilikli taşlardan yapılmış, dıştan veya köşelerden zaman zaman çıkıntularla desteklenen kaleler Urartu öncesinden ikinci binıyla kadar uzayan zaman dilimine tarihlenmektedir (G. H. Mikaelian, *Cyclopean Fortresses in the Basin of Lake Sevan*, Yerevan 1968). Elazığ bölgesinde Gökbelen'de de bu türde bir ör-nek saptanmış ve surlarındaki çıkıntular nedeniyle Urartu dönemi içinde değerlendirilmiştir (K. Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul 1996). Oysa İmikuşağı ve Gökbelen'de olduğu gibi bu yapılar Urartu kalelerinde karşımıza çıkan gerek ana kayanın işlev-sel bakımdan değerlendirilmesi ve gerekse duvarlarda iyi işçilikli taşlar kullanılması gibi özellik-lere sahip değillerdir. Ayrıca bu kalelerden toplanan çanak çömlek arasında kırmızı astarlı Urartu çanak çömleği de bulunmamaktadır. Bu nedenlerle hem İmikuşağı suru ve hem de göz ardı edilemeyecek benzerlikler bulunan Kafkasya kalelerinden hareketle, Urartu kalıntılarının yayılım alanında saptanan bu türdeki diğer yapıların da Urartu öncesine giden geçmişleri olabi-leceğini dikkate almak daha doğru olacaktır.

Dördüncü bölüm de Geç Demir Çağı'na tarihlenen iki evreli 5. yapı katı tanıtılmaktadır. İmikuşağı 5. yapı katı mimarisi yer yer 6. yapı katı üzerine oturtulmuş kuzey güney doğrul-tusunda uzanan yaklaşık 20X8 m. boyutlarında bir alan kaplayan üç odalı bir mekandan oluşur. Taş temel üzerine kerpiç şeklinde inşa edilen duvarlar 0.90 m. ile 1.50 m. arasında değişen kalınlığa sahiptirler. Yapı, batı ve güney yönden payanda görevi üstlenen çıkıntularla desteklenmiş-tir.

5. yapı katında bulunan az sayıdaki çanak çömlek içindeki mallar hem Anadolu ve İran etkileri taşıyan örnekler içermesi ve hem de yapı katının tarihlenmesi bakımından değerlendirilmiştir. Açık krem astas üzerine kırmızı ve siyah boya ile yapılmış dama tahtası ve merdiven bi-çiminde bezemeler Orta Anadolu Demir Çağı'nın etkileri olarak İmikuşağı'na ulaşmıştır. Ancak bu yapı katının boyalı örneklerinden ikinci grubu, kremden açık kremit rengine değişen astar üzerine kızıl kahverenginde yapılmış, içleri taralı üçgen motifli parçalar oluşturur. Bunlar Kuzeybatı İran'da pekçok merkezde karşımıza çıkan ve "Triangle Ware" diye adlandırılan grup ile karşılaştırılmaktadır.

Elazığ ve çevresinde yazılı kaynaklar aracılığı ile Urartu egemenliği sonrası VI. yüzyılda önce Med ve Pers, IV. yüzyılın ikinci yarısında da Büyük İskender ve Seleukosların hakim ol-duğu genellikle bilinmektedir. Ancak bu dönemlere ilişkin yönetim merkezleri veya arkeolojik malzeme ise yeterince tanınmaz. Örneğin Doğu Anadolu'da iki yüz yıla yakın hakimiyet sürmüştüğü anlaşılan Pers İmparatorluğu'na ilişkin bilinen kalıntılar oldukça az sayıdadır.

Bunlardan en ünlüsü Van Kalesi'ndeki üç dilli Xerxes yazıtıdır. Altuntepe'de önceleri Urartu olarak yorumlanan Apadana, Trans Kafkasya'da Arinberd (Erebune) kentindeki mimari kalıntıları ile Erzincan ve Lidar yakınlarında ele geçirilen bazı buluntular da bu dönemi temsil ederler.

Son yıllarda yapılan yeni kazı ve değerlendirmeler Doğu Anadolu'da bu döneme ilişkin ayrı bir çanak çömlek grubunun tanınmasını sağlamıştır. Sarımtarak killi, kahverengi ve siyahımsı monokrom veya polikrom boyalı örneklerden oluşan bu grup, İran'daki "triangle ware" ve "festoon ware" türünün paralelleridirler. Doğu Anadolu'da bu tür çanak çömlek bulunan merkezler arasında, Van Kalesi höyüğü, Van/Karagündüz (K. Koroğlu, *Arkeoloji ve Sanat*, 68 (1995), s. 25 vdd), Patnos/Paşatepe, Altuntepe, ayrıca Keban/Haraba, Han İbrahim Şah, Malatya/Köşkerbaba, Pırot, Tille ve Diyarbakır/Üçtepe örnekleri sayılabilir. İmikuşağı 5. yapı kaunda ele geçen çanak çömlek de sözkonusu siyasi egemenliğin Fırat kavsi içindeki kültürel kalıntısı olarak karşımıza çıkmakta ve yazılı belgeleri doğrulamaktadır.

İmikuşağı höyüğünün 4. yapı katında iki evreli olarak saptanan Geç Hellenistik döneme ilişkin kalıntılar beşinci bölümün konusunu oluşturur. Bunlardan erken evrede (4b) höyükte yeni yapılaşma yerine, bazı tadilatlarla büyük oranda Geç Demir Çağı (5. yk) yapıları kullanılmıştır. Geç evreden (4a) ise, üstteki Orta Çağ tahribatı nedeniyle birkaç taş duvar temeli dışında fazla bir şey kalmamıştır.

Zafer Derin tarafından hazırlanan Geç Hellenistik Çağ çanak çömleği, İmikuşağı'nda 5. yapı katında görülmeye başlayan İran etkilerinin arttığı ve yoğunlaştığını göstermektedir. Özellikle 4b evresinde ele geçen, ağız kenarları bantlı çanakların paralellerinin İran'da 3 ve 2. yüzyıla ilişkin merkezlerde bulunduğu dikkat çekilerek sözkonusu evre de bu döneme tarihlenmektedir.

4a evresi ise bu kez, Geç Hellenistik - Erken Roma Çağı'nın "kırmızı astarlı seramiği" ile benzer örneklerin bulunması nedeniyle İÖ. 1-İS 1. yüzyıllara tarihlenmiştir.

İmikuşağı Erken Roma Çağı'ndan sonra 800-900 yıllık bir boşluğun ardından Orta Çağ'da XI. yüz yıl ortalarından itibaren kısa bir süre üç yapı katı halinde, giderek küçülen bir yerleşme yeri olarak varlığını sürdürmüştür. 6. bölümde anlatılan bu dönemin başlarında (3a-3b) höyükte, Horasan harçlı çevre duvarının içinde taş temeli birkaç kerpiç yapıdan oluşan küçük bir karakol sözkonusudur. 2 ve 1. yapı katlarından ise günümüze ancak birkaç taban ve bazı duvar parçalarının ulaştığı bildirilmektedir.

Bu yapı kaunda ele geçen buluntular arasında, özellikle üç örnekle temsil olunan "Anonim Bizans Sikkeleri" yapı katlarının tarihlenmesinde en önemli bulgudur. Orta Çağ yapı katlarında ayrıca sırlı ve sırsız çanak çömlek ile demir, tunç, cam, gümüşten küçük buluntular ele geçirilmiştir.

İmikuşağı höyüğünün doğu eteğinde açılan sondajlarda ise İslami döneme ilişkin 4 mezarın incelendiği rapor edilmektedir.

İmikuşağı kazılarının ilk kitabı olarak yayınlanan bu eser, bölgenin özellikle Demir Çağı ve sonrasında ilişkin bulgu ve değerlendirmeleri içermektedir. Höyükte, Kalkolitik Çağ'dan Erken Roma devrine kadar süren kesintisiz yapılaşma, bölgedeki kültürel devamlılık veya değişimleri elde edilen bulgular aracılığı ile gözleme ve değerlendirme imkanı vermektedir. İmikuşağı höyüğünün II. bin yılına ait zengin tabakalarını anlatan kitapların da yayınlanması ümidiyle...

KEMALETTİN KÖROĞLU

İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994, XXVIII+260+bir şecere.

Son yıllarda Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler bütün dünya ile beraber Türkiye'de de dik-katleri Orta Asya'ya çevirmiştir. Orta Asya tarihi genel olarak dünya tarihinin önemli bir kısmını teşkil etmesinin ötesinde Türk tarihinin de belkemiğini oluşturur. Şarkiyat araştırmaları çerçevesi içinde Asya tarihinin hemen her dönemi batılı araştırmacılar nezdinde ilgi görmüş ve pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu şekilde XIV. asrın ortalarından XVI. asrın başlarına kadar Maverâünnehr ve Horasan başta olmak üzere Asya tarihinde çok önemli bir yer tutan Timurlular ile alakalı pek çok araştırma yapılmıştır. Timurlu rönesansı olarak adlandırılan bir devre imza atan, Azeri ve Osmanlı sahası dışındaki Türklerin dili haline gelen Çağatayca'yı geliştiren bu hanedan, tarihteki mevkiine oranla yeteri kadar bilinmemektedir. Bu devreyi aydınlatacak kaynak eserlerin yazma kütüphanelerimizde bol olmasına rağmen Türkiye'de Timurlular ile ilgili bilgimizin eksik olması esef vericidir.

Timurlular ile alakalı çeşitli makale ve kitapları bulunan sayın Aka'nın çalışmaları hem bu konuya alaka duyan araştırmacıların yollarını aydınlatmakta, hem de son zamanlarda tekrar popü-ler hale gelen Orta Asya tarihine dair malumat edinmek isteyen okurların ihtiyacına cevap vermektedir. Yukarıda künyesini verdiğimiz *Mirza Şahruh ve Zamanı* adlı eseri de bu konudaki çalışmalarından biridir.

Eserin Önsöz ve kısaltmalar listesinden sonra yer alan "Kaynaklara Dâir" başlığı taşıyan kısım (s.XIII-XXVIII) konu ile alakalı malzeme tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Bu bölüm müellifin sahaya ve kaynaklara vukufunu sergilemenin ötesinde Timurlular üzerinde çalışmak isteyen araştırmacılara yol göstermesi bakımından da kıymetlidir. Saha ile ilgili kaynaklar kitabe-ler, meskukat, vakfiyeler, resmi vesikalar, vekayinâmeler (Farsça, Arapça, Türkçe ve diğer diller), tetkikler alt başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Eserin "Giriş" kısmında (s.1-31) Timur'un ortaya çıkışından hemen önce Orta Asya'daki durumdan itibaren Timur'un ortaya çıkışı ve onun ölümüne kadar yaptığı seferleri kısaca anlatılmaktadır.

Eserin "*Timur'un Ölümünden Halil Sultan'ın Ölümüne Kadar Taht Mücadeleleri*" başlığını taşıyan birinci bölümü (s.33-97) Emir Timur'un ölümünden sonra yaklaşık altı yıl devam eden fetret devrindeki olaylara ayrılmıştır. Bu nisbeten kısa sayılabilecek dönemde Azerbaycan'dan Maverâünnehr'e kadar Timur'un tasarrufundaki yerlerde bir saltanat mücadelesi yaşanmıştır. Dolayısıyla bu dönem kısıtlılığına rağmen çok yoğun ve karmaşık bir manzara arz etmektedir. Bu bölümde önce "Timur'un ölümünden sonra Maverâünnehr ve Horasan" alt başlığı altında (s.33-42) Timur'un ölümü ile ordugâhta yaşananlara ve Halil Sultan'ın Maverâünnehr'de saltanatını ilânına yer verilmiştir. Daha sonra (s.43-55) Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'daki gelişmeler ile Timur'un buraları idaresine tevdi ettiği Mirza Ömer, Miranşah ve Ebu Bekir'in yaptıkları, bunların birbirleriyle ve Karakoyunlular ile mücadeleleri anlatılmıştır. Bunu takiben Fars, Kirman ve Huzistan bölgelerinde yaşanan hakimiyet mücadelelerine yer verilmiştir (s.56-62). Bu yörede faaliyet gösteren ve Timur'un Ömer Şeyh'den torunları olan Pir Muhammed, Rüstem ile İskender'in mücadelelerinin yanı sıra esas hakimiyet sahası Azerbaycan ve Irakeyn olan Miranşah'ın oğulları Ebu Bekir ve Ömer'in bölgelerinde tutunamayaarak Fars taraflarına gelişlerine de yer verilmiştir. Arkasından "Halil Sultan'ın Semerkand'ı ele

geçirmesinden sonra Maverâünnehr ve Horasan" başlığı altında tekrar Maverâünnehr'e dönüle- rek Timur'un ölümünden sonra burada cereyan eden hadiseler anlatılmıştır. Bunlar arasında Timur'un vârisi Pir Muhammed'in Maverâünnehr'e gelişi, Halil Sultan ile mücadelesi, Şahruh'un ve büyük emirlerin tavırları gibi konular anlatılmıştır. Birinci bölüm Timur'un varisi Pir Muhammed'in öldürülmesi, Halil Sultan'ın faaliyetleri ve Emir Hinduke tarafından tutsak alınması, Şahruh'un Semerkand'ı ele geçirmesi, Emir Şeyh Nureddin'in isyanı ve bertaraf edil- mesi gibi mevzular anlatılarak sona ermektedir. Bu hadiseler sonucunda Şahruh, Timur'un kurduğu devletin merkezi olan Semerkand ve Maverâünnehr'e hakim olmuştur.

Eserin ikinci bölümü "*Şahruh Zamanında Timurlu Devletinin Siyasî Durumu*" başlığını ta- şımaktadır (s.99-185). Bu bölümde Şahruh'un Timur'un yerine tahta geçtiğinin delili olan Mirza Halil Sultan b. Miranşah'ın kendisine teslim olması ve Maverâünnehr'i ele geçirmesinden (1409) başlayarak, onun isyan eden torunu Muhammed'in üzerine yürüdüğü sırada Rey'de vefa- tına (1447) kadar Timurlu tahtını meşgul eden hadiseler yer verilmiştir. Bu hadiseler Halil Sultan'ın Acem Irak'ına gönderilmesinden itibaren, Ömer Şeyh'in oğulları Rüstem, İskender, Baykara ile Pir Muhammed'in birbirleri ve Şahruh ile olan mücadeleleri (s.99-106) ile başlamak- tadır. Şahruh'un saltanatı boyunca onu meşgul eden en önemli meseleler olarak doğuda ve ku- zeyde Moğollar ve Özbekler, batıda ise Karakoyunlular dikkat çekmektedir. Bunlardan Özbekler ve Moğollarla mücadeleler daha ziyade Maverâünnehr'in idaresine getirilen Uluğ Bey'in hakimiyet bölgesinde cereyan etmiş ve Şahruh da ona destek olmuştur. Bu konular eserin II. bölümünde birkaç alt başlık altında (Moğollar; s.109, 111-113, 128-135, Özbekler; s.111-112, 135-138, 146-147, 159-160) anlatılmıştır. Yine Şahruh'un saltanatı boyunca Timurlu tahtını zıya- desiyile meşgul eden Karakoyunlular ve bunlar üzerine düzenlenen üç sefer ikinci bölümde an- latılan hadiselerdendir (I. sefer s.115-125, II. Azerbaycan seferi s.140-145, III. sefer s.149-157). Eserde belli başlı olaylar dışında müteferrik hadiselerde alt başlıklar içinde incelenmiştir. Mesela, Mirza İbrahim'in Huzistan Seferi (s.126), Uluğ Bey'in Herat'a gelişi (s.126-127), Hurufiler'in Şahruh'u öldürme teşebbüsü (s.138-140), Herat'ta Salgın Hastalığın Başgöstermesi (s.153), Mirza Kaçar'ının Kabil ve Gaznin Hakimliğine Tayini, Hükümdar'ın Serahs Tarafında Avlanması (s.159) gibi. Eserin II. bölümü Çin (s.172-174) ve Memlukler (s.174-182) ile münase- betler ve Şahruh'un Şahsiyeti (s.182-185) alt başlıkları ile sona ermektedir. Çin ile münasebetler kısmında Timur devrinden başlayarak taraflar arasındaki ilişkilere elçilerin geliş gidişlerine de- ğinilmiştir. Memlukler ile münasebetler mevzusu Şahruh ile sınırlı tutulmayıp daha önce taraf- ların durumuna da kısaca temas edilmiştir. Daha sonra taraflar arasındaki ilişkilere ve elçi teatî- lerine yer verilmiştir. Eserin ikinci bölümünde son olarak Şahruh'un şahsiyeti üzerinde durul- muştur. Son derece barışçıl bir insan olan Şahruh'un dindar kişiliğinin yanısıra töreyi de ihmal etmediği vurgulanmış, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih kitapları okuduğu, özellikle tarihte geniş ma- lumat sahibi olduğu belirtilmiştir. Onun âlim ve sanatkârları himaye ettiği ifade edilmiş ve sal- tanatı sırasında liyakatli beyleri görevde tutmak konusunda başarılı olduğuna değinilmiştir.

Eserin üçüncü bölümü "*Şahruh Zamanında Devletin İdarî, İktisadî ve Kültürel Durumuna Umumî Bir Bakış*" başlığını taşımaktadır (s.187-216). Bu bölümde önce "Devlet Teşkilatı" alt başlığı (s.187-193) altında Hükümdar Ailesi (s.187-188), Ordu (s.188-189), Maliye (s.189-192), Hakim-Daruga (s.192), Diğer Memuriyetler (s.192-193), arabaşlıkları altında devlet yapısı tanıtılmaya çalışılmıştır. Daha sonra "İmar Faaliyetleri" (s.193-200) alt başlığı yer alır. Burada verilen malumattan da anlaşılacağı üzere Timur'dan itibaren hanedan üyeleri, hanımlar ve beyler adeta medrese, hankâh vs. yapma konusunda birbirleri ile yarışmışlardır. Yine İktisadî-zirai Faaliyetler ve Halkın Durumu (s.200-208) bahsinde de ticaretin teşvik edilmesi, kanallar açılması, savaşlar dolayısıyla harap olan yerlerin imarı gibi konulara yer verilmiştir. Üçüncü bölümün bir diğer ara başlığı "Dini hareketler" (s.208-211)dir. Eserin üçüncü bölümü Çağatay Edebiyatı (s.211-

213), Resim, Süsleme (s.213-214) ve Musiki (s.214-216) alt başlıkları ile sona ermektedir. Bu başlıklar altında da genel olarak Timur ve Şahruh devirleri kültür hayatını yansıtan malumatlar verilmiştir. Fakat yazarın önsözde de belirttiği gibi konular ayrıntılarıyla ele alınmaktan ziyade, devrin bazı özelliklerine temas edilmiştir. Ancak bu kadarı bile Timurlu devrinin ne kadar parlak olduğunu sergilemeye yeterlidir.

Eserde III. bölümden sonra "Sonuç" (s.217-218) başlığı altında Şahruh devrinin bir değerlendirmesi yapılmıştır. Burada Karakoyunlular'ın ve Özbekler'in faaliyetlerine rağmen Şahruh'un uzun süren saltanatının başarılı olduğuna hükmedilebileceği, zira hakimiyetini kabul ettirdiği fakat fiilen Türkmenlerin denetiminde olan Azerbaycan ve Arap Irak'ı hariç babasının elde ettiği ülkeleri hemen hemen elde tutmayı başardığı gibi, iç mücadelelere son verdiği, devletin kırk yıl daha şaşaalı bir şekilde devamını sağladığı belirtilmektedir. Yine bu kısımda sünnî tarikatarın Şahruh'un şahsında kuvvetli bir hâmi buldukları, ancak sünnî din adamlarının Osmanlı devletinde olduğu gibi göçebeler arasına gitmeyip şehirlerde yaşamalarının şiihlik cereyanının kuvvetlenmesine ve halk arasında büyük çatışmaların çıkmasına yol açtığı belirtilmiş ve neticede mutaasıp taraftarlarından sağladığı askerî güçle şiihliğin, dinî görüşlerini birleştirerek Safevî devletinin doğmasına sebep olduğu gibi daha sonraları Türkistan'daki öteki Türk-İslam devletleri ile Osmanlılar arasındaki münasebetlerin kesilmesine de yol açtığı ifade edilmiştir.

Eser zengin bir bibliyoğrafya (s.221-231), indeks (s.233-260), Timur ve oğullarına ait soy-kütüğü ile sona ermektedir.

Mirza Şahruh ve Zamanı Zeki Velidi Togan'ın henüz neşredilmemiş olan ve Timur monografisi şeklindeki "13-15. asırlar Tarihi" adlı çalışması sayılmazsa Barthold'un *Uluğ Bey ve Zamanı* adlı eserinden sonra Timurlular devrini aydınlatan ikinci ve Şahruh devrine dair de ilk ve tek monografidir. Bir dönemin bütün yönleriyle tek eserde ayrıntılı olarak tasvir edilmesi imkânsızdır. Dolayısıyla Timurlular devrinin çeşitli yönleri ile alakalı muhtelif eserler kaleme alınmışsa da yerli ve yabancı literatürde Şahruh ve zamanına ait müstakil ve bu hacimde bir eser yoktur. Eser bu boşluğu doldurması ve Türk okurlarını kolay malumat edinemeyecekleri bu sahada bilgilendirmesi bakımından da önemlidir. Bu kıymetli çalışmaya bir harita ilave edilseydi İran ve Maveraünnehr'deki yer adlarına fazla âşina olmayan okurlar hadiseleri daha kolay takip edebilirlerdi.

HAYRUNNİSA ALAN

Nekroloji:

Prof. Dr. RODERIC H. DAVISON'IN ANISINA

NUR BİLGE CRISS

Tanzimat döneminin en önemli tarihçilerinden biri, *Reform In the Ottoman Empire* başyapıtıyla tanıdığımız Prof. Dr. Roderic H. Davison 23 Mart 1996 tarihinde Washington, D.C.'de vefat etmiştir. Prof. Davison akademik kariyerine 1947 yılında George Washington Üniversitesi'nde başladı. Siyasi Tarih Profesörlüğü kürsüsüne 1954 yılında atanan Dr. Davison, 1986 yılında Prof. Emeritus unvanı ile emekli olana kadar devamlı ders vermiş, bunu takibeden yıllarda da George Washington Üniversitesi'nde seminerler vermeye devam etmiştir.

Prof. Davison Yakın Doğu, Avrupa Diploması Tarihi ve Osmanlı Tarihi üzerinde araştırmaları ve verdiği derslerle ünlendi. Zamanında Amerikan Tarihçiler Birliği ve Orta Doğu Enstitüsü gibi mesleki kuruluşların idareciliklerinde bulunmuş ve Yakın Doğu Araştırmaları ve Türkiye Araştırmaları Derneklerinin başkanlıklarını yapmıştır. George Washington Üniversitesi öğretim üyesi olmanın yanı sıra, değişik aşamalarda mezunu olduğu Princeton ve Harvard, ayrıca Johns Hopkins Üniversiteleri ve A.B.D. Dışişleri Bakanlığı Akademisi'nde de ders vermiştir.

Buffalo, New York'ta 1916 yılında doğan Prof. Davison, ilk gençliğini İstanbul'da, babasının öğretmenlik yaptığı Robert Kolej çevresinde geçirdi. 1937 yılında Princeton'dan mezun olan Prof. Davison, lisansüstü ve doktora derecelerini Harvard'da tamamladı. Emekli bir öğretim üyesinin alabileceği en yüksek derece olan Prof. Emeritus unvanından sonra, Prof. Davison 1994 yılında George Washington Üniversitesi'nin Beşeri Bilimler Onur Doktorası'na layık bulunmuştu.

Prof. Davison'un modern Türk tarihine katkıları saymakla bitmez. Üç kitabı, yarım düzine kitap bölümü ve elli civarında makale yanında, Washington Post gibi gazetelere Türkiye'yi tanıtıcı makaleleriyle katkılarda bulunmuştur. Kendisinin tek Türk ve son doktora öğrencisi olduğum yıllarda yaptığımız bir söyleşide Osmanlı Türk tarihine en büyük katkısının ne olduğunu sormuştum. Cevabında gene bir metodoloji dersi vermiş ve bana "1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Ruslara Osmanlı İmparatorluğu sınır-

ları içindeki Ortodoksları himaye imtiyazının verilmediğini orijinal belgeleri inceleyerek ispat etmiş olmalı" demişti. ("Russian Skill and Turkish Imbecility? The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered" *Slavic Review* 35/3 (September 1976), pp.463-483).

Prof. Davison savaşmayı reddeden Quaker mezhebi üyesi olduğu için II. Dünya Savaşı'nda askere gitmeyi reddetmekle beraber, mezhebinin American Friends Komitesi'nde Vichy Fransası'ndan Musevi çocukları kaçırarak yeraltı örgütünün bir ferdi olarak savaş hizmeti vermişti. Paris düştüğünde Nazilerin elinde savaş tutsağı olarak kaldı. Savaş sonrası esir değişiminde iki Alman esirine karşılık serbest bırakıldı. O zamanlar Amerikalı tutukluların gözetiminde tutulduğu Baden-Baden'deki otelde daha geçtiğimiz yaz misafir edilmişti. Ama kimseye karşı ne kin ne de önyargı besliyordu. Sadece "Meğer ben iki Alman'a bedelmışim" diye espri yapardı.

Hoşgörü, zerafet, şefkat, profesyonellik ve akılcılığı şahsında yaşamak ayrıcalığını bulduğum Hoca'nın ardından, onu Osmanlı-Türk tarihçileri adına sevgi ve saygıyla anıyorum.

Evindeki kütüphanesinde Roderic H. Davison

Sanatçı yönüyle Roderic H. Davison

Propriétaire et rédacteur en chef:
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
BAYRAM, SEBAHATTİN - ÇEÇEN, SALİH : L'institution d'esclavage en Anatolie ancienne à la lumière de nouveaux documents (en turc, avec 15 planches) ..	579
——— : The Institution of Slavery in Ancient Anatolia in the light of New Documents (en anglais)	605
BELLİ OKTAY : Un aperçu général sur les barrages ourartéens découverts en Anatolie de l'Est (en turc, avec 2 cartes et 40 dessins, 60 illustrations)	631
BAYKARA, TUNCER : L'Institution de l'İğdişlik (castration) à l'époque Seldjoukide	681
GÜNGÖR, HARUN : Le problème de l'origine de Gagaouzes d'après les chroniques Seldjoukides et Ottomans (en français)	695
TIZLAK, FAHRETTİN : Les gisements métallifères ottomans au milieu du XIX ^{ème} siècle (en turc)	703
İLTER, FÜGEN : Le quartier juif et son synagogue dans le vieux contexte urbain d'Ankara (en turc, avec 30 illustrations et 1 dessin)	719
——— : The Jewish Quarter and Synagogue in the Old Urban Context of Ankara en anglais, avec 30 illustrations et 1 dessin	733
ARMAOĞLU, FAHİR : La question de Chypres dans les documents Américains (1958-1959) (en turc)	745
DURU, REFİK : Les fouilles du tumulus de Bademağacı (Kızilkaya), le rapport des travaux de 1993 (en turc, avec 14 planches) (en turc)	783
Traductions:	
TRÍFONOV, YORDAN : (trad. en Turc par ACAROĞLU, TÜRKER) Les Mihalbeyoğulları dans l'Histoire et dans les traditions populaires	801
Comptes Rendus:	
KÖROĞLU, KEMAL : Veli Sevin : <i>İmikuşığı I.</i> (en turc)	819
ALAN, HAYRUNNİSA : İsmail Aka : <i>Mirza Şahrüh et Son époque (1405-1447)</i> (en turc)	823
Nécrologie:	
CRISS, NUR BİLGE : À la mémoire du Professeur Roderic H. Davison (en turc)	827

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LX

No. 229

Décembre 1996

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 7